

צמיחה / יציבות

תחרות / שיתופיות

סיפור כלכלי חדש

עורכים: ד"ר גרמי בנשטיין
ונואל מאור

פערס / שוויון

סיפור כלכלי חדש

ספטמבר 2023 תשפ"ד
מרכז השל לקיימות
סעדיה גאון 26, תל אביב

עורכים: ד"ר ג'רמי בנשטיין ונואל מאור
עיצוב המקראה: barley studio ליאת ברקאי

המקראה הופקה במימון קרן ברכה
תודה מיוחדת לד"ר אסיה שרון ותאנה ארז
* מקראה זו היא לשימוש הציבור הרחב. לציטוט, יש לתת קרדיט למרכז השל לקיימות
ולמאמר בו נעשה שימוש.

B E R C H A
הכל

מרכז
השל
מركز هيشل للاستدامة
Heschel Sustainability Center

תוכן העניינים

5	על אודות המחברים
8	סיפור כלכלי חדש: מבוא // ד"ר ג'רמי בנשטיין

צמיחה מול יציבות

24	הקפיטליזם הורג את כדור הארץ. הגיע הזמן למרוד // ג'ורג' מונביוט
32	אשליית הצמיחה הירוקה // ג'ייסון היקל
44	ביטול הצמיחה הוא הדרך האחראית היחידה קדימה // ג'ואל פוראמיטי, מארולה טסגקארי וכריסטוס זוגראפוס
52	המהפכה האקולוגית // ג'ון בלמי פוסטר
70	מצמיחה אל 'מעבר לצמיחה': קונספטים ואתגרים // קלמנט אברו, סטפני ספינצ'י ואניזקה וידוטו
86	מדע הכלכלה נגד הכלכלה // ויליאם ריס
96	לשנות את היעד: מהתמ"ג לדונאט // קייט ריינורט
118	דרכים אל עולם פוסט-קפיטליסטי // ג'ייסון היקל

תחרות מול שיתופיות

129	נחלת הכלל כתבנית לשינוי // דיוויד בולייר
146	דיון בכלכלה השיתופית // ג'וליאט שור
161	מחוזה לאמנה // מוריס גלסמן
166	קברני הקפיטליזם // אלן מייקסינס ווד
177	מדע המדינה // מריאנה מצוקאטו
186	קיימות ושלומות: סינרגיה מאושרת // כריסטופר בארינגטון-לי

198 הפתרון למשבר העולמי הנוכחי הוא כלכלה שמאלית // מריאנה מצוקאטו

202 כלכלת השיתוף האמיתית // יפעת סולל

פערים מול שוויון

214 איך הפך הכסף למדד של הכול // אלי קוק

219 שני לקחים מההיסטוריה של מאבקים חברתיים // תומא פיקטי

224 שוק חופשי? אין דבר כזה // פטריק איבר ומייק קונזל

233 למה שיהיה אכפת לנו מאי־שוויון? // ת"מ סקנלון

238 בעלות ללא אחריות: הגאונות של הקפיטליזם // שרה וגנקנט

249 חופש יזמי ללא ניאו־פיאודליזם // שרה וגנקנט

258 גרין ניו דיל > הרעיונות שמשנים את העולם // איתמר אבנרי

262 סוציאליזם למאה ה-21 // תומא פיקטי

על אודות המחברים

איתמר אבנרי

איתמר אבנרי הוא בעל דוקטורט מהתוכנית ללימודי מדע, טכנולוגיה וחברה באוניברסיטת בר אילן, בוגר עמיתי מרכז השל ופעיל בתנועת "עומדים ביחד".

פטריק איבר ומייק קונזל / Patrick Iber and Mike Konczal

פטריק איבר הוא פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת טקסס באל פאסו, ומחבר Neither Peace nor Freedom: The Cultural Cold War in Latin America, Harvard University Press, 2015. מייק קונזל הוא עמית במכון רוזבלט, ועורך בכתב-עת Dissent.

כריסטופר בארינגטון-לי / Christopher Barrington-Leigh

כריסטופר בארינגטון-לי הוא פרופסור למדעי בריאות, מדיניות חברתית ולימודי סביבה באוניברסיטת מקגיל בקנדה. הוא חוקר שלומות אנושית באופן אמפירי וכמותני, ואת הקשר שלה למדיניות סביבתית וכלכלית.

דיויד בוליאר / David Bollier

דיויד בוליאר הוא מחבר, אקטיביסט וחוקר עצמאי שחוקר את נחלת הכלל בפרדיגמה חדשה של כלכלה, פוליטיקה ותרבות מזה חמש עשרה שנים. הוא המייסד שותף של Commons Strategies Group, ומנהל שותף של ה-Commons Law Project.

מוריס גלסמן / Maurice Glasman

מוריס גלסמן הוא עמית לכל החיים בבית הלורדים מטעם מפלגת העבודה הבריטית (Labour Party), ומייסד מגמת "עבודה כחולה" במפלגה. הוא משלב בין מסורות הסוציאליזם, המקומיות והקונסרבטיביות.

ג'ייסון היקל / Jason Hickel

ג'ייסון היקל הוא סופר ומרצה, אנתרופולוג כלכלי העוסק באי-שוויון עולמי ובאקולוגיה פוליטית, פרופסור במכון למדעי הסביבה וטכנולוגיה באוניברסיטה העצמאית של ברצלונה וחבר בחברה המלכותית לאמנויות (RSA).

שרה וגנקנכט / Sahra Wagenknecht

שרה וגנקנכט היא כותבת, כלכלנית וחברת הבונדסטאג הגרמני מטעם מפלגת Die Linke (השמאל).

ג'ורג' מונביוט / George Monbiot

ג'ורג' מונביוט הוא עיתונאי-חוקר בריטי, סופר, פעיל סביבתי ופעיל פוליטי. הוא כותב טור שבועי בעיתון הגרדיאן (The Guardian) בו הוא עוסק בהתחממות גלובלית ונושאים נוספים.

אלן מייקסינס ווד / Ellen Meiksins Wood

אלן מייקסינס ווד (נפטרה 2016) הייתה היסטוריונית ותיאורטיקנית פוליטית של מרקסיזם, ולימדה מדעי המדינה בגלנדון קולג', באוניברסיטת יורק בטורונטו.

מריאנה מצוקאטו / Mariana Mazzucato

מריאנה מצוקאטו היא פרופסורית לכלכלת החדשנות וערך ציבורי ב-UCL בלונדון, ומנהלת-מייסדת של המכון לחדשנות ויעדים ציבוריים (IIPP).

יפעת סולל

יפעת סולל היא משפטנית, פעילה חברתית ופוליטית ישראלית. היא עומדת בראש ברית הקואופרטיבים לצדק חברתי, כלכלי וסביבתי בישראל וחברת הוועד המנהל של אגודת האשראי אופק.

ת"מ סקנלון / Thomas Michael (T. M.) Scanlon

ת"מ סקנלון הוא פילוסוף אמריקני, שהחזיק עד ליציאתו לגמלאות בקתדרה ע"ש אלפורד לדת טבעית, פילוסופיה מוסרית ופוליטיקה אזרחית בחוג לפילוסופיה של אוניברסיטת הרווארד.

ג'ון בלמי פוסטר / John Bellamy Foster

ג'ון בלמי פוסטר הוא פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת אורגון ועורך של כתב העת Monthly Review. הוא כותב על הכלכלה הפוליטית של קפיטליזם ומשברים כלכליים, אקולוגיה ותיאוריה מרקסיסטית.

ג'ואל פוראמיטי, מארולה טסגקארי וזוגראפוס / Joël Foramitti, Marula Tsagkari and Christos Zografos

ג'ואל פוראמיטי הוא דוקטורנט במכון למדעי הסביבה וטכנולוגיה באוניברסיטה האוטונומית של ברצלונה (ICTA-UAB).

מארולה טסגקארי היא דוקטורנטית לכלכלה באוניברסיטת ברצלונה. כריסטוס זוגראפוס הוא חוקר של פוליטיקה סביבתית באוניברסיטת פומפאו פברה בברצלונה.

קלמנט אברו, סטפני ספינצ'י ואנייזקה וידוטו / Clément Evroux, Stefano Spinaci and Agnieszka Widuto

קלמנט אברו, סטפני ספינצ'י ואנייזקה וידוטו הם כלכלנים ומדעני החברה אשר מבצעים ניתוחי מדיניות עבור הפרלמנט האירופי דרך ה-European Parliamentary Research Service.

תומא פיקטי / Thomas Piketty

תומא פיקטי הוא פרופסור לכלכלה בבית הספר ללימודים מתקדמים במדעי החברה (EHESS) בפריז, וסגן ראש חוג בבית הספר לכלכלה של פריז ופרופסור לכלכלה במכון לאי-שוויון בינלאומי ב-LSE בלונדון.

אלי קוק

אלי קוק הוא היסטוריון של המחשבה הכלכלית והקפיטליזם האמריקני ומרצה בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת חיפה.

קייט ריוורת' / Kate Raworth

קייט ריוורת' היא כלכלנית אקולוגית בריטית ב-"Environmental Change Institute" באוקספורד. היא היוזמת של מיזם כלכלת הדונאט העולמי, המיוצג בישראל ע"י [קהילת כלכלת הדונאט בישראל](#). לפני כן קייט עבדה כחוקרת עבור ארגון Oxfam בסיוע לקהילות עניות באפריקה.

ויליאם ריס / William Rees

ויליאם ריס הוא פרופסור בבית הספר לתכנון אזורי וקהילתי באוניברסיטת בריטיש קולומביה (קנדה), וממציא שיטת הניתוח של טביעת רגל אקולוגית.

ג'וליאט שור / Juliet Schor

ג'וליאט שור היא פרופסורית לסוציולוגיה בבוסטון קולג', ומרצה אורחת במכון רדקליף בהרווארד. היא חוקרת את תרבות הצריכה, אורחות חיים מקיימים, והיחס בין שימושי זמן לבין פליטות פחמן.

סיפור כלכלי חדש: מבוא

מרכז השל לקיימות, 2023

מקראה זו יוצאת ברגע היסטורי שבו החברה הישראלית עוברת משבר חסר תקדים. רבים מאיתנו יזהו את המשבר העיקרי כמשבר פוליטי, הקשור לאופי הדמוקרטי של המדינה, ליחסי הרשויות של הממשלה ולסוגיות של כוח ושסעים עמוקים בין מפלגות ואידיאולוגיות שונות בישראל. אך תיאור זה הינו חלקי בלבד, ממש רק קצה הקרחון בשל מספר סיבות.

ראשית, הסוגיות הפוליטיות הללו והטלטלה החברתית המתלווה להן, על אף שיש להן קווי מתאר מקומיים-ייחודיים, אינן חוויה ישראלית בלבד. מתחים ומאבקים דומים קיימים במדינות רבות, החל בהונגריה, פולין וטורקיה, וכלה בבריטניה, ארה"ב, מדינות בדרום אמריקה.

שנית, ואף יותר חשוב, המשברים הפוליטיים הללו משולבים במשברים נוספים הפוקדים את העולם המערבי המתועש, ודרכו - את כל הפלנטה. בראש הרשימה ניצב המשבר המכונה "סביבתי", שאותותיו ניכרים בשינויים מרחיקי לכת בעולם הפיזי, במערכות הטבע תומכות-חיים - ובקצרה, בסביבה. קצרה היריעה למנות את כל הממדים של המשבר הסביבתי הבאים לידי ביטוי בפגיעה באנושות ובטבע, אך שניים מהחמורים ביותר הם משבר האקלים ו**[אובדן המגוון הביולוגי, קרי, המשבר של הכחדת מינים](#)**. אף על פי שהביטוי "משבר סביבתי" שגור בפי רבים, שם זה מוטעה ומטעה, כי הרי המשבר איננו של "הסביבה". בעבר הייתי עונה לאמירה כזו במשפט שהוא כמעט קלישאה: המשבר הזה אינו סביבתי אלא אנושי, כי בני האדם חוללו אותו - במדיניות הממשלות שלנו, דרך ההרגלים שלנו, אורחות חיינו, התעשייה, המסחר והצרכנות.

עם זאת, תיאור זה של שורשי המשבר הסביבתי או האנושי אף הוא מוטעה ומטעה, משום שוודאי לא כלל המין האנושי על גווניו ומעמדו הכלכלי אחראי למשבר זה. האחריות לו אינה שוכנת בדרום הגלובלי ובשכבות המוחלשות בחברה או בקרב אוכלוסיות משוללות זכויות ומעוטות יכולת, אלא אצל בעלי הממון והשררה, הקובעים מדיניות פוליטית וכלכלית ונהנים מהפירות של ניצול עבודתם של בני אדם ומשאבי טבע (הרחבה של טענה זו נמצאת במאמרו הנוקב של כריס קואומו (Cuomo) **[מי הוא ה"אנתרופוקן"](#)**). ניסח זאת היטב לפני שנות דור אבי התנועה המכונה אקולוגית-חברתית מורי בוקצ'ין (Bookchin) בדרכו הציורית¹:

1. מתוך מורי בוקצ'ין ודיויד פורמן, [Bookchin and Foreman, Defending the Earth: A Debate](#).

1991, (תרגום ע"י ד"ר ג'רמי בנשטיין)

אני זוכר תערוכה "סביבתית" במוזיאון לטבע בניו יורק בשנות השבעים. לאחר שורה ארוכה של דוגמאות של זיהום והרס סביבתי, היה מיצג מסכם שעליו התנוסס השלט: "החיה המסוכנת ביותר עלי אדמות". עוברים את הפינה ונעמדים מול מראה גדולה, המשקפת את דמותו של המתבונן.

אני זוכר ילד שחור עומד שם מול השתקפותו במראה, בזמן שמורתו הלבנה ניסתה להסביר את הטענה של מיצג יהיר זה.

ודוק - לא היתה שום תצוגה של מנהלי תאגידים שמתכננים כריתת יערות מסיבית, או פקידי הממשל המסייעים להם. אחת הבעיות בגישה א-חברתית, "כלל-מין-אנושית" שכזו היא האשמת הקורבן. תודו - כשאומרים שילד שחור ועני אחראי באותה מידה למשבר הסביבתי כמו נשיא Exxon - אחד יוצא נשכר וגוזר קופון, בעוד שהשני מושמץ, ועוד סובל הכי הרבה מהמצב, שלא הוא גורמו.... כל הדיבורים הכלליים הללו של "אנחנו" ו-"בני אדם" מסתירים את המציאות של יחסי כוח ופערים בחברה, ושל מוסדות חברתיים וכלכליים. הכוחות הבוזזים את העולם הם אותם כוחות המדכאים נשים, שחורים, ועניים..."

משמע, שהמשבר חוזר להיות אנושי אך במובן אחר. המשבר הסביבתי הוא אנושי כי הוא שזור במשברים נוספים שאיתם אנו מתמודדים: המשבר הפוליטי המוזכר לעיל של מתקפה חזיתית על האופי הדמוקרטי של החברה; משברים של דיכוי ואפליה, של פערים הולכים ומתרחבים בעושר ובכוח כלכלי, המיתרגמים ישירות לפערים בכוח פוליטי; ומשברים של קריסת מערכות תומכות חיים - הן בתשתית האקולוגית והן בחיינו, בסולידריות האנושית ובמרקם הקהילתי האנושי.

אם מעמיקים יותר, מגלים שמעבר לאותם גורמים בחברה הנושאים בנטל האחריות ליצירת מערכת זו של משברים, ושכל כך קל לנו להפנות כלפיהם אצבע מאשימה, קיימת שיטה. הרי אם היה מדובר רק ברוע אישי של שחקנים מסוימים, שהביא אותם לבצע את פשעיהם, אז המהלך הנדרש היה לזהות את המעוולים, לחשוף אותם ולהענישם. לעיתים באמת מצליחים לעשות זאת. אך הבעיה היא, שעד כמה שזה קשה ומאתגר להעמיד פושעים לדין ולהעניש אותם, קשה ומאתגר עוד יותר לרדת לשורש הבעיה ולתקן את החברה שלנו בכדי שתהיה צודקת ומקיימת. לב העניין אינו רק האנשים הרעים אלא השיטה, הפרדידמה המושתתת, בין יתר מאפייניה, על תחרות אינדיבידואליסטית הדורשת צמיחה כלכלית בלתי פוסקת, ולכן מתגמלת הגדלת רווחים תמידית, רדיפת בצע, ריכוז כוח והגדלת פערים.

השיטה הזאת היא כלכלית ביסודה.

אך מה לנו, שוחרי סביבה ופעילי חברה, ולכלכלה? כלכלה הרי נתפסת לרוב כתחום דומה לפיזיקה - מקצוע מדעי וטכני מאוד, שלא רק שהדיוטות יתקשו להבין, אלא שגם אין צורך בכך: אפשר להשאיר את ההתקדמות בתחום למומחים. כלכלה, לפי תפיסה זו, איננה ערכית או אידיאולוגית, היא אינה מבוססת אמונות ודעות איך ראוי שהעולם יתנהל, אלא היא אוסף של תיאוריות ומשוואות מתמטיות, נטולות ערכים והשקפות עולם, המתארות איך העולם מתנהל באמת. אך

לאמיתו של דבר דווקא ההיפך הוא הנכון. הזרם המרכזי בכלכלה, שנלמד באוניברסיטאות, הוא אסכולה מאד מסוימת של גישה קפיטליסטית המכונה "[ניאו-ליברליזם](#)", ויש לה השקפת עולם ועמדות מוצקות על מיהו ומהו האדם, ואיך ראוי שיחיה. סוגיה זו זוכה לפיתוח נרחב במאמרים של מקראה זו. נציין כאן כמה מרכיבים מרכזיים:

- אמונה כמעט פונדמנטליסטית בכוחו ויעילותו של 'שוק חופשי' ובלתי מבוקר;
- חשדנות עמוקה במדינה ומנגנוניה, במיוחד בתור שחקן חשוב בקביעת יעדים כלכליים;
- תפיסת אדם כ"הומו אקונומיקוס" - יצור רציונלי שמחפש בעיקר למקסם רווחים;
- תמיכה נלהבת בתאגידים (עדיף כמה שיותר גדולים) כמבטאים את הצלחת המערכת, והטיית מדיניות מיסוי, רגולציה ועוד לטובתם;
- כפועל יוצא מכל אלה, התנגדות לאיגודי עובדים ולהעצמת כוחם של אנשים עובדים.

אם הגישה הניאו-ליברלית מתארת במדויק את ההתנהלות של החברה שלנו - זה אך ורק מפני שאנו חיים בחברה שפוליטיקאים וכלכלנים יצרו בצלמה וכדמותה של תיאוריה זו.

למה מקראה זו?

למקראה זו שתי מטרות: האחת היא לפתח ביקורת מנומקת על הגישה הניאו-ליברלית השלטת ולחשוף את הדרכים בהן היא פוגעת ברווחת הכלל, יוצרת אי-צדק ותורמת להרס כדור הארץ. השנייה היא לנסות לדמיין פרדיגמה חלופית, מערכת אחרת, עתיד אחר. השגת המטרה הראשונה איננה קשה משום [שיש דוגמאות ונתונים למכביב](#). אך לרוב, אפילו לאנשים שמכירים טיעונים אלה קשה לדמיין חלופה. כפי שטען פרדריק ג'יימסון (Jameson) במבוא לחיבורו [Seeds of Time](#), מ-1994: "[יותר קל לדמיין את סוף העולם מאשר את סוף הקפיטליזם](#)". אפשר לייחס את כישלון הדמיון הזה לשתי סיבות עיקריות: בראש ובראשונה, לקפיטליזם יש הרבה זכויות והישגים. בהגנה חזקה על זכות הקניין יחד עם עיקרון הרווח, הוא מתמרץ יזמות וחדשנות שתורמת לקידמה חומרית, ומספק חלום של פיתוח והתעשרות למדינות ולפרטים, שרבים הגשימו.

הסיבה השנייה קצת יותר מסובכת. היא נשענת על האמונה הרווחת שבעצם היו שתי ציביליזציות עיקריות במאה ה-20: העולם החופשי (דמוקרטי וקפיטליסטי) והעולם הטוטליטרי, שהתנהל מאחורי מסך הברזל - הקומוניזם. הראשון (בעיני עצמו) חופשי בפוליטיקה שלו ובכלכלה שלו, והעולם הטוטליטרי - לא זה ולא זה. נהוג לחשוב שעם נפילת חומת ברלין והתפרקותן של המדינות הקומוניסטיות באירופה, הקומוניזם נכשל והובס, ואילו הקפיטליזם הדמוקרטי הוכיח את עצמו וניצח. וזהו סוף הסיפור. [קץ ההיסטוריה](#) אפילו. מיותר לציין שההיסטוריה נמשכת. עלו ועולים משטרים טוטליטריים (שחלקם קפיטליסטיים), דמוקרטיות מותקפות, וגם נוצרו ביקורות נוקבות על היכולת של השוק החופשי לפתור את הבעיות הפוקדות את העולם הגלובלי והניאו-ליברלי. יש מספר בעיות בנרטיב שהקפיטליזם ניצח ניצחון מכריע.

ראשית, עצם זה שהמשטרים הקומוניסטיים לרוב נכשלו והתפרקו (למעט דוגמאות בודדות כגון קובה, לאוס, צפון קוריאה, וגם, להבדיל, [מדינת קרלה בהודו](#), שהיא [מרקסיסטית ודמוקרטית](#)) זו אינה הוכחה להצלחתו של הקפיטליזם לאורך זמן. בינתיים, הקפיטליזם אכן "מספק את הסחורה"

(הסחורות) של תרבות צריכה ורמת חיים עולה (לרבים), אבל כפי שאנו טוענים כאן, יכול להיות שגם הוא נכשל ביכולתו לקדם רווחה רחבה ולהבטיח את המשך ההישרדות והשגשוג של המין האנושי.

שנית, לא היו "שתי ציביליזציות" בלבד. היו משטרים טוטליטריים וקפיטליסטיים (דוגמת פינושה בצ'ילה), והיו, ועדיין יש משטרים סוציאל-דמוקרטיים (נוסח סקנדינביה) המשלבים רמות שונות של סוציאליזם עם מערכת דמוקרטית. שני אלה מרמזים על הכיוון שאותו אנו נוקטים: לא לחזור למערות, באיזו רומנטיקה קדם-מודרנית, וגם לא לאמא רוסיה, באיזה בולשביזם פוסט-מודרני - אלא לפתח דרך חדשה, אחרת, שלוקחת ברצינות את הטוב המשותף של כולנו ושל הפלנטה, בחזון דמוקרטי, צודק ומקיים.

כמו כן מה שמבצר מאוד את מעמדו של הקפיטליזם בחשיבה שלנו, הוא הזיהוי המוחלט בין קפיטליזם (שוק חופשי, כלכלה חופשית) לבין דמוקרטיה וחופש פוליטי. נכון שהשילוב של משק מתוכנן בצורה קומוניסטית עם דיכוי זכויות אדם מקדם חופש פוליטי או כלכלי, אך הרעיון ששוק שאינו תחום ומבוקר ע"י המדינה הוא שוק חופשי לאנשים, ולכן גם דמוקרטי, הוא הזיה.

תחשבו על זה ככה: השוק דומה לזירה הפוליטית בכך שהוא מנגנון לקבלת החלטות. בפוליטיקה העיקרון הבסיסי קובע ש"אדם אחד שווה קול אחד" ללא הבדל מעמדי, ושקשרי הון-שלטון נחשבים לכשל, עיוות, או פשע. אפשר לטעון, כפי שהדגיש ה"כהן הגדול" של הקפיטליזם מילטון פרידמן (Friedman) פעמים רבות, שבהתנהגות הכלכלית שלנו, אנו "מצביעים" עם הדולרים שלנו. אך שימו לב, ששם, בשוק, כפי שפרידמן אכן הודה החלוקה נשמעת דומה אך היא אחרת: לא אדם אחד, אלא דולר אחד שווה קול אחד. למה אחרת? כי כמובן, הדולרים אינם מתחלקים שווה בשווה בין כל האזרחים/צרכנים. בשוק בעל המאה הוא אכן בעל הדעה, ההשפעה והכוח. על פיו יישק דבר, ו"החופש" העיקרי בשוק החופשי הוא להון - שזה הקפיטל בקפיטליזם - ולא לאנשים.

ככל שהמשק העולמי ונהליו מתרחבים בעולם, כך התאגידים הבינלאומיים הגדולים נהיים גדולים יותר ורבי-עצמה מרוב מדינות הלאום, וכללי הבנק העולמי וארגון הסחר העולמי (WTO) גוברים על חוקים מקומיים. הכוח של הפוליטיקה הדמוקרטית מצטמצם, וכוחו של שלטון ההון התאגידי (האנטי-דמוקרטי) עולה. כפי שכותב רוברט רייך (Reich), כלכלן וסופר, ומזכיר העבודה בממשל קלינטון, במאמרו, ["כיצד הקפיטליזם הורג את הדמוקרטיה"](#):

כמובן, דמוקרטיה כוללת הרבה יותר מאשר רק בחירות חופשיות והוגנות. היא מערכת להשגת אותן תועלות שניתן להשיג אך ורק ע"י אזרחים המתאגדים יחד לקדם את הטוב המשותף. אף על פי שהשוק החופשי הביא שגשוג ללא תקדים לרבים, הוא גם הניב פערים מתרחבים של הכנסות ועושר, חוסר ביטחון תעסוקתי גובר, וסכנות סביבתיות כגון משבר האקלים. הדמוקרטיה נועדה לאפשר לאזרחים לטפל בסוגיות אלה באופנים בונים. אך תחושת חוסר אונים פוליטי נמצאת בעלייה בקרב אזרחים באירופה, יפן

וארה"ב, למרות שצרכנים ומשקיעים חווים העצמה. בקיצור, אף אומה דמוקרטית אינה מצליחה לספק מענה אפקטיבי לתוצרי הלוואי השליליים של הקפיטליזם.

מדוע, אם כן, בחרנו להתמקד בנושא הכלכלה כנושא מארגן למקראה? ננסה לענות בשאלה אחרת: מתי הייתה הפעם האחרונה שקראתם מאמר שלם בנושא כלכלה? לרובנו זהו אינו אירוע יומיומי. אך מפני שהכלכלה איננה מדע ניטרלי שניתן להשאיר למומחים אלא ממסד אידיאולוגי הקובע לא מעט דברים בחיינו, ומשום שהכלכלה כרוכה ביצירת המשברים הפוקדים אותנו, חובה עלינו "ההדיוטות" (קרי: אזרחים) להבין מה חושבים ועושים ולמה, ולהביע דעה בעניין - בדיוק כמו בפוליטיקה מפלגתית, או בנושאים של סוגיות חברתיות.

שלוש התמות המרכזיות

זו אינה הפעם הראשונה שמרכז השל עוסק בנושא כלכלה באסופות המאמרים שלו. המקראה השנייה שלנו, קיימות: חזון, ערכים, יישום, כללה פרק שלם שבו שמונה מאמרים תחת הכותרת "כלכלה של ספינת החלל". התפיסה הייתה יחסית רחבה, אך הושם שם דגש מרכזי על ההיבטים הסביבתיים של אידיאולוגיה כלכלית ניאאו-ליברלית, ועל תיקונים אפשריים הבאים מכלכלה אקולוגית וגישות אחרות (במיוחד המאמרים של הרמן דיילי, וחגי קוט). יש שם מספר מאמרים קלאסיים הקשורים בקשר הדוק לדיון המתחולל בדפים אלה, והקורא מופנה לשם הכרת הרקע בסוגיות הללו.

מקראה זו מחולקת לחטיבות על פי שלוש תמות או רעיונות מארגנים. כל תמה מנוסחת כעימות בין שני מונחים:

- צמיחה מול יציבות
- תחרות מול שיתופיות
- פערים מול שוויון

כל זוג מעמיד מונח הנחשב מקובל והגיוני כעת, מול החלופה שלו. המונח השני גם מבטא ביקורת על המושג המיינסטרימי וגם מציע ערך מכונן חלופי, ניסיון לדמיין מערכת אחרת, כיוונים לפתרון של הבעיות שהמונח הראשון יוצר. צמיחה כלכלית ותחרות הם מהאושיות של הגישה הקפיטליסטית, בעוד שפערים (שניתן לטעון שהם תוצר של צמיחה מבוססת תחרות) נחשבים לרוב כחיוביים גם הם, כתמריץ לעשייה פרודוקטיבית. ככלל הביקורת המובאת בדפים אלה נשענת על התובנות הבסיסיות שאי אפשר להמשיך בעסקים כרגיל כי צמיחה תמידית מביאה להרס אקולוגי, כי תחרות כערך בלעדי מביאה להרס חברתי תוך פגיעה בסולידריות ובתפקוד הקהילה בחיי הפרט, וכי אי-שוויון קיצוני מוביל להרס פוליטי כי הוא מתורגם לפערים בלתי-נסבלים בכוח פוליטי.

נרחיב בחלק הבא על כל שלושת הצמדים.

צמיחה מול יציבות

הצמיחה הכלכלית (גידול המשק שנמדד בתל"ג) היא מושג מרכזי לא רק במדינות קפיטליסטיות, אלא כמעט בכל מדינה שמשותפת בשוק הגלובלי. אם אין צמיחה שמתבטאת בעלייה מתמדת בפעילות כלכלית, מתקיים מיתון או חלילה, שפל כלכלי. צמיחה כלכלית מוציאה מקיבעון, ובעצם מייצרת את העושר הדרוש כדי לתת מענה למגוון רחב של צרכים ורצונות חברתיים. באמצעות צמיחה ממותנים נזקי השיטה - הרי גם הכלכלה הקיינסיאנית ומדינת הרווחה, המקדמות צמצום של אי-שוויון, לדוגמה, מבוססות על צמיחה מתמדת.

השאלה הנשאלת היא: עד מתי? בנושא צמיחה כמו בנושא עושר ורווחים, כלכלה ניאוליברלית לא שמה גבול. היא כופרת בעצם הרעיון של גבולות. כמה שיותר, יותר טוב. אבל לצורך תדלוק הצמיחה נדרש כיבוש מתמיד של מרחבים חדשים, ניצול מתמיד וגובר של משאבים ליצור מוצרים חדשים, תוך יצירת שווקים חדשים (לדוגמה קולוניאליזם). החזון הוא צמיחה אינסופית, בלי להכיר בכך שצמיחה אינסופית אינה בת-קיימא בעולם סופי של משאבים מתכלים, ממש כשם שרווחתם של מעטים על חשבון הרבים אינה בת-קיימא. כפי שציין הכלכלן עטור הפרסים קנת' בולדינג (Boulding) בפני הקונגרס האמריקני בשנת 1973: "אדם המאמין שצמיחה כלכלית יכולה להמשיך לנצח בעולם סופי הוא או מטורף או כלכלן".

כאמור, הצמיחה הכלכלית נמדדת על פי מדד אחד: התל"ג (תוצר לאומי גולמי, או בגרסה קצת אחרת תמ"ג, תוצר מקומי גולמי), המדד המקובל בעולם מאז מלחמת העולם השנייה לתיעוד ההיקף של הפעילות הכלכלית. עוד במקראה הקודמת כללנו מאמר מכונן שמצביע על הבעיות החמורות בשיטת מדידה זו (ראו שם "[אם התמ"ג עולה למה אמריקה יורדת?](#)"). הליקויים כבדי-המשקל באמונה בצמיחה כלכלית ידועים כבר משנות השישים של המאה הקודמת. כך תיאר הסנטור רוברט קנדי (Kennedy)²:

יותר מדי פעמים, ובמשך יותר מדי זמן, אנו מוותרים על מצוינות אישית ועל ערכים קהילתיים לטובת צבירת רכוש חומרי. התל"ג (תוצר לאומי גולמי - GNP) שלנו עומד על מעל 800 מיליארד דולר לשנה [כעת ב-2023 התל"ג של ארה"ב היו 25,000 מיליארד דולר, גידול של כמעט פי 20 לנפש - ג. ב.]. אבל התל"ג סופר זיהום אוויר ופרסומות לסיגריות, ואמבולנסים לפינוי הקטל מהכבישים. הוא סופר מנעולים מיוחדים לדלתות שלנו, ובתי כלא לאלה שפורצים אותם. הוא סופר כריתת יערות בראשית ואובדן פלאי הטבע מתחת להזדחלות עירונית כאוטית. הוא סופר פצצות גרעיניות ורכבים משוריינים למשטרה להילחם בהפגנות בערינו [...]

אך התל"ג איננו מודד את בריאות ילדינו, את איכות החינוך שלהם, או את השמחה במשחקים שלהם. הוא איננו כולל את יפי השירה שלנו או את חוסנם של נישואינו, את האינטליגנציה בשיח הציבורי שלנו, או את היושרה של משרתי הציבור שלנו. הוא

2. לקוח מתוך [נאום שנשא](#) קנדי כחלק מהקמפיין שלו לנשיאות, חודשים ספורים לפני מותו הטרגי ב-1968, בתרגום ע"י ד"ר ג'רמי בנשטיין | JFK Library Remarks at the University of Kansas, March 18, 1968

אינו מודד לא את הפיקחות שלנו ולא את גבורתנו, לא את חוכמתנו, ולא את ההשכלה שלנו, לא את החסד שלנו ולא את אהבת הארץ שלנו. כלומר, הוא מודד כל דבר, מלבד כל מה שעושה את החיים לראויים. הוא יכול להגיד לנו הכול על אמריקה, חוץ ממה שגורם לנו להיות גאים להיות אמריקנים.

מאוחר יותר באותו נאום הוא אמר את אחד המשפטיים הנוקבים המזוהים איתו, המתאים גם למשימה שלנו כאן: "יש אנשים שמסתכלים על הדברים כמות שהם, ושואלים 'למה?' אני חולם על דברים שמעולם לא היו, ושואל 'למה לא?'"

החלופה לצמיחה היא "יציבות" שמשמשת תרגום למושגים כמו "steady state" וגם הרעיון המרכזי של ג'ייסון היקל (Hickel) שהוא "De-growth", שמרמז גם לצמצום (כללנו שני מאמרים שלו במקראה זו). אך באותה מידה ניתן היה להשתמש במונח 'רווחה' מול צמיחה. זה אולי היה מטלטל את הכלכלן המצוי שסבור שאין כאן שום ניגוד, אלא דווקא זיהוי, שרווחה היא פועל יוצא של צמיחה - שללא צמיחה, אין רווחה, או לפחות לא תיתכן הגדלת הרווחה על פני זמן. לעומת זאת, הכוונה כאן היא מה שקייט ריוורת' (Raworth) מתארת בגישה שלה שנקראת כלכלת ה"דונאט": במקום שצמיחה תהיה מטרת הכלכלה שלנו, תוך אמונה שכאשר המשק יצמח, הרווחים "יחלחלו למטה" ותגיע רווחה לכולם (כפי שהוכח שאינו קורה), אפשר לעצב את הכלכלה שלנו כשבמרכזה רווחתם של בני אדם ושל כדור הארץ, כדי להבטיח סיפוק צרכים החיוניים לכול ופיתוח יצירתי של מענים לצרכים האנושיים המגוונים שאינם דורשים משאבי טבע.

תומכי השיטה המקובלת מתאמצים לשכנע אותנו שאין דרך אחרת, ושאין בעולם חברה שאינה פועלת על בסיס עיקרון הרצון לעוד. תפיסה זו מבוססת על סיפור שטבוע עמוק מאוד בחברה שלנו, כאמונה פסיכולוגית שורשית: האדם הוא יצור המונע אך ורק על ידי הרצון למקסם רווחיו ולצמצם הפסדיו על ידי חישובי תועלתו העצמית.

אבל בני אדם הם הרבה יותר מסך יחסיהם הכלכליים: אנו גם, ואולי קודם כול, בני ובנות משפחה, חלק פעיל בקהילה, תושבי עיר, חלק מלאום ואזרחים במדינה. הרי בני ובנות האדם נוהגים בכל יום ובכל שעה באופן המנוגד ל"אינטרס האיש" שלהם, כפי שהוא מוגדר באופן חומרי וצר. התנגדות זו ייצרה רקמות חברתיות המבוססות על אלטרואיזם ונתינה ומקימות מערכות משותפות שמתנגדות להגיון המבקש להפריד אותנו, כגון איגודי עובדים, תנועות, קהילות.

נקודה זו מביאה אותנו לתמה השנייה.

תחרות מול שיתופיות

התמה השנייה היא כלכלה תחרותית מול שיתופיות. אם התנגדות לצמיחה כלכלית משמעה כפירה בעיקר כלכלי, מתיחת ביקורת על עקרון התחרות הוא לא פחות מכפירה, ואולי אף יותר. המרכזיות של התחרות היא פועל יוצא של אמונה קיצונית באינדיבידואליזם כנגד ערכו או חשיבותו של הכלל, של החברה. נכון שהדגש על הפרט, בכל הקשור לזכויות וחירויות הינו תיקון חיוני לכוחם

של מוסדות כוללניים, כגון הכנסייה בימי הביניים או מדינות פשיסטיות בימינו. אך בכלכלה ניאוו-ליברלית המטוטלת עברה כל כך רחוק וחזק לצד השני, שאחת מהמנהיגות הפוליטיות הבולטות של גישה זו, מרגרט ת'אצ'ר, ראש ממשלת בריטניה בשנות השמונים, היתה יכולה לטעון שיש רק אינדיבידואלים, ואין דבר כזה חברה.

ת'אצ'ר ומנהיגים דומים לה כמו רונלד רייגן בארה"ב, ובמובן מסויים גם מנחם בגין בישראל, האמינו שתחרות היא גם המצע הפורה לכלכלה בריאה ויצרנית, וגם החמצן שלה. תחרות בין מדינות, בין פירמות, וכמובן גם בין בני אדם ממיינת את כולם לכשירים וללא כשירים, חרוצים ועצלנים, מנצחים ומפסידים. על כן השיטה הכלכלית מקצה משאבים למי שראוי להם בצורה היעילה ביותר, ומי שלא מקבל, ברור שהוא לא ראוי להם, ועל כן הוא צריך להתמודד עם בעיה זו עצמו כי זו למעשה אשמתו. זהו שורש התפיסה הניאוו-ליברלית על כך שאין הצדקה למנגנוני סעד או רווחה לעניי החברה, כי מדוע לקחת ממי שהוכיח את עצמו כ"מוצלח" ולתת ל"לוזרים" שלא השכילו להצליח? כל אחד מקבל את מה שמגיע לו. התערבות בתוצאות אלה היא פרס לעצלנות וקנס לחריצות. מיסים בכלל הם סוג של עונש, ולכן יש לצמצם אותם למינימום ההכרחי.

כאן עיקר חשיבותה של התפיסה הנגדית המביאה מספר טיעונים: בראש ובראשונה, ההצלחה של "המצליחים" רחוקה מלהיות תוצאה של עשייתם האישית שלהם, כשם ש"הכישלונות" של העניים הם לרוב לא אשמתם הבלעדית. החברה (מסתבר שאכן ישנו דבר כזה) תורמת המון ליכולתם של אנשים וחברות לפעול ולהצליח, כגון חוקים, תשתיות, מערכות חינוך ובריאות. פעמים רבות החברה תורמת אף הרבה מאד מעבר לזה, כפי שמראה מריאנה מצוקטו בצורה מבריקה (במאמרים שלה להלן) עד כמה מדינות ותקציביהן מעורבים בכל פיתוח טכנולוגי של הדור האחרון. באותו אופן, אוכלוסיות מקופחות משוללות גישה למשאבי החברה ומתחילות את המשחק הכלכלי הזה ממקום אחר לגמרי, ועל כן אין פלא שלרוב התוצאות בהתאם.

כאשר התחרות היא ערך עליון, ברור שלמדינה אין מקום אמיתי במשחק הכלכלי של השוק. הרי נגד מי מתחרות חברות ציבוריות? טענה זו מסבירה את הצונאמי של ההפרטות של חברות בבעלות ממשלתית, תשתיות לאומיות ועוד, בעקבות עלייתו של הניאוו-ליברליזם. יחד עם המרכזיות של שוק חופשי (כזכור - חופשי להון, ולא לבני אדם), התחילו התאגידים ובאי כוחם, הלוביסטים מטעמם, לקבוע את הכללים גם בתוך מדינות לאום פנימה וגם במישור הבינלאומי. מובן שחלוקת הכוח כאן היא אנטי-דמוקרטית בעליל, משום שגם על פי תפיסה זו דולר אחד שווה לקול אחד.

כעת ברור שאחת הדרכים שיש לפעול בהן היא חיזוק הדמוקרטיה כנגד כוחם של מונופולים והשפעתם של תאגידים בתחומים שאינם רק כלכליים אלא גם חברתיים ופוליטיים. דרך מרכזית לעשות זאת היא לחזק את כוחה ויכולתה של המדינה לתחום את השוק, לרסן ולכוון פעילות כלכלית ולהיות גורם מרכזי בחלוקה צודקת של פירות ההצלחה לכולנו. זהו המקום להכניס מונח חדש לדיון: זה לא רק סיפור של מדינה מול שוק. ישנה גם זירה אחרת הנקראת נחלת הכלל.

מהי נחלת הכלל, ולמה היא כה חשובה? ההגדרה הבסיסית של נחלת הכלל היא נכסים שאינם בבעלות פרטית, ולכל אחד יש גישה או זיקה אליהם. דברים מגוונים נכללים בהגדרה זו כגון הים

והאטמוספירה, נחלים ומחצבים, ספריות, אוניברסיטאות ורחובות העיר, התנ"ך וויקיפדיה, ובכלל נכסי תרבות וטבע (רקע חשוב נמצא [ביחידה על נחלת הכלל במקראה הקודמת](#) של מרכז השל).

אנסה להסביר את החשיבות של נחלות כלל בצורה של שאלה ערכית: מה עדיף בעיניך: ארמון יפהפה בשכונה מכוערת, בעיר מזוהמת, עם הרבה פשע ואלימות בשל הפערים החברתיים? או שמא עדיף לגור בבית מכובד אך מפואר פחות, בקרב קהילה חמה ועיר מקיימת, בתוך חברה סולידרית ואכפתית?

לרובנו התשובה ברורה - אבל כיצד נוכל לייצר עולם כזה? ניתן לעשות זאת רק דרך הסתכלות על העולם דרך העדשה של נחלת הכלל. אחת התובנות החשובות ביותר לגבי נחלת הכלל היא שזו איננה רק רשימה של דברים, של שמות עצם. התפיסה העוצמתית ביותר והנחוצה ביותר של נחלת הכלל בימינו היא בתור פועל. כלומר משהו שעושים, אך לא רק עושים - אלא עושים יחד. באנגלית אומרים commoning. כיצד לבנות ביחד את ההון החברתי, לייצר את המרקם הקהילתי, וליצור את האמון ההדדי, שביחד עושים מקום שטוב לחיות בו ולא על חשבון אף אחד אחר?

כאן טמון הכוח האדיר של מסגרת נחלת הכלל. מצד אחד, נחלת הכלל ומקומה בחיים שלנו הינה מושג מקדמת דנא, ויש לה דוגמות למכביר במקורות ישראל ובכל תרבות עתיקה אחרת. מצד שני, עם פרוץ המדיה החברתית על כל גווניה לחיים שלנו- טכנולוגיות רשתיות, כלכלה שיתופית ועוד- נחלת הכלל היא גם דבר חדש ומתחדש.

יתירה מזו, נחלת הכלל היא רעיון גדול, כי היא קוראת תיגר על כל המחשבה הכלכלית-מדינית הרווחת ב-300 השנים האחרונות. מאז תקופת הנאורות שולטים בחיינו ומעצבים את עולמנו שני רעיונות גדולים: המדינה כמסגרת מדינית להסדרת החיים הפוליטיים, והשוק כמסגרת חברתית להסדיר את חיינו הכלכליים. רוב הוויכוחים הכלכליים בעולם הפוליטי הם על הציר הדו-ממדי הזה. בין ימין לשמאל, בין מה שנתניהו פעם כינה "האיש השמן" ו"האיש הרזה". החוקר והפעיל המנוח, [ג'ונתן ראן, מסביר:](#)

מחנה אחד רוצה שהשוק יהיה חזות הכל וכל דבר יהפוך מוצר למכירה. המחנה השני עונה לו בתוכניות ומדיניות של מוסדות המדינה המכילות הכל. זהו דיון בין וול-מארט לסעד, בין השתלטות תאגידית על החיים לבין רגולציה אינסופית של הכול, ומכל זה נותרת שאלה חיונית אחת - מה עוד יש? ... נחלת הכלל היא בסיסית יותר מהמדינה או מהשוק. זהו התחום הכביר שהוא המורשת המשותפת של כולנו ושבנו אנו משתמשים מבלי שייגבה מאיתנו מחיר. האטמוספירה והאוקיינוסים, שפות ותרבויות, מצבורי הידע והבינה האנושית, מערכות התמיכה הלא-פורמליות של הקהילה, השלום והשלווה שאנו מייחלים להם, אבני הבניין הגנטיות של החיים - כל אלו הם פנים שונות של נחלת הכלל.

כלומר אנחנו טוענים ששוק ומדינה אינם מספקים את כל התשובות לשאלתנו הרת הגורל: כיצד נבנה חברה שטוב לחיות בה? זו אינה אמירה השוללת את ערכו ותרומתו של השוק: יש צורך

שהשוק יעשה את מה שהוא עושה טוב, כגון לייצר דברים שהם במחסור, ורכוש פרטי העונה לחוקי היצע וביקוש. העולם של נחלת הכלל יטפל בדברים שמקורם בשפע, וזאת על בסיס שאיננו תחרותי. למסור דברים אלה לידי השוק זה מתכון להרס, צמצום השפע והגברת המחסור.

באותו האופן, גם השוק וגם נחלת הכלל זקוקים למדינה שמתנהלת בתבונה ובחוכמה, שידעת לתחום את השוק, וגם לסייע ולתמרץ טיפוח של נחלת הכלל. על פי תיאוריות מקובלות של מדינה ושוק - נחלות כלל הן שקופות. הן לא מתומחרות, והן נחשבות נכסים או ישויות ללא בעלים. במילים אחרות, הן הפקר, ועל כן הן נשחקות מפני כוחות השוק. אבל התבונה הבסיסית של מסגרת נחלת הכלל היא שנחלות הכלל אינן הפקר - דברים שלא שייכים לאף אחד - אלא שהן שייכות לכולנו. זהו הבדל תהומי היוצר זיקה, תלות ואחריות. ניתן לראות את זה בהתחזקות של התארגנויות שיתופיות למיניהן, כלומר אנשים וקהילות הדואגות לנחלות הכלל למיניהן, ה-"commoners" שעושים "commoning" בתחומים שונים של החיים.

ניתן לראות את חשיבות נחלת הכלל בדרך נוספת. למשל הסיסמה המוכרת של התנועה הסביבתית היא: "חשוב גלובלית, פעל מקומית." זה אכן חשוב מאוד, אבל מבטא רק חלק מהסיפור. ממד הזמן, כלומר חובותינו לדורות הבאים חשוב לא פחות ודורש סיסמה משל עצמו: "חשוב נצחית, פעל זמנית". עלינו לבחון את ההשלכות של מעשינו על ילדינו ונכדינו כשניגשים לפעול כאן ועכשיו. זה מתחיל עם חובותינו אחד לשני בחברה בה אנו חיים. אנו חייבים להגביר את יסוד השיתוף והשיתופיות בחברה שלנו, להשקיע ביחסי אמון, בטיפוח קהילות חסונות ובזיקות גומלין בין אוכלוסיות שונות. כפי שטען ההוגה האמריקני הדגול, בנג'מין פרנקלין: עצמאות היא חשובה. אבל רווחתנו היא פועל יוצא של הזיקה בינינו, התלות, של המשותף לנו, לא של המבדיל והמפריד. כלומר אם לא נבין שאנחנו תלויים זה בזה, אנו עלולים למצוא את עצמנו תלויים זה ליד זה.

וכעת, נרחיב על החלק השלישי, פערים ושוויון.

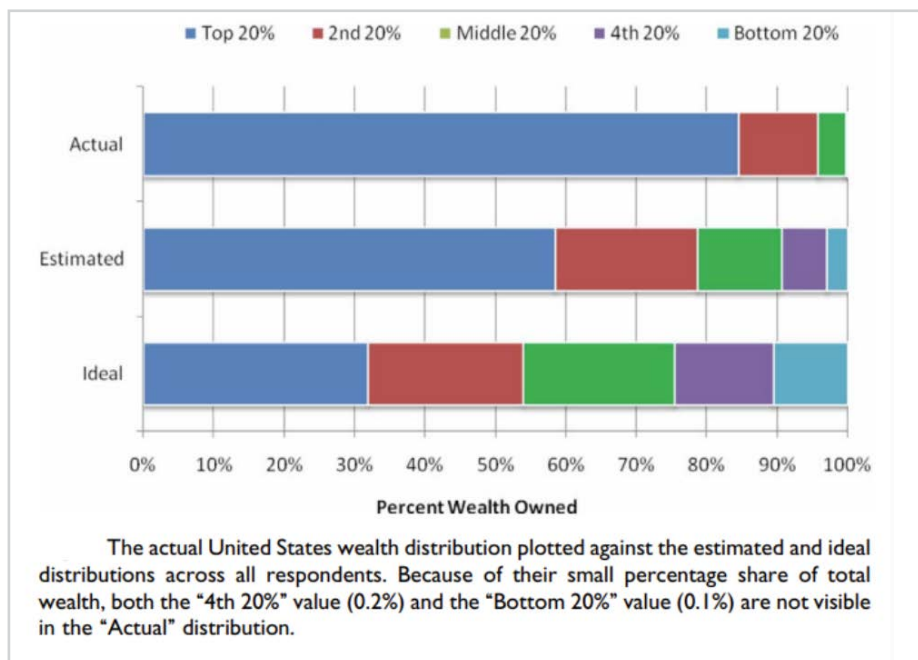
פערים מול שוויון

התמה השלישית היא פערים מול שוויון. כמו בתמות הקודמות, צמיחה ויציבות ותחרות ושיתופיות, קיימת סכנה מסוימת שהניגודים הללו ייתפסו בצורה פשטנית כשחור ולבן, טוב ורע. ישנם מקומות וזמנים שבהם הצמיחה הכלכלית היא רצויה, התחרות מוצדקת. זה נכון גם לגבי פערים. אין הכוונה כאן לקדם חזון של עולם בעל שוויון מכני מוחלט. זה לא אפשרי וגם לא רצוי. ישנם גם שיגידו שתמיד היו פערים. פעם הם היו בין מלכים מול נתינים, אריסטוקרטים מול אריסים, ועכשיו בין עשירים ועניים. אך כל זה רחוק מלהיות כל הסיפור. שוב, המטוטלת של האי-שוויון בחברה התנדנדה כל כך רחוק לצד השני בעיקר בדור האחרון, שזה גם לא רצוי וגם בלתי אפשרי לאורך זמן. להלן כמה ראיות לכך.

במחקר נרחב בארה"ב מלפני עשור,³ אנשים נשאלו מה לדעתם חלוקת העושר בין עשירוני

3. של דן אריאלי ומייקל נורטון - "Building a better America—One wealth quintile at a time." Perspectives on psychological science 6, no. 1 (2011): 9-12.

האוכלוסייה, מה לדעתם היא צריכה להיות. האינטואיציה של המשיבים היתה נכונה - יש יותר אי-שוויון ממה שהיו רוצים לראות. אך המציאות היתה רחוקה בצורה מבהילה מתפיסותיהם:

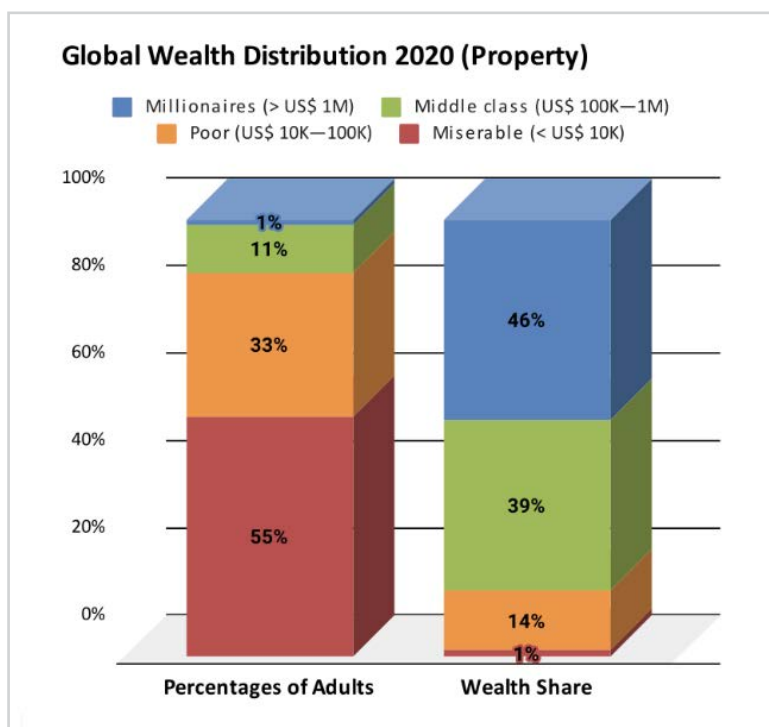

בגרף שלעיל השורה האמצעית מראה מה הציבור חושב שמתקיים במציאות: ל-20% מהאוכלוסיה יש קרוב ל-60% מהעושר, ואחוז העושר הכללי יורד בהדרגה ימינה בגרף, לכיוון העניים יותר. השורה התחתונה היא האידיאל על פי דעתם של העונים, המבטא מצב רחוק מסוציאליזם, אך גם רחוק ממה שהם חשבו על המציאות. ומהי המציאות? השורה העליונה. שימו לב שבשורה העליונה שני החמישונים התחתונים (40% מארה"ב - כ-140 מיליון בני אדם) נפלו כליל מהטבלה. לחמישון העליון יש 85% מהעושר. אך אפילו תמונה מזעזעת זו אינה כל הסיפור.

האחוזון (מאיון) העליון מחזיק בקרוב ל-40% מהעושר, שזה יותר עושר ממה שהנשאלים חשבו שיש ל-20 אחוזים מהאוכלוסיה! כלומר, האידיאל הקפיטליסטי של מעמד ביניים איתן (סגול וירוק) הולך ונעלם. אפשר לראות את הצגת הסיפור הזה ועוד המחשות מאירות עיניים [בסרטון זה](#) (עוד ניסיון להדגים את הפערים הבלתי-נתפסים בין האלפיון העליון ויתר העולם [נמצא כאן](#)).

כאמור, הנתונים הללו הם מלפני עשור, לפני תקופת הקורונה. הנה כמה גרפיים עדכניים יותר לסבר את העין.

חלוקת בני אדם לארבעה מעמדות בצד שמאל, וחלוקת העושר בין אותן קטגוריות, בצד ימין⁴:

בקיצור יותר נמרץ, הפעם מהדוח של [אוקספאם](#) מ-2019:

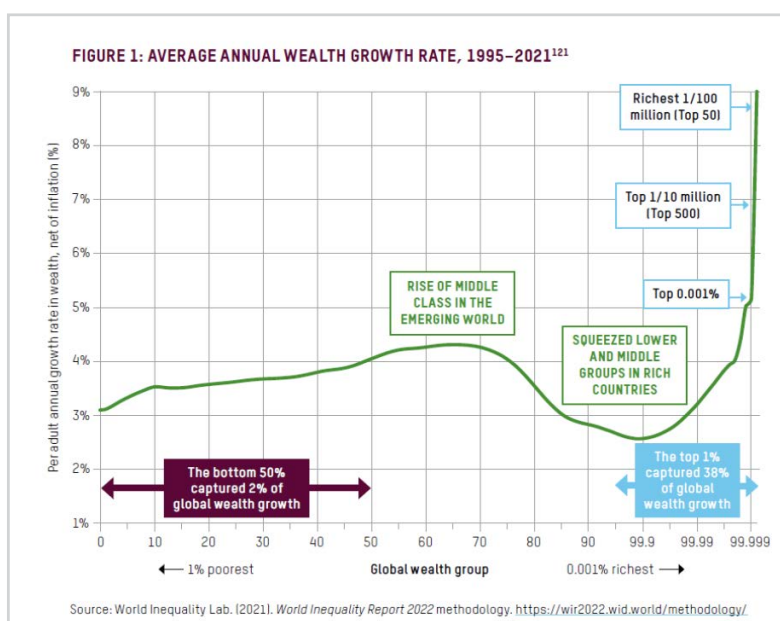

כמה נתונים נוספים מסייעים להבנה של המצב: למאיון העליון בעולם יש מחצית מהעושר של כל העולם, ולמחצית מאוכלוסיית העולם יש פחות מאחוז. ל-81 מיליארדרים יש יותר עושר מאשר לארבעה מיליארד אנשים. שמא נחשוב שזה רק צרות עין שאנו מבקרים את הפערים? המיליארדר הממוצע פולט יותר מפי מיליון (!) מכמות הפחמן שפולט האדם הממוצע. ומה קרה מאז משבר הקורונה? עשרת עשירי העולם (כולם עשירים, ולא עשירות) הכפילו את הונם

⁴. 17. Credit Suisse Research Institute, Global Wealth Report 2021, June 2021, p. 17.

במשך השנתיים הראשונות של המגיפה, מ-700 מיליארד ל-1.5 טריליון דולר (זה קצב של 1.3 מיליארד ליום), בעוד ההכנסות של יתר אוכלוסיית העולם נפגעו בשיעורים שונים.⁵

הגרף הבא ממחיש את תוצרי הצמיחה הכלכלית ב-25 השנים האחרונות, ועונה על השאלה: לאן הלך הכסף? יש אכן קצת עלייה של מעמד ביניים במדינות מתפתחות, אך קצב הצמיחה של האלפיון וה"מליונר" העליונים (שני הטורים בצד ימין) לא רק שלוחץ את המעמדות הנמוכים והאמצעיים של העולם המפותח (מ-70% עד 99.9%), הוא גם פותח עוד יותר את הפערים בין כל המעמדות.

ומה המצב בישראל? בנתונים מ-2015 דווח שהאי-שוויון בעושר בישראל גדול משמעותית מהאי-שוויון בהכנסות. בעוד העשירון העליון מחזיק ב-27% מההכנסה הלאומית, יש בידיו 51% מהעושר. חלק משמעותי מהעושר מרוכז במאיון העליון. המאיון העליון של משקי הבית העשירים ביותר מחזיק ב-22.5% מהעושר הלאומי, נתח השווה לחלקם של שבעת העשירונים התחתונים.⁶

לסיכום, לא צריך להיות קומוניסט-מהפכן כדי להבין שמהו כאן אינו תקין. כאשר כל כך הרבה עושר מתרכז בכל כך מעט ידיים, הוא מתורגם מיד לפערים מקבילים בכוח פוליטי ובנגישות להשפעה. רוב הוגי הקפיטליזם הקלאסי (למשל, אדם סמית', תומס הובס וג'ון לוק) היו דוחים מציאות זו. לא לילד הזה הם פיללו. אבל, כפי שתומא פיקטי (Piketty) ואחרים מסבירים, זאת אכן תוצאה ישירה של השיטה המניבה עלייה גדולה יותר בתשואות להשקעות הון מאשר גדילה של משכורות מעבודה.

5. על פי: [The Richest 1% Own Almost Half the World's Wealth & 9 Other Mind-Blowing Facts on Wealth Inequality \(globalcitizen.org\)](https://www.globalcitizen.org/en/content/the-richest-1-own-almost-half-the-worlds-wealth-9-other-mind-blowing-facts-on-wealth-inequality/)

6. מהדוח "אי-שוויון בישראל: כיצד מתחלק העושר, 2015" המכון לרפורמות מבניות.

קייט רייזנברג, בובינר של מרכז השל במרץ 2022, ניסחה את המצב כך:

בשנים האחרונות העולם חווה משברים רבים, החל במשבר הפיננסי של 2008, עבור בהתמוטטות האקלימית והאקולוגית שאנו חווים בשנים האחרונות, וכלה בשנתיים האחרונות של משבר הקורונה. המשברים הללו פגעו באנשים שחיים באי-שוויון קיצוני, אי-שוויון מגדרי או אתני, וכן באי-שוויון בחלוקת העושר והעוצמה, בין הצפון הגלובלי לדרום הגלובלי.

המשברים הללו נבעו משיטה שדרשה התרחבות מתמדת. אם זו התרחבות מתמדת של המגזר הפיננסי, שיוצרת בועות פיננסיות ואת התפוצצותן, או התרחבות מתמדת בשימוש בדלקים פוסיליים ומשאבי הטבע שהביאה לקריסה של עולם החי, או התנועה המתמדת שלנו לתוך שטחי טבע פראי, אשר יחד עם ההתניידות הגלובלית יצרה את התנאים למגפה עולמית.

ובקיצור, אמנם חילקנו את המאמרים לתמות שונות, אך המציאות של כלכלה מבוססת צמיחה, תחרות ופערים הינה הרסנית לאדם ולאדמה כאחת. אם כן, מהי האלטרנטיבה?

לקראת שינוי

אנו מחשיבים מקראה זו כנדבך חדש ותרומה חיונית לסיפור של הקיימות שכל כך נחוץ לעולם שלנו. סיפור זה בא לידי ביטוי בחזון של מרכז השל:

אנחנו מחוברים ותלויים זה בזה - הן מבחינה ביולוגית, בבריאות שלנו, והן מבחינה חברתית, ברווחה שלנו, והן בעולם המופלא והיחידי שהוא ביתנו. לכן השאיפה לכוון את החברה שלנו על ערכים של סולידריות, ערכות הדדיות, הוגנות, תמיכה ודאגה לכלל איננה בחירה אידיאולוגית. אלה תנאים הכרחיים לקיום אנושי מיטבי. במצב הנוכחי העולם אינו מקיים תנאים אלה: למאות מיליונים בעולם אין את התנאים הנאותים לקיום אנושי, ובתחומים רבים אנו חוצים קווים פלנטריים וגורמים לקריסת מערכות אקולוגיות.

חזון הקיימות פירושו חברה צודקת ומלוכדת, כלכלה חסונה ודמוקרטית, וסביבה יצרנית ובריאה לכל תושביה. הדרך לאנושיות מתחדשת ומקיימת כרוכה בדמוקרטיזציה עמוקה של הכלכלה והחברה ובמציאת פתרונות מערכתיים לקידום הטוב המשותף.

אם לפני שהתחלתם לקרוא חשבתם שכל הסיפור הכלכלי אינו רלוונטי לשאלות ערכיות או שאלות סביבתיות, ואף לשאלות רוחניות בחיינו, אנו מקווים שהצלחנו לשנות את דעותיכם ולהראות איך הכל קשור בהכול. גם הוגי דעות חשובים בעולם סבורים שיש קשר אמיץ בין פעילות כלכלית לבין ענייני הרוח. [בנאומו מלפני 25 שנה](#), דווקא לזכרו של אחד ההוגים הראשיים של הניאו-ליברליזם פרידריך הייזק (Hayek), בנושא של שווקים ומוסר (Markets And Morals), הזהיר הרב לורד יונתן סאקס (Sacks):

לרעיונות ומוסדות ערך רב בתחום שלהם, אך הם עשויים להביא לתוצאות הרסניות כאשר הם מיושמים בתחומים אחרים. לדת יש תועלות רבות ברמה של קהילה. אך יש לה השלכות חמורות כשהיא מעורבת בניהול מדינות. השיטה המדעית מצטיינת בלהסביר תופעות טבע. היא קטסטרופה בלהכתיב התנהגות אנושית. השוק הוא הדרך הטובה ביותר המוכרת לנו לנהל חליפין - מוצרים למכירה וקנייה. הוא רחוק מלהיות מוצלח בלהסדיר מערכות יחסים או טובין שערכם לא קשור למחירם...

סוציאליזם אינו האויב היחיד של כלכלת השוק. עוד אויב, חזק יותר בשל הצלחותיו האחרונות בעולם, הוא כלכלת השוק עצמה. כשכל דבר שאנו מעריכים ניתן למקח וממכר, כשניתן להפר התחייבויות כאשר הן כבר לא לטובתנו, כשקניות נחוות כישועה, וסיסמאות מפרסומות הופכות ה"אני מאמין" שלנו, כשערכנו נמדד בגובה השכר ובכמה כסף אנו מוציאים, אז השוק מחריב את המידות שעליהן עצמן הוא תלוי לאורך זמן. זה, ולא שובו של סוציאליזם, הוא הסכנה שאיתה מתמודדות כלכלות מתקדמות בעולם...

הרעיון שאושרו של אדם מסתכם בכל הדברים שאנו יכולים לקנות ולהחליף, הוא אחד החומצות החריפות המכרסמות בפיגומים המחזיקים את החברה שלנו. וברגע שמגלים ומפנימים אמת זו - כבר מאוחר מדי.

האומנם מאוחר מדי? ברור שהמאבק החל ואנו מקווים שהוא טרם הוכרע. נסיים מבוא זה בהערה הנוקבת של החוקרת והאקטיביסטית סוזן ג'ורג' (George) מנאומה "[היסטוריה קצרה של הניאו-ליברליזם](#)" מ-1999:

יש לנו את המספרים, כי ישנם הרבה יותר מפסידים מאשר מנצחים במשחק הניאו-ליברלי. יש לנו את הרעיונות, כי יותר ויותר מטילים ספק בסיפור שלהם, בגלל משברים חוזרים ונשנים. מה שחסר לנו עד כה הוא ההתאחדות וההתארגנות, שבתקופה זו של טכנולוגיות מתקדמות נוכל להשיג. סולידריות כבר לא מסתכמת בסיוע, אלא חייבת לבוא לידי ביטוי במציאת סינרגיות נסתרות במאבקים אחד של השני, כך שהכוח המספרי שלנו, ועוצמתם של הרעיונות שלנו, יהפכו למכריעים.

אנו מקווים שאסופה זו תהווה תרומה צנועה לתיקון העולם ולכינונו על בסיס יציב של צדק, הוגנות וקיימות לנו ולדורות העתיד.

צמיחה / יציבות

הקפיטליזם הורג את כדור הארץ. הגיע הזמן למרוד

יש מיתוס על בני האדם שסותר את כל הראיות - והוא שבראש ובראשונה תמיד נדאג להישרדות שלנו. זה נכון למינים אחרים. כשאיום מתקרב, כמו למשל החורף, הם משקיעים משאבים גדולים יותר כדי להימנע או להתכונן אליו: נודדים למקום אחר או נכנסים לשנת חורף, לדוגמה. בני האדם עשויים מחומר אחר

כשאנחנו מתמודדים עם איום קרב או קבוע, כמו קריסה אקלימית או אקולוגית, נדמה שאנחנו יוצאים מגדרנו כדי לפגוע בסיכויי ההישרדות שלנו. אנחנו משכנעים את עצמנו שזה לא באמת כל כך חמור, או אפילו שזה בכלל לא קורה. אנחנו הורסים בלי הבחנה, קונים מכוניות מזהמות יותר, טסים לכל העולם, שורפים את הכול.

בעומק התודעה שלנו יש קול שלוחש, "אם זה באמת היה כל כך חמור, מישהו היה עוצר אותנו". ואם בכל זאת אנחנו מתייחסים לכל הסוגיות הללו, אנחנו עושים את זה בדרך קטנונית, כדי לצאת ידי חובה, בפעולות זניחות ביחס לסיכון. בתגובה שלנו למה שאנחנו יודעים, בלתי אפשרי להבחין באותו אינסטינקט הישרדות.

זה מה שאנחנו יודעים. אנחנו יודעים שהחיים שלנו תלויים לחלוטין במערכות אקולוגיות מורכבות: האטמוספירה, זרמי האוקיינוס, האדמה, רשת החיים של כדור הארץ. אנשים שחוקרים מערכות מורכבות גילו שהן מתנהגות בצורה עקבית. לא משנה אם המערכת היא רשת בנקאות, מדינה, יער גשם או קרחון באנטארטיקה; ההתנהגות של המערכת מצייתת לכללים מתמטיים מסוימים. בתנאים נורמליים המערכת מפקחת על עצמה ושומרת על שיווי משקל. היא יכולה לספוג לחץ עד נקודה מסוימת. אבל אז היא פתאום מתהפכת. היא עוברת נקודת מפנה, ואז נופלת לשיווי משקל חדש, שלרוב בלתי אפשרי להשיב לאחור.

הציוויליזציה האנושית תלויה במצבי שיווי המשקל הנוכחיים. אבל בכל העולם מערכות חיוניות מתקרבות לנקודות המפנה שלהן. אם אחת מהן תתמוטט, היא תגרור איתה את האחרות, מה שיביא

לשרשרת של אירועי כאוס שידועה כקריסת מערכות סביבתיות (systemic environmental collapse). זה מה שקרה באירועי הכחדה המונית קודמים.

כשהסוואנה הופכת למדבר

להלן אחת מהדרכים הרבות שבהן זה יכול לקרות. רצועה של סוואנה בשם סראדו (Cerrado) עוברת במרכז ברזיל. הצמחייה שלה תלויה בהיווצרות טל, שתלוי בכך שעצים בעלי שורשים עמוקים ימשכו מים מהקרקע, ואז ישחררו אותם לאוויר באמצעות עליהם. אבל בשנים האחרונות חלקים עצומים בסראדו בוראו כדי לשתול יבולים - בעיקר סויה כדי להאכיל את התרנגולות והחזירים של העולם. כשהעצים נכרתים האוויר נהייה יבש יותר. המשמעות היא שצמחים קטנים יותר מתים, מה שגורם לכך שפחות מים נכנסים לסירקולציה. בשילוב עם ההתחממות הגלובלית, מזהירים מדענים, מעגל האימים הזה עלול - בהקדם ובפתאומיות - להפוך את המערכת כולה למדבר.

רצועת הסראדו היא המקור של כמה מהנהרות הגדולים ביותר בדרום אמריקה, כולל אלו שזורמים מצפון לאגן האמזונס. כשיש פחות מים בנהרות, זה מחריף את הלחץ המופעל על יערות הגשם. אלו נפגעים משילוב קטלני של כריתות, שריפות והתחממות, והם כבר קרובים לקריסה מערכתית. הסראדו ויער הגשם מייצרים ביחד תופעה שנקראת "נהרות מעופפים" - זרמים של אוויר רטוב, שמפיצים גשם ברחבי העולם ועוזרים להניע את הסירקולציה הגלובלית: תנועת זרמי האוויר והאוקיינוסים.

הסירקולציה הגלובלית כבר במצב פגיע. לדוגמה, מערכת התנועות המעגליות ששמה הרשמי הוא Atlantic Meridional Overturning Circulation - AMOC - אשר מעבירה חום מהאזורים הטרופיים לכיוון הקטבים, משובשת בשל הינמסות הקרח הארקטי, והחלה להיחלש. בלעדיה, בבריטניה יהיה אקלים דומה לזה שבסיביר.

ל-AMOC יש שני מצבי שיווי משקל: on ו-off. כמעט 12,000 שנה היא במצב on, אחרי תקופה אקלימית הרסנית בת אלפי שנים שנקראת "יונגר דרייס" (Younger Dryas), שגרמה לסחרור גלובלי של שינוי סביבתי. כל מה שאנחנו מכירים ואוהבים תלוי בכך ש-AMOC תישאר במצב on.

לא משנה איזו מערכת מורכבת נחקרת, יש דרך לדעת אם היא מתקרבת לנקודת מפנה. הפלטים (outputs) שלה מתחילים להשתגע. ככל שהיא קרובה יותר לסף קריטי, כך התנודות נהיות יותר פרועות. השנה ראינו תנודות גלובליות עצומות, כיוון שהמערכות של כדור הארץ מתחילות לקרוס. כיפות החום (heat domes) - תופעה אטמוספרית שבה אוויר חם נלכד מתחת לרמה ברומטרית ושוקע אל פני השטח - בחופה המערבי של צפון אמריקה; השריפות העצומות שם, בסיביר וברחבי המזרח התיכון; השיטפונות הקטלניים בגרמניה, בלגיה, סין, סיירה לאון - אלו סימנים שבקוד מורס אקלימי משמעותם "הצילו!".

לחם-בננה ושעשועים

הייתם מצפים ממין אינטליגנטי שיגיב לסימנים הללו בצורה מהירה ומקיפה, על ידי שינוי רדיקלי של מערכת היחסים שלו עם העולם החי. אבל אנחנו לא עובדים ככה. האינטליגנציה העצומה שלנו, המודעות המפותחת שלנו שבעבר לקחה אותנו כה רחוק, עובדות עתה נגדנו.

מחקר של ארגון הסביבה "אלברט" גילה שהמילה "עוגה" נאמרה פי 10 יותר פעמים מאשר "שינוי האקלים" בתוכניות טלוויזיה בבריטניה ב-2020. "ביצה עלומה" קיבלה פי שניים יותר אזכורים מאשר "מגוון ביולוגי". "לחם-בננה" ניצח "אנרגיית רוח" ו"אנרגיית שמש" ביחד.

אני מודע לכך שהתקשורת היא לא החברה, ושלערוצי טלוויזיה יש אינטרס לקדם לחם-בננה ושעשועים. אפשר לדון בשאלה אם התקשורת משקפת או מייצרת העדפה לעוגה על פני אקלים. אבל אני חושד שמכל הדרכים שבהן אנחנו יכולים למדוד את ההתקדמות שלנו במניעת קריסת מערכות אקולוגיות - היחס הזה של עוגה-אקלים הוא המדד המכריע.

היחס הנוכחי משקף מחויבות עמוקה לחוסר רלוונטיות אל מול קטסטרופה גלובלית. תפתחו כל תחנת רדיו בכל שעה ביום, ותוכלו לשמוע את הסחת הדעת המוטרפת בשיאה. בזמן שבכל העולם השריפות משתוללות, ההצפות סוחפות מכוניות מהרחובות והיבולים מתייבשים, תשמעו דיון סוער בשאלה אם לשבת או לעמוד בזמן שאתם מושכים את הגרביים שלכם למעלה, או דיון על מגשי שרקוטרי לכלבים. אני לא ממציא את הדוגמאות הללו: נתקלתי בהן כשזפזפתי בין הערוצים בימים של אסונות אקלימיים.

אם אסטרואיד היה בדרכו להתנגש בכדור הארץ, והיינו מפעילים את הרדיו, קרוב לוודאי שהיינו שומעים: "אז הנושא הלוהט של היום - מה הדבר הכי מצחיק שקרה לך בזמן שאכלת שווארמה?" כך העולם ייגמר, לא בבום - אלא בפטפוטי סרק.

כשאנחנו מתעמתים עם משבר חסר תקדים, המוחות שלנו מתמלאים בקשקושים תובעניים. הפיכת החיים הציבוריים לטריוויאליים מייצרת לופ: זה נהייה בלתי אפשרי מבחינה חברתית לדבר על שום דבר אחר. אני לא מציע שנדבר רק על הקטסטרופה שמאיימת עלינו. אני לא נגד פטפוטים. אני כן מתנגד לכך שהכול הופך לפטפוטים.

וזה לא קורה רק בערוצים שמוקדשים למוזיקה ולבידור. רוב החדשות הפוליטיות בימינו הן לא יותר מרכילות חצר: מי בפנים, מי בחוץ, מי אמר מה. הן נמנעות ממה שקורה מתחת לפני השטח: הכסף האפל, השחיתות, בריחת הכוח מהסֶפֶרָה הדמוקרטית.

אני בטוח שלא מדובר במזימה מכוונת. אני לא חושב שמישהו, כשמציבים אותו בפני האפשרות של קריסת מערכות אקולוגיות, אומר לעצמו: "מהר! בואו נשנה את נושא השיחה למגשי שרקוטרי לכלבים!". זה עובד ברמה הרבה יותר עמוקה. זה רפלקס של התת-מודע שאומר לנו על עצמנו יותר מאשר שהפעולות המודעות שלנו עושות. הקשקשת ברדיו נשמעת כמו סימנים רחוקים מכוכב גוסס.

לנקב את השכבה הנוצצת של הסחת הדעת

יש כמה מינים של חרקים שעירי כנף שההישרדות שלהם תלויה בשבירת מתח פני המים של הנהר. הנקבה דוחפת דרכם - לא עניין פשוט ליצור כל כך קטן ועדין - ואז שוחה במורד הזרם כדי להטיל את ביציה על גדת הנהר. אם היא לא מצליחה לחדור את פני המים, היא לא יכולה להשלים את מעגל החיים, וצאצאיה מתים איתה.

זה גם הסיפור האנושי. אם לא נצליח לנקב את השכבה הנוצצת של הסחת הדעת ולעסוק במה שנמצא מתחתיה, לא נצליח להבטיח את ההישרדות של ילדינו, או אפילו של המין שלנו. אבל נראה שאנחנו לא מסוגלים או לא רוצים לעשות את זה.

אני מתייחס למצב המשונה הזה כ"מתח פני השטח" שלנו. זה המתח בין מה שאנחנו יודעים על המשבר עמו אנחנו מתמודדים לקלות הדעת שבה אנחנו מרחיקים עצמנו ממנו.

מתח פני השטח שולט גם כשאנחנו טוענים שאנחנו מתמודדים עם הרס המערכות תומכות החיים שלנו. אנחנו מתמקדים במה שאני מכנה מיקרו-צרכניות: סוגיות קטנטנות כמו קשיות פלסטיק וכוסות קפה במקום בכוחות המבניים העצומים שדוחפים אותנו אל עבר הקטסטרופה. אנחנו אובסיסיביים לשקיות פלסטיק. אנחנו מאמינים שאנחנו עושים לעולם טובה כשאנחנו קונים שקיות בד במקום, למרות שלפי אחד האומדנים הפגיעה הסביבתית של ייצור תיק מכותנה אורגנית שווה לזו שנגרמת מ-20,000 שקיות פלסטיק.

אנחנו מזדעזעים בצדק מתמונה של סוסים שהזנב שלו הסתבך במקלון אוזניים, אבל נראה שלא מזיז לנו החורבן של מערכות אקולוגיות ימיות שלמות שגורמת תעשיית הדיג. אנחנו מצקצקים, וממשיכים לאכול דגים ומאכלי ים על חשבון חורבן המערכות האקולוגיות.

חברה בשם סולטייר פאוור (Soletair Power) נהנתה מכיסוי תקשורתי נרחב הודות לטענתה שהיא "נלחמת בשינוי האקלים" בכך שהיא לוכדת פחמן דו חמצני שפולטים עובדי משרד. אבל יחידת שאיבת הפחמן שלה - מגדל של פלדה ואלקטרוניקה, שהעלות הסביבתית שלו גבוהה - מסירה רק 1 ק"ג של פחמן דו חמצני מדי שמונה שעות. האנושות מייצרת - בעיקר על ידי שריפת דלקים פוסיליים - כ-32 מיליארד ק"ג של פחמן דו חמצני באותו פרק זמן.

אני לא סבור שההתמקדות שלנו בפתרונות מיקרוסקופיים היא מקרית, גם אם היא לא מודעת. כולנו מומחים בלהשתמש בדברים הטובים שאנחנו עושים כדי להדחיק את הדברים הרעים. אנשים עשירים יכולים לשכנע את עצמם שהם "ירוקים" בגלל שהם ממחזרים, בשעה שהם שוכחים שיש בבעלותם בית שני (אולי הפגיעה הכי קשה שלהם בעולם החי, כיוון שיש לבנות בית נוסף שיאכלס את המשפחה שאת ביתה רכשו). ואני חושד שבמידה מסוימת, במעמקי התודעה, אנחנו מבטיחים לעצמנו שאם הפתרונות שלנו כה קטנים - לא יכול להיות שהבעיה כל כך גדולה.

אני לא אומר שהדברים הקטנים לא חשובים. אני אומר שאסור שהם יבואו על חשבון דברים חשובים יותר. גם דברים קטנים מחוללים שינוי, אבל לא גדול במיוחד.

"שמרו על אמריקה יפהפייה"

ההתמקדות שלנו ב"שטויות מיקרו-צרכניות" תואמת את האג'נדה התאגידית. המאמץ המכוון למנוע מאיתנו לראות את התמונה הגדולה החל ב-1953, עם קמפיין בשם "שמרו על אמריקה יפהפייה" (Keep America Beautiful). את הקמפיין יזמו יצרניות אריזות, שרצו להמשיך לגרוף רווחים מהחלפת מכלים רב-פעמיים במכלי פלסטיק חד-פעמיים. יותר מכל הם רצו להיפטר מחקיקה שהתעקשה שיש להשיב ולעשות שימוש חוזר בבקבוקי זכוכית. "שמרו על אמריקה יפהפייה" הסיט את האשמה על צונאמי פסולת הפלסטיק מהיצרניות שגרמו לו אל עבר משליכי הפסולת ("litter bugs", מונח שהם המציאו).

ההתמקדות התאגידית בהשלכת פסולת, שאותה מהדהדת התקשורת, מעוותת את הדרך שבה אנחנו מתייחסים לבעיות סביבתיות. לדוגמה, סקר עמדות ציבור שנערך לא מזמן בנוגע לזיהום נהרות גילה ש"פסולת ופלסטיק" היו הסיבה המרכזית שאנשים נקבו בה. במציאות, המקורות הכי גדולים לזיהום נהרות הם קודם כל חקלאות ואחריה ביו. פסולת נמצאת בתחתית הרשימה. זה לא שפלסטיק לא חשוב. הבעיה היא שזה הסיפור היחיד שאנחנו מכירים.

ב-2004 חברת פרסום שעבדה עבור ענקית הנפט הבריטית BP, לקחה את הסטת האשמה הזו צעד אחד קדימה כשהמציאה את מחשבון טביעת הרגל הפחמנית. זו היתה חדשנות שימושית, אבל היא גם גרמה להסטת הלחץ הפוליטי מיצרניות הדלקים הפוסיליים אל עבר הצרכנים. חברות הנפט לא עצרו שם. הדוגמה הקיצונית ביותר שראיתי היתה בנאום ב-2019 של מנכ"ל חברת הנפט של (Shell) בן ואן-בורדן. הוא הורה לנו "לאכול מאכלים עונתיים ולמחזר יותר", ונזף פומבית בנהג שלו שקנה חבילת תותים בינואר.

השינוי הפוליטי הגדול של 50 השנים האחרונות, שאותו הניעו התאגידים, היה מעבר מניסיון להתמודד עם הבעיות שלנו בצורה קולקטיבית - להתמודדות איתם בצורה אינדיבידואלית. במילים אחרות, זה הפך אותנו מאזרחים לצרכנים. לא קשה לראות למה הובילו אותנו במורד הדרך הזו. כאזרחים, כשהתאחדנו ודרשנו שינוי פוליטי, היינו עוצמתיים. כצרכנים, אנחנו כמעט חסרי כוח לחלוטין.

בספרו "החיים והגורל" מספר וסילי גרוסמן שכשסטלין והיטלר היו בשלטון, "אחת התכונות האנושיות הכי מדהימות שהתגלו בתקופה הזו היתה צייתנות". האינסטינקט לציית, הוא אומר, היה חזק מהאינסטינקט לשרוד. כשאנחנו פועלים לבד ורואים עצמנו כצרכנים, אובססיביים ל"שטויות מיקרו-צרכניות" ולפריטי טריוויה שמטמטמים את השכל, גם כשקריסת המערכות האקולוגיות אורבת בפתח - אלו צורות של צייתנות. אנחנו מעדיפים להתמודד עם מותה של הציוויליזציה מאשר עם המבוכה החברתית שנגרמת מהעלאת סוגיות לא נעימות, והצרות הפוליטיות שמגיעות כשמביעים התנגדות לכוחות עוצמתיים. רפלקס הצייתנות הוא הפגם הכי גדול שלנו, השריטה במוח האנושי שמאיימת על חיינו.

קללת הג'מינו בהארי פוטר

מה נראה אם נשבור את "מתח פני השטח"? הדבר הראשון שנפגוש, שיציץ מן המעמקים, צריך להפחיד אותנו כמעט עד מוות. הוא נקרא צמיחה (growth). צמיחה כלכלית נתפסת בכל העולם כדבר חיובי. ממשלות מודדות את הצלחתן לפי מדד זה. אבל חשבו רגע על משמעות הדבר. נניח שהיינו מגשימים את היעד הצנוע, שאותו מקדמים מוסדות כמו קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי - צמיחה גלובלית של 3% בשנה. המשמעות היא שכל הפעילות הכלכלית שאתם רואים כיום - והפגיעה בסביבה שהיא גורמת להן - מוכפלת בתוך 24 שנה. במילים אחרות, עד 2045. ואז תוכפל שוב עד 2069. ואז שוב עד 2093. זה כמו קללת הג'מינו ב"הארי פוטר ואוצרות המוות", שמכפילה את האוצרות בכספת של משפחת לסטריינג', עד שהם מאיימים למחוץ את הארי וחבריו למוות. כל המשברים שאנחנו עמלים למנוע כיום יהיו קשים פי שניים כשהפעילות הכלכלית תוכפל, ואז שוב, ואז שוב.

האם כבר הגענו לתחתית? בשום פנים ואופן לא. קללת ג'מינו היא רק תוצר אחד של הדבר שאנחנו מעזים להזכיר רק לעתים נדירות. מילה שכמעט הפכה לטאבו: קפיטליזם.

רוב האנשים מתקשים להגדיר את השיטה ששולטת בחיינו. אבל אם לוחצים עליהם, קרוב לוודאי שימלמלו משהו על עבודה קשה ויזמות, קנייה ומכירה. כך רוצים שנבין אותה מי שמרוויחים מהתחרות. במציאות, העושר האדיר שהצטבר הודות לקפיטליזם לא הושג בצורה הזו, אלא באמצעות ביזה, מונופולים ורדיפת רנטות (rent seeking), מונח שטבע הכלכלן גורדון טאלוק שמשמעותו נטילת נתח גדול יותר מעוגה קיימת, במקום הגדלה של העוגה, ניסיון להרוויח יותר כסף בלי לייצר משהו בתמורה), והעושר הזה עובר בירושה.

לפי אחד האומדנים במהלך 200 שנה גזלו הבריטים מהודו סכום השקול ל-45 טריליון דולר של ימינו. הם השתמשו בכסף הזה לממן את התיעוש בבריטניה והקולוניזציה של עמים אחרים, שאת העושר שלהם בזזו בתורם.

הביזה פועלת לא רק בציר הגיאוגרפי, אלא גם בציר הזמן. בריאותן של הכלכלות כיום מסתמכת על גזילת עושר הטבע מהדורות הבאים. זה מה שעושות חברות הנפט, שמנסות להסיח את דעתנו עם שטויות מיקרו-צרכניות ומחשבוני טביעת רגל פחמנית. גניבה שכזו מהעתיד היא המנוע של הצמיחה הכלכלית. במונחים סביבתיים, קפיטליזם (שנשמע כה הגיוני כשמסביר אותו כלכלן מיינסטרים), הוא לא פחות מתרמית פירמידה.

האם זה שורש הבעיה? לא. קפיטליזם הוא רק האמצעי בדרך להשגת מטרה גדולה יותר. עושר. זה לא באמת משנה כמה ירוקים אתם חושבים שאתם. הסיבה המרכזית להשפעה הסביבתית שלכם אינה הגישה שלכם, לא האופן שבו אתם צורכים ולא הבחירות שאתם מבצעים. זה הכסף שלכם. אם יש לכם עודף כסף - אתם מוציאים אותו. אתם אולי מצליחים לשכנע את עצמכם שאתם מגה-צרכנים ירוקים, אבל במציאות אתם בסך הכל מגה-צרכנים. זו הסיבה שהפגיעה הסביבתית שגורמים לה העשירים, צדיקים ככל שיהיו, גדולה בהרבה מזו של כל האחרים. כדי למנוע התחממות של יותר מ-1.5 מעלות, המטרה של הסכמי האקלים, משמעה עלינו לפלוט לא יותר מ-2 טונות של פחמן דו-חמצני לשנה לאדם. ואולם המאיון העליון מייצר בממוצע 70 טונות לשנה לאדם. ביל גייטס, לפי הערכה אחת, פולט כמעט 7,500 טונות של פחמן דו-חמצני בשנה, בעיקר מטיסות במטוסים פרטיים. רומן אברמוביץ', לפי אותו חישוב, פולט כמעט 34 אלף טונות, בעיקר מהיאכטה הענקית שלו.

הבתים המרובים שהעשירים להפליא מחזיקים אולי מצוידים בפאנלים סולאריים, מכונות-העל שלהם חשמליות, והמטוסים הפרטיים שלהם אולי אפילו מתודלקים בדלק ביולוגי - אבל השינויים האלה לא משנים בהרבה את השפעת הצריכה שלהם. במקרים מסוימים הם דווקא מגדילים אותה. המעבר לדלקים ביולוגיים החביבים על גייטס הוא אחד מהגורמים העיקריים להשמדת סביבה טבעית כיום, כי יערות נכרתים כדי לייצר שבבי עץ ודלק נוזלי, וקרקעות נהרסות כדי להפיק ביו-מתאן.

ההשפעה הפוליטית מזיקה אף יותר

גרועה מההשפעה הישירה של העשירים על הסביבה היא השפעתם הפוליטית והתרבותית, שמונעת שינוי אמיתי. ההשפעה התרבותית מתבססת על סיפור האגדה המהפנט שלהם. הקפיטליזם משכנע אותנו שכולנו מיליונרים בפוטנציה. זה מה שגורם לנו לסבול את השיטה. במציאות יש אנשים שהם עשירים להחריד בגלל שיש אנשים אחרים שהם עניים: עושר עצום בנוי על ניצול. ואם כולנו ניהפך למיליונרים, כדור הארץ יעלה בעשן כהרף עין. סיפור האגדה על התעשרות לכולם הוא מה שמבטיח את הצייתנות שלנו.

האמת הקשה היא שכדי למנוע אסון אקלימי ואקולוגי עלינו לשטח את עקומת העושר. צריך לשקול את הרעיון של הפילוסופית הבלגית אינגריד רוביינס, "לימיטריאניזם" - הגבלתיות. כמו שיש קו עוני שאף אחד לא צריך ליפול מתחתיו, צריך להיות קו עושר שאף אחד לא צריך לעלות מעליו.

העניים משלמים הרבה יותר

מה שאנחנו צריכים הוא לא מס פחמן, אלא מס עושר. לא מפתיע שענקית הנפט אקסון מוביל תומכת במס פחמן. זו קשקשת מיקרו-צרכנית, כלומר התמקדות בנושאים זעירים כמו שימוש בקשיות פלסטיק וכוסות חד-פעמיות, שמסיח את תשומת לבנו מהכוחות המבניים האדירים שמוליכים אותנו לאסון. מס הפחמן נוגע להיבט אחד מרבים של משבר הסביבה, ומעביר את האחריות מהאשמים העיקריים לכלל הציבור. הוא גם רגרסיבי מאוד - העניים משלמים הרבה יותר מהעשירים.

מס עושר קולע ללב העניין. הוא צריך להיות גבוה דיו כדי לשבור את מעגל צבירת העושר וחלוקתו מחדש למעטים. מס עושר יוכל להעלות אותנו על נתיב אחר לגמרי: בכדור הארץ אין די מרחב אקולוגי או פיזי שבו לכל אחד יהיו מותרות אישיים, אך יש די כדי לספק מותרות ציבוריים: פארקים נהדרים, בתי חולים, בריכות שחייה, גלריות אמנות, מגרשי טניס ומערכות תחבורה, מגרשי משחקים ומרכזי קהילה. לכל אחד מאיתנו יהיה מקום קטן משלו - פרטיות מספקת - אבל כשנרצה לפרוש כנפיים, לא נצטרך לגזול משאבים מאחרים.

כשאנחנו מסכימים להמשך ההרס של מערכות החיים שלנו, אנחנו בעצם מספקים את שאיפותיהם של האולטרה-עשירים והתאגידים רבי העוצמי שהם שולטים בהם. אנחנו לכודים בשטויות וקטנוניות, ומעניקים להם רישיון חברתי לפעול.

נוכל לשרוד רק אם נפסיק להסכים לשתף פעולה. מקדמי הדמוקרטיה במאה ה-19 ידעו זאת, הסופרג'יסטיות ידעו זאת, גנדי ידע זאת, מרטין לותר קינג ידע זאת. המפגינים שדורשים שינוי מערכתי הבינו את האמת היסודית. חברי המרד בהכחדה, פריידיז פור פיוצ'ר וגרין ניו דיל רייזינג והתקוממויות אחרות נגד הקריסה הסביבתית המערכתית הם אנשים, בעיקר צעירים, שמסרבים להסכים. מה שהם מבינים הוא הלקח החשוב ביותר של ההיסטוריה: עתידנו תלוי באי ציות.

ג'ורג' מונביוט, צבירת העושר הורגת את כדור הארץ - הגיע הזמן למרוד בה, תרגום: שירה מייקין, פורסם [בדה מרקר](#), 31 אוקטובר, 2021, במקור: [George Monbiot, Capitalism Is Killing The Planet - It's Time To Stop Buying Into Our Own Destruction, The Guardian, 30 Oct. 2021](#)

אשליית הצמיחה הירוקה

כדי להתמודד עם משבר האקלים מבטיחים לנו שכל מה שצריך לעשות הוא לעבור לאנרגיה "נקייה" ולצמיחה "ירוקה". אך כיום כבר ברור שהדבקות בצמיחה הקפיטליסטית מחייבת ניצול בלתי פוסק של משאבים שבסופו קריסה אקולוגית

"את המילה growth, בהקשר הכלכלי, בחרנו לתרגם כ"גידול". הבחירה הזו איננה רק נכונה מילולית, אלא גם מבטאת את טיבה הבעייתי והמסוכן של התופעה. המילה שבה השתמשנו עד כה - "צמיחה" - איננה מתאימה כלל, משום שהיא מתארת תופעה טבעית, בריאה ורצויה, הטעונה באסוציאציות חיוביות."

הערתו של דב חנין, היועץ המדעי לספר

"שינוי האקלים הוא בעיה הנדסית ויש לה פתרונות הנדסיים."

רקס טילרסון, המנכ"ל לשעבר של חברת אקסון מוביל

אף שהעדויות על הקשר בין גידול כלכלי וקריסה אקולוגית ממשיכות להצטבר, האמונה כי יש להמשיך לדבוק בגידול כלכלי נותרת ללא שינוי. יש לה כוח הישרדות ולהט אידיאולוגי של דת. כמובן, זה לא ממש מפתיע: מבחינה מבנית המערכת הכלכלית שלנו תלויה בגידול, שמשרת את האינטרסים של החלקים החזקים ביותר בחברה שלנו. והדחף לגדול נובע מהשקפת עולם המוטמעת בנו עמוקות, השקפה של שליטה ודואליזם, שראשיתה לפני כ-500 שנה. המבנה הזה לא יוכנע בקלות, אפילו לא על ידי המדע.

הנרטיב הזה נשען על הטענה שהטכנולוגיה תציל אותנו בדרך כזו או אחרת. יש מי שחושבים שזה עניין של העברת הכלכלה העולמית לאנרגיה מתחדשת ולמכוניות חשמליות; אם נעשה זאת, לא תהיה סיבה שלא נוכל לגדול לנצח. אחרי הכול, המחיר של אנרגיית שמש ואנרגיית רוח הולך ויורד, ואילון מאסק הראה שאפשר לייצר במהירות כמויות ענק של סוללות המאפשרות את אגירתן. בעיני אחרים צריך לסמוך על טכנולוגיות לפליטות שליליות של גזים שישאבו כמויות

גדולות של פחמן מתוך האטמוספירה, כדי שלא נצטרך למהר מדי בצמצום כמויות הפליטה שלנו. אחרים סומכים על התקווה לתוכניות הנדסת אקלים עצומות: הכול, מחסימת השמש ועד שינוי ההרכב הכימי של האוקיינוסים. אפילו אם הפתרונות האלה יצליחו לעצור את שינויי האקלים, המשך הגידול עדיין יניע את המשך השימוש בחומרים, כמובן, ואת המשך הקריסה האקולוגית. אבל גם בנושא זה יש מי שמתעקשים שאין בעיה בכלל. שיפורים ביעילות וטכנולוגיות מיחזור יאפשרו לנו להפוך את הצמיחה ל"ירוקה".

התקוות הללו קודמו על ידי חלק מהאנשים העשירים והחזקים ביותר בעולם ובכללם נשיאים ומיליארדרים. המשבר האקולוגי אינו סיבה להתחיל לפקפק במערכת הכלכלית, הם אומרים. זהו נרטיב מנחם, וגם אני עצמי נאחזתי בו בעבר. אבל ככל שהעמקתי בחקר הטענות האלה, כך התברר לי שאימוצן כרוך בסיכון אדיר. אנחנו יכולים לבחור להמשיך להזניק מעלה את עקומת הגידול המהיר, שיקרב אותנו עוד יותר לנקודות האל־חזור של הקריסה האקולוגית, ולקוות שהטכנולוגיה תציל אותנו. אבל אם משום מה הטכנולוגיה לא תצליח, אנחנו בצרות. זה כמו לקפוץ מראש הצוק ולקוות שמישהו בתחתית יבין איך לבנות מתקן כלשהו שיתפוס אתכם לפני שתתרסקו על הסלעים בקרקעית, בזמן שאין לכם מושג אם מישהו יוכל לעשות את זה. זה עשוי להצליח... אבל אם לא, זה סוף המשחק. אחרי שקופצים, כבר אי אפשר להתחרט.

אם ברצוננו לאמץ את הגישה זאת, כדאי מאוד שהראיות שתומכות בה יהיו מוצקות במיוחד. כדאי שנהיה בטוחים לגמרי שזה יצליח.

צמיחה ירוקה?

אחרי שבמשך עשרות שנים סמכנו על מנגנוני השוק שיתקנו בדרך קסומה כלשהי את משבר האקלים, עכשיו ברור שהגישה הזאת לא תספיק. כדי שזה יקרה, דרושה פעילות ממשלתית מתואמת בהיקף רחב מאוד. חסידי ה"גרין ניו דיל" צודקים: אנחנו חייבים להשקיע כסף ציבורי בבניית תשתית אנרגיה מתחדשת בקצב חסר־תקדים בהיסטוריה האנושית, בדומה להיערכות התעשייתית המחודשת שאפשרה לבעלות הברית לנצח במלחמת העולם השנייה.

אבל יש משהו מטריד באופן שבו הרעיון קודם ונארז מחדש על ידי חלק מהפרשנים בתקשורת. הטענה היא שהמעבר לאנרגיה נקייה ישחרר את הקפיטליזם מכל הדאגות האקולוגיות ויאפשר לנו להשיג "צמיחה ירוקה" שבאמצעותה, כך אומרים, נוכל להמשיך להגדיל את הכלכלה לנצח. זהו סיפור מפתה. הוא נראה כל כך פשוט וברור מאליו. ושלא במפתיע, הוא הצית את דמיונם של כלכלנים ופוליטיקאים שמרנים. אבל הנרטיב הזה סובל מכמה פגמים חמורים. למעשה, מדענים ממש פוסלים את התקוות לצמיחה ירוקה בטענה שאין להן כל בסיס אמפירי.

מה שהכי חשוב להבין הוא שאומנם ניתן להגיע ל-100 אחוזים של אנרגיה מתחדשת, אבל איננו יכולים לעשות את זה במהירות שתאפשר לנו לשמור על ההתחממות הגלובלית מתחת ל-1.5.

או 2 מעלות צלזיוס, אם קצב הגידול של הכלכלה העולמית יישאר כפי שהוא. שוב: גידול נוסף פירושו ביקוש נוסף לאנרגיה וביקוש נוסף לאנרגיה מקשה עוד יותר (ולמעשה אינו מאפשר) ליצור מערך הפקה של אנרגיה מתחדשת בהיקף שיספק את הביקוש.

אל תבינו אותי לא נכון. בתחום האנרגיה המתחדשת הגענו בשני העשורים האחרונים להישגים מדהימים, ואלה בשורות נפלאות. ברובד העולמי, אנו מייצרים מדי שנה אנרגיה נקייה בכמות הגדולה ב־8 מיליארד מגה־וואט שעה מאשר בשנת 2000. זה הרבה - מספיק חשמל לרוסיה כולה. אבל בדיוק באותה תקופה הגידול הכלכלי גרם לביקוש לאנרגיה לגדול ב־48 מיליארד שעות מגה־וואט. במילים אחרות, כל האנרגיה הנקייה שהפקנו מכסה רק חלק קטן מהביקוש החדש. זה כמו לנסות למלא בור בחול בזמן שהבור לא מפסיק לגדול. אפילו אם נכפיל או נשלש את ייצור האנרגיה הנקייה, עדיין לא נקטין ולו במעט את פליטות הפחמן הגלובליות. הגידול הכלכלי מוחק שוב ושוב את מיטב מאמצינו לצמצם את טביעת הפחמן שלנו.

חשבו על זה כך. אם נמשיך להגדיל את הכלכלה העולמית בקצב הצפוי, היא עתידה להכפיל את עצמה (ויותר) עד אמצע המאה. פירוש הדבר הוא מיצוי וייצור וצריכה גדולים פי שניים מהיום, אשר יזללו כמות גדולה כמעט פי שניים של אנרגיה. בלתיאפשרי לדמיין עד כמה יהיה לנו קשה להקטין את טביעת הפחמן של הכלכלה העולמית הנוכחית בזמן הקצר שנותר לנו, וברור שאי אפשר יהיה להתמודד עם כלכלה גדולה פי שניים. יידרש לכך שננקה את הכלכלה העולמית מפחמן בקצב של 7 אחוזים לשנה כדי להישאר מתחת ל־2 מעלות צלזיוס (שהוא גבול מסוכן), או 14 אחוזים בשנה כדי להישאר מתחת ל־1.5 מעלות צלזיוס. מדובר בקצב מהיר פי שניים או שלושה מכפי שמדענים סבורים שניתן להשיג, אפילו בתרחיש הטוב ביותר. כפי שצוות מדענים אחד אמר, "מדובר בהרבה מעבר להיתכנות האפשרית כיום".

ההתעקשות שלנו לדבוק בגידול כלכלי הופכת את המשימה שלנו להרבה יותר קשה מכפי שהיא אמורה להיות - כאילו שבחרנו להילחם בקרב הזה, קרב לחיים או למוות, תוך כדי טיפוס במדרון בעיניים מכוסות וכשהידיים שלנו קשורות מאחורי הגב. אנחנו מקטינים לעצמנו, במודע, את הסיכוי לנצח.

את המסקנה הזו חולקים מדענים רבים ובהם מדענים בכירים מאוד. אפילו הפאנל הבין־ממשלתי לשינוי האקלים עצמו מכיר בכך שבלי ביו־אנרגיה עם לכידת פחמן ואחסונו (BECCS) וטכנולוגיות ספקולטיביות אחרות, אין דרך מעשית לעבור לשימוש באנרגיה נקייה במהירות שתביא אותנו לאפס פליטות גזי חממה בשנת 2050, כל עוד הביקוש לאנרגיה ימשיך לגדול. כדי להצליח אנחנו חייבים לעשות את ההפך בדיוק: אנחנו חייבים לצמצם את השימוש באנרגיה.

אפילו אם הדבר היה אפשרי, ישנה בעיה נוספת שאנחנו חייבים להתמודד איתה - והיא קשורה לאנרגיה הנקייה עצמה. הביטוי "אנרגיה נקייה" בדרך כלל מעלה בעיני רוחנו דימויים שמחים ותמימים של שמש חמימה ורוח מרעננת. אבל אף שהשמש והרוח נקיות, התשתית שצריך כדי "ללכוד" אותן היא לא נקייה. רחוק מזה. המעבר לאנרגיה מתחדשת יצריך עלייה דרמטית בכמויות המתכת והמינרלים הנדירים שנצטרך להפיק, ויהיו לכך מחירים אקולוגיים וחברתיים ברורים.

בחלק מהמקרים המעבר לאנרגיה מתחדשת יצריך עלייה גדולה מאוד בכמות החומרים שמופקים מכדור הארץ. הפקת הנאודימיום - יסוד חיוני לבניית טורבינות רוח - תצטרך לגדול בכמעט 35 אחוזים לעומת הרמות הנוכחיות. וישנן גם כל הסוללות שנצטרך כדי לאגור בהן אנרגיה. כדי להמשיך להשתמש באנרגיה בלי הפרעה כשהשמש לא זורחת והרוח לא נושבת, נצטרך לצייד את רשת החשמל בסוללות ענק. סוללות כאלה ידרשו 40 מיליון טונות של ליתיום - כלומר עלייה עוצרת נשימה של 2,700 אחוזים לעומת הכמויות המופקות כיום.

הבעיה אינה שמלאי המינרלים החיוניים האלה ייגמר - אם כי זה עלול בהחלט לקרות. הבעיה האמיתית היא שהדבר יעצים את המשבר הקיים ממילא של ניצוליתר של משאבי כדור הארץ. הכרייה כבר הפכה לאחד הגורמים הגדולים ביותר לבירוא יערות, קריסה של מערכות אקולוגיות ואובדן של מגוון ביולוגי בכל העולם. אם לא ניזהר, הביקוש הגדל לאנרגיה מתחדשת יחריף עוד יותר את המשבר הזה.

הדברים מגיעים לקיצוניות גדולה עוד יותר אם מביאים בחשבון את הצמיחה העתידית. הביקוש לאנרגיה ימשיך לגדול, הפקת החומרים לייצור אנרגיה מתחדשת תהפוך לאגרסיבית עוד יותר - וככל שנצמח, כך המצב יחמיר. אפילו אחרי מעבר מלא לאנרגיה נקייה, כדי שהכלכלה העולמית תוכל להמשיך לצמוח בקצב הצפוי, נצטרך להכפיל את המלאי העולמי של הלוחות הסולאריים, טורבינות הרוח והסוללות אחת לשלושים או ארבעים שנה - לנצח.

חשוב לזכור שמרבית החומרים החיוניים למעבר לאנרגיה נקייה נמצאים בדרום הגלובלי. חלקים מאמריקה הלטינית, אפריקה ואסיה יהפכו כנראה למטרה לעימותים חדשים על משאבים, וחלק מהמדינות יפלו קורבן לצורות חדשות של קולוניזציה. זה קרה במאות ה-16, ה-17 וה-18 בעת החיפוש הנמרץ אחר זהב וכסף בדרום אמריקה. במאה ה-19 המצרך המבוקש היה קרקעות לגידול מטעי כותנה וסוכר בקריביים. במאה ה-20 אלה היו היהלומים בדרום אפריקה, קובלט מקונגו ונפט מהמזרח התיכון. לא קשה לדמיין שהמאבקים על אנרגיה מתחדשת יהיו אלימים באותה מידה.

אם לא ננקוט באמצעי זהירות, חברות האנרגיה הנקייה עלולות להפוך להרסניות לא פחות מיצרניות דלקי המאובנים - לשחד פוליטיקאים, להרוס מערכות אקולוגיות, להפעיל לוביסטים נגד רגולציה סביבתית ואפילו להתנקש במנהיגי קהילות שעומדים בדרכן - טרגדיה שכבר מתחוללת כעת. גורמים פרוגרסיביים המקדמים את רעיון ה"גרין ניו דיל", או תוכניות אחרות למעבר מהיר

לאנרגיה נקייה, נוטים גם לקדם ערכים של צדק חברתי ואקולוגי. כדי שהמעבר הזה יהיה צודק אנחנו חייבים להבין שאי אפשר להגדיל ללא סוף את השימוש שלנו באנרגיה מתחדשת.

יש מי שמקווים שאנרגיה גרעינית תעזור לחמוק מהבעיות האלה - ואין ספק שהיא צריכה להיות חלק מהפתרון. אבל לאנרגיה גרעינית יש מגבלות משלה. הבעיה העיקרית היא שלוקח זמן רב כל כך לבנות ולהפעיל תחנות כוח חדשות, לצד העובדה שהן יכולות למלא רק תפקיד קטן בניסיון להגיע לאפס פליטות גזי חממה עד אמצע המאה. אפילו בטווח הארוך יותר מדענים חוששים שלא ניתן להפיק יותר מטרסהוואט אחד של אנרגיה גרעינית. יותר מזה, אם מסיבה כלשהי לא נצליח לייצב את האקלים - וזו אפשרות אמיתית - אתרים גרעיניים יהיו פגיעים במקרה של סופות חמורות, עליית מפלס מי הים ואסונות אחרים שעלולים להפוך אותם לפצצות של קרינה רדיואקטיבית. בגלל שהאקלים עלול לקרוס, הסתמכות יתר על אנרגיה גרעינית עלולה להיות הימור מסוכן.

בנוגע לאנרגיית היתוך (fusion Power) - על פי הבדיחה הפופולרית, כבר 60 שנה שמהנדסים מבטיחים שהיא תיכנס לשימוש בעוד עשור. אמנם הצלחנו ליצור ריאקציות מיזוג גרעיני, אבל התהליך דורש יותר אנרגיה מכפי שהוא מייצר. ייתכן שתהיה לנו אנרגיית היתוך עוד במאה הנוכחית, אבל אנחנו ממש לא יכולים להסתמך עליה כחלק מתקציב הפחמן הבטוח שלנו. בלי פריצת דרך טכנולוגית פלאית השינוי האנרגטי יצטרך להתבסס בעיקר על אנרגיית השמש ואנרגיית הרוח. כל זה לא אומר שלא צריך לנסות לבצע מעבר מהיר לאנרגיה מתחדשת. אנחנו מוכרחים לעשות זאת, ובדחיפות. אבל כדי שהמעבר הזה יהיה אפשרי מבחינה טכנית, ידידותי לסביבה וצודק מבחינה חברתית, אנחנו חייבים להשתחרר מהפנטזיה שנוכל להמשיך להגדיל את הביקוש הכולל לאנרגיה בקצב הנוכחי. אנחנו חייבים לנקוט גישה שונה.

מן הפח אל הפחת

בואו נעמיד פנים, רק לצורך הוויכוח, ששום דבר מכל זה אינו בעייתי. תשכחו לרגע מהראיות ודמיינו שהצלחנו איכשהו לעבור במהירות לשימוש באנרגיה נקייה בלי להאט את הצמיחה של הכלכלה העולמית, ושאנחנו יכולים להמשיך להגדיל בלי גבול את הביקוש לאנרגיה בלי לדאוג מההשלכות של גידול בהפקת חומרים או מהלחצים הנוספים על האזורים בעולם שכבר עתה מנוצלים. בואו נגיד שמחר נמציא אנרגיית היתוך ונוכל להשתמש בה בהיקף רחב תוך עשור. תרחיש כזה בוודאי מתאים לדרישות של צמיחה ירוקה, נכון?

הבעיה בחזון הזה היא שהוא מחמיץ עניין מרכזי ובלתי־נמנע: פליטות גזי החממה הן רק חלק אחד מהמשבר. בנוסף לקריסת האקלים, כבר חרגנו מכמה גבולות פלנטריים בגלל הפקת החומרים ההולכת וגדלה מכדור הארץ. הבעיה אינה רק האנרגיה שבה אנחנו משתמשים, אלא גם מה שאנחנו עושים בה.

אפילו אם הייתה לנו מערכת שנשמכת ב־100 אחוזים על אנרגיה נקייה, מה נעשה בה? בדיוק מה שאנחנו עושים בדלקי מאובנים: נכרות עוד יערות, נדוג עוד כמויות גדולות של דגים, נכרה בהרים נוספים, נבנה עוד כבישים, נרחיב את החקלאות התעשייתית ונשלח עוד פסולת לאתרי הטמנה - כל הדברים שאת ההשלכות האקולוגיות שלהם כדור הארץ שלנו אינו יכול לשאת עוד. אנחנו נעשה את הדברים האלה, כי המערכת הכלכלית שלנו דורשת שנגדיל את הייצור והצריכה בקצב אדיר. למעשה כל הרעיון של מאחורי השימוש באנרגיה מתחדשת כדי להניע מערכת של "צמיחה ירוקה" נועד לאפשר לנו להמשיך להגדיל את הפקת החומרים והצריכה שלהם. אחרת למה שנצטרך להמשיך להגדיל את הביקוש לאנרגיה?

מעבר לאנרגיה נקייה לא יתרום דבר להאטת כל הצורות האחרות של קריסת האקלים. ההימלטות מפח האסון האקלימי לא תעזור לנו, אם בסופו של דבר נזנק הישר אל הפחת, אל ההתמוטטות האקולוגית.

למרות האמור למצדדים בצמיחה ירוקה יש תשובה מהירה. הם מתעקשים לטעון שכל מה שאנחנו צריכים זה "להפריד" בין הגידול בתמ"ג לבין השימוש במשאבים. אין סיבה שלא נוכל פשוט לנתק את הפעילות הכלכלית מכל היבט חומרי ולהמשיך להגדיל את התמ"ג אפילו כשהשימוש במשאבים ירד לרמות מקיימות. הם מודים, כמובן, שמבחינה היסטורית השימוש במשאבים התקדם יד ביד עם התמ"ג, אבל זה אירע ברמה הכלל-עולמית. הם טוענים שאם

נביט במה שקורה במדינות מסוימות בעלות הכנסה גבוהה לנפש, שהופכות ליותר מתוחכמות מבחינה טכנולוגית ועוברות במהירות מכלכלת ייצור לכלכלה המבוססת על הענקת שירותים, ייתכן שנמצא רמזים למה שצופן לנו העתיד.

כשהרעיון הזה הועלה לראשונה, נדמה היה שישנן ראיות מעניינות התומכות בו. חסידי הצמיחה הירוקה ציינו כי "צריכת החומרים המקומית" של בריטניה, יפן וכמה מדינות עשירות נוספות הולכת ויורדת כבר משנת 1990, גם כשהתמ"ג ממשיך לגדול. אפילו בארצות הברית הצריכה פחות או יותר התייצבה בשני העשורים האחרונים. הנתונים האלה משכו את תשומת לבם של עיתונאים שמיהרו להכריז שמדינות עשירות הגיעו ל"שיא של חפצים", וכעת הן מצמצמות באורח ניכר את השימוש בחומרים - וזו הוכחה לכך שאנחנו יכולים להמשיך להגדיל את התמ"ג לנצח, בלי לחשוש מההשפעות האקולוגיות.

אבל אקולוגים דחו כבר מזמן את הטענות האלה. הבעיה היא שהצריכה החומרית המקומית מתעלמת מחלק חשוב ביותר בפאזל: היא אמנם כוללת סחורות מיובאות שהמדינה צורכת, אבל היא לא כוללת את המשאבים הכרוכים בייצור הסחורות האלה. ומכיוון שמדינות עשירות העבירו חלקים כל כך גדולים מהייצור שלהן למדינות אחרות - בעיקר למדינות הדרום הגלובלי - החלק הזה בשימוש במשאבים נחק, למרבה הנוחות, מהמאזן שלהן. כדי להביאו בחשבון מדענים מעדיפים להשתמש במדד שנקרא "טביעת רגל חומרית" - והוא כולל את סך כל המשאבים המגולמים ביבוא של כל מדינה.

כשמשתמשים במדד היותר הוליסטי הזה, מהר מאוד מתברר שהצריכה החומרית של מדינות עשירות כלל לא ירדה. למעשה בעשורים האחרונים היא עלתה באופן דרמטי, עד שהיא ממש עקפה את הגידול בתמ"ג. הקשר בין הצמיחה לתמ"ג לא נותק. זו הייתה בסך הכול אשליה שנגרמת בעזרת תרגילים חשבונאיים.

כפי שמתברר, המעבר המהולל מייצור לשירותים לא שיפר דבר בנוגע להיקף השימוש במשאבים של המדינות העשירות. מגזר השירותים גדל במהירות מאז שהחל צמצום התעשייה בשנות התשעים של המאה ה-20, וכיום כלכלת השירותים מייצגת 74 אחוזים מהתמ"ג במדינות בעלות הכנסה גבוהה. אבל השימוש בחומרים במדינות בעלות הכנסה גבוהה גדל מהר יותר מהגידול בתמ"ג. ובזמן שבמדינות בעלות הכנסה גבוהה חלקם של השירותים הוא הגבוה ביותר מבחינת התרומה לתמ"ג, במדינות האלה גם טביעת הרגל החומרית לאדם היא הגבוהה ביותר, ובפער ניכר. הדבר נכון גם במושגים עולמיים. על פי נתוני הבנק העולמי, חלקם של השירותים בסך כל התמ"ג העולמי גדל מ-63 אחוזים בשנת 1997 ל-69 אחוזים בשנת 2015. אבל באותה תקופה השימוש העולמי בחומרים הואף. במילים אחרות, ראינו חזרה ליותר שימוש בחומרים (רה"מטריאליזציה) של הכלכלה העולמית אפילו בעת שבה עברנו לכלכלות שירותים.

מה מסביר את התוצאה המשוונה הזו? הסבר חלקי הוא שההכנסה של אנשים בכלכלת שירותים משמשת לרכישה של סחורות חומריות. אנשים אולי מרוויחים כסף ביוטיוב, אבל הם מוציאים אותו ברכישת דברים כמו רהיטים ומכוניות. סיבה נוספת היא שהשירותים עצמם, כך מתברר, צורכים הרבה מאוד חומרים. ראו למשל את ענף התיירות: התיירות מוגדרת כשירות, אבל כדי להתקיים היא זקוקה לתשתיות חומריות עצומות - שדות תעופה, מטוסים, אוטובוסים, ספינות טיולים, אתרי נופש, מלונות, בריכות שחייה ופארקי שעשועים (שהם כולם שירותים). על פי הנתונים שלנו עד כה אין סיבה לחשוב שהמעבר לשירותים יפחית באיזו דרך פלאית את השימוש במשאבים. הגיע הזמן להיפרד מהמיתוס הזה.

קורה כאן דבר מה נוסף. עם כל שנה שחולפת, נעשה קשה יותר ויותר להפיק את אותה כמות של חומרים מכדור הארץ. כל מה שקרוב לפני הקרקע וקל להגיע אליו, כבר נחטף. ככל שאנחנו מרוקנים את מאגרי המינרלים והמתכות הקלים להפקה, אנחנו חייבים לחפור עמוק יותר ובצורה אלימה יותר כדי למצוא עוד. אנחנו יודעים שחברות הנפט נאלצות לעבור לסדיקה הידראולית, לקידוחים בעומק הים ולמיני פתרונות מסוכנים כדי להגיע לעתודות הנפט הנותרות, והן משתמשות ביותר אנרגיה וחומרים כדי להפיק את אותה כמות של נפט.

כך קורה גם בנוגע לכרייה. על פי התוכנית הסביבתית של האו"ם (UNEP), כדי להפיק יחידה אחת של מתכת צריך להשקיע כמות חומרים גדולה פי שלושה מכפי שנדרש לפני מאה שנה. חלק מזה נובע גם מירידה של עד 25 אחוזים באיכות עופרות המתכת בעשור האחרון בלבד. לכן אנחנו צריכים להפיק ולעבד יותר עופרות כדי לקבל את אותה כמות של תוצר סופי. במילים אחרות למרות השיפורים המשמעותיים בטכנולוגיית הכרייה כמות החומרים המופקים בכרייה יורדת במקום לעלות, ומדעני האו"ם אומרים שהמגמה המטרידה הזו רק תלך ותחריף.

חסידי הצמיחה הירוקה מתקוממים מול הנתונים האלה. זה הכול בעבר, הם אומרים. רק בגלל שזה לא נעשה אי פעם, זה לא אומר שזה בלתיאפשרי. אנחנו עדיין יכולים לשנות את הכיוון. אנחנו צריכים רק להתחיל להשתמש בטכנולוגיה הנכונה ולקבוע את המדיניות הנכונה. ממשלות יכולות להטיל מיסים על הפקת משאבים ובאותו זמן להשקיע בשיפור היעילות. זה בטח ישנה את דפוסי הצריכה, ואנשים יצרכו סחורות שדורשות פחות משאבים, נכון? אנשים יוציאו את כספם על סרטים ומחזות, למשל, או על יוגה ומסעדות ותוכנות מחשב חדשות. כך התמ"ג ימשיך לגדול לנצח, אבל השימוש במשאבים יקטן.

זאת מחשבה מנחמת והיא נשמעת הגיונית מאוד. למרבה המזל יש לנו כעת ראיות שמאפשרות לבחון אותה. בשנים האחרונות מדענים פיתחו כמה מודלים לבדיקת ההשפעה של שינוי במדיניות וחדשנות טכנולוגית על השימוש בחומרים, והתוצאות מפתיעות.

המחקר הראשון התפרסם בשנת 2012 בידי קבוצה של מדענים בראשות החוקרת הגרמנייה מוניקה דיטריך. הקבוצה הפעילה מודל ממוחשב מתוחכם שהראה מה יקרה לשימוש העולמי במשאבים, אם הגידול הכלכלי יימשך במסלולו הנוכחי, בקצב של 2-3 אחוזים בשנה. החוקרים גילו כי צריכת החומרים האנושית תעלה בדיוק בקצב גידול התמ"ג. על פי הנתונים הנוכחיים, פירוש הדבר הוא שבשנת 2050 נצרוך יותר מ-200 מיליארד טון של חומרים - פי ארבעה מהגבול הבטוח. אסון.

צוות החוקרים חזר והפעיל את המודל כדי לבדוק מה יקרה אם כל מדינה בעולם תעבור מיד לשימוש יעיל ככל האפשר במשאבים - הנחה אופטימית להפליא. התוצאות השתפרו. צריכת המשאבים עדיין גדלה, רק לאט יותר. כשצריכת המשאבים גדלה לאט יותר מהגידול בתמ"ג, קוראים לזה "ביטול יחסי של הצימוד" (relative decoupling). אבל זה רחוק מאוד מהביטול המוחלט של הצימוד שאנחנו צריכים. אז לא, זאת לא צמיחה ירוקה.

בשנת 2016 צוות שני של מדענים בחן תרחיש אחר: תרחיש שבו כל מדינות העולם מסכימות לניצול יעיל אף יותר של משאבים. בתרחיש האופטימי ביותר הזה הם הניחו שמיסים יעלו את מחיר הפחמן ל-236 דולר לטון (מה שיביא לעלייה בעלויות הפקת ושינוע החומרים), ודימינו חידושים טכנולוגיים שיכפילו את היעילות שבה אנחנו משתמשים במשאבים. התוצאות היו כמעט זהות לתוצאות המחקר של המחקר של דיטריך. אפילו בתנאים הקפדניים ביותר השימוש במשאבים ממשיך לגדול. אין ביטול מוחלט של הקשר לתמ"ג, ואין צמיחה ירוקה.

לבסוף, לקראת סוף שנת 2017 הצטרפה לדיון התוכנית הסביבתית של האו"ם - מוסד שפעם קידם בהתלהבות את תאוריית הצמיחה הירוקה. היא בחנה את התרחיש שבו מחירי הפחמן מזנקים ל-573 דולר לטון, מוטל מס על הפקת משאבים ונולדים חידושים טכנולוגיים בתמיכה ממשלתית משמעותית. והתוצאות? לא זו בלבד שהשימוש במשאבים גדל, הוא כמעט הוכפל עד אמצע המאה הנוכחית. מאחר שהתוצאות הללו דלפו החוצה, לא הייתה למוסד ברירה אלא לשנות את עמדתו ולהודות שצמיחה ירוקה היא חלום שאינו יכול להתגשם: ברובד הלאומי ביטול מוחלט של הקשר בין השימוש בחומרים לתמ"ג הוא בלתיאפשרי. מה קורה פה? איך אפשר להסביר את התוצאות המשוונות האלה?

העניין עם טכנולוגיה

תחת הקפיטליזם חברות שמכוונות לצמיחה לא מאמצות טכנולוגיות חדשות ויעילות יותר סתם ככה. הן עושות זאת כדי לאפשר צמיחה. הדבר נכון גם ברמת הכלכלה כולה. תשאלו כל כלכלנית והיא תספר לכם: שיפורי יעילות הם טובים כי הם מעודדים גידול כלכלי. זאת הסיבה שלמרות שיפורים בלתי־פוסקים ביעילות, השימוש הכולל באנרגיה ובמשאבים ממשיך ועולה לאורך כל תולדות הקפיטליזם. אין כאן פרדוקס: זה בדיוק מה שהכלכלנים מצפים שיקרה. עלייה בתפוקה מתרחשת לא למרות השיפור ביעילות, אלא בזכותו. יש כאן לקח חשוב. הרעיון שעוד

ועוד שיפורים ביעילות יובילו באיזו דרך קסומה להינתקות מוחלטת של הגידול מהתמ"ג, הוא חסר כל בסיס תיאורטי ואמפירי.

אבל קורה כאן עוד דבר. ההמצאות הטכנולוגיות שתרמו את התרומה הגדולה ביותר לגידול הכלכלי עשו זאת לא בגלל שהן אפשרו לנו להשתמש בטבע פחות, אלא בגלל שהן אפשרו לנו להשתמש בו יותר.

מנוע הקיטור, הנול המכני, ספינות המכמורת - הטכנולוגיות האלה תרמו תרומה כל כך אדירה לגידול, לא משום שהן מניבות אוטומטית סכומי כסף אדירים, אלא משום שהן אפשרו להון להוסיף חלקים הולכים וגדלים מהטבע אל מעגלי הייצור. חידושים כמו תובלה ימית במכולות או מטוסי מטען תורמים לגידול, כי הם מאפשרים הובלה מהירה יותר של סחורות מהמקום שבו הן מופקות או מיוצרות אל המקום שבו הן נצרכות. הדבר נכון גם ביחס לטכנולוגיות חדשניות שנראות לגמרי לא־חומריות כמו האלגוריתם של פייסבוק, אשר תורם לגידול על ידי כך שהוא מאפשר למפרסמים לגרום לאנשים לצרוך דברים שאחרת לא היו צורכים. פייסבוק שווה מיליארדים רבים לא בגלל שהיא מאפשרת לנו לחלוק זה עם זה תמונות, אלא בגלל שהיא מרחיבה את היקף הייצור והצריכה.

ברגע שמבינים איך זה פועל, אין סיבה להיות מופתעים שלמרות מאות שנים של חדשנות מופלאה, השימוש באנרגיה ובמשאבים ממשיך לעלות. במערכת שבה חדשנות טכנולוגית נרתמת להרחבה של ההפקה והיצור, לא הגיוני לקוות שחידושים טכנולוגיים נוספים יגרמו, בדרך מופלאה כלשהי, לכך שייקרה ההפך הגמור.

ישנה בעיה אחרונה. מדענים מתחילים להבין שישנן מגבלות פיזיות ליעילות בשימוש במשאבים. נכון, אנחנו מסוגלים לייצר מכונות ואייפונים וגורדי שחקים בצורה יעילה יותר, אבל אנחנו לא יכולים לייצר אותם משום דבר. אנחנו יכולים לחולל שינוי ולבסס את הכלכלה על שירותים כמו יוגה וקולנוע, אבל אפילו חדרי כושר ובתי קולנוע מצריכים השקעה חומרית. ישנו תמיד גבול למידה שבה מוצר יכול להיות בעל משקל "קל" מבחינה חומרית. וכשמתקרבים לגבול הזה, כל גידול נוסף גורם לשימוש במשאבים להתחיל לעלות שוב.

אל תטעו: חדשנות טכנולוגית חשובה מאוד לצורך הקרב שעומד בפנינו. למעשה היא חיונית ביותר. אנחנו נצטרך את כל החדשנות ושיפורי היעילות שנוכל להשיג כדי לצמצם באופן דרסטי את השימוש במשאבים ופחמן בכלכלה שלנו. אבל הבעיה שאיתה אנחנו צריכים להתמודד אינה קשורה לטכנולוגיה. הבעיה הזו קשורה בגידול. שוב ושוב אנחנו רואים שצו הגידול מחסל את כל היתרונות שהטכנולוגיות הכי משובחות שלנו מספקות לנו. אנחנו נוטים לחשוב על הקפיטליזם

כמערכת שמעודדת חדשנות, וזה נכון. אבל באופן פרדוקסלי היתרונות האקולוגיים שהחדשנות הזו עשויה להניב מוגבלים על ידי ההיגיון של ההון עצמו. זה לא חייב להיות כך. אילו היינו חיים בכלכלה מסוג אחר - כלכלה שאינה מאורגנת סביב גידול - החידושים הטכנולוגיים שלנו היו מסוגלים לפעול כפי שאנחנו מצפים שיפעלו. בכלכלה של פוסט-גידול, שיפורים ביעילות יוכלו ממש להקטין את השפעתנו על כדור הארץ. אחרי שנשתחרר מצו הגידול, נהיה חופשיים להתמקד בסוגים שונים של חדשנות - חדשנות שנועדה לשפר את רווחת בני האדם ואת מצב הסביבה, במקום חדשנות שנועדה להאיץ את קצב ההפקה והייצור.

דיסטופיית הצמיחה הירוקה

הראיות הולכות ומצטברות, ומול הראיות הללו, חסידי הצמיחה הירוקה פונים בסופו של דבר לאגדות. הם אומרים שצמיחה ירוקה אולי אינה אפשרית מבחינה אמפירית, אבל אין סיבה שהיא לא תוכל להתרחש בתיאוריה. אנחנו מוגבלים רק על ידי הדמיון שלנו! אין סיבה שההכנסה שלנו לא תוכל לגדול לנצח, ובו זמנית נצרוך מדי שנה פחות דברים חומריים.

ובזה הם צודקים. אין סיבה מהותית שמונעת מדבר כזה לקרות בתיאוריה, בעולם חלופי קסום. אבל ישנה סכנה מוסרית ודאית שעלולה להתממש אם נתחיל לסחור באגדות - אם נאמר לאנשים לא לדאוג, כי בסופו של דבר, איכשהו, התמ"ג יינתק מהשימוש במשאבים, והכול יהיה בסדר. בעידן של מצב חירום אקלימי והכחדה המונית אין לנו זמן להרהר באפשרויות דמיוניות. אין לנו זמן לחכות שהכוח העצום והבלתי-ניתן לעצירה של ההרס האקולוגי יפסיק לפתע להיות הרסני כל כך, כשכל הראיות מעידות על כך שזה לא יקרה. זה לא מדעי, זה הימור חסר-אחריות לחלוטין על חיי האדם ועל כל החיים כולם.

ישנה דרך קלה לפתרון הבעיה הזאת. במשך עשרות שנים אמרו כלכלנים אקולוגיים שנוכל לפתור את הוויכוח אחת ולתמיד באמצעות התערבות פשוטה ואלגנטית: כפייה של מגבלה חוקית על שימוש במשאבים ופסולת, והידוק המגבלה הזו שנה אחר שנה, עד שנחזור לגבולות הפלנטריים הבטוחים. אם חסידי הצמיחה הירוקה מאמינים באמת ובתמים שהתמ"ג ימשיך לגדול לנצח למרות צמצומים מהירים בצריכת חומרים, כי אז זה לא אמור להדאיג אותם בכלל. למעשה צעד כזה אמור לשמח אותם - הוא ייתן להם הזדמנות להוכיח לעולם אחת ולתמיד שהם צודקים. ואכן, הטלת מגבלות קשיחות על שימוש במשאבים ועל פסולת תעזור ליצור תמריצים למעבר הכלכלי הנדרש ותניע את השינוי לגידול בתמ"ג שאינו חומרי.

אלא שבכל פעם שאנחנו מציעים לחסידי הצמיחה הירוקה את המדיניות הזו, הם מתחמקים ממנה. למיטב ידיעתי, איש מהם מעולם לא הסכים לה. למה לא? אני חושב שברוב עמוק כלשהו - למרות האגדות - הם מבינים שהקפיטליזם לא באמת עובד כך. במשך 500 שנה הקפיטליזם היה תלוי בניצול של הטבע. הוא תמיד היה זקוק ל"חוץ", משהו חיצוני לו שממנו ניתן לבזוז ערך, בחינם, בלי תמורה מתאימה. זה מה שמזין את הצמיחה. להגביל את הפקת החומרים והפסולת, אינו אלא לשחוט את התרנגולת המטילה ביצי זהב.

ההנחה הבלתי מעורערת

המדעים בכלל זה הוא שאנשים מוכנים להתאמץ מעל ומעבר כדי להצדיק את המרדף המתמשך אחר גידול כלכלי. בכל פעם שנדמה שיש קונפליקט בין אקולוגיה לגידול, כלכלנים ופוליטיקאים בוחרים בגידול, ומנסים להתאים את המציאות לרצונם בדרכים יותר ויותר יצירתיות. פוליטיקאים מוכנים לסכן הכול בהימור על טכנולוגיות ספקולטיביות כדי להימנע מלהתמודד עם הצורך הבוער בהפחתה קיצונית של כמויות פליטת הגזים. חסידי הצמיחה הירוקה נאחזים בתרחישים דמיוניים מוזרים ביותר ובתכסיסי חשבונאות מתוחכמים כדי לשמר את האשליה שלפיה אנחנו יכולים לשמור על הסטטוס־קוו הנוכחי. הם מוכנים לסכן את הכול - ממש הכול - רק כדי שהתמ"ג ימשיך לגדול.

עם זאת, למרבה הפלא, אף אחד מהם מעולם לא טרח להצדיק את הנחת היסוד שלהם - את ההנחה שלפיה אנחנו חייבים להמשיך להרחיב את הכלכלה, שנה אחר שנה, לנצח. ההנחה הזו פשוט מתקבלת כאמונה שאין לערער עליה. רוב האנשים לא עוצרים רגע כדי להטיל בה ספק, ובאמת ישנם חוגים שבהם פקפוק כזה נחשב לסוג של כפירה. אבל מה אם ההנחה הזו מוטעית? מה אם מדינות עלות הכנסה גבוהה לא זקוקות לגידול כלכלי? מה אם אנחנו יכולים לחסל את העוני בעולם בלעדיו? מה אם נוכל להגשים את כל היעדים החברתיים שלנו ולשפר את מדדי הקדמה האנושית - העלאת השכר ותעסוקה מלאה - בלי שום צורך בהגדלת הכלכלה העולמית? מה אם נוכל ליצור את כל החידושים שאנחנו צריכים כדי לעבור במהירות לשימוש באנרגיה מתחדשת בלי להוסיף אפילו דולר אחד לתמ"ג? מה אם במקום לנסות באופן נואש להפריד בין התמ"ג ובין השימוש במשאבים ובאנרגיה נוכל להפריד את הקידמה האנושית מהתמ"ג? מה אם נוכל למצוא דרך לשחרר את הציוויליזציה שלנו, את כדור הארץ שלנו, מכבלי צו הגידול?

אם אנחנו מוכנים לדמיין אגדות מדע בדיוני ספקולטיביות כדי לאפשר לכלכלה הנוכחית להמשיך לתפקד, מדוע שלא פשוט נדמיין סוג אחר לגמרי של כלכלה?

Jason Hickel, Less Is More: How Degrowth Will Save the World, Penguin Random House, 2021.

מתוך ספרו של היקל, "פחות זה יותר" (תרגום: דפנה לוי; עריכת תרגום: תמר נויגרטן; ייעוץ מדעי: דב חנין; עיצוב כריכה: עידן אפשטיין), שראה אור בהוצאת רדיקל - בית לרעיונות.

יצא לאור בעברית בכתב העת [פיגומים](#) ב-6.10.22

ג'ואל פוראמיטי, מארולה טסגקארי וכריסטוס זוגראפוס ביטול הצמיחה הוא הדרך האחראית היחידה קדימה

הפחתת הפעילות הכלכלית היא הכרחית וצודקת -
ויכולה להוביל לשגשוג אנושי

המאמר שלהלן הוא מאמר תגובה למאמרו של לי פיליפס, [אשליית ביטול הצמיחה](#). בחרנו להביא את המאמר להשלמת התמונה בוויכוח החשוב על האופן שבו סוציאליסטים צריכים להגיב למשבר האקלים ולאתגריו הכלכליים והחברתיים (כתב העת פיגומים).

כדי לשמר את התשתית הטבעית המאפשרת את חיינו אנחנו חייבים להאט את הקצב. אנחנו מוכרחים להפחית את צריכת המשאבים, את הזיהום ואת הבזבז בכל התחומים בכלכלה שלנו. מה שאומר שעלינו לייצר ולצרוך פחות, וגם, ככל הנראה, לעבוד פחות.

בראש ובראשונה מי שיצטרכו להצטמצם הם העשירים הנהנים מנתח לא פרופורציונלי מהמשאבים. אך מעבר לצמצום עלינו גם לעשות דברים בצורה שונה, שכן חלק גדול מהפעילות הכלכלית בימינו תורם מעט מאד לרווחה אנושית. דמיינו מה יכול היה להיות לו היינו מארגנים את הייצור באופן דמוקרטי כך שנייצר את מה שאנו באמת צריכים, מחלקים את התוצרת באופן הוגן ומנהלים את משאבינו במשותף. זו תמציתו של חזון ביטול הצמיחה (degrowth): חיים טובים לכולם במגבלות כדור הארץ. ולמרות שזה נשמע אולי אוטופי, ישנן כבר הצעות מדיניות קונקרטיות כיצד להתחיל שינוי בכיוון הזה.

במאמר שפורסם לאחרונה, טען לי פיליפס שזוהי אשלייה. הוא מעלה שלוש טענות מרכזיות נגד גישת ביטול הצמיחה: (1) היא אינה הכרחית, (2) היא לא צודקת ו-(3) היא תביא קץ לקידמה. לדעתו מטרתנו צריכה להיות "להשתלט על המכונה, לא לכבות אותה", וזאת מאחר שלתפיסתו סוף לצמיחה משמעו סוף לכל הדברים אשר עושים את חיינו לעשירים כל כך, כמו למשל מקררים. צנע מהסוג הזה מזכיר לו את מלתוס, תאצ'ר ודומיהם, שמשנתם דגלה בהטלת מגבלות לא צודקות דווקא על השכבות העניות בחברה.

במאמר הזה אנו רוצים לבחון את השקפת העולם שבבסיס הביקורת של פיליפס ולטעון שביטול הצמיחה הוא, למעשה, שונה מאד מכפי שפיליפס מציג במאמרו. אין זו הפעם הראשונה שדיון זה מתקיים. אין בכוונתנו להגביר את המחלוקת, אלא אנו מעוניינים לסמן את הערכים

המשותפים לגישת ביטול הצמיחה ולהשקפת העולם הסוציאליסטית. אנו טוענים כי פיליפס שבוי באופטימיות מופרזת באשר ליכולתה של הטכנולוגיה להצילנו, ואנו דנים גם באופן שבו השקפותיו נובעות ומעוצבות מתוך תפיסה ליברלית צרה של חופש וקידמה. לטענתנו גידול בערך החברתי אינו תלוי בצמיחה כלכלית, ולכן המשך השגשוג האנושי הוא אפשרי במסגרת מגבלות נתונות.

ביטול הצמיחה הוא הכרחי

פיליפס מכיר בהכרח להתאים את הפעילות הכלכלית למגבלות כדור הארץ. אך הוא עושה זאת כאקוֹמוֹדֵרניסט, המאמין כי כל הבעיות האקולוגיות יכולות וצפויות להיפתר על ידי קפיצת מדרגה טכנולוגית. כל שעלינו לעשות הוא להפוך ליעילים יותר. גישה פוסט־סביבתנית זו זוכה לתמיכה רבה, וזאת משום שהיא מתיישבת היטב עם אינטרסים כלכליים חזקים. אך היא בעייתית מכמה סיבות.

ראשית אין בסיס לטענה הזו. הפוטנציאל של הטכנולוגיה הנוכחית שלנו מוגבל ואילו הפוטנציאל של חדשנות עתידית אינו ידוע. כפי שפיליפס בעצמו מודה, יחלוף זמן לא מבוטל עד שטכנולוגיה חדשה תופיע. אל לנו להמר על עתידנו על בסיס רעיונות שהסתברות הצלחתם נמוכה כל כך (ולמעשה שלא ניתן כלל להעריך מהי).

נדגים זאת באמצעות משבר האקלים. דו"ח ה־IPCC האחרון מציג ארבעה תרחישים. שלושה מהם מסתמכים בצורה משמעותית על טכנולוגיות "פליטה שלילית" (בעיקר שיטות שונות להגברת לכידת הפחמן מהאטמוספירה), שהן שנויות מאוד במחלוקת, מכיוון שטרם נבדקו בסדרי הגודל הדרושים, והן בבחינת "הימור מסוכן ולא צודק". בתרחיש הרביעי אין שימוש בטכנולוגיה הזו, אך מצוין בו כי תידרש "הפחתה כלל־עולמית משמעותית בייצור ובצריכה החומריים".

אמנם התייעלות תהליכי ייצור מביאה לפעמים להפחתה בביקושים לתשומות חומריות, אך לרוב התועלת מכך מוגבלת. כל עוד נמשיך במרדף אחר צמיחה, התייעלות תהליכי ייצור תשמש לגדילה, שמטבע הדברים נזק סביבתי בצידה. במילים פשוטות, כפי שתועד במדינות ובתעשיות שונות, שיפורים טכנולוגיים הופכים מוצרים לזולים יותר, ולפיכך מגבירים צריכה, במה שנקרא "אפקט הריבאונד".

לא למותר לציין שגם לשינוי טכנולוגי משמעותי (כמו אותה "קפיצת מדרגה" שמצפים לה) מתלווה מחיר סביבתי. כל סקטור בכלכלה שלנו עדיין מתבסס בצורה כזו או אחרת על צריכה וזיהום של משאבי כדור הארץ. וכולם תלויים בפחמן. אנרגיה מתחדשת, בפרט, דורשת עתודות קרקע נרחבות ושימוש במינרלים נדירים. כך גם לגבי אנרגיה גרעינית, הדורשת משאבים ניכרים לחציבת אורניום, הקמת כורים וטיפול בפסולת. אפילו לטכנולוגיה דיגיטלית, הנתפסת לעיתים כנקייה, יש השפעות סביבתיות.

פיליפס טוען מנגד, שהתגברנו על אתגרים סביבתיים דומים בעבר, ומביא כדוגמה את שיקום שכבת האוזון והפסקת בירוא יערות. למרות זאת, גם הוא מודה שאלה אינם משתווים מבחינת סדר הגודל לאתגר כמו משבר האקלים. חלק מהאתגרים הללו היו פתירים כיוון שהשפיעו על סקטור בודד, ותחליפים טכנולוגיים פשוטים היו זמינים.

יתר על כן, לא התגברנו על אתגרים סביבתיים רבים, שרק שינו את צורתם ונדחקו למקומות אחרים בעולם. פיליפס מתייחס לעובדה שהירידה בשטח המיוער במדינות העשירות פסקה. אך הדבר נובע בעיקר מכיוון שהייצור החקלאי עבר מיקור חוץ למדינות העניות. המחקר עליו הוא מסתמך מראה ירידה מדאיגה בשטחים המיוערים הטרופיים. השריפות האחרונות באמזונס בברזיל, לדוגמה, מקורן בבירוא יערות מוגבר לצורך הרחבה של שטח גידול חקלאי בכלכלת הייצוא ה-22 בגודלה בעולם. באופן כללי ניתן לומר שנשמר יחס ישר בין רמת הפעילות הכלכלית למידת ההידרדרות האקולוגית.

לבסוף חשוב להבין שסוגיות סביבתיות שזורות זו בזו, ומתקיימים ביניהן קשרי גומלין. אפילו ההצלחה בשיקום שכבת האוזון בסכנה כיום, כיוון ששינוי האקלים עלול לפגוע בה. המחקר שהוזכר על בירוא יערות מראה, ששינויי אקלים הביאו בה בעת לגידול ולקיטון בצמחייה בחלקים שונים של העולם. ההכחדה ההמונית שאנו בעיצומה היא עוד איום מתמודד כדור הארץ, וגם היא קשורה לבירוא יערות. ואנו יודעים שמרבית ההכחדות ההמוניות בעברו של כדור הארץ היו קשורות לשינויים מהירים באקלים.

לאור כל אלה קשה לראות דרך עוקפת הפחתה של הפעילות הכלכלית. תיאורטית אפשרי כמובן ששיפור טכנולוגי פלאי יאפשר לנו לגדול ולייצר יותר בלי לחרוג ממגבלות כדור הארץ. אך לא רק שעד כה הדבר לא קרה, גם אין שום ראיות המצביעות על כך שסביר שהוא יקרה. וכל עוד הוא לא יקרה, אנו זקוקים לתכנית מעשית. ההיגיון האקו־מודרניסטי - המהמר באופן עיוור על חידושים טכנולוגיים עתידיים שיפתרו את בעיותינו - עיכב אותנו במשך 30 שנה, ופשוט לא נשאר לנו יותר זמן. אין לנו ברירה אלא לפעול עכשיו, ובמגבלות האמצעים הטכנולוגיים הקיימים.

ביטול הצמיחה צריך להיות צודק

שאלה מרכזית שעל תנועת ביטול הצמיחה להתמודד איתה היא כיצד ניתן להשיג את ההפחתה הנדרשת בפעילות הכלכלית בדרך שהיא צודקת. ההתמודדות צריכה להביא בחשבון שאי־שוויון ואי־צדק קיצוניים רווחים ברחבי העולם. לכן עלינו להתמקד קודם כל בהפחתת מה שתורם פחות לרווחה האנושית ומזיק יותר לסביבה. כדי שהמעבר הזה יהיה צודק, על ההחלטה על מיקוד המאמצים להתקבל באופן דמוקרטי, תוך הישענות על השתתפות ישירה ואוטונומיה מקומית לפעולה.

פיליפס חושש מצנע. והוא צודק במובן זה שבמסגרת השיטה הכלכלית הקיימת היעדר התרחבות מוביל לאסון. הכלכלה שלנו תלויה באופן מערכתי הן בצמיחה כלכלית והן באי־שוויון. בהיעדר צמיחה אנו צפויים לאבטלה, לבועות פיננסיות ולפגיעה בתחרותיות שיובילו אותנו לשפל

כלכלי. אבל מה שפיליפס אינו תופס הוא, שצנע הוא מהלך שמטרתו צמיחה. ביוון, לדוגמה, צעד זה יושם במאמץ לשוב לרמות הצמיחה הקודמות. ממשלת יוון, גופים פיננסיים בינלאומיים אנליסטים תיארו את קשיי הצנע כהקרבה הכרחית בהווה כדי להגיע לעתיד של שפע. במקום לשאוף לעתיד בו יוכלו ילדינו לצרוך יותר, עלינו לשאוף להשאיר לילדינו עתיד טוב יותר, ובראש ובראשונה סביבה היכולה לקיים חיי אדם.

תמונה ראשית: 8102 ömlaM htworgeD / alathokc

עלינו להביא לביטול התלות בצמיחה כלכלית. עלינו לעצב מחדש את המערכת הכלכלית, כך שסוף לצמיחה לא יביא לאי־צדק נוסף. צעדי מדיניות אשר יפחיתו ספקולציה פיננסית ויביאו לחלוקה מחדש של העושר החומרי העצום שנצבר בידי מעטים, חיוניים לכך. כמו פיליפס, רבים מתומכי ביטול הצמיחה תומכים במרץ ברפורמה אקולוגית מקיפה, והשתתפו בכתיבת הגרין ניו־דיל עבור אירופה. ישנם גם מודלים כלכליים הבוחנים כיצד כלכלת פוסט־צמיחה תעבוד (ראו [כאן וכאן](#)), אף כי בתחום זה נדרשת עבודה נוספת.

ללא מהפך כזה לא תוכל להיות התמודדות צודקת עם משבר האקלים. פיליפס טוען שהמאמצים להתמודדות עם משבר האקלים עד כה נכשלו, כי הם התבססו על היגיון שוק. מצדדי ביטול הצמיחה מסכימים עמו על הביקורת על אידיאולוגיית השוק החופשי. אך מדיניות תמחור הפחמן (ייקור עלות שריפת דלקים פולטי פחמן דו־חמצני באמצעות מיסים וסחר בפליטות) לא הייתה אפקטיבית פשוט כי המחירים היו נמוכים מדי. והדוגמה הטובה ביותר שפיליפס מביא לפרויקט מדינתי גדול - המעבר לאנרגיה גרעינית בצרפת שהביא להפחתת הפליטות ב־4.5% - אינה עדות להשפעה בסדר הגודל הדרוש. כפי שציינו, תרחיש ה־IPCC היחיד שאינו מניח הנחות אופטימיות בדבר התפתחויות טכנולוגיות עתידיות, דורש הפחתה בצריכה - ללא קשר לאלו אמצעי מדיניות נוקטים להתמודדות עם משבר האקלים. וכל עוד נמשיך לקיים מערכת כלכלית התלויה בצמיחה, הפחתה שכזו צפויה להוביל שוב למשבר.

אך אם שואפים לצדק, נקודת המבט החשובה ביותר להבנת דרישותיו מאיתנו היא זו של אי-השוויון הגלובלי. תגובה נרחבת לפיליפס בנושא זה פורסמה [כאן](#). בקצרה, העושר במדינות העשירות מושתת על ניצול טבע ואנשים במדינות עניות. ולכן צודק לדרוש שהחלק העשיר של העולם יישא בנטל ההפחתה בפעילות הכלכלית. אם אנו חפצים לחלוק את העווגה באופן שוויוני, מדינות עשירות צריכות להסתפק בפיסה קטנה יותר מזו שהן מחזיקות בה כרגע, שהיא עצומה ביחס לגודל אוכלוסייתן מסך אוכלוסיית העולם. כך יחזירו חוב אקולוגי ויאפשרו למדינות העניות לייצר את מה שהן צריכות, וכן אוטונומיה על המשאבים שלהן.

לבסוף פיליפס טוען שעל טובין ירוקים להיות זולים יותר, כדי שכולם יוכלו להרשות אותם לעצמם. כך גם הוא מודאג מכך שההכנסה תהיה נמוכה מכדי לאפשר חיים טובים, כלומר היא תישאר קבועה על שווה ערך של כ-19,000 ש"ח (\$5500) בשנה, בהנחה של שוויון בחלוקת השכר העולמית. אך רצוי להדגיש שאין ברירה אלא שהיחס בין שכר למחירים יהיה כזה, שבו בני האדם יצרכו בתוך מגבלות הטבע, לא מעבר להם. עלינו לחלוק באופן הוגן את המשאבים שברשותנו ולנסות כמיטב יכולתנו לייצר את שאנו זקוקים לו בתוך מגבלות הטבע. חדשנות טכנולוגית תעזור לנו בזה. אך כפי שנטען קודם, הפוטנציאל שלה אינו ידוע. לכן חזון ביטול הצמיחה שואף לשגשוג אנושי שאינו תלוי בשיפור טכנולוגי, אף שבהחלט נשמר בו מקום לחדשנות ויצירתיות.

ביטול הצמיחה הוא נקודת מפנה לקידמה מסוג חדש

האם מגבלות הטבע יגבילו את החופש והקידמה? זה בעיקר תלוי בשאלה למה הכוונה בחופש וקידמה. עבור פיליפס קידמה מתייחסת להרחבת החופש דרך השליטה בטבע שמתאפשרת על ידי התפתחות טכנולוגית, ושבזכותה "נהיה כל אחד מאתנו אדון לגורלו". זוהי תפיסה ליברלית מובהקת, בכך שהיא מדמינת את החופש כשחרור מלא מכל עמל, עבודות טיפול (care labor) וסבל. אבל החיים בהכרח כרוכים בעבודה - טיפול באחרים, טיפול בפגיעים בחברה, שיתוף אחרים הן באושר והן בסבל שבחינו. מרקס אמר: "מכל אחד כפי יכולתו, ולכל אחד לפי צרכיו". משפט זה מתאר יחסי גומלין בין בני אנוש עמלים, מחוברים. הוא לא אמר "מכל אחד לכל אחד יותר ויותר, ורובוטים יעשו את העבודה".

כמו כן עלינו להיזהר מפני תפיסת הקדמה כפרויקט האולטימטיבי שאין לערער עליו למימוש חופש אנושי. הקדמה שימשה לא אחת להצדיק פעולות כביכול למען הכלל - "האנושות" הנשגבת על חשבון, ותוך התעלמות מדעתם, של אלו שהושפעו מהן. דוגמאות בולטות לכך הן הקולוניאליזם המערבי והנישול הנרחב והנזק הסביבתי שנגרמו בשם הפיתוח הכלכלי.

החתירה לשגשוג אנושי חייבת להביא בחשבון את כל בני האדם, וכל ניסיון לתכנן אותה תוך התעלמות מהטבע מועד לכישלון. אין בכך כדי לצמצם את הפוטנציאל של האדם להיות חופשי. אבל חופש לא במובן של שחרור מכל גבול ומגבלה, אלא החופש לבחור בעצמנו את הגבולות, ולדאוג זו לזו וליתר המינים החיים. הדבר מהווה הכרה בכך שבמסע שלנו אל החופש בני האדם אינם לבד, ושלחתיירה לחופש השלכות על אחרים ועל עולמנו. גם אין בכך למנוע חדשנות, אלא

רק לנתב אותה בכיוונים שבאמת יש בהם תועלת. חדשנות אין משמעה תמיד טכנולוגיית עילית. קידמה יכולה לבוא גם בצורת חדשנות חברתית. למשל אימוץ ועיבוד פרקטיקות כגון ה'מחזור העונתי' (seasonal round) של הילידים האמריקנים לתוך מוסדות חיינו, כדי להתמודד עם האתגרים של שינויים סביבתיים קיצוניים.

טענתו של פיליפס שלא תיתכן קידמה ללא צמיחה כלכלית, ושלא יתכנו חיים טובים ללא שכר גבוה, מצביעה יותר מכול על כישלון הדמיון. אם נשחרר את דמיונו מכבלי התפיסה הליברלית לפיה הדרך הטובה ביותר למדוד רווחה אנושית היא על פי כמות הדברים שאנו צורכים, נגלה שחיים טובים יכולים להיות גם חומריים פחות. זה הרעיון של הסתפקות מרצון. אם נהיה מסוגלים להחליט יחד באופן דמוקרטי מה נחוץ ומספיק לחיים טובים, נוכל לחיות חיי שפע.

במובן הזה ביטול הצמיחה הוא זרם מחשבה של שפע רדיקלי, לא של מחסור. מחסור מתאר בעיה של שאיפות וצרכים אינסופיים בעולם של משאבים מוגבלים, ומהווה את המנוע של הקפיטליזם. מנגד, ביטול הצמיחה מציע החלטה מודעת ודמוקרטית להגביל ולבחור את שאיפותינו וצרכינו, שתהפוך בעקבות זאת את המשאבים לשופעים. זה ההבדל הקריטי בין ביטול הצמיחה למשנתו של מלת'וס, שבבסיסו צידד בצמיחה. לא מדובר בהגבלות "תאצ'ריסטיות" הנכפות עלינו מלמעלה, אלא בבחירה חברתית להגביל את עצמנו.

אך מה אם זה לא מספיק? מה אם מבחינה אקולוגית בלתי אפשרי לייצר את מה שאנו רוצים? במקרה הזה הצרכים שהקפיטליזם שכנע אותנו שיש לנו פשוט אינם תואמים את התנאים בכוכב הלכת בו אנו חיים. ואם כך, עלינו לשאול את עצמנו מה אנחנו באמת צריכים ולמצוא דרכים בנות קיימא לשאוף ולחתור לחיים טובים. אם אנו לא מסוגלים להיות מאושרים ללא סופ"שים בתאילנד, אז ככל הנראה כדאי לנו לחקור ולגלות אלו צרכים ממשיים שלנו טיול כזה ממלא, ולנסות לספקם בפעילויות אחרות.

אך מה אם אין ביכולתנו לספק את צרכינו הבסיסיים ביותר? ייתכן שזה המצב, על פי מחקר [שהתפרסם לאחרונה](#). במקרה הזה פיליפס צודק שהדילמה שבפנינו היא קשה. אך הקושי לא הופך את החדשנות הטכנולוגית בסדר הגודל שהוא מדבר עליו לאפשרית, גם אם היא אכן הכרחית. תומכי ביטול הצמיחה מאמינים שיש מרחב אפשרויות ניכר לחדשנות חברתית, שתהפוך את דרכי החיים שלנו לבנות קיימא יותר ובה בעת תביא לעליה באיכות החיים שלנו. רבים במדינות העשירות חיים בעודף חומרי שאינו נחוץ להם (בה בעת שצורכיהם הבסיסיים של רבים אינם מסופקים). יש שלל פתרונות פשוטים בהישגיד שכדאי לנסותם, לפני שתהיה הצדקה להכריז שאין ביכולתנו לספק את צרכינו הבסיסיים ביותר תוך שימוש באנרגיה ומשאבים בקצב בר קיימא.

נשתמש בדוגמת המקררים של פיליפס. לטענתו איסור על ייצור מקררים נוספים יגביל את נגישותו של אוכל טרי למדינות הדרום הגלובלי ואת נגישותן של מדינות הצפון הגלובלי לתזונה טובה יותר והפחתה בפסולת. בתרחיש של ביטול הצמיחה לא יאסרו המקררים היכן שזקוקים

להם (זכרו שעקרונות ביטול הצמיחה כוללים מימוש דמוקרטיה ואוטונומיה). אך חישבו על הצפון הגלובלי: בבריטניה, אנשים צורכים וזורקים לפח יותר מזון מאשר לפני 50 שנה, כאשר רק לשני אחוזים מאוכלוסיית המדינה היו מקררים. כדי להגביר מכירות, סופרמרקטים הסירו דלתות ממקררי המזון הקפוא, שלעתים קרובות עושה את דרכו מהצד השני של העולם ודוחק את רגלי התוצרת הטרייה של החקלאות המקומית. במדינות העשירות רוב האנרגיה שמוקדשת לקירור מזון מיותרת. ועוד פחות אנרגיה תידרש אם נשכיל ליישם פתרונות שיתופיים דוגמת מקררי הסולידריות בספרד או מקררים קהילתיים בברלין.

אותו ניתוח תקף לגבי בריאות, תחבורה, תזונה - או כל דבר אחר. אנחנו לא זקוקים לשפע הבזבז המאפיין את דרך חיינו הנוכחית. בניגוד לטענתו של פיליפס, גישת ביטול הצמיחה אינה מכתובה למה יש ערך חברתי ולמה אין. היא קוראת להשקעת מחשבה רבה יותר ופיתוח דרכי קבלת החלטות דמוקרטיות יותר לגבי מה חשוב לנו לייצר ואיך, ואז - מיקוד הייצור באלו. לדידנו זוהי תפיסת חופש בעלת בשורה ופוטנציאל גדולים יותר לפרויקט סוציאליסטי מתפיסתו של פיליפס. במובן הזה ביטול הצמיחה פותח פתח ותומך במגוון רחב של רעיונות שונים זה מזה ובדרכי חיים מגוונות, שמבטיחות שגשוג בר-קיימא ברווחה האנושית. בהן, הרעיונות בדבר בעלות שיתופית, קואופרטיבים שלא למטרות רווח, דיור שיתופי, גינות קהילתיות, תוכנה בקוד פתוח, סדנאות קהילתיות לתיקון מוצרים, חקלאות בתמיכה קהילתית ורשתות כלכלה סולידרית.

מעבר לכך, ירידה בפעילות הכלכלית תחזיר לנו את אחד המרכיבים החשובים ביותר לחיים טובים - זמן. אם נעבוד פחות, נוכל להקדיש יותר כוחות לחברויות וקשרים בין-אישיים ולדאגה וטיפול זה בזה, ולסיים את [עידן הבדידות](#). יהיה לנו חופש להשקיע יותר מאמץ לממש את שאיפותינו האישיות. וגם הזמן שנבלה בעבודה עשוי להיות מספק יותר עבורנו, אם נדע שהוא באמת משרת מטרות שנמצאו ראויות בתהליך חשיבה משותף.

ביטול הצמיחה, במובן הזה, הוא הזדמנות לשפר את חיינו מבלי להגדיל את השימוש במשאבים. לכן הוא מייצג דרך לא בדיונית להרחבת החופש האנושי במגבלות האמצעים הטכנולוגיים והאקולוגיים הקיימים. זה לא כל כך שונה מהתיאור של פיליפס לצמיחה סוציאליסטית: "גידול ביצירת ערך חדש שלא מערער את שירותי המערכת האקולוגית שבהם תלוי השגשוג האנושי". אולם, חייבים לנתק את הרעיון של ערך חברתי מזה של צמיחה כלכלית.

איך מתקדמים מכאן

לסיכום, אנו רוצים להדגיש את הצורך בעבודה משותפת של הזרמים הפרוגרסיביים השונים. ביקורת הצמיחה עולה בקנה אחד עם נקודות מבט ביקורתיות אחרות, במיוחד אלה של הסוציאליזם. כפי שהציג זאת יורגוס קאליס בדיון על סוציאליזם וצמיחה: "אין משהו אינהרנטי בסוציאליזם שיבטיח כי בהכרח יאמץ את ביטול הצמיחה וכלכלת מצב יציב (steady-state economy)". אך בניגוד לקפיטליזם, אין בהיעדרה של צמיחה לכשעצמה כדי לערער את יציבותה של כלכלה סוציאליסטית".

ביטול הצמיחה וסוציאליזם סובבים שניהם סביב שיתופיות. בהסתמך על אותם ערכים יסודיים, אנו יכולים לקיים דיונים מעניינים הרבה יותר על הדברים החשובים באמת. אנו לא זקוקים לצמיחה על מנת להשיג חיים טובים עבור כולם. מה שאנו כן זקוקים לו, הוא טרנספורמציה רדיקלית ודמוקרטית באמת של הכלכלה שלנו.

ג'ואל פוראמיטי, מארולה טסגקארי וכריסטוס
זוגראפוס, ביטול הצמיחה הוא הדרך האחראית
היחידה קדימה, תרגום: עומרי בללי, פורסם
בפייג'ומים, 18.8.2020. מקור: Joël Foramitti, Marula Tsagkari, Christos Zografos, Why
Degrowth Is The Only Responsible Way
Forward, published in [Open Democracy](#),
19 September 2019

המהפכה האקולוגית

כדי להתגבר על המשבר האקולוגי דרושה מהפכה אקו-חברתית שתשנה את היחסים בין האדם והטבע

אנחנו זקוקים למושג "מספיק".

ניילס אלדרג', 'חיים במאזן'

אנחנו חיים בימים שבהם העימות בין המציאות לבין ההיגיון דורש מאיתנו לשאול שאלות אפוקליפטיות: האם כדור הארץ ניצב בפני משבר אקולוגי עצום? האם הציוויליזציה עומדת על סף תהום? והאם הישרדות המין האנושי עצמו מוטלת בספק? מה שהופך את העלאת השאלות הללו להגיונית ולהכרחית בימינו הוא שהמחקר המדעי שב ואומר לנו שאם המגמה הנוכחית תימשך, אפילו למאה שנים נוספות, התוצאה תהיה קריסת כדור הארץ והחיים על פניו כפי שאנחנו מכירים אותם. למעשה, בתוך פחות מדור, אולי עשור, ייתכן שיושגו נקודות מפנה אקולוגיות הקשורות להתפוררות משטחי קרח במערב אנטרקטיקה ובגרינלנד, להיעלמות הקרח בים הארקטי, להמסת הקרקע הקפואה בטונדרה ולהימחקות הקרחונים בהימלאיה ובמקומות אחרים. כל אלה יזרעו שינויים אדירים באקלים ובמערכות האקולוגיות, שיסכנו אינספור בני אדם ומינים ביולוגיים. לכן בתקופה זו גוברת ההכרה בכך שמהפכה אקולוגית - כלומר שינוי אדיר ומיידי ביחסה של האנושות אל כדור הארץ - היא הכרחית.

בספרה 'מהפכות אקולוגיות', הגדירה קרוליין מרצ'נט (Merchant) "מהפכות אקולוגיות" כ"טרנספורמציות משמעותיות ביחסי האדם עם הטבע הלא-אנושי. אלה עולות מתוך שינויים, מתחים וסתירות המתפתחים בין אופן הייצור של החברה לבין האקולוגיה שלה, ובין אופן הייצור של החברה לבין השעתוק החברתי שלה". בימינו מובן שהחברה עומדת בפני טרנספורמציה משמעותית באופן הייצור ובמשטר האקולוגי שלה בתגובה למשבר הנוכחי של כדור הארץ.

ובכל זאת, הבנה זו מובילה אותנו לשאלה נוספת: איזה סוג של מהפכה אקולוגית? ישנן כמובן, תשובות רבות. ההנחה המרכזית של מאמר זה היא שניתן לחלק אותן לשתי גישות מרכזיות. הגישה האחת מתוארת בצורה הטובה ביותר כמהפכה אקוטעשייתית - מהפכה תעשייתית חדשה, השואפת ליצור בסיס להתפתחות קפיטליסטית בתיקימא כמעט לגמרי על בסיס אמצעים טכנולוגיים, כמו מערכות אנרגיה יעילות יותר. מהפכה תעשייתית ירוקה כזו נתפסת על ידי מקדמיה כסוג של "מודרניזציה אקולוגית", שבה המדינות העשירות מובילות את הדרך לפיתוח ולחדשנות אקולוגית בדמות הזדמנויות עבור שווקים חדשים. על פי תפיסה זו, פיתוחים טכנולוגיים,

כמו הגדלת היעילות האנרגטית, לא ייתקלו במכשול גדול מדי. אולם מלבד הטכנולוגיה, בחזון זה דבר לא ישתנה במבנה החברתי. המחויבות להצבר הון בלתי מוגבל ולסדר חברתי, שמעמיד באופן מלאכותי רצונות פרטיים בעדיפות גבוהה יותר מצרכים אישיים וחברתיים, נותרה ללא שינוי. לעתים קרובות הגישה של "לעבור לירוק" ("going green") אכן נראית כמו הדרך להרחיב משמעותית את ייצור הסחורות ואפשרויות המכירה במוך בין המדינות המתחרות ביניהן על השגת דומיננטיות וצמיחה כלכלית. לכן גישה זו נשארת במסגרת ההנחות "האינדיבידואליסטיות רכושניות" של הסדר החברתי הנוכחי.

הגישה השנייה - זו שאני מקדם כאן - היא גישה רדיקלית יותר של מהפכה אקו-חברתית. גישה זו נשענת על טכנולוגיות אלטרנטיביות כשהדבר הכרחי, אך מדגישה את הצורך בשינוי יסודי של האדם אל הטבע ובשינוי מבנה החברה משורשיה, הנתונים ביחסי הייצור החברתיים הקיימים. ניתן להשיג זאת רק על ידי תהליך פיתוח אנושי בריקימא. פירושו של דבר הוא מעבר החלטי לכיוון צורות שוויוניות וקהילתיות של ייצור, הפצה, חליפין וצריכה, המתנתקות מההיגיון הדומיננטי של הסדר החברתי. במקום להמשיך להרחיב את הקרע במטבוליזם שבין האדם לבין הטבע, המאפיין את הכלכלה העולמית העכשווית, המטרה היא לחזור ליחסים חברתיים-אקולוגיים אורגניים יותר ובנייקימא. שינוי כזה טומן בחובו מפנה ציוויליזציוני המבוסס על מהפכה בתרבות, כמו גם בכלכלה ובחברה.

בסופו של דבר, בלב גישה זו עומדת מציאת הדרך אל מעבר למערכת הייצור הקפיטליסטית, או לשלב ההרסני הנוכחי של הציוויליזציה האנושית, והחלפתה לבסוף "לבנה אחר לבנה" במבנה שונה מן היסוד. הגם שדרך זו כוללת בהכרח שינויים טכנולוגיים רדיקליים, הדגש בה הוא על שינוי מקיף של יחסי הייצור החברתיים - מכיוון שהם הבעיה, ולא הטכנולוגיה כשלעצמה. כפי שהדגיש לואיס ממופורד (Mumford), האקולוג החברתי הגדול ביותר שיצא מארצות הברית עד כה, אנחנו מתמודדים עם בעיה של "טכניקה והתפתחות אנושית", כלומר עם שאלה של התפתחות בתיקימא של בני האדם ומכלול יחסיהם החברתיים.

גישה חברתית זו המוצגת כאן, בניגוד לגישה התעשייתית הצרה, היא הגישה האמיתית היחידה להובלת מהפכה אקולוגית. הניסיון לפתור את בעיותינו רק באמצעים טכנולוגיים, תעשייתיים ואמצעי "שוק חופשי", במנותק מהיחסים החברתיים היסודיים, הוא ניסיון עקר. בלב הבעיה האקולוגית של ימינו ניצב הקפיטליזם כפרויקט ציוויליזציוני שהגיע למבוי סתום. אף שהוא ייצג התקדמות משמעותית ביחס לאופני ייצור קודמים, הקפיטליזם, כמערכת הצבר ההון - המחצינה את ההוצאות על ארצות עניות ומפותחות פחות, ועל כדור הארץ בכלל - הפך יותר ויותר למכשול עבור ההתפתחות האנושית, וייתכן שעבור הישרדותה של האנושות (יחד עם רוב המינים הביולוגיים "המתקדמים").

נוכח טבען מטיל האימה של הבעיות האקולוגיות, שזוכות בימינו להכרה נרחבת, גם אם עדיין לא כללית, העימות בין שתי גישות מנוגדות אלו של מהפכה אקולוגית יכול להיחשב כבעיה המרכזית העומדת כיום בפני מדעי החברה הסביבתיים. זהו אינו וויכוח על "כן או לא טכנולוגיה",

או על "תעשיינות או לא תעשיינות". זוהי מחלוקת בנוגע לשאלה האם קפיטליזם יכול להסתגל לשינויים האקולוגיים הנדרשים, או שלחלופין, זוהי מערכת שבשל שילוב של סיבות חומריות (כלכליות, חברתיות וסביבתיות) הגיעה לקצה מגבלותיה. הטיועון בעד מהפכה חברתית אקולוגית אמיתית, בהתאם לתפיסתו המרכזית של מרקס על אודות המצב המהפכני, מושתת על העובדה ש"כל כוחות הייצור" שעבורם אופן הייצור הקיים "נרחב־דיו", ושתואמים לעקרונות הקיימים, כבר פותחו, לכן נדרש שינוי מהפכני ביחסי הייצור החברתיים ובחברה כולה.

מהפכה תעשייתית ירוקה

כפי שצינתי לעיל, נעשה מקובל בימינו להצביע על כך שאנו נתונים תחת איום של קריסה אקולוגית, ואפילו מות הציוויליזציה. "התחממות גלובלית קיצונית אולי לא תהיה משבר הישרדותי עבור האנושות כמין ביולוגי", כתב מארק לינאס (Lynas) בספרו 'שש מעלות', "אבל היא בהחלט תהיה משבר הישרדותי עבור רוב בני האדם, שלרוע מזלם יאכלסו כוכב לכת המתחמם במהירות, וזה ללא ספק גרוע מספיק". כעת ברור שמצב של "עסקים כרגיל", כלומר קפיטליזם כפי שאנחנו מכירים אותו, הוא האשם המרכזי באסון הגלובלי המתקרב בצעדי ענק. עם זאת, הוגים המשתרעים על כל הקשת הפוליטית שבין הימין לשמאל, עדיין גורמים לנו להאמין שלא מדובר בבעיה עמוקה יותר מעבר לאותם ממאפייני המערכת הנחשבים טכנולוגיים בלבד. הגברת היעילות נתפסת בתור "ארוחת חינם", המאפשרת צמיחה מעריכית אינסופית של הכלכלה, ללא הרחבת ניצול כדור הארץ הכרוך בה.

הלך הרוח המבולבל, שלעיתים קרובות מתלווה לעניין, ניתן להמחשה באמצעות פסקה מספרו של ההיסטוריון דיוויד כריסטיאן, 'מפות הזמן: מבוא להיסטוריה גדולה'. כריסטיאן מכיר בחומרת המשבר האקולוגי שהעולם ניצב בפניו, ומייחס אותו להתרחבות הקפיטליזם, אך יחד עם זאת מציין:

ראינו שקפיטליזם הוא הכוח המניע של חדשנות בעולם המודרני, וכלכלות קפיטליסטיות תלויות בייצור ובמכירה. האם צמיחה כלכלית זו אינה עולה בקנה אחד עם קיימות? התשובה אינה ברורה, אך יש סיבות לחשוב שהקפיטליזם יצליח למצוא דרך להתקיים לפחות במהלך כמה מהשלבים הראשונים של המעבר לקיימות. סיבה אחת לכך היא שכלכלות קפיטליסטיות צריכות גידול ברווחים יותר מאשר גידול בייצור - ורווחים ניתן לעשות במגוון דרכים, שחלקן עולות בקנה אחד עם קיימות. [...] אין סתירה מוחלטת בין קפיטליזם לבין קיימות.

דעות ברוח זו גורסות שקיימות, לפחות בשלביה הראשונים, יכולה להיות בהישג יד במסגרת הסדר הכלכלי והחברתי הנוכחי. עם זאת הן מניחות בצד את הבעיות המרכזיות, ובכך פוגעות קשות במאות שנות התפתחות מדעי החברה. לטעון במעורפל שהקפיטליזם "יצליח למצוא דרך להתקיים לפחות במהלך כמה מהשלבים הראשונים של המעבר לקיימות", פירושו לחמוק מהשאלה האם ההיגיון של הקפיטליזם כמערכת מסייע או חותר תחת המעבר הנדרש, והאם הוא אכן תואם את השלבים המאוחרים יותר של מעבר זה.

הטענה ש"כלכלות קפיטליסטיות צריכות גידול ברווחים יותר מאשר גידול בייצור", היא הצבעה על כך שניתן באופן כלשהו להפריד בין השניים - ולהתעלם מהתוצאות המצערות עבור מרבית אוכלוסיית העולם ממעבר לגידול ברווחים שאינו מלווה בגידול בייצור. במונחים של הסדר הקיים, פירוש הדבר הוא העמקתו של השלב הניאוליברלי הכושל של ההתפתחות הקפיטליסטית: סטגנציה כלכלית המלווה בחלוקה מחדש של הכנסות, בהכוונת המדינה, לטובת השכבות העליונות (הדרך היחידה שבה רווחים יכולים לגדול אם העוגה הכלכלית לא גדלה), מה שיגרום להרחבת הניצול, אי-השוויון, האבטלה והעוני.

הטענה שניתן להפיק רווחים ממידע, שבאופן כלשהו נפרד מייצור, היא מה שידוע בתור "מיתוס המשרד נטול המסמכים" - שהוכח שוב ושוב כמוטעה. הקישור הבלעדי בין הדחף לחדשנות לבין הקפיטליזם הוא קישור מוטעה בין הדחף היצירתי האנושי, כמו גם התרבות האנושית והציוויליזציה בכללותה, לבין מבנה כלכלי מסוים.

לבסוף, ההנחה שאין "סתירה מוחלטת בין קפיטליזם לקיימות" נכונה רק במובן צר מאוד של היעדר מחסום בלתי עביר, בכל אתר ואתר, בין השוק הקפיטליסטי לבין המעבר לקיימות בתחומים מסוימים. אולם המצב שונה לחלוטין כשהקפיטליזם כמערכת השואפת לאוניברסליות, נבחן על רקע כדור הארץ כמערכת פלנטרית. הקפיטליזם, ככלכלה עולמית המחולקת למעמדות ומונעת על ידי תחרות, פועל על פי היגיון שאינו מציב גבול בפני ההתרחבות העצמית וניצול הסביבה. בניגוד לכך, כדור הארץ כפלנטה הוא מוגבל בהגדרתו. זוהי סתירה מוחלטת שאין ממנה מפלט בעולמנו.

מי שרוצים להכחיש את ההתנגשות המתמשכת בין הסדר הכלכלי והחברתי הקיים לבין האקולוגיה, מבטיחים נס טכנולוגי בלתי מוגבל המיוחס לשוק. "הקופסה השחורה" של הטכנולוגיה, כפי שכלכלנים אוהבים להתייחס אליה, מוצגת כתשובה קסומה המתריסה גם כנגד מדעי החברה (מה שאנחנו יודעים על קפיטליזם כמערכת חברתית) וגם כנגד מדעי הטבע (קרי פיזיקה ומדעי הסביבה עצמם). כך, מטרות שניתן להשיג די במהירות, אם נזנח את היעדים הצרים והמגבילים של צבירת ההון, הרחבת הבזבז הכלכלי וקידום האינדיבידואליזם הרכושני, צריכות להיות מושגות על ידי מעשי קסמים טכנולוגיים שעדיין לא פותחו. אנו מורגלים לחשוב שהנדסה משופרת תוכל לפתור את הבעיות כולן, גם ללא שינוי המבנה החברתי או ההתנהגות האנושית.

אסטרטגיות אלה נועדו להוביל את החברה לִנְצָח על פי תהום, בהתאם לצמיחת כלכלת הסיכון הגלובלית, במקום לסגת לגמרי מקצה הצוק. צמיחה בתיקיימא הופכת, בעזרת טכנולוגיה משופרת, להנדסת הניצול המירבי של כדור הארץ (ובני האדם), שיכולה להיות מושגת בהווה מבלי למתוח את המגבלות האקולוגיות של כדור הארץ. הצבר ההון נתפס כמיזם מבוסס סיכון, ובכך התרחב להימור מסוכן על עתיד הביוספירה, המייצר חברה של סיכון עולמי.

זהו מאפיין מרכזי בטיעון המהפכה התעשייתית הירוקה, שכובל את גבולות השינוי אל האופק של הקפיטליזם. המנוע הקפיטליסטי עצמו וההרסנות הטבועה בו רק לעתים רחוקות מוטלים בספק. החששות מוגבלים בעיקר ליעילותו של מנוע זה, לכמות ולאיכות (ניקיון) הדלק שלו וכן לפליטות שהוא משחרר. האופי הטכנוקרטי הצר של תשובות מהסוג הזה אינו קשור ליעילות

בפתרון הבעיה, כפי שהוא קשור לביסוס הלגיטימציה של מערכת הייצור עצמה ולהבטחה שכל הפתרונות הרחבים יותר, הלא-טכנוקרטיים, לנצח יישארו מחוץ לתחום.

ההשקפה הזו מאומצת יותר ויותר הן על ידי ליברלים התומכים במעורבות ממשלתית והן על ידי שמרני השוק החופשי. ואכן, המעודדים המובילים של הגלובליזציה והניאו-ליברליזם, כמו פרשן ה'ניו יורק טיימס' תומס פרידמן והפוליטיקאי והפרשן השמרן ניוט גינגריץ, שילבו לאחרונה כוחות במטרה לקדם את הרעיון של מהפכה תעשייתית ירוקה. פרידמן טוען ברבהמכר שלו 'חם, שטוח וצפוף: למה אנחנו צריכים מהפכה תעשייתית ירוקה' - וכיצד היא יכולה לחדש את אמריקה, שהעולם עומד בפני גידול בביקוש למשאבים אקולוגיים. אלו עולים כתוצאה מגידול אוכלוסין עולמי, לצד מה שהוא מגדיר כמעבר לקראת "שטיחות" ("flatness") - הטענה שהגלובליזציה מעמידה את העולם כולו באותו מעמד תחרותי, כתוצאה מצמיחת המעמדות התעשייתיים בסין, בהודו ובכלכלות "מתעוררות" אחרות.

עבור פרידמן, שני גורמים דמוגרפיים אלו, גידול אוכלוסין ו"שטיחות", הגדילו במידה ניכרת את הנטל המוטל על האקולוגיה העולמית, המתבטא בראש ובראשונה בהתחממות הגלובלית (האלמנט "החם" בכותרת ספרו). כבר עכשיו, לטענתו, "יש יותר מידי אמריקנים", כלומר יותר מידי אנשים בעולם שמגיעים לרמת הצריכה האמריקנית. התשובה, לדעתו, היא מכניזם לבקרה על גידול האוכלוסין, בעיקר במדינות העניות, יחד עם מהפכה טכנולוגית ירוקה (אין להתבלבל עם המהפכה הירוקה המוקדמת יותר בחקלאות), על בסיס דגם המהפכה התעשייתית מהמאה ה-18, אך הפעם עם דגש על אנרגיה נקייה ויעילות אנרגטית.

עבור פרידמן זהו גרעין המרוץ התחרותי הגלובלי היום. אם ארצות הברית ותאגידיה יוכלו להתוות את הדרך בפיתוח טכנולוגיות כאלו, לטענתו, הדבר יבסס מחדש את הדומיננטיות האמריקנית העולמית, ובזמנית יפתור את הבעיות האלה: (1) חיזוק הצמיחה והשגשוג; (2) בניית צבא חזק; (3) ריסון של אילי הנפט; (4) ריכוך שינוי האקלים. לכן מהפכה תעשייתית ירוקה מבטיחה פתרון לבעיות העולמיות הדחופות ביותר, מיישבת את הניגוד בין גלובליזציה לבין כדור הארץ, וזאת תוך ביסוס מחדש של הדומיננטיות האמריקנית. "המהפכה הירוקה" של פרידמן, הוא אומר לקוראיו, "היא כבר לא התנועה הירוקה של סביכם. זהו קוד ירוק. זהו עניין של עוצמה לאומית" (יש לקרוא: אימפריאליזם ירוק). יתרה מכך, טכנולוגיה ירוקה מייצגת את "אם כל השווקים".

תמצית הפנטזיה של פרידמן על מהפכה טכנולוגית ירוקה היא שפע של "אלקטרוניקה נקיים". וכך הוא כותב:

אף פתרון לא ינטרל בבת אחת את הבעיות של עידן האנרגיה-אקלים יותר מהמצאה של מקור שופע, נקי, אמין וזול של אלקטרוניקה. תנו לי מקור שופע ואמין של אלקטרוניקה זולים ונקיים, ואתן לכם עולם שיכול לצמוח בלי לעורר שינויי אקלים לא מבוקרים. תנו לי מקור שופע ואמין של אלקטרוניקה זולים ונקיים, ואדחק את כל אילי הנפט מעולם העסקים. תנו לי מקור שופע ואמין של אלקטרוניקה זולים ונקיים, ואעצור את חיסול היערות של הקהילות הנואשות לאנרגיה, ואחסל כל סיבה לקדוח בקתדרלות

הסביבתיות של אמא טבע. תנו לי מקור שופע ואמין של אלקטרונים זולים ונקיים, ואפשר למיליוני העניים ביותר בעולם להתחבר לחשמל כדי לקרר את תרופותיהם, להעניק השכלה לנשותיהם ולהאיר את לילותיהם.

טיעונים דומים, טכנוקרטיים ופטישיסטיים ביחס לשוק, קודמו על ידי ניוט גינגריץ' וטרי מייפל בספרם 'חוזה עם כדור הארץ', שבו הם טוענים כי טכנולוגיות חדשות שמקורן בקפיטליזם היזמי יאפשרו הקלה בתוצאותיו והסתגלות לשינויי האקלים. נוסף על כך הן יספקו את הבסיס לעידן שלם חדש של קידמה כלכלית בהובלת ארצות הברית, המבוססת על טכנולוגיות ירוקות. תוך דחייה הן של הרגולציות הממשלתיות והן של "הפוליטיקה האליטיסטית של התאגידים הגדולים", הם טוענים שהשקעות "יתדלקו את האש התחרותית" של הקפיטליזם היזמי, ושביכולתן לחולל מהפכה שמרנית לפיתוח בר-קיימא.

'חוזה עם כדור הארץ' נשען במידה רבה על גישת ההשקעות כדרך לפתרון בעיות סביבתיות, המקודמת על ידי טד נורדהאוס ומייקל שלנברגר בספרם המשפיע 'פריצת דרך'. נורדהאוס ושלנברגר טוענים שהסביבתנות הישנה, המבוססת על "טיעוני יום הדין" - מתה, והוחלפה על ידי סביבתנות חדשה של "הדרך השלישית", או פוסט-סביבתנות עם דגש על יכולות האקו-טכנולוגיה. הם כותבים ש"המעבר לכלכלה של אנרגיה נקייה לא צריך להיות מתוכנן על בסיס מאמצים לשלוט בזיהום הסביבה, כמו במקרים של גשם חומצי, אלא על השקעות עבר בתשתיות, כמו במקרים של כבישים מהירים ומסילות ברזל". צמיחה כלכלית מקודמת כערך ראשי, והגנה על הסביבה כערך משני, שניתן להשגה בעיקר באמצעות פריצות דרך טכנולוגיות המעודדות גם צמיחה. לכן, נורדהאוס ושלנברגר מרחיקים את מבטם מהאטת או מעצירת שינויי האקלים - אפילו כשמדובר בארצות הברית ובמעצמות נוספות המייצגות את המקור העיקרי לפליטת גזי חממה. לטענתם, ניסיון רציני להגביל או לצמצם במקצת את ריכוז גזי החממה באטמוספירה מייצג איום גדול מדי על אסטרטגיית הצבר ממוקדת הון. במקום זאת הם מציעים חלופה בדמות דגש רציני הרבה יותר על הסתגלות באמצעות צעדים כמו "בניית מכשולים גבוהים יותר בחופי הים והנהרות למניעת הצפות, או מציאת מקורות מים חדשים לאזורים שככל הנראה יושפעו באופן ניכר מבצורת".

כחלק ממה שנורדהאוס ושלנברגר מכנים "אג'נדה ממוקדת השקעה", המטרה היא להתגבר על "המשקל המת של פרדיגמת הזיהום" ושל "פוליטיקת המגבלות", ולהחליפם ב"כלכלת אנרגיה" מחודשת. התכלית היא בעיקר "להוריד את העלות האמיתית של אנרגיה ירוקה מתחת לזו של דלקי מאובנים", ולהשאיר תחומים אחרים של הכלכלה והסדר החברתי ללא שינוי. ניתן להאיץ תהליך זה במסגרת משטר הגלובליזציה הניאו-ליברלית, המיוצג על ידי הבנק העולמי, קרן המטבע הבינלאומית וארגון הסחר העולמי.

גרסאות מתוחכמות יותר של אותה אסטרטגיה למהפכה תעשייתית ירוקה נוסחו זה זמן מה על ידי אסכולת הסוציולוגים הסביבתיים שהנציג הבולט ביותר שלה הוא הסוציולוג ההולנדי ארתור מול הפועל תחת הדגל של "מודרניזציה אקולוגית". הטענה המרכזית של גישה זו היא ש"קיימות קפיטליסטית" אפשרית - ועל כן מהפכה אקולוגית פירושה מודרניזציה של המערכת הנוכחית,

ולא שינוי מן היסוד של אופן הייצור. הכלכלה הקפיטליסטית יכולה, על פי הנטען, לעבור תהליך של "דה־מטריאליזציה" באמצעות צמצום צריכת האנרגיה וחומרי הגלם בתהליך הייצור.

ועדיין, חרף העובדה שיעילות השימוש באנרגיה ובמשאבים עלתה במקביל להתקדמות בייצור, התוצאה הכוללת לא הייתה הפחתה בצריכת האנרגיה והמשאבים. זה נובע מכך שהתייעלות במסגרת הכלכלה הקפיטליסטית רק מובילה להצבר רב יותר ולהתרחבות כלכלית, משום שהעלייה בקנה המידה של הייצור מתעלה בממדיה על השיפור ביעילות (תופעה הידועה בשם "פרדוקס ג'בונס"). יתרה מכך, מה שנראים כהישגים סביבתיים הם לעתים קרובות פשוט תוצאה של הסטת הבעיות למקומות אחרים - ממדינות ואזורים עשירים למדינות ואזורים עניים. מודרניזציה אקולוגית לא מנעה את העלייה הכללית בהרס הסביבתי.

באופן אירוני, אחד מהפגמים המרכזיים של הגישות הטכנולוגיות הטהורות למהפכה סביבתית הוא שהן צרות מדי בתפיסה שלהן לגבי טכנולוגיה, ומתמקדות אך ורק בפתרונות טכנולוגיים מוגבלים, כאלה שיאפשרו להתרחבות הכלכלית ולהצבר ההון להמשיך באין מפריע, מבלי להתחשב במגבלות של כדור הארץ. המטרה העיקרית של "מודרניזציה" טכנולוגית זו היא הנצחת שיטת הייצור הנוכחית, ולא פתרון בעיות אקולוגיות. לכן במקרה שמופיעים חידושים אקו-טכנולוגיים ממוקדים אלה, כלומר יעילים מבחינה אנרגטית וחסכניים במשאבים, הם עד מהרה מעורערים על ידי אותה ההתרחבות של המערכת הכלכלית שהם עצמם מאפשרים - התרחבות שהיא המטרה הסופית של אותה מערכת. יתרה מזאת, נוכח שאיפותיו של ההון לצמיחה בלתי מוגבלת והנטל הגובר על כדור הארץ, הטכנולוגיות החדשות, שאמורות להתגבר על הסתירות הללו, למעשה מתמודדות עם האתגר של התעלות מעבר לפיזיקה עצמה (חוק האנטרופיה). מכאן מה שנשאר לנו הוא הפנטזיה המדעית של פרידמן על אלקטרונים נקיים, אינסופיים ואמינים, שבמטה קסם יפתרו את כל הבעיות (באופן לא מפתיע, פרידמן הוא תומך נלהב של אנרגיה גרעינית כפתרון, שאותה הוא מתאר כ"אמינה ונקייה", וממעיט בערך הסכנות האקולוגיות והחברתיות הטמונות בה).

כל אלה מתעלמים מעולם רחב יותר של טכנולוגיות, רבות מהן לא חדשות ולא מתקדמות, שביכולתן לספק מענה לצרכים חברתיים ולהתחדשות אקולוגית, כל עוד הכלכלה הפוליטית הקיימת לא תגביל את הטכנולוגיה ואת השימוש בה למספר פרמטרים מצומצמים.

"השימוש הנוכחי במכונות", כתב מרקס, "שייך ליחסי שיטת כלכלתנו הנוכחית, ואולם דרך ניצול המכונות הוא ענין שונה בתכלית מן המכונות גופן. אבקה לעולם אבקה היא, בין שזו אבקה שרפה, המשמשת לפציעת אדם, ובין שזו אבקה־תרופה לרפא פצוע". השאלה כיצד ומדוע אנו משתמשים, או לא משתמשים, בטכנולוגיות מסוימות הקיימות בשפע בתהליך הייצור והצריכה, חשובה לפחות כמו הכנסתן של טכנולוגיות חדשות לתהליך - ותלויה במידה רבה מאוד ביחסי הייצור הכלכליים־חברתיים. אנרגיה סולארית הייתה חלופה זמינה כבר שנים, אך השימוש בה הוגבל בשל העובדה שבמקרים רבים היא רווחית פחות (איך אפשר לשים מונה על השמש?) מאשר חלופות אחרות, שפחות יציבות מבחינה אקולוגית.

בכל הנוגע לשינוי אקלים, הסכנה הטכנולוגית והתעשייתית הרצינית ביותר היא מפעלים מבוססי

שריפת פחם, שבארצות הברית פולטים יותר פחמן דו-חמצני לאטמוספירה מכל מערכת התחבורה שלה. פרידמן מתמודד עם הבעיה הזאת באמצעות הצבעה על טכנולוגיות של לכידת פחמן (carbon sequestration), שעדיין נמצאות בפיתוח. מה שקרוי "פחם נקי" מוצג כך כפתרון קסם. אסטרטגיית דהיקרבוניזציה של רשת החשמל, בעיקר באמצעות לכידת פחמן ו"פחם נקי", לא תושג בארצות הברית כנראה לפני המחצית השנייה של המאה, במקרה הטוב ביותר - ובסופו של דבר עלולה להיות לא מעשית במערכת היחסים הכלכליים הקיימת, שבהם החצנה של עלויות סביבתיות היא חלק מובנה ובלתי נפרד של המציאות. ובכל זאת, הפתרון האקולוגי הרדיקלי יותר, שחותר לסגירה מיידית של מפעלים המתבססים על שריפת פחם והחלפתם בכאלה המתבססים על אנרגיית שמש, רוח וצורות אחרות של אנרגיה מתחדשת - יחד עם שינויים בצד הביקוש באמצעות שינוי סדר העדיפויות החברתי - נתפס בעיני בעלי אינטרס כבלתי רצוי לחלוטין. שינוי רציני שיסמן מפנה לעבר אלטרנטיבות סביבתיות אמיתיות מהסוג הזה, אינו עולה בקנה אחד עם המהפכה התעשייתית הירוקה של פרידמן. כשקידום הצרכים של בעלי השררה הוא העקרון הראשון במהפכה התעשייתית הירוקה שלו, פרידמן לא רואה שום אלטרנטיבה לפחם (למעט אולי אנרגיה גרעינית). זה הכרחי, נאמר לנו, לשים את מבטחינו בעיקר על פיתוח טכנולוגיות חדשות ללכידת פחמן, בעוד שאנו מגשרים על הפער עם הגברת היעילות.

למותר לציין כי מדיניות זו, שהייתה מועדפת גם על ממשל אובמה, הכוללת שמירה לעת עתה על פעילות המפעלים המבוססים על שריפת פחם והחלפתם בהדרגה בטכנולוגיית "פחם נקי" (הדורשת מפעלים וציוד חדשים לגמרי). כל עוד היא נעשית פרקטית מבחינה כלכלית, טומנת בחובה חסרונות סביבתיים חמורים. לפי מדען האקלים מאוניברסיטת מונטנה סטיבן רנינג (Running), המחבר המוביל של הדו"ח העדכני ביותר מטעם הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי האקלים של האו"ם (IPCC), "היצרן הבודד הגדול ביותר של פחמן דו-חמצני בארצות הברית הוא מפעלים שורפי פחם". מכאן נובע ש"מנקודת מבט אקלימית - ללא התחשבות בשום תפיסה כלכלית - הדבר הטוב ביותר לעשות הוא לסגור את המפעלים מבוססי הפחם ברחבי ארצות הברית כולה במהירות האפשרית". יתרה מכך, טכנולוגיית לכידת פחמן, גם אם היא אפשרית ברמה הנדרשת, ללא ספק טומנת בחובה עלויות סביבתיות כבדות הכרוכות בכריית פחם ובשימוש בו, בנוסף לאיומים ארוכי-טווח הקשורים בדליפה אפשרית של פחמן מעוקל. כפי שכותב ג'יימס הנסן (Hansen) מנאס"א, חוקר האקלים המוביל בארצות הברית: "התעלול המלוכלך ביותר שממשלות מפעילות על אזרחיהן הוא העמדת הפנים שהן עובדות על 'פחם נקי' או שהן יבנו תחנות כוח בעלות 'מוכנות ללכידת מזהמים', למקרה שתתפתח טכנולוגיה לאיסוף כל המזהמים. רכבות הנושאות פחם לתחנות הכוח הן רכבות מוות. מפעלים המתבססים על שריפת פחם הם מפעלי מוות."

האמור לעיל מצביע על כך שהצעות טכנוקרטיות, המבוססות לעתים קרובות על תפיסות עתידניות, במקרים רבים נוגעות יותר למערכת רווחים מאשר ליעילות הסביבתית של הטכנולוגיה עצמה. הצעות כאלה מנסות "לרבע את המעגל" ולהימנע מכל חשבון נפש הנוגע למציאות החברתית, הכלכלית או הסביבתית. בספרו 'מעבר להון' (Beyond Capital) כותב אישטבן מיסארוש (Mészáros) את הדברים הבאים:

האמירה שהמדע והטכנולוגיה יכולים בטווח הרחוק לפתור את כל בעיותינו, גרועה יותר מאמונה בכישוף: שכן תפיסה זו מתעלמת באופן מגמתי מכך שבימינו מדע וטכנולוגיה מוטמעים בחברה באופן הרסני. כמו כן, בהקשר הזה, העניין הוא לא האם נשתמש או לא בטכנולוגיה ומדע לפתרון בעיותינו - כי ברור שאנחנו מוכרחים - אלא האם נצליח לשנות באופן רדיקלי את כיוון הפעולה שלהם, שכעת מוגבל במסגרת הצרה של צרכי מקסום רווח המנציחה את עצמה.

כלכלת ההכחדה

האופטימיות הטכנולוגית המופרזת המאפיינת את החברה בזמננו קשורה למה שאפשר לכנות "כלכלת ההכחדה" (extremism). במערכת הכלכלית המודרנית של הון פיננסי-מונופולי, הרכיבים הדומיננטיים של תהליך ההצבר כוללים הון מרוכז, סטגנציה כלכלית, צמיחת חוב וספקולציות, ואילו טכנולוגיה נתפסת בראש ובראשונה כאמצעי לצבירת עושר. לפיכך היא מוכוונת באופן חסר פרופורציות לצמצום עלויות העבודה ולמקסום הרווח העודף. מערכת זו היא עתירת אנרגיה, שלא כמו מערכת עתירת עבודה, גם כשזה מגיע על חשבון הסביבה, התעסוקה והרווחה האנושית. יעילות כלכלית במערכת הייצור הזו נתפסת כיעילות בייצור רווחים, ולא בשמירה על קיום האנושות וכדור הארץ. הדחף של המערכת להצבר נוסף, כפי שהבחין ג'ון מיינרד קיינס, הופך את "החמדנות והנשך ... לאלים שלנו". בכלכלה כזו, אי אפשר לבצע חשבונאות רציונלית מכיוון שהעלויות מושגות בכל מקום על החברה, על הסביבה ועל רוב האנושות, במטרה למקסם רווחים פרטיים. חדירת הבזבז למערכת הייצור, כפי שתורסטן ובלן הצביע לראשונה, הופכת ל"רציונלית" ככל שהיא מחזקת את השווקים ואת היכולת לסחור בטובין. כל עוד הטבע ובני האדם אינם משולבים בשוק, הם חסרי ערך - ובמידה שהם משולבים במערכת הכלכלית הרווחת, הערך שלהם תלוי באופן בלעדי בקיומם המופשט כסחורות. גישה של טובה תחת טובה שאמורה להיות מונחת בבסיס אופן הייצור הזה - ההבטחה המופשטת של חליפין שווים ותועלת הדדית לכל - מופרכת בכל מקום מלבד בהצדקה העצמית שלה. "קפיטליזם", כפי שכתב הכלכלן האקולוגי ק. וויליאם קאפ (Kapp), "חייב להיחשב ככלכלה של עלויות לא משולמות. הן 'לא משולמות' במידה כזו שנתח משמעותי מעלויות הייצור הממשיות נותר מחוץ לתחשיב הוצאות המיזם; במקום זאת מעבירים אותן לצד שלישי או לקהילה ככלל, שבסופו של דבר נושאת בעלויות הללו."

כששגרת ההצבר הופכת למטרה היחידה של החברה, דבר אינו חשוב מלבד צמיחה, וצמיחה היא בעיקר צמיחת הרווחים והעושר של אנשים מעטים יחסית. לכן אין זה מפתיע שכלכלה היא המדע החברתי הדומיננטי, או שכלכלה וכלכלנים נוטלים פיקוד על כל ניסיון לטפל בבעיות אקולוגיות, ובוזמנית מהווים גם את מקור הספקנות העיקרי כלפי כל הניסיונות לקדם מטרות אקולוגיות שוויוניות.

אמת, הזרם המרכזי של מדע הכלכלה הוא לא הרבה יותר מאידיאולוגיה קפיטליסטית המחזקת את עצמה - או כפי שג'ון קנת' גלבריית (Galbraith) קרא לה בספרו האחרון, "כלכלת התרמית התמימה". הצדקות אידיאולוגיות אלה, המקבלות קדימות על פני ההיגיון, מובילות לתוצאות אבסורדיות. המרדף האגואיסטי אחר רצונות שאינם יודעים שובע עולה בחשיבותו על שימור

הסביבה ברובד העולמי. בהקשר לכך, אנו נתקלים במשהו הדומה לפרדוקס התשוקות הגדול של דיוויד יום: "היכן שהרגש לא התבסס על הנחות שקריות, ולא בחר באמצעים בלתי מספיקים לתכליתם - התבונה לא תוכל לא להצדיק ולא לפסול אותו. אין זה מנוגד לשכל אם אעדיף את חורבן העולם כולו על פני שריטה באצבע."

דוגמה עכשווית לכך היא כלכלנים ניאוקלאסיים מובילים העוסקים בשינוי האקלים, כמו וויליאם קליין, וויליאם נורדהאוס, לורנס סאמרס וניקולס סטרן, המציעים שוב ושוב לרסן את המאבקים התקיפים בהתחממות הגלובלית. הם קבעו שניתן להכיל ריכוזים של גזי חממה באטמוספירה ברמות של 500-700 ppm (ואף גבוהות מכך), הגם שהן עלו באופן ניכר על הרמות המוגדרות כקטסטרופליות על ידי רוב חוקרי האקלים. זאת על סמך תפיסה אינדיבידואליסטית-רכושנית, שלפיה כל ניסיון רציני לייצוב את שינוי האקלים כדי להציל את החיים על פני כדור הארץ כפי שאנחנו מכירים אותם, יהיה כרוך בעלויות כלכליות גדולות מדי.

התוצאה של התפיסה הזו היא תהום בלתי ניתנת לגישור בין כלכלני הזרם המרכזי לבין חוקרי האקלים. הכלכלנים טוענים ששינויים עצומים באקלים כדור הארץ - בסדרי גודל שבעבר נקשרו בעידנים גיאולוגיים שלמים, אך כעת מתרחשים במשך זמן של מאה שנים בלבד - יגרמו לשינוי מזערי בלבד בכלכלה, ובקושי ישפיעו על התפוקה העולמית. לכן בגישתם לנושא שינוי האקלים הם נוטים להסתמך על חוסר מעש או לכל היותר על פעולה איטית, תוך שהם מקדמים גישה של הסתגלות על פני גישה של פתרון. הטיעון האופייני שלהם הוא שהתשובה היחידה היא חלופה טכנולוגית למשאבי הטבע באמצעות "שווקים יעילים", שתשמש גם לעידוד הצמיחה. רוב הטיעונים הללו מתבססים על הפרקטיקה של מדע הכלכלה האורתודוקסי, המפחית באופן ניכר מחשיבותו של העתיד - גישה המנוגדת לחלוטין לקידום עולם בר-קיימא לדורות הבאים.

חוסר היכולת הכרונית של כלכלנים אורתודוקסים לחזות את ההשלכות המלאות של הבעיה האקולוגית נחשפה בחילופי דברים שפורסמו במגזין Science בשנים 1992-1993, שבהם הכלכלן וויליאם נורדהאוס מאוניברסיטת ייל העריך כי האובדן לתוצר העולמי הגולמי בשנת 2100, בהנחה שהמגמות הנוכחיות יימשכו, לא יהיה משמעותי (כאחוז אחד) - אף על פי שהמשך המצב של "עסקים כרגיל" יכול להוביל, לפי הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי אקלים של האו"ם, לעלייה של שש מעלות צלזיוס בטמפרטורה הגלובלית הממוצעת, שעבור מדענים הוא לא פחות מאסון. על בסיס מודל זה של השפעות כלכליות של ההתחממות הגלובלית, נורדהאוס טען כי ניסיונות "לייצב רמות פליטות גזי החממה וייצוב האקלים הם גרועים יותר מחוסר מעש". עם זאת, חוקרי האקלים התעקשו באותה העת כי אנחנו נתונים תחת איום של תנאים אפוקליפטיים. פיזיקאי אחד, שהגיב לסקר שנורדהאוס ערך בקרב כלכלנים ומדענים בשנת 1994 עבור המגזין American Scientist, טען כי בנסיבות הקיימות קיים סיכוי של עשרה אחוזים להרס מוחלט של הציוויליזציה. כעת, לאחר עשור וחצי, עמדות כאלה נשמעות בתדירות גבוהה הרבה יותר מפי מדענים, המודאגים מאוד מכך שהסכנות גוברות והזמן אוזל.

כפי שסיכם את המצב הביולוגי ומדען האקלים מאוניברסיטת סטנפורד סטפן שניידר בספרו 'מעבדת כדור הארץ' משנת 1997:

רוב הכלכלנים הקונבנציונליים ... חשבו שאפילו שינוי האקלים האדיר הזה - השווה ערך למעבר הנמשך מעידן הקרח ועד לתקופה הבינגלקטית תוך מאה שנים, במקום תוך אלפי שנים - יהיה בעל השפעה של אחוזים בודדים בלבד על הכלכלה העולמית. בעיקרו של דבר, הם מקבלים את הפרדיגמה שהחברה היא כמעט לגמרי לא תלויה בטבע.

אף שנורדהאוס עצמו שילש את התחזיות שהציג לגבי אובדן התפוקה העולמית בשנת 2100 בשל שינוי האקלים, מאחוז אחד לשלושה אחוזים, הדבר נותר יחסית חסר משמעות, לתפיסתו. לכן הוא ממשיך לטעון נגד כל ניסיון מאומץ לייצב את רמת הפליטות במאה הנוכחית. במקום זאת הוא מציע את מה שקרוי "הנתיב האופטימלי". במונחים כלכליים מדובר בפשטות בהאטה של העלייה ברמת פליטות הפחמן, אך הנתיב יוביל לבסוף (במאה הבאה) לריכוז פחמן של 700 ppm, מה שיפתח את האפשרויות שהטמפרטורה העולמית הממוצעת תעלה בשש מעלות צלזיוס מעל לרמה הקדמ-תעשייתית - רמה שליינס משווה בספרו 'שש מעלות' למעגל השישי של הגיהינום ב'תופת' של דנטה. אכן, ברמות ריכוז הפחמן הנמוכות מכך בהרבה, 500 ppm (המקושר להתחממות גלובלית של עד 3.8 מעלות צלזיוס), "הערכה שמרנית של מספר המינים שיושמדו (יופקרו להכחדה)", לפי ג'יימס הנסון, מנהל מכון גודארד ללימודי חלל של נאס"א, "הוא מיליון אחד".

במקרה שבו כלכלנים אורתודוקסים כמו נורדהאוס תומכים בפעולה כלשהי בנוגע לשינוי האקלים, הפתרון המועדף עליהם (חוץ מהקופסה השחורה של הטכנולוגיה) הוא "מכסות וסחר" (cap and trade), או ניסיון מבוסס שוק להסדיר את פליטות הפחמן. אולם תוכניות אלה תמיד כוללות דרכים נפתלות להימנעות מצמצום הפליטות, ויש להן יעילות מעטה, אם בכלל, בצמצומן. לכן נרשמה עלייה בפליטות הפחמן במדינות שהיו חלק מתהליך קיוטו, המתבסס על מערכת "מכסות וסחר" לבקרה על פליטות הפחמן, והיא אינה שונה מאוד מהעלייה בארצות הברית, שנמנעה מהצטרפות לתהליך זה. תמיכתם של הכלכלנים בצעדים אלה קשורה לעובדה שהם יוצרים שווקים חדשים ואמצעים חדשים להצבר הון, יותר מאשר ליעילות הממשית שיש להם בהתמודדות עם ההתחממות הגלובלית. הגישה הרדיקלית יותר של מס פחמן בנקודת הפקת הדלקים וכניסתם לתהליך הייצור, כשמאה אחוזים מההכנסות המגיעות מהמס יחולקו לציבור על בסיס אישי (וילדים יקבלו חצי מהסכום), כפי שהציע ג'יימס הנסון, היא תועבה עבור הכלכלנים האורתודוקסים, מכיוון שהיא מעמידה את הצרכים האקולוגיים בעדיפות גבוהה יותר מהצבר ההון.

הכישלון של כלכלנים מהזרם המרכזי בהבנת המגבלות האקולוגיות או בהתייחסות אליהן ברצינות, הוא בעל שורשים עמוקים. רוברט סולו (Solow), שהיה מועמד לקבלת פרס נובל בכלכלה מטעם הבנק המרכזי של שוודיה, הצהיר פעם בכתב העת American Economic Review: "אם קל מאוד להחליף [באמצעים טכנולוגיים. ג"ב פוסטר] את משאבי הטבע בגורמים אחרים, אז בעקרון אין 'בעיה'. העולם יכול, למעשה, להסתדר ללא משאבי טבע, כך שדלדול משאבי הטבע הוא רק אירוע, לא קטסטרופה." ההנחה כאן, הידועה כ"היפותזת הקיימות החלשה", היא שפיתוח

של מוצרים טכנולוגיים חדשים יאפשר להחליף אותם עם כל השירותים שהטבע מספק לנו. הנחה זו עומדת בניגוד ל"היפותזת הקיימות החזקה", הנתמכת על ידי אקולוגים, ובמרכזה הטענה שהטבע מספק שירותים אקולוגיים חיוניים, שהם אינם ניתנים להחלפה.

אין ספק שהיפותזת הקיימות החלשה, המועדפת על רוב הכלכלנים, ממעיטה בערכם של הסיכונים המואצים הנשקפים לכדור הארץ. גזי החממה נפלטת כיום בקצב הרבה יותר מהיר מתחזיות המדענים. כריסטופר פילד ממכון קרנגי למדע הכריז לאחרונה במפגש השנתי של האגודה האמריקנית לקידום המדע כי פליטות פחמן גדלו מאז שנת 2000 ב-3.5 אחוזים בשנה, בהשוואה ל-0.9 אחוזים בשנה בשנות התשעים של המאה ה-20. "כעת", הוא אמר, "זה נמצא מחוץ למסגרת האפשרויות", כפי שהעריכו בדו"ח של הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי האקלים של האו"ם משנת 2007.

המגמה האקולוגית המסכנת את כדור הארץ, המיוצגת על ידי גישת ה"עסקים כרגיל", כבר בלתי ניתנת להכחשה בשלב זה, והיא אילצה את בעלי האינטרס להמר על טכנולוגיות מהפכניות חדשות - מהסיבה ששינוי חברתי מערכתי נמצא מחוץ לתחום. הדבר הוליד מערך חדש של מהנדסי סביבה גלובליים, המבטיחים להנדס טכנולוגיית ייצור חדשה וחסכונית באנרגיה מבלי לשנות את המאפיינים הבסיסיים של המערכת, או לחילופין, בתרחיש שאפתני הרבה יותר, באמצעות "גיארהנדסה" שתהנדס את כדור הארץ כולו. כמו שציין שניידר:

רוברט פרוש, מנהל לשעבר בנאס"א ולאחר מכן סגן הנשיא למחקר בג'נרל מוטורס, הרחיק לכת וחישב כמה תותחים של ספינות מלחמה הטעונות בפצצות אבק יש לכוון לשמיים, לשכבת הסטרטוספירה, כדי להחזיר מספיק אור שמש ולקזז את ההתחממות מהכפלת ריכוז הפחמן הדורחמצי. המחיר השנתי של פרויקט הנדסה גיאוגרפית זה עומד על עשרות מיליארדי דולרים, אבל זה פחות מעלותו של מס הדלק, לטענתו.

באופן דומה, הפובליציסט הנודע פרימן דייסון הציע להקל על בעיות ההתחממות הגלובלית דרך החלפת רבע מהעצים ביערות העולם, בעצים "אוכלי פחמן" מהונדסים גנטיים.

ג'ון הולדרן, יועצו הבכיר של אובמה לענייני מדע וטכנולוגיה, נשאל "מה צריך לעשות?" בהתמודדות עם הדילמות האמיתיות, העכשוויות, הנוגעות לתלות בנפט ולשינוי האקלים. תשובותיו של הולדרן הן טכנולוגיות שכן, כפי שהוא רומז, האטת הצמיחה הכלכלית או שינוי הארגון הכלכלי של החברה אינם מהווים אפשרות של ממש במסגרת הסדר הקיים. לכן הוא מתמחה בקידום פתרונות טכנולוגיים היפותטיים שמהם "כולם מרוויחים", המונעים על ידי סבסוד מדיני לעסקים פרטיים. המטרה: להגביר את חקר האנרגיה, לקדם חידושים מבטיחים, שהבטחת מימוןם תהפוך אותם לכדאיים מבחינה מסחרית, לוודא שטכנולוגיות אנרגיה משופרות פזורות במשק, ליצור מסגרת ניהול גלובלית ולהבטיח שיתוף פעולה בין המגזר הפרטי לבין המגזר הציבורי.

אין ספק שיש לשים דגש על פיתוח הטכנולוגיות הירוקות. עם זאת, מה שללא ספק חסר בחזון המדיניות שלעיל הוא ההכרה בכך שניתן להשיג שינוי אקולוגי אמיתי ומהיר רק באמצעות שינוי

של הסדר החברתי והכלכלי, ובכך שהאוכלוסייה כולה צריכה לעצב מחדש את החברה כולה. רבות מהטכנולוגיות הנחשבות כפתרון בעיני טכנוקרטים עתידינים כמו הולדרן, אינן קיימות במציאות. למרות זאת, הפתרונות הזמינים באופן מיידי, כמו שימור הסביבה ושינוי בארגון הייצור והצריכה (לדוגמה, קידום התחבורה הציבורית על פני המכונית הפרטית - או אפילו צעדים רדיקליים יותר המגבילים את תפקיד השיווק בקידום צריכה בזבזנית), חיוניים ככל שיהיו, אינם נכללים בתשובתו של הולדרן לשאלה "מה צריך לעשות?", מכיוון שפתרונות אלו מתערבים במערכת הצבר ההון.

בשנת 1980 כתב ההיסטוריון המרקסיסט הבריטי א"פ תומפסון מאמר אזהרה בכתב העת New Left Review שכותרתו 'הערות על השמדה', השלב האחרון של הציוויליזציה'. אף על פי שהרקע הישיר למאמר היה הגידול בארסנל הנשק הגרעיני והסכנה של שואה עולמית כתוצאה משימוש בו בשלב הסופי של המלחמה הקרה, התזה של תומפסון נגעה גם בתחום רחב יותר של הרס אקולוגי הנגרם על ידי המערכת. האקולוג הגרמני רודולף באהרו (Bahro) העיר מאוחר יותר על הרעיונות של תומפסון בספרו 'להימנע מאסון חברתי ואקולוגי', והסביר: "כדי לבטא את תזת ההשמדה במונחים מרקסיסטיים, ניתן להגיד שהיחס בין כוחות הייצור לבין כוחות ההרס הוא מהופך. מרקס ראה את עקבות הדם שמשאירים היחסים הללו, וש'ציוויליזציות משאירות מדבריות מאחוריהן". כיום מגמת ההרס האקולוגי משתרעת על פני כל כדור הארץ, ואילו "ההרס היצירתי" הנודע של הקפיטליזם הפך ליצירתיות הרסנית, המעמידה בסכנה את האנושות ואת החיים בכלל.

"החלום שאדם יכול להפוך את עצמו לדמוי־אל באמצעות מיקוד האנרגיות שלו בכיבוש העולם החיצוני", כתב לואיס ממפורד בספרו 'מצבו של האדם', "הפך לחלום הריק מכולם: ריק ומרושע". התוצאה היא סוג של "כלכלת השמדה", שבה ההיבטים הגרועים ביותר של ביולוגיה, כלכלה, טכנולוגיה וארגון חברתי קובצו יחדיו. כיום המלחמה נגד כדור הארץ מתרחשת בעיקר באמצעים טכנולוגיים, המובילים להשמדה. מהצד השני, מלאכת עשיית השלום עם כדור הארץ אינה שאלה של טכנולוגיה בעיקרה, אלא של שינוי היחסים החברתיים, המובילים לעבר קיימות והתפתחות משותפת.

מהפכה אקולוגית וחברתית

ההבדל בין מהפכה אקולוגית אמיתית לבין מהפכה תעשייתית ירוקה נעוץ בעיקר בפעולה חברתית. כפי שראינו, מהפכה תעשייתית ירוקה נתפסת כניסיון לשינוי טכנולוגי "מלמעלה", בהובלת אליטות המודרניזציה האקולוגית, אך ללא התעוררות עממית שתקרא תיגר על הנורמות הכלכליות, החברתיות, התרבותיות והסביבתיות של החברה הקפיטליסטית. מטרתם של בעלי העניין היא לשמור את השינוי החברתי ביחס לאתגר הסביבתי בתוך גבולות המערכת, גם אם המחיר הוא סיכון כדור הארץ כולו. כלומר מדובר בהגבלת המעורבות החברתית הישירה בשינוי, המותירה אותו בעיקר בידיהם של הטכנוקרטים.

בניגוד לכך, מהפכה אקולוגית אמיתית, שביכולתה לשנות מן היסוד את היחס בין אופן הייצור לבין האקולוגיה, תהיה קשורה למהפכה חברתית, לא רק תעשייתית, הנובעת מהמון גדול של אנשים. כמו כל המהפכות החברתיות, היא תטיל ספק בכל היבט של החברה עד לשורשיה. מהפכה כזו תייסד

מחדש את הכלכלה ככלכלה פוליטית, הנתונה למרד מעמדי ולהתערבות ציבורית, תוך שהיא הופכת אותה, בהתאם לצוק העתים, לכלכלה פוליטית אקולוגית. כפי שרוי מוריסון ניסח זאת בספרו 'דמוקרטיה אקולוגית', מהפכה אקו-חברתית פירושה: "עלייתה של כלכלה פוליטית חדשה, המבוססת על [...] כבוד לתלות ההדדית של התחום החברתי, הפוליטי והכלכלי, ועל הקשר של התחומים הללו לאקולוגיות החברתיות והטבעיות".

אי אפשר לספק תוכנית למהפכה חברתית ואקולוגית כזו. אולם עדיין ישנם יסודות בעבר

ובהווה שיכולים להעניק לנו תובנות ועקרונות כלליים. בספרו 'מצבו של האדם' משנת 1994 ממפורד הגדיר כמה דרישות חיוניות. שינויים אקולוגיים וחברתיים כאלה יהיו בהכרח נטועים במה שהוא קרא לו "קומוניזם בסיסי":

בדור האחרון התרחש מעבר עקבי מדרישות אישיות, המסופקות בעיקר על ידי תעשיית המכונות כחלק מתהליך יצירת רווחים ודיוידנדים, לדרישות קולקטיביות המתבטאות בטובין ובשירותים המסופקים על ידי הקהילה לכל אזרחיה. במקום אחר קראתי לתהליך זה 'קומוניזם בסיסי': הוא מיישם על הקהילה כולה את הסטנדרטים של משק בית ומחלק הטבות לפי צרכים, ולא לפי יכולות או תרומה יצרנית. חינוך, בילוי, שירותי רפואה, היגיינה ציבורית, אומנות - כל אלה התעצמו בחשיבותם בכל כלכלה לאומית: הם מייצגים צרכים קולקטיביים שלא ניתן להותיר במסגרת הביצוע (או הכישלון) האוטומטי של חוקי ההיצע והביקוש המסחריים. שינוי כזה במטרות הייצור האנושיות הוא הכרחי לשימוש המרבי במשאבים טבעיים, טכנולוגיים ומדעיים.

ממפורד כרך את מושג "הקומוניזם הבסיסי" שלו למה שג'ון סטיוארט מיל הציג כאתגר "המצב היציב" (כלכלה ללא צמיחה), כחלק ממה שהגדיר כשלב "סוציאליסטי". כלכלנים פוליטיים ליברליים קלאסיים, מריקרדו ועד מיל, ראו את המצב היציב כתוצאה בלתי נמנעת של האטה לאורך הזמן של הצבר ההון, בעיקר בגלל מחסור בקרקע ובמשאבים. אולם בשביל מיל זו לא הייתה טרגדיה. הוא כתב:

כמעט מיותר לציין שתנאי היציבות של הון ואוכלוסייה אינם מרמזים על מצב יציב בשיפור האנושי. יהיה מרחב גדול כתמיד לכל הסוגים של תרבות הרוח וקדמה מוסרית וחברתית; כמו גם מקום לשיפור אומנות החיים, ויהיה הרבה יותר סביר שזה ישתפר, כשראשינו יפסיקו להיות שקועים באומנות ההירשדות. אפילו אומנויות התעשייה עשויות להיות מטופחות ברצינות ובהצלחה, בהינתן ההבדל היחיד, שבמקום לחתור אך ורק למטרה של הגדלת העושר, עיסוקי התעשייה יפיקו את ההשפעה הלגיטימית שלהם, הפחתת העבודה.

בפיתוח הרעיון של "קומוניזם בסיסי" בתור המטרה של מהפכה אורגנית בחברה, ממפורד לקח כדוגמה את מנהל עבודות הקידמה (Works Progress Administration) בתקופת הניו־דיל של רוזוולט, התוכנית הרדיקלית ביותר לעבודות ציבוריות שנראתה בארצות הברית אי פעם, ואת התפיסה הרחבה יותר ליצירת עושר שנכללה בה. "מבחינת הצרכים האנושיים החיוניים וההכרחיים", כתב ממפורד, "ארצות הברית יצרה פחות עושר בתקופת הפריחה של שנות העשרים משהיא יצרה בשנות השפל הדחוקות, וזאת בעת שתוכנית העבודות הציבוריות וה-WPA ניקו את שכונות העוני, שיקמו אדמות מוזנחות, שיקמו יערות והביאו אומנות ודרמה לקהילות שהיו שקועות בדלות ובחוסר". עבור ממפורד כלכלה מאוזנת מבחינה חברתית ואקולוגית לא תהיה מכוונת לרכישה ובזבז אינסופיים, אלא "תתרגם את האנרגיה לפנאי ואת הפנאי לחיים".

כפי שהבחין ממפורד, בהקדמה למהדורה משנת 1973 של 'מצבו של האדם', הגיע הזמן להתעלות מעל לחלום של "כלכלה מיושנת, המבוססת על עלייה שנתית בתוצר הלאומי הגולמי [...] המתחזקת רק באמצעות מלחמה או הכנות מוגברות לקראתה, שתוך בזבז מוחלט תספוג את העודף המנופח שהכלכלה הקפיטליסטית מעולם לא למדה לחלק באופן שוויוני - או לחסל מבלי להביא לשפל כלכלי. בנוסף לכך, היציבות המדומה של 'מונופולים של פיננסים, ביטוח ותאגידים' עשויה לסכל שיטה חברתית בת־קיימא יותר להשגת שיווי משקל דינמי."

כישלונותיו האקולוגיים של הקפיטליזם, לטענת ממפורד, קשורים לכישלונותיו הכלכליים. הם נבנו על שלוש צורות של התרחבות: התרחבות האדמות, התרחבות האוכלוסייה והתרחבות התעשייה. כל השלוש הגיעו לקצה גבול היכולת שלהן כאסטרטגיה של יצירת עושר, והדרדרו לסתירות אקולוגיות וכלכליות. פירושם של סגירת הספר הגלובלי ושל הלחצים ההולכים וגדלים של האוכלוסייה על כדור הארץ, הוא קץ הגל הגדול של הקולוניזציה החיצונית לשטחים ולסביבה. כעת המשך התיעוש הכלכלי הקפיטליסטי נעשה אפשרי רק דרך כלכלת הבזבז, שעולה ישירות בחיי אדם. "תקופת הייצוב על פני כדור הארץ כולו", הוא טען, "נמצאת כעת בהישג יד". החל מהמאה ה־14 העולם נשלט על ידי "עליית הקפיטליזם, המיליטריזם, המדענות והמיכון". כעת עליו לפנות מקום לכוחות חברתיים ותרבותיים בעלי אוריינטציה רחבה יותר, ששמים את החיים עצמם במרכז - או שהוא יידרדר לברבריות אקטיבית ופסיבית, גרועה יותר מכל מה שראה העולם עד עכשיו.

כלכלה "ממוקדת חיים", יציבה ומאוזנת תדרוש עלייה בהכנסות העובדים ופנייה אל עבר פנאי, קהילה ואומנות החיים. העושר החומרי בחברה עשירה כמו ארצות הברית לא היווה בעיה, אלא רק אופן השימוש בו. כפי שאמר שלי (Shelly), בתנאים החברתיים הקיימים "מצבור חומרי החיים החיצוניים עולה על כמות הכוחות להטמעתם בחוקים הפנימיים של טבע האדם".

עבור ממפורד, פתרון ל"משבר החיצוני" דורש לבחון את "המשבר הפנימי" של החברה הקפיטליסטית: ניכורה של האנושות. התשובה לכך הייתה פיתוח החברה המכוונת ליצירת "האדם האורגני", או מערכת של התפתחות אנושית בת־קיימא. פירוש הדבר הוא יצירת צורות חברתיות שיציגו הזדמנות לשיווי משקל באישיות האדם. במקום קידום התכונות הא־חברתיות של האנושות, הדגש יהיה על יצירת המאפיינים החברתיים והקולקטיביים. כל אדם יהיה "ביחסי גומלין דינמיים עם כל חלק בסביבתו".

עבור סוציולוגים סביבתיים מהפכניים, התשובות ארוכות הטווח לבעיות הקיימות דורשות מעורבות של בנייה מחדש של הקהילה האנושית (וקהילת הקהילות), המפנימות באופן מודע יחס דינמי של תלות הדדית בטבע. מפרספקטיבה אקולוגית והומניסטית, המושג קהילה, כפי שהרמן דיילי וג'ון קוב עמדו על כך בספרם 'לטובת הכלל', מצביע על סדר חברתי עם מאפיינים "קהילתיים" ברורים. המטרה היא אורח־חיים שבמסגרתו אנשים הם, אינם אינדיבידואלים מבודדים, אלא הם מזדהים זה עם זה, וקשורים זה לזה באמצעות יחסים נרחבים של שכנות, חברות ותלות הדדית כ"חברי קהילה". בכך כרוכה השתתפות קולקטיבית נרחבת בקבלת החלטות. לכן הדבר דורש, בשלב ההתפתחות הגבוה ביותר, את מה שהקומוניסט המוקדם הגדול פראנסואה באבף קרא בשם "חברה של שווים", מערכת של שוויון מהותי. קהילה, שהיא קהילתית באופן פעיל במובן הזה, יכולה להתפתח רק מתוך קשר חברתי חזק - כמו "הקומוניזם הבסיסי" של ממפורד והאיידאל של מרקס "מכל אדם לפי כשרונותיו, לכל אדם לפי צרכיו" - קשר המביס את החליפין האינדיבידואליסטי הכלכלי גרידא. קהילה בתקיימא מסוג זה דורשת טיפוח של תחושת המקומיות והרחבה של אתיקת הקהילה למה שאלדו לאופולד קרא "אתיקת האדמה", המפנימה את האקולוגיה הסובבת את הקהילה. מושג רחב של קהילה חברתית ואקולוגית הוא באופן ברור מהפכני בהקשר לחברה הרכושנית-אינדיבידואליסטית של ימינו.

המשולש הבסיסי של אקולוגיה

כפי שאני מסביר בספר זה, היה זה מרקס שראה באופן ברור ביותר כיצד הסתירות החומריות של הקפיטליזם - הן הכלכליות והן האקולוגיות - נובעות מהאופן שבו מאורגנת עבודה בחברה רכושנית-אינדיבידואליסטית. למעשה "העבודה", הוא הסביר, "היא קודם־כל תהליך שבין האדם והטבע; בתהליך זה מתווח האדם על ידי מעשהו־הוא בחילוף־החומרים בינו ובין הטבע, מסדירו ומפקח עליו". העיוות, הניכור וההרס האולטימטיבי של תהליך זה תחת הקפיטליזם יצר "קרע" בחילוף החומרים הבלתי ניתן לשינוי שבין בני אדם לבין הטבע, "חילוף חומרים שנקבע על ידי חוקי הטבע של החיים עצמם". ניכור זה של הטבע היה בלתי נפרד מניכורה של האנושות ומהפירוד החד בין העיר לבין הכפר. עבור מרקס, סוציאליזם/קומוניזם סימן יעד של חברת יצרנים מאוגדים, ש"מווסתים בצורה רציונלית חילופי־חומרים אלה שלהם עם הטבע [...] במחיר קטן ככל האפשר של כוח, ובתנאים מכובדים ככל האפשר והולמים את מהותם האנושית".

"משולש היסוד של סוציאליזם", מושג שבאמצעותו הוגו צ'אבס השתמש כדי לנסח סוציאליזם למאה ה-21 על רקע המהפכה הבוליבריאנית בוונצואלה, ממשיך בנאמנות את הרעיון של מרקס על אודות חברת יצרנים מאוגדים. עבור צ'אבס, משולש היסוד של סוציאליזם כולל: (1) בעלות חברתית; (2) ייצור חברתי המאורגן על ידי העובדים; (3) סיפוק הצרכים הקהילתיים. סוציאליזם דורש לפתור את שלוש הבעיות הללו בו־זמנית, או שהוא יפסיק להיות בר־קיימא.

מובן שעבור מרקס בבסיסו של משולש היסוד של סוציאליזם עמד מה שאפשר לכנות משולש היסוד של אקולוגיה (הקשור במיוחד לאקולוגיה אנושית), שנקבע על ידי חוקי הטבע של החיים עצמם: (1) שימוש, לא בעלות, חברתי בטבע; (2) ויסות רציונלי של חילוף החומרים בין בני אדם לבין הטבע על ידי היצרנים המאוגדים; (3) סיפוק הצרכים הקהילתיים - לא רק של דור ההווה,

אלא גם של דורות העתיד. "אפילו חברה שלמה, אומה, או כל החברות הקיימות בזמנית ביחד", הוא כתב, "אינן הבעלים של כדור הארץ. הן רק מחזיקות בו ונהנות ממנו, ועליהן להוריש אותו במצב משופר לדורות הבאים כמו *boni patres familias* [ראשי משק בית טובים]". תפיסת העתיד של מרקס, כפי שהראה פול בורקט, הייתה תפיסה של פיתוח אנושי בריקיימא, שבו המשולשים היסודיים של הסוציאליזם והאקולוגיה מתלכדים והופכים לאחד.

אם כלכלה קפיטליסטית מכוונת מטבעה לגידול ברווחים פרטיים ולהצבר הון, סוציאליזם - הן זה האוטופי והן זה של המרקסיזם הקלאסי - היה בראש ובראשונה מכוון לשליטה של היצרנים המאוגדים על הייצור, לתכנון רציונלי של הייצור לצורך סיפוק הצרכים החברתיים ולחלוקה שוויונית. הדגש שלו היה על ערך השימוש (כלומר צרכים קונקרטיים) ולא על הרחבה של ערך החליפין. ערכים קהילתיים ואיכותניים נראו כחלופה לחמדנות הממוסדת של "היד הנעלמה" של אדם סמית. אף שהתרחבות הייצור הייתה ללא ספק חלק מהניתוח הסוציאליסטי המוקדם, היא תמיד תפסה מקום שני אחרי שליטה על הייצור של היצרנים המאוגדים וההתפתחות האנושית.

מבחינה זו, ברית המועצות - למרות ההובלה הסוציאליסטית של המהפכה שהביאה להקמתה והניתוק מהקפיטליזם - סטתה בחדות מהמטרות המהותיות של הסוציאליזם, בכך שהציבה את הייצור למען הייצור כמטרה העיקרית של החברה, תוך שהיא מניחה סוג חדש של מערכת מעמדית נצלנית החל משנות השלושים של המאה ה-20. מבנה חברה זו, ששמה את יהבה על השימוש הכפוי בעבודה ובמשאבים, קידם את השחיקה הן של העבודה והן של הסביבה, ובסופו של דבר הכין את הקרקע לחיסולה העצמי. אולם לכישלונותיהן של חברות מהדגם הסובייטי הייתה השפעה ארוכת טווח, בכך שהם החזירו את הסוציאליזם לשורשיו הקלאסיים ולחזון רדיקלי, שוויוני ואקולוגי יותר.

הדגש ששם המרקסיזם הקלאסי על פיתוח אנושי בריקיימא, ולא על התרחבות כלכלית לשם התרחבות בתור המטרה של החברה, אפשרה לכלכלן מרקסיסטי כמו פול סוויזי להרחיק לכת מעבר לכלכלנים האקולוגיים של ימינו, ומעבר לטענות של רוב הסוציולוגים האקולוגים הרדיקלים. סוויזי ציין שמבחינה אקולוגית נחוץ מפנה בתהליכים הכלכליים-אקולוגיים בכלכלות העשירות - גם כדי לצמצם את טביעת הרגל הכלכלית הכללית על כדור הארץ, וגם כדי לפנות מקום להמשך הפיתוח הנחוץ לכלכלות עניות יותר. כפי שהוא ניסח זאת במאמרו משנת 1989, 'קפיטליזם והסביבה', "מה שהכרחי להצלחה הוא היפוך, ולא רק האטה, של מגמות היסוד של המאות האחרונות". היפוך זה של מגמות קיימות, על פי הצעתו, ניתן להשגה תוך כדי שיפור איכות החיים, בהינתן הבזבוז, הניצול והניכור המובנים בתוך הסדר החברתי הקיים. מהפכה אקולוגית אמיתית תהיה גם חברתית וגם תרבותית. היא תצטרך ליצור שוויון בכל רמה של החברה הגלובלית, ובאותו הזמן לארגן את הייצור באופן רציונלי בהתאם לצרכים האמיתיים.

כל אלה מצביעים על כך שמהפכה חברתית ומהפכה אקולוגית, אם הן מובלות אל המסקנות ההגיוניות שלהן, מהוות תנאים הכרחיים ומספיקים זו עבור זו. המטרה הסוציאליסטית של ההתעלות מעל לניכור האנושי היא בלתי אפשרית להשגה, אלא אם כן מתלווה אליה מטרת ההתעלות מעל לניכור של הטבע. בדומה לכך המטרה האקולוגית של התעלות מעל לניכור

הטבעי היא בלתי אפשרית להשגה ללא התמודדות עם הניכור החברתי. סוציאליזם הוא סביבתי, סביבתנות היא סוציאליסטית, או שאף אחד מהם לא באמת יכול להתקיים.

הבנה עמוקה זו של המהפכה החברתית הנדרשת חוזרת לשורשים האוטופיים של הסוציאליזם. אולם קיומן של חברות ממשיות המחפשות בוזמנית ליצור גם סוציאליזם למאה ה-21 וגם חברה אקולוגית חדשה, שהדוגמאות הטובות ביותר שלהן נמצאות בפריפריה של העולם הקפיטליסטי - קובה, ונצואלה, בוליביה, אקוודור, מדינת קרלה בהודו, נפאל - כבר מראה לנו כי העולם האורגני נמצא במרחק של מאבק מהפכני אמיתי בדרך לשחרור אקולוגי ואנושי.

מהפכה אקולוגית אמיתית, לטענת מאמר זה, דורשת אפוא את סוף חילוף החומרים ההרסני של הקפיטליזם, ותומכת בכינונו של חילוף חומרים קהילתי חדש במקומו, המקיף את כל האנושות וכדור הארץ. אני מאמין שכיום אין חוכמה גדולה יותר ואין צורך חשוב יותר. כפי שהבחין אבו מורלס, הנשיא הסוציאליסטי של בוליביה, ב-28 בנובמבר 2008:

כל עוד לא נחליף את המערכת הקפיטליסטית במערכת המבוססת על הדדיות, סולידריות, והרמוניה בין בני האדם לבין הטבע, האמצעים שאנחנו נאמץ יהיו מקלים ומוגבלים ולא בטוחים באופיים. בשבילנו, מה שנכשל זה המודל של 'לחיות טוב יותר', של פיתוח בלתי מוגבל, תיעוש ללא גבולות, של מודרניות המטילה דופי בהיסטוריה, של צבירת טובין על חשבון אחרים ועל חשבון הטבע. מסיבה זו אנחנו מקדמים את הרעיון של 'לחיות טוב', בהרמוניה עם בני אדם אחרים ועם אמה אדמה שלנו.

פרק המבוא בספרו של ג'ון בלמי פוסטר, The Ecological Revolution: Making Peace with the Planet שיצא בהוצאת Monthly Review. תרגום: תומר שור, עדן לומרמן וזוהר אלון במסגרת קבוצת הקריאה של המפלגה הקומוניסטית הישראלית - סניף תל אביב.
פורסם בפיגומים ב-1.4.21

קלמנט אברו, סטפני ספינצ'י ואנייזקה וידוטו

מצמיחה אל 'מעבר לצמיחה': קונספטים ואתגרים

תקציר

צמיחה כלכלית הביאה לשגשוג בעידן שלאחר המלחמה. היא תרמה לעליה ברמת החיים, צמצום העוני ועלייה בהכנסות ממיסים למימון מדיניות ציבורית. עם זאת, קיימת ביקורת הולכת וגוברת על ההתמקדות בצמיחה ועל כך שהיא מתעלמת מהשפעות חברתיות וסביבתיות שליליות. מטרתו של הדיון על התקדמות מעבר לצמיחה היא להוביל לשינוי מדיניות הכולל מטרות בתחומי הכלכלה, החברה והסביבה, במקום לראות צמיחה כמטרה בפני עצמה.

בעוד חלק מהדיון מתמקד במדדים (מעבר לתמ"ג), רעיונות אחרים חוקרים את האפשרויות לנרטיב כלכלי חדש סביב צמיחה ושואפים להגיע לכדי שינוי מערכתי וטרנספורמציה יסודית. לדיון בצמיחה הוצעו מספר גישות - לדוגמה, צמיחה ירוקה מכילה (green/inclusive growth), פוסט-צמיחה (post-growth) ויציבות (de-growth). פותחו תפיסות מדיניות אלטרנטיביות נוספות כגון כלכלת הדונאט ויעדי פיתוח בני קיימא, על מנת להציב יעדים רב-ממדיים בקביעת מדיניות. האיחוד האירופי הציג מספר יוזמות בקביעת מדיניות התומכת בצמיחה ירוקה ומכילה, האחרונות שבהן הינן ה-European Green Deal וה-European Pillar of Social Rights. יוזמות אלה מלוות במדדים חברתיים וסביבתיים הנמצאים בשימוש הולך וגובר בהערכות חקיקה, תחזיות ובפיקוח על המחזור הכלכלי. יוזמות לאומיות ואזוריות הוטמעו גם כן.

בזמן שאירופה, לצד כלכלות מפותחות נוספות, חווה תקופה של צמיחה איטית ועימות עם משבר האקלים, מתעורר מחדש שיח על אודות מעבר לנרטיבים כלכליים רב ממדיים ולתפיסה חברתית-כלכלית מתקדמת יותר.

תדריך זה נכתב לפני כנס "Beyond Growth 2023" שהתקיים בפרלמנט האירופי בין 15-17 במאי, 2023. הוא משלים מחקר נרחב יותר, [Beyond growth](#).

צמיחה: התפתחותו וחיבתו של המושג

מאז עידן הנאורות ועם התפתחותה של כלכלה פוליטית, ניהול הכלכלה נמצא בלב הדיון האקדמי והחברתי. בספרו "[עושר העמים](#)" (1776), כתב אדם סמית: "סך העבודה השנתית של כל אומה משמש כאמצעי המימון הראשוני לאספקת כל הצרכים והנוחות הנצרכים על ידיה בשנה, ואשר מורכבים תמיד, או מהתוצרת המיידית של אותה עבודה, או במה שנרכש בעזרת תוצרת זו מאומות אחרות".

אך צמיחה היא הרבה יותר מרעיון מאקרו-כלכלי. בפרספקטיבה רחבה יותר, ניתן להתייחס אליה כאל פרדיגמה - "תפיסת עולם" הוליסטית - העומדת בבסיס עלייתה של החברה המתועשת המודרנית ושל אופן הייצור והצריכה בכלכלה המודרנית. בצדו השני של הספקטרום, ובהסתכלות צרה, לעיתים קרובות משמשת צמיחה כמילה נרדפת למדד המרכזי שלה, חישוב התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג).

בפרספקטיבה מאקרו-כלכלית, צמיחתה של הכלכלה נתפסת כגורם מרכזי באפשרות לצבור ממון, בעודה מונעת על ידי השקעה בכוח עבודה ובמשאבים, לצד שיפורים בארגון הייצור (חלוקת עבודה) וחדושים. הצמיחה הכלכלית שינתה כלכלות ומרקמים חברתיים באירופה באופן מהותי. בעוד שבמאה ה-19 רוב כוח העבודה ביבשת אירופה עסק בחקלאות, כיום פחות מ-5% מכוח העבודה באיחוד האירופי [מועסק](#) במגזר זה. כתוצאה מכך, בעוד שבמהלך המאה ה-19 גרה רוב האוכלוסייה במה שנקרא "האיחוד האירופי" באזורים כפריים, כיום הרוב גרים בערים ועיירות. שינוי זה התרחש לצד מערך נרחב של התפתחויות כלכליות-חברתיות. לדוגמה התפתחותן של מסגרות העסקה (כגון [חוק](#) עבודה) או [הכללת](#) הפרוגרסיבית של נשים בשוק העבודה.

הצמיחה סייעה גם בהתפתחות והתפשטות של חידושים טכנולוגיים, דוגמת חידושים בתחום התובלה שהציעו ניידות מוגברת בגורמי ייצור, משאבים וכוח עבודה. יש מחלוקות לגבי האופן בו ניתן למדוד במדויק את השפעתן של טכנולוגיות לשימוש כלכלי כמו [מנוע הקיטור](#) ו**חשמל** על מאקרו-כלכלה, אולם אין ספק שפיתוחים טכנולוגיים אלה תרמו לצמיחה, הובילו להשקעה משמעותית [בתשתיות](#) והפיקו ממנה תועלת.

עלייתן של הכלכלות המודרניות לוותה בהתמקדות במוסדות ציבור, כגון חינוך. הצמיחה הואצה על ידי התפתחות שלטון החוק והשמירה על זכויות הפרט והכלל ברחבי אירופה. [מינע](#) הינו הכרחי על מנת להבטיח את העברתן של מיומנויות קולקטיביות ויישומן של ידע חדש על פני מרחב וזמן. על פי [הצהרת](#) של מזכ"ל הארגון לשיתוף פעולה ופיתוח כלכלי (OECD) משנת 2019 "שנה נוספת של חינוך בכל חברה מגדילה את התמ"ג לנפש בערך ב-12%".

כפי שהודגש ב**דו"ח** ה-OECD משנת 2018, צמיחה כלכלית היוותה יעד מרכזי במדיניות הכלכלית לאורך שבעים השנים האחרונות. אמנם באופן היסטורי מערכת היחסים בין צמיחה כלכלית לבין

התפתחות אנושית (כפי שנמדדת במתודולוגיה הכוללת צריכה, פנאי, תמותה ואי-שוויון)¹ נתפסה כחיונית, קשר זה אינו ליניארי באופן מוחלט. עם הזמן, ההתמקדות הבלעדית בצמיחה הובילה לביקורת על הזנחה או אפילו פגיעה בכדור הארץ על ידי הפעילות האנושית, ובהתייחסות לא מספקת לסוגיות של אי-שוויון וחלוקת העושר.

הביקורת על צמיחה

הצמיחה אומנם התעצמה בצורה חדה בשנים שלאחר המלחמה, אך הביקורת על רעיון הצמיחה אינה חדשה כלל. הכלכלנים הקלאסיים הצביעו על קיומה של מדינה סטטית לטווח ארוך שבה כל השקעה נוספת בהון או בכוח העבודה תוביל לתוצרת קטנה מעלות ההשקעה. כותבים בולטים כמו אדם סמית (Smith), דייוויד ריקארדו (Ricardo) וג'ון סטיוארט מיל (Stuart Mill) זיהו והתייחסו בכתיבתם למכשול הקיים בצמיחה כלכלית אינסופית, 'המדינה הסטטית', גם אם מפרספקטיבות שונות.

הביקורת על הכישלון של צמיחה כפרדיגמה וכתפיסה מאקרו-כלכלית במניעת השפעות חיצוניות שליליות על הסביבה והאקלים זכתה להכרה משמעותית ב"דו"ח" של 'מועדון רומא' משנת 1972 על מגבלות הצמיחה.² הדו"ח שם דגש על הממד החומרי של כלכלה, הפועל בכפיפות לחוקי הפיזיקה הבסיסיים כגון תרמודינמיקה.

לצד הדו"ח, התפתחות המחקר המדעי בתחום אפשרה להגיע להבנה טובה יותר של המגבלות החומריות של כדור הארץ, מורכבותה של המערכת הפלנטרית והשפעתה של הפעילות הכלכלית בכללותה על מערכת זו, במיוחד ביחס לדלדול משאבים וזיהום. המדע אפשר את הטמעתו ההדרגתית של כדור הארץ ומגבלותיו אל תוך הכלכלה, תוך חקירת ההשפעה של צריכת משאבים מוגבלים מסוגים שונים, מוחשיים ולא מוחשיים (כמו חומרי גלם ומסלול כדור הארץ) והשפעתם של זיהום ושחרור חומרים שונים לסביבה (כמו גזי חממה). נקודות מבט אלה תרמו לעליית הביקורת כלפי צרכנות, הרואה במיקסום הצריכה של כמות הולכת וגדלה של שירותים וטובין יעד מרכזי במדיניות ציבורית.

בשנת 2009 סיפק הפרסום הראשון של רעיון המסגרת ל"גבולות פלנטריים" תפיסה הוליסטית על האופן שבו הפעילות האנושית מסיטה תהליכים ביו-פיזיקליים ממסלולם. תהליכים אלה מהווים בסיס למצב כדור הארץ באופן שבו ניתן להבטיח את המשך קיומה של החברה האנושית. בעוד שלמותם של לפחות שלושה גבולות פלנטריים נמצאת בסיכון גבוה (חנקן, זרחן ומגוון גנטי), מדידה והבנה של אופן התפקוד של יתר הגבולות דורשות ידע נוסף. ב"דו"ח

1. כפי שהוגדר על ידי ג'ונס וקלאו - P. Beyond GDP? Welfare across Countries and Time, American Economic Review, 2016.

2. ראו גם - Boulding K., The Economics of the Coming Spaceship Earth, Environmental Quality in a Growing Economy, pp. 3-14, Baltimore, MD: Resources for the Future/Johns Hopkins University Press, 1966; Lovelock J., The evolving Gaia theory, United Nations University, 1992.

המאוחד משנת 2023 על דו"ח ההערכה השישי של ה-IPCC (הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי האקלים), מצביעים הכותבים על הסיכון בתגובת נגד כתוצאה מהשפעות אקלים שליליות על קצב הצמיחה. על פי [מחקר](#) של הבנק העולמי משנת 2022, במהלך שני העשורים האחרונים השימוש הכולל בחומרים באיחוד האירופי ירד ב-9.4%, וחלקם של משאבים שהופקו מפסולת ממחוזרת עלה בכמעט 50%. עם זאת, למעלה מ-87% מצריכת המשאבים באיחוד האירופי עודנה מבוססת על משאבים ראשוניים, ויצירת הפסולת הכוללת באיחוד האירופי ממשיכה לגדול. בעתיד הקרוב, יכולתו של האיחוד האירופי לקדם תחרותיות בת קיימא בגישת מודל הכלכלה המעגלית, תדרוש מגוון רחב של יוזמות בתחום המדיניות על מנת להבטיח את נגישותם של [משאבים](#) קריטיים להמשכיות החברה והכלכלה באיחוד האירופי, תוך העצמת כלל החברה באיחוד האירופי וקידום מעורבות.

הדיון על אודות הצמיחה התקיים גם בהקשר לחלוקת הכנסה ועושר, שיותר ויותר מדאיגים את קובעי המדיניות בכל הנוגע לאבטלה ואי-שוויון. [מאמר](#) בנושא שפורסם לאחרונה, הגיע למסקנה כי ישנו חוסר ברור ואוטומטי במתאם בין התמ"ג לנפש לבין התפתחות אי-השוויון בעושר ברחבי העולם בין השנים 1820-2010. הצמיחה בתמ"ג כשלעצמה, לא מצביעה בהכרח על עלייה ברמת העושר לכלל האזרחים (ראו בחלונית המידע מתחת). הדיון בעלייה באי-שוויון בחברה וחלוקה מחודשת של עושר היווה מוקד למחלוקות עזות. בספרו של הכלכלן דני רודריק³ נכתב: "היסטורית, שום דבר לא עבד טוב יותר מצמיחה כלכלית במתן אפשרות לשיפור סיכויי החיים לחברים בחברות שונות, כולל אלה המצויים בתחתית". אבל רמת הרווחה אינה נקבעת באופן אוטומטי על ידי קצב הצמיחה. כפי שהוצג ב[מחקרם](#) של פיקטי, לנדיס, סיו וזאקמן (Piketty, Landais, Saez and Zucman), אי-שוויון ברמת העושר וההכנסה מגיב גם למכלול העדפות חברתיות ייחודיות בכל הנוגע לחלוקה מחדש ולאופיו של רכיב הצמיחה הכלכלית.

בנוסף לנושא החלוקה מחדש, השפעתה של הצמיחה על רווחתו של הפרט תלויה גם בחינוך וכישורים, ובשינויים טכנולוגיים באופן נרחב יותר. על פי [מחקר](#) של קרן המטבע הבין לאומית משנת 2017, השפעתם של שינויים טכנולוגיים בשלושת העשורים האחרונים היא כה משמעותית, שהיא תרמה לצניחה בחלקם של העובדים בחלוקת ההכנסה, בעיקר בכלכלות המפותחות.

הקצב והכיוון של צמיחה מכוונת טכנולוגיה מייצרים כמה [השפעות חלוקתיות](#) אפשריות בכלכלה ובחברה. הם מדגישים את חשיבותו של כוח עבודה מיומן בתיווך הטמעתם של שינויים טכנולוגיים שעשויים להחליף או לשנות את המשימות הניתנות לעובדים. על פי [דו"ח](#) של המועצה הכלכלית-חברתית של האומות המאוחדות (ECOSOC) משנת 2022, השלכותיהן של מגפת הקורונה והתוקפנות הרוסית באוקראינה מעמידות בסכנה את הצמצום באי-שוויון שהושג בקרב מדינות בשני העשורים האחרונים. זעזועים כאלה אף מסכנים את המטרה שהוצבה כדי

Rodrik D., One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth, Harvard .3 University, 2007

לשלוט במגמות האי-שוויון בכל מדינה. על פי מידע של ה-OECD, בשנת 2021, לפחות בתשע חברות באיחוד האירופי מדד ג'יני היה גבוה משהיה בשנת 1989.

תוצר מקומי גולמי (תמ"ג) - מדד לצמיחה ויעד מדיניות מרכזי

הגדרה: צמיחה כלכלית מתייחסת לצמיחה בגודל הכלכלה לאורך זמן. היא נמדדת באמצעות מדד התמ"ג, אשר עוקב אחר הערך הכולל של שירותים וטובין שיוצרו. תמ"ג לנפש משמש פעמים רבות כמדד לאיכות חיים והתפתחות. העלאת התמ"ג היא יעד מדיניות מרכזי, מכיוון שהיא נתפסת כפתרון לשלל בעיות במדיניות, מעלה את רמות התעסוקה והשכר ומובילה להשפעות חברתיות חיוביות כמו חינוך ובריאות.

היסטוריה: מערכת החשבונות הלאומיים המודרנית נוצרה בשנות השלושים של המאה ה-20 בארצות הברית, תחילה על מנת להתגבר על השפל הגדול ובהמשך ככלי תומך לייצור הכלכלי במהלך מלחמת העולם השנייה. מערכת החשבונות הלאומיים של האו"ם מיסדה את המדד בשנות החמישים, ומאז מעודכנות שיטות החישוב באופן תקופתי.

יתרונות: תמ"ג הוא מדד סטטיסטי מהימן בעל מתודולוגיה מבוססת. הוא מאפשר השוואת ביצועים כלכליים בין מדינות. נתונים מפורסמים באופן עקבי ותכוף, מה שמאפשר לתמ"ג להיות כלי שימושי בקביעת מדיניות לטווח קצר וארוך. ייצוגו במספר יחיד מאפשר לקובעי מדיניות, לתקשורת ולציבור הרחב להבינו בקלות. המסר שהוא מעביר על מצב הכלכלה פשוט - הוא עולה בתקופות טובות ויורד בתקופות רעות.

חסרונות: התמ"ג אינו משקף את המחירים החברתיים והסביבתיים של צמיחה. הוא גם אינו ממחיש אי-שוויון חברתי ואזורי. מדד התמ"ג לבדו אינו מספק מידע על חלוקת ההכנסה או על המגזרים שבהם הכלכלה צמחה. הוא אינו כולל פעילות כלכלית שאינה במשק העבודה, כגון עבודות משק בית, התנדבות וטיפול במשפחה. באופן פרדוקסלי הוא עשוי להציג מצבים בהם קיימת פגיעה בחברה כטובים לצמיחה, לדוגמה הוצאה מוגברת על מאבק בפשיעה או התמודדות עם זיהום סביבתי.

תמ"ג והפרדיגמה מבוססת-הצמיחה: המרדף אחר העלאת התמ"ג מקדם מודל צמיחה המבוסס על הגדלת הייצור והצריכה. בנוסף להשפעות חברתיות וסביבתיות חיצוניות, הוא מעודד חומרות, צרכנות ובזבזנות. אלה עלולות לתמרץ ייצור שאינו בר-קיימא, ניצול משאבי טבע, עלייה במספר המשרות הלא יציבות והגדלת הצריכה במקום צמצום שלה. מקומו המרכזי בקביעת מדיניות מעניק לו עמדה מועדפת בהשוואה למטרות מדיניות אחרות. מצב זה מוביל לכך שהכלכלה תמיד בראש, בעוד רווחתן של החברה והסביבה נתפסות כמשניות. חישוב התמ"ג אמנם מצטייר כאובייקטיבי, אך למעשה הוא אינו נטול הטיות, מכיוון שמה שנחשב כחלק מהכלכלה, מבוסס בסופו של דבר על מוסכמה והחלטה שרירותית.

הדיון על "מעבר לצמיחה" ויוזמות "מעבר לתמ"ג" מכוונים להתמודדות עם סוגיות אלה, על מנת להביא לשינוי תפיסתי המכוון לעבר עתיד עם מודעות חברתית וסביבתית גבוהה יותר.

מעבר לצמיחה: חלופות ואתגרים

הביקורת על צמיחה ומדיניות המתמקדת בצמיחה הובילה לעלייה ניכרת בדרכי חשיבה אלטרנטיביות, גישות רעיוניות וכלי מדיניות. רבות מהן נשארות ברמה התיאורטית, בעוד שאחרות כבר עושות את דרכן לפרקטיקה בקביעת מדיניות. כולן יחד, מהוות ניסיון להקנות צורה ממשית לרעיון ההתקדמות מעבר לצמיחה.

גישות בדיון על צמיחה

ישנם קולות רבים ושונים בדיון על התקדמות מעבר לצמיחה.⁴ קולות אלה נעים על רצף החל מעמדות שתומכות בביצוע שינויים קלים בחישוב התמ"ג, כאלה המציעות מדדים נוספים, כאלה המטילות ספק במקומו המרכזי של התמ"ג בקביעת מדיניות ועד לעמדות רדיקליות יותר המציעות צמצום צמיחה. על פי [נייר מדיניות](#) של הפורום לכלכלה חדשה משנת 2022, הזרמים העיקריים בדיון על צמיחה ניתנים לחלוקה לצמיחה ירוקה או מכילה, לפוסט-צמיחה וליציבות.⁵ חלוקה זו קיימת גם בספרות האקדמית.⁶

תומכי צמיחה ירוקה ומכילה עדיין רואים בצמיחה מטרת מדיניות מרכזית, אך מציעים שינויים שיאפשרו להפוך אותה לבת-קיימא ומכילה יותר. דוגמות למדיניות מסוג זה כוללות מיסים סביבתיים, מדיניות דה-קרבוניזציה, שינויים בהרכב הייצור והצריכה (לדוגמה מעבר לרכבים חשמליים, מיחזור), הטמעת אסטרטגיות להפחתת עוני, הפחתת אי-השוויון ושיפור תנאי התעסוקה. התומכים בצמיחה ירוקה ומכילה [רואים](#) את הניסיונות להתקדם מעבר לצמיחה כבלתי ישימים פוליטית, מכיוון שהצמיחה מוטמעת עמוק מדי בתפיסה החברתית לגבי מה היא כלכלה משגשגת, היא גם קשורה באופן הדוק לרמות תעסוקה, אינטרסים עסקיים, הכנסות ממשלתיות ממיסים ומערכות פנסיוניות.

תומכי גישת [היציבות](#) מציעים חזון מנוגד במהותו וטוענים כי הצמיחה היא בעיה בפני עצמה. הם מערערים על הקיימות ארוכת הטווח של הפתרונות שהוצעו תחת הכותרת "צמיחה ירוקה", עקב

4. בעוד שגישות אלטרנטיביות ויעדי מדיניות רב-ממדיים קיימים גם במדינות מתפתחות, הדיון על "מעבר לצמיחה" מתמקד במידה רבה בכלכלות מתקדמות בשל ההסכמה הרחבה על הצורך להמשיך בצמיחה במדינות בעלות הכנסה נמוכה.

5. חלק מאפשרויות המדיניות הנדונות בחלק זה יכולות להיות נוכחות בכל אחד מהזרמים הללו (למשל, הפחתת עוני) או יכולות להיות חלק מדיון עצמאי נפרד, שאינו קשור בהכרח לדיון על צמיחה (למשל, הכנסה בסיסית אוניברסלית).

6. לדוגמה, ראו: Lehmann C. et al., Green growth, a-growth or degrowth?, Journal of Cleaner Production, February 2022, and Roberts L. and Henderson J., [Degrowth, green growth, a-growth and post-growth: The debate on ways forward from our growth addiction](#), 2020

מגבלות ההתחדשות של המערכות האקולוגיות והגבולות הפלנטריים. יתרה מזו, מבנה המערכת הכלכלית עצמו נתפס כמבוסס על ניצול חברתי ואי-שוויון. כלכלה מצטמצמת או כלכלת [מצב יציב](#) אם כך, נתפסת כפתרון לבעיות החברתיות ולמגבלות הסביבה. על פי תפיסה זו נדרשת רפורמה מבנית עמוקה. אפשרויות להתוויית מדיניות כוללות: הפסקת הפקה וצריכה של דלקים מאובנים, הגבלות על פרסום, התמקדות בפרקטיקות קהילתיות ושימוש משותף בטובין, צמצום שעות העבודה והכנסה בסיסית אוניברסלית.

קבוצת הרעיונות השלישית נכנסת תחת הכותרת [פוסט-צמיחה](#) (נקראת גם "מעבר לצמיחה" או "[a-growth](#)", כלומר כופרת בצמיחה) ומציעה להתרחק מהתמקדות בצמיחה. היא לא מציעה בהכרח נטישה של הצמיחה כמטרת מדיניות, אך לצד זאת היא מציעה שלא להסתמך עליה. על פי [דו"ח](#) ה-OECD משנת 2022 שצוטט לעיל, המטרה היא "לשנות את הרכב ומבנה הפעילות הכלכלית על מנת להשיג את המטרות הרבות של חזון כולל יותר לקידמה כלכלית וחברתית". [הטיעון](#) העומד מאחורי תפיסה זו הוא כי אחוזי צמיחה מסוימים אינם קשורים באופן אוטומטי לתועלת חברתית או פגיעה סביבתית, מכיוון שהכול תלוי במה גדל או קטן (כלומר, כיצד הייצור והצריכה מאורגנים).

נוסף על כך, אחוזי הצמיחה הנמוכים הנמדדים בכלכלות מפותחות רבות,⁷ קוראים לחשיבה מחודשת, ובהמשך לטרנספורמציה בסיסית במבנה הכלכלה, על מנת לאפשר לתעסוקה, לביטחון חברתי, לשירותים הציבוריים וכו' להיות פחות תלויים בצמיחה. הפתרונות המוצעים על ידי הכלכלה הירוקה או המכילה נתפסים כתוספת או כפעולה לאחר מעשה בניסיון לפתור חלק מהבעיות, בעוד גישת הציבות נתפסת כלא מציאותית. על כן התומכים בגישה זו מאמינים כי הכלכלה צריכה להיות מתוכננת באופן שיאפשר להשיג מטרות סביבתיות וחברתיות, בין שהדבר מלווה בצמיחה כלכלית ובין שלא. קווי מדיניות אפשריים כוללים התייחסות נחרצת להידרדרות המצב הסביבתי, האי-שוויון החברתי, שיפור מצב השלומות והבטחת ביטחון כלכלי.

בעוד גישות אלה שונות בעמדתן כלפי צמיחה, הן כוללות מספר מאפיינים משותפים. בשונה מהתמקדות בצמיחת התמ"ג בלבד, הן לוקחות בחשבון מטרות חברתיות וסביבתיות ומציעות [פתרונות](#) מדיניות ממשיים, המכוונים לשגשוג בר-קיימא לצד רווחה חברתית. כולן תורמות לעיצוב מחדש או שינוי של פרדיגמת הצמיחה. מצד שני יישומן שונה באופן מהותי. צמיחה ירוקה ומכילה אינה כוללת שינוי במבנים הקיימים אלא רק התאמה שלהם, אשר עשויה להביא לתוצאות חיוביות אך גם עלולה לעתים להוביל ל-greenwash ול-social wash.

עם זאת לגישה זו יש גם צדדים חיוביים. מכיוון שאין צורך בהתמודדות עם אתגרים הקשורים בשינוי המדיניות מבוססת הצמיחה (לדוגמה כיצד להבטיח הכנסות מספקות ממיסים להוצאות ציבוריות ורמות תעסוקה הולמות), גישה זו איננה מעוררת מחלוקות רבות. מאידך אימוץ גישת הציבות משמעו ארגון מחדש של המערכת הכלכלית-חברתית ואולי גם התרחקות מקפיטליזם, ניעור התפיסה הארגונית במדיניות ממשלתית ושינוי התפיסה של הציבור הרחב לגבי צריכה.

7. על פי יורוסטאט (Eurostat), שיעור הצמיחה השנתי הממוצע של האיחוד האירופי בשנים 2005-2021 היה 1.1%, אם כי כמה מדינות בודדות חוו שיעורי צמיחה גבוהים יותר בתקופה זו.

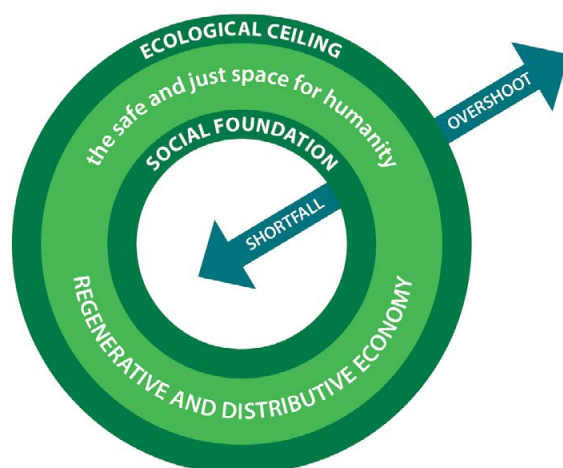
גישת "מעבר לצמיחה" תהווה שינוי פרדיגמה לעבר מודל רב-ממדי של פיתוח, הכולל מגוון פתרונות מדיניות בתחומים כגון מיסוי, מדיניות חברתית ושמירת הסביבה.⁸ באופן מסוים הקרקע כבר מוכנה לניסויים משום שפתרונות מתחום הצמיחה הירוקה והמכילה כבר הוטמעו ללא שינוי במודל הצמיחה, ומבלי שפתרונות מגישת היציבות נתקלו בהתנגדות מצד הדרג הפוליטי או הציבור הרחב.

גישות אלטרנטיביות בקביעת מדיניות

בעשורים האחרונים פותחו מספר גישות אלטרנטיביות על מנת לתרגם את הרעיונות שפורטו לכדי מדיניות. [דו"ח](#) ברונטלנד "על עתידנו המשותף" משנת 1987 תמך בגישת פיתוח בר-קיימא והגדיר אותה כ"סיפוק הצרכים של ההווה ללא התפשרות על יכולתם של דורות העתיד בסיפוק צרכיהם". נוסף לכך, הדגיש הדו"ח את חשיבותו של איזון בין מטרות כלכליות, חברתיות וסביבתיות. גישה זו קיבלה צורה חדשה בדמות [יעדי האו"ם לפיתוח בר-קיימא](#) (SDGs - Sustainable Development Goals), הכוללים 17 יעדים שעליהם קיימת הסכמה בין-לאומית רחבה העוסקים בחינוך, בעוני, בבריאות ובשלומות, בשוויון ובקיימות, אך כוללים גם צמיחה כלכלית (יעד 8).

גישות מוכרות נוספות כוללות את "[כלכלת השלומות](#)", המתמקדת בשוויון, בביטחון חברתי, בחינוך ובבריאות, ואת "[כלכלת הדונאט](#)", שהולכת וצוברת פופולריות (ראו תרשים 1). בקצרה, גישת הדונאט משתמשת במטאפורה של עוגייה עם חור במרכזה, כאשר הטבעת מהווה "מרחב הוגן ובטוח לאנושות" עם כלכלה מתפקדת בצורה מאוזנת. מחוץ לאזור הבטוח ישנם חסך חברתי וחריגה סביבתית. מטרתה של גישת כלכלת הדונאט להוות מצפן בקביעת מדיניות; "המעבדה של כלכלת הדונאט" מתרגמת רעיונות לעשייה על ידי חיבור בין אנשים הפועלים לכיוון שינוי מערכתי.

תרשים 1 - כלכלת הדונאט

8. Fioramonti L., The World After GDP: Politics, Business and Society in the Post Growth Era, 2017; Hoekstra R., Replacing GDP by 2030, 2019; Jackson T., Prosperity without Growth: Foundations for the Economy of Tomorrow, 2016; and Jackson T., Post Growth: Life after Capitalism, 2021.

המשותף לגישות המכוונות לספק אלטרנטיבה לפרדיגמה מבוססת הצמיחה הוא, שלרוב הן כוללות מרכיב חברתי וסביבתי, בנוסף למרכיב הכלכלי. נוסף על השפעתן התפיסתית, רבות מהן הוטמעו בקביעת מדיניות ברמות שונות.

מדדים אלטרנטיביים

מדדים הם אחת הדרכים לתרגם את הרעיונות של "מעבר לצמיחה" לפרקטיקה בקביעת מדיניות. מלבד עיצוב מחדש של המודל הכלכלי הנוכחי ותמיכה במטרות מאוזנות יותר בקביעת מדיניות, הדיון ב"מעבר לצמיחה" התמקד במדדים (בדרך כלל תחת הכותרת של "[מעבר לתמ"ג](#)").

מגוון מדדים אלטרנטיביים פותחו על מנת לתת מענה לחסרונות התמ"ג⁹ ולספק כלים לקביעת מדיניות מכוונת מטרות חברתיות וסביבתיות. מספר נסיונות מוקדמים כללו את מק"א (מד קידמה אמין) אשר נוצר בשנות ה-90 של המאה ה-20, והתחשב במשתנים חברתיים וסביבתיים (כמו זיהום אוויר, פשע ודלדול משאבים). [במחקר](#) שבחן את המתאם בין תמ"ג למק"א, נמצאו סטיות במדדים חברתיים וכלכליים בשנות התשעים. הטענה שהועלתה היא שתמ"ג לא מספק תמונה מלאה של קידמה עקב המשך פגיעה בסביבה וגידול באי-השוויון.¹⁰ המושג [אושר לאומי גולמי](#) (אל"ג), הומצא על ידי מלך בהוטן בשנות השבעים של המאה ה-20 וקודש בחוקת המדינה בשנת 2008. מדד אל"ג מודד אושר בעזרת ארבעה פרמטרים: ממשל טוב, פיתוח כלכלי-חברתי בר-קיימא, שימור תרבות ושמירת הסביבה. מדדים ידועים אחרים כוללים את [מדד "בטר לייף"](#) (Better Life Index) שנוצר על ידי ה-OECD ומתייחס למגוון רחב של סוגיות כגון דיור, איזון חיים-עבודה ומעורבות אזרחית; [מדד הפיתוח האנושי](#) של האו"ם המודד הכנסה, בריאות וחינוך; ו[מדד הקידמה החברתי](#) (Social Progress Index) המודד רק השפעות חברתיות וסביבתיות במקום הכנסה.

אך הדיון במדדים נתקל במספר מגבלות כאשר מנסים ליישם אותם בקביעת המדיניות. [הדו"ח של סטיגליץ, סן ופיטוסי](#) (Stiglitz, Sen & Fitoussi) משנת 2009, שזכה לאזכורים רבים, מציע מגוון תוספות או מדדים חלופיים לתמ"ג, לצורך מעקב אחר היבטים כלכליים, חברתיים וסביבתיים. הדו"ח הצית דיון פוליטי והוביל ליצירת מגוון מערכות מדדים. יותר מעשור לאחר פרסום הדו"ח ישנה עלייה מובהקת בשימוש במדדים אלה ובגישות נוספות בתכנון אסטרטגיות מדיניות ובמעקב אחר הוצאתן לפועל.

לצד זאת, אף מדד עוד לא הגיע למעמד בר השוואה לתמ"ג, אף על פי שמדדים כגון פליטות גזי חממה ואי-שוויון נוכחים יותר ויותר בדיון הפוליטי והציבורי. נוסף לכך, ישנה [קריאה](#) לפרסם מספר מדדי מפתח לצד נתוני התמ"ג, או לחלופין לפרסם את [המידע](#) על תמ"ג בחלוקה לרמות

9 לסקירה מקיפה על חסרונות התמ"ג, ראו: Fioramonti L., Gross Domestic Problem, 2013; Coyle D., GDP: A Brief but Affectionate History, 2015; and Lepenies P., The Power of a single number: A political history of GDP, 2016.

10. חשוב לציין שהמתאם של תמ"ג עם מדדים אחרים תלוי במידה רבה במשתנים שנבחרו. לדוגמה, מדד הקדמה החברתית של האיחוד האירופי [מראה](#) על מתאם חיובי גבוה עם התמ"ג לנפש.

הכנסה על מנת להציג את חלוקת הצמיחה הכלכלית בחברה. עם זאת למרות שהמדדים הנוספים נותנים תמונה מאוזנת יותר של המציאות, גם הם סובלים מבעיות של נגישות למידע, של אפשרות להשפיע עליהם בעזרת מדיניות קצרת טווח ושל העדר הסכמה על אודות המדדים שצריכים להבחר.¹¹ כמו כן בדיון על "מעבר לצמיחה" קיימים קולות [הטוענים](#) כי התמקדות במדדים יוצרת הסחת דעת מהשאיפה לשינוי כיוון מקיף יותר במבנהו של המודל הכלכלי והחשיבה הכלכלית מאשר "מעבר לצמיחה".

קביעת מדיניות ויזמות באיחוד האירופי להתקדמות מעבר לצמיחה

בפרסומה מ-2 במרץ 2022, ["לעבר כלכלה ירוקה, דיגיטלית וחסינה: מודל הצמיחה האירופי שלנו"](#), הציגה הנציבות האירופית את העדפותיו המוסכמות של האיחוד האירופי למודל הצמיחה הכלכלית האירופי, כגון שינויים ירוקים ודיגיטליים ושיפור החוסן הכלכלי והחברתי. המסמך הדגיש את הצורך בשינוי מבני על מנת להשיג "רפורמות נדרשות לצמיחה בת-קיימא ארוכת טווח ושלומות לכלל אזרחי האיחוד האירופי" ותמך ב"שינוי כיוון לעבר מודל כלכלי בר-קיימא, חסין ומכיל".

דגש נוסף ניתן לתפקידו של השינוי הירוק כהזדמנות לשים את אירופה על נתיב צמיחה חדש, בר-קיימא ומכיל (בעיקר דרך תכנית ה-European Green Deal) ולתפקידה החיוני של [תוכנית השיקום והחוסן](#) בקידום יוזמות מעודדות צמיחה. הדבר מעיד, לפחות ברמת הדיון, כי האיחוד האירופי בחר בצמיחה ירוקה ומכילה על פני גישת "מעבר לצמיחה".

יוזמות המדיניות הירוקות והחברתיות אשר ייסקרו בהמשך, ממלאות גם הן תפקיד בהעלאת המודעות, ביצירת הסכמה פוליטית רחבה ביחס ליעדים ובהפעלת לחץ ציבורי.

בכהונתה של הנשיאה אורסולה פון דר ליין אימצה הנציבות האירופית [גישה](#) מקיפה לשילוב יעדי פיתוח בר-קיימא בקביעת המדיניות של האיחוד האירופי וסיפקה [ניתוח](#) לאופן שבו מדיניות האיחוד האירופי קשורה ל-SDGs. בשנת 2019 שולבו ה-SDGs ב"[סמסטר האירופי](#)", במסגרת המאמץ לתיאום המדיניות הכלכלית והפיסקלית של חברות האיחוד האירופי. ב"[מסמך אסטרטגיית צמיחה בת-קיימא השנתי](#)" (שבעבר היה מוכר כ"סקר הצמיחה השנתי") של שנת 2020 - המסמך הראשון שתיאר את שילוב ה-SDGs ב"סמסטר האירופי" - טענה הנציבות כי "מיקוד מחדש של הסמסטר האירופי" שם את ה-SDGs בלב קביעת המדיניות של האיחוד האירופי. אבל בדיקה מקיפה יותר מראה כי ההצהרה באה לידי ביטוי בעיקר על ידי ניטור רמת הביצוע של ה-SDGs בנספח ל"[דו"ח מדיני](#)", המנתח את המצב הכלכלי והחברתי במדינה.

11. לדיון רחב יותר בנושא, ראו: Terzi A., [Economic Policy-Making Beyond GDP: An Introduction](#), DG ECFIN, June 2021 and Widuto A., [Beyond GDP: Global and regional development indicators](#), EPRS, October 2016

ביצועי SDG מוערכים אל מול ארבעה "ממדים של קיימות" שסומנו על ידי הנציבות: קיימות, הוגנות, פרודוקטיביות ויציבות מאקרו-כלכלית.

ניתן לטעון כי שני הממדים האחרונים הינם עדיין חלק מהפרדיגמה ממוקדת-צמיחה, בעוד ההיבטים הכלכליים של ה"סמסטר האירופי" והחוקים של "אמנת היציבות והצמיחה" נותרים בחזית.¹²

מסמכי "[עמוד התווך האירופי לזכויות חברתיות](#)" (אומצו ב"וועידת הפסגה החברתית לעבודה הוגנת וצמיחה" בשנת 2017) מהווים דוגמה ליוזמה בעלת התמקדות חברתית. המסמכים מבוססים על 20 עקרונות בשלושה תחומים: (1) הזדמנויות וגיוון שווה לשוק העבודה; (2) תנאי עבודה הוגנים; (3) הכללה והגנה חברתית. [תוכנית הפעולה](#) שהתקבלה ב"וועדת פורטו לחברה" (Porto social summit) בשנת 2021 כוללת פעולות קונקרטיות ומטרות-על להשגה עד שנת 2030 בתחומי התעסוקה, ההכשרה, צמצום העוני וההדרה החברתית. [טבלת הניקוד החברתי](#), המשקפת התקדמות בהטמעת "עמוד התווך החברתי", כלולה גם היא ב"סמסטר האירופי". בדומה להכללת ה-SDGs ב"סמסטר האירופי", "עמוד התווך" משמש בעיקר כאמצעי ניטור, ובעיקרו מדובר בהסכם וולנטרי.

תוכנית ה-[European Green Deal](#), מכוונת להפוך את האיחוד האירופי לניטרלי-אקלימית עד שנת 2050 ו"להתאים את הכלכלה לכדור הארץ".

מדיניות ה- European Green Deal כוללת יוזמות חקיקה רבות במגוון תחומים כולל אנרגיה, תעשייה, מבנים, תחבורה, מגוון ביולוגי וחקלאות, נוסף על פעולות סביבתיות ואקלימיות. התוכנית אף מתייחסת להשלכות כלכליות-חברתיות הנובעות משינויי אקלים, לדוגמה באמצעות יוזמת Just Transition Fund לאזורים בעלי תעשיות עתירות פחמן.

בשנת 2019 מועצת האיחוד האירופי אימצה שורה של [מסקנות](#) בתחום כלכלת השלומות (economy of wellbeing). בעוד המועצה הדגישה כי "חיונית לצמיחתו הכלכלית של האיחוד, פרודוקטיביות, קיימות פיסקלית ארוכת טווח ויציבות חברתית", היא קראה לאסטרטגיה העתידית של האיחוד האירופי "לוודא כי האיחוד נעשה המוביל בעולם בתחרותיות והכללה חברתית, כלכלה ניטרלית-אקלימית ויישום ערכיה של כלכלת השלומות". [מצנן](#) המועצה רואה וצמיחה כלכלית כתלויות ומחזקות זו את זו, ושם דגש רב על תרומתם של מגוון היבטים של (כגון בריאות וחינוך) בהעלאת התמ"ג והפרודוקטיביות.

בנוסף לאסטרטגיות רחבות אלה האיחוד האירופי תומך באמצעות מימון במדיניות ידידותית לסביבה ומוכוונת הכללה חברתית. לדוגמה, 30% מתקציב האיחוד מחויב [לתמוך](#) בפעולות אקלים, ו-20% מההוצאות בתוכניות לאומיות תחת תוכנית השיקום והחוסן מחויב לתמוך במעבר

12. עם זאת, ניתן לראות את שילוב הניטור של יעדי הפיתוח בר הקיימא, "עמוד התווך האירופי" וה-Green Deal לתוך "הסמסטר" כצעד קדימה. קיים גם דיון על "חיברות" (סוציאליזציה), "הסמסטר האירופי", כולל ההשפעה של מרכיבים חברתיים וסביבתיים על המלצות מותאמות מדינה לקביעת מדיניות.

לדיגיטליות. מימון האיחוד האירופי, הנגיש דרך מדיניות מגובשת, מימון חקלאי וצורות מימון נוספות, מגיע עם תנאים דומים לתמיכה במטרות פעולה ספציפיות. נוסף על כך, חלקים במדיניות האיחוד האירופי תומכים בהיבטים הבאים לידי ביטוי בדיון על "מעבר לצמיחה", לדוגמה: כלכלה מעגלית, שכר מינימום וצמצום פליטת גזי חממה.

חשוב לציין כי כל היוזמות שנזכרו קשורות לרוב בחקיקת האיחוד האירופי ובניירות עמדה המכוונים להשיג צמיחה ירוקה ומכילה.

עם זאת האיחוד האירופי היה פעיל יותר בהתמקדות במדדים בדיון על "מעבר לצמיחה" (ההתייחסות היא לרוב לתמ"ג ולא לרעיון הצמיחה עצמו). בפרסום משנת 2009 על ["תמ"ג ומעבר לו: מדידת הקדמה בעולם משתנה"](#), הדגישה הנציבות את הצורך במדדים חדשים שישלימו את מדד התמ"ג, והתוותה חמש פעולות של האיחוד האירופי בתחום זה: השלמת מדד התמ"ג בעזרת מדדים סביבתיים וחברתיים; אספקת מידע קרוב לזמן אמת למקבלי החלטות; דו"חות מדויקים יותר על חלוקה ואי-שוויון; יצירת טבלת ניקוד לפיתוח בר-קיימא; הרחבת האחריות הלאומית לסוגיות סביבתיות וחברתיות. בשנת 2013 פורסם [דו"ח מצב על ההתקדמות ביישום חמש פעולות אלה](#). הדו"ח הדגיש את היוזמות שהתפתחו, לדוגמה אימוץ [רגולוציית החשבונאות הסביבתית האירופית](#), המספקת מסגרת עבודה לשילוב מידע הקשור בסביבה במערכת החשבונות הלאומיים.

יתרה מזו, הנציבות האירופית מעדכנת באופן תכוף אתר [אינטרנט](#) המוקדש ליוזמות "מעבר לתמ"ג". האתר מספק רקע על הנושא ומציג [מפה](#) של יוזמות ודיווחים על ההתפתחויות האחרונות בתחום. נוסף על כך, ישנו דיון מתמשך בניתוח המדיניות המופק במוסדות האיחוד האירופי, כפי שמומחש בפרסום הנציבות משנת 2021 ["קביעת מדיניות כלכלית מעבר לתמ"ג: מבוא"](#) ובדו"ח מועצת האיחוד ["מעבר לתמ"ג: למדוד את מה שחשוב"](#) שפורסם באותה השנה. שני הפרסומים דנים ביוזמות הקיימות באיחוד האירופי בתחום זה ומציגים קווי מתאר לפתרונות עתידיים. סוכנות הסביבה האירופית (EEA) מדברת יותר על סוגיית הצמיחה עצמה. לדוגמה, בתדרוך שפרסמה בשנת 2021 ["צמיחה ללא צמיחה כלכלית"](#), ציינה הסוכנות מספר מגבלות בהפרדת הצמיחה הכלכלית מצריכת משאבים, וטענה שנדרשת חשיבה מחודשת על מה המשמעות של צמיחה.

כמו כן, כנסים רבי משתתפים בנושאי מדדים וצמיחה אורגנו בצורה נרחבת יותר, לדוגמה [כנס "מעבר לצמיחה"](#) בשנת 2007 ו-[כנס "פוסט-צמיחה"](#) בשנת 2018. במאי 2023 עתיד להתקיים כנס ["מעבר לצמיחה"](#) בפרלמנט האירופי.

בנוסף על כך ניכרת גם מגמת ההכללה של היבטים חברתיים וסביבתיים במדיניות האיחוד האירופי, שלעתים קרובות מלווה במערכת מדדים. דוגמות לכך ניתן לראות [בטבלת הניקוד החברתי](#) שהוזכרה לעיל, [בלוח המחוונים](#) של ה-European Green Deal ו-[מערכת מדדי SDG](#)

מותאמת לאיחוד האירופי, שלעתים קרובות מלווים במידע על מטרות המדיניות של האיחוד האירופי אליהן הם קשורים.

מגוון מדדים חברתיים וסביבתיים משמשים גם בהערכת ההשפעה של הצעות חוק באיחוד האירופי, וניתוח של מרכז המחקר המשותף (JRC) משנת 2022 זיהה 12 אינדקסים וטבלאות ניקוד בשימוש בדו"חות המדיניים לשנת 2022 של ה"סמסטר האירופי" ובחן אפשרויות שימוש למדדים נוספים במדיניות האיחוד האירופי. [The Composite Indicators & Scoreboards Explorer](#), אשר נוצר על ידי מרכז המחקר המשותף, מספק סקירה מקיפה על מדדים זמינים לשימוש בקביעת מדיניות, ומקשר אותם לתעדוף הנציבות האירופית ול-SDGs.

יוזמות מדיניות ואזוריות

מספר היוזמות התומכות בשגשוג בר-קיימא מעבר לצמיחה באיחוד האירופי וברחבי העולם, ברובד הלאומי או האזורי, הולך וגדל.

חלק מהיוזמות מוגבלות למדדים ומחווניים המודדים בצורה טובה יותר את איכות החיים. אחרות הולכות רחוק יותר ומבצעות ניתוח מדדים תקופתי לקידום קביעת מדיניות ואפילו לתכנון תקציב מדיני שנתי. מספר מדינות אף פיתחו הליך דמוקרטי, הכולל השתתפות אזרחים, להשקת אסטרטגיית, ואפילו הפכו שלומות לסוג של פילוסופיה לאומית. להלן מספר דוגמות ליוזמות ראויות לציון.

בלגיה אימצה בשנת 2014 את "[החוק למדדים משלימים](#)" על מנת למדוד את איכות החיים, מידת הפיתוח האנושי, קידמה חברתית ואת קיימות הכלכלה שלנו". מדדים אלה, המשלימים את מדד התמ"ג, גובשו על בסיס הניסיון של מדדי פיתוח בר-קיימא, שהחל בשנת 1997. בבית הנבחרים מתנהל דיון שנתי ב[תוצאות](#).

צרפת העבירה בשנת 2015 חוק שהציג [מדדים חדשים של עושר](#) כהמשך לדו"ח סטיגליץ משנת 2009. החוק מחייב פרסום של דו"ח שנתי, המשתמש במדדים אלטרנטיביים לתמ"ג, במקביל לטיטוט הצעת תקציב המדינה. הסוכנות הלאומית ללכידות טריטוריאלי, באמצעות "Observatoire des Territoires", אימצה חלק ממדדי העושר ב[ברמה האזורית](#).

החל משנת 2012 גרמניה משתמשת בשיח כלל-ארצי על שלומות כהליך מכיל המחבר בין דעת הקהל לבין מומחים וקובעי מדיניות. דו"ח שפורסם בשנת 2013 הציע מערכת של עשרה מדדים המכסים את שלושת הממדים של שלומות (כלכלה, איכות הסביבה ועושר חברתי) ומוכרים כמדדי W3. בעקבות הדיון הלאומי בשנת 2015 פרסמה הממשלה את האסטרטגיה [שלה לשלומות](#).

איטליה מודדת [שלומות הוגנת ובת-קיימא](#) (BES) כחלק מתכנון כלכלי מאז שנת 2016. טיטוט הצעת תקציב המדינה כוללת ניתוח מגמות למדדים נבחרים, והערכת השפעתם של סוגי מדיניות

מוצעים. דו"ח מעקב (דו"ח שלומות הוגנת ובת-קיימא, מהדורה ראשונה משנת 2013) מוצג לפרלמנט בכל שנה. החל משנת 2020 זמין גם דו"ח שלומות הוגנת ובת-קיימא ברובד המקומי.

יוזמות אזוריות במדינות האיחוד האירופי משגשגות גם הן. עוד בשנת 2003 השיק חבל נור-פה דה קאלה שבצרפת את תוכנית "[Indicateurs 21](#)", שהציעה מדדים כגון טביעת רגל סביבתית, השתתפות נשים בפוליטיקה וכלכלה ובריאות הציבור.

[אינדקס הרווחה האזורי](#) (RWI - Regionale Wohlfahrtsindex) משמש מספר מדינות פדרליות בגרמניה; האינדקס מתייחס לצריכת משק בית כנקודת ההתחלה, ומוסיף ומפחית גורמים חברתיים וסביבתיים במונחים של ערך כספי.

בחודש אוקטובר 2022, במטרה לתמוך ביוזמות אזוריות, הכריז מרכז המחקר המשותף של האיחוד האירופי כי עשרה מחוזות ייקחו חלק בפיילוט של תוכנית "[REGIONS2030: Monitoring the](#)" [SDGs in the EU regions - Filling the data gaps](#) במימון הפרלמנט האירופי.

עמדת הפרלמנט האירופי

ב[החלטתו](#) משנת 2011 "תמ"ג ומעבר לו: מדידת קידמה בעולם משתנה", הדגיש הפרלמנט כי תמ"ג הוא מדד ליצרנות, ואינו מודד קיימות סביבתית, נצילות משאבים, הכלה חברתית וקידמה חברתית באופן כללי. הפרלמנט התייחס להכרה בינלאומית הולכת וגוברת במגבלותיו של תמ"ג כמדד, ובכך שלצד מדידת פיתוח כלכלי ויצרנות ישנם מדדים נוספים המשפיעים ומסבירים את רמת החיים במדינה. יתרה מזו, הפרלמנט קרא לפיתוח מדדים המתמקדים בנקודת המבט של משקי הבית ומשקפים הכנסה, צריכה ועושר. לבסוף הדגיש הפרלמנט את חשיבות ההסכמה על גישה מערכתית ליצירת "מערכת מעבר לתמ"ג" קוהרנטית, אשר תתרום לניתוח מדיניות ודיון יעילים יותר.

ב[החלטתו](#) מחודש יוני 2022 על "הטמעת והפצת יעדי הפיתוח בר-הקיימא (SDGs)" הדגיש הפרלמנט האירופי את הצורך בהטמעת מסקנות המועצה מ-24 באוקטובר 2019 בנוגע לכלכלת השלומות וקרא לנציבות להפיץ את המחוונים וכלי המדידה של "מעבר לתמ"ג". נוסף על כך, הפרלמנט קרא לנציבות לשקול את הטמעתם של מדדי קידמה חלופיים כגון מדד הקידמה החברתית, במעקב אחר הטמעת יעדי פיתוח בר-קיימא.

ה-Green Deal: חלק מפרדיגמת הצמיחה או מעבר לה?

לדברי הנציבות האירופית, תוכנית ה-European Green Deal היא "[אסטרטגיית צמיחה](#)" חדשה השואפת להפוך את האיחוד האירופי לחברה הוגנת ומשגשגת, בעלת כלכלה תחרותית וחسכונית במשאבים, שיש בה אפס פליטות של גזי חממה עד שנת 2050, והצמיחה הכלכלית בה מופרדת משימוש במשאבים.

פרסום הנציבות משנת 2019 מציג ביתר פירוט את פרטיה של תוכנית ה-Green Deal ומסביר כי מטרתה היא "לכוון את אירופה בנחישות לעבר דרך חדשה של צמיחה מכילה ובת-קיימא". אם כך, ה-Green Deal מצוי בצידו הפחות רדיקלי של הספקטרום בדיון על צמיחה, ומציע שורה של צעדים לשיפור המצב הסביבתי והחברתי במערכת הקיימת בעודו משמר מודל כלכלי המוכוון להגברת התחרותיות והצמיחה.

אף על פי שניסוח זה תומך בצמיחה באופן מובהק, תוכנית ה-Green Deal נתפסת לעתים כבעלת פוטנציאל לשמש כאסטרטגיית "מעבר לצמיחה". [מאמר](#) אקדמי משנת 2020 בדק האם ה-Green Deal עשויה לשמש כדרך שלישית בין צמיחה ירוקה לבין גישת היציבות. בצמיחה ירוקה הכוונה היא ל"כלכלה מבוססת צמיחה אשר חייבת להיעשות ירוקה יותר", בעוד גישת היציבות מוחה על כך שמודל הצמיחה עצמו פוגע בסביבה. אם כך, כוונתה של הדרך השלישית היא להעלות את הנושא הסביבתי בסולם העדיפויות ללא פגיעה ברווחה. חלק מהפוטנציאל הגלום בגישה בא לידי ביטוי בכך שה-Green Deal חושפת את תלותה של התעשייה במיצוי משאבים ואת מבני הכוח המעכבים שינוי חברתי צודק, דבר המוביל בעלי עניין להתאגד בחיפוש אחר פשרה.

[הערכת ביניים](#) של תוכנית ה-Green Deal, שנעשתה על ידי ה-European Environmental Bureau בשנת 2022, מספקת סקירה על עמידה בהתחייבויות. ההערכה מדגישה את ההתפתחויות החיוביות, כגון אימוץ חוק האקלים וההצעה על קרן האקלים החברתית, אך לצידם היא מציגה מספר סוגיות שנתפסות כבעיות, כמו המשך מימון פרקטיקות של חקלאות אינטנסיבית וחידוש רישיונות מואץ במחיר פגיעה בחקיקה להגנת הסביבה. ההערכה סוכמה בקביעה שתוכנית ה-Green Deal חזקה בהצגת חזון ונרטיבים של שינוי, אך חלשה יותר בקצב השינוי ובהצעת צעדים מחוללי שינוי באמת.

[פרסום](#) של מכון איגוד הסחר האירופי יחד עם המרכז האירופי לחקר מדיניות חברתית משנת 2020 מצביע על חוסר ההתאמה במטרותיו של ה-Green Deal לגידול בצמיחה לצד שאיפות חברתיות וסביבתיות, וקורא לגיבוש אסטרטגיה המתמקדת בעיקר במצב חברתי-סביבתי, בנפרד מצמיחה.

תוכנית ה-European Green Deal החליפה את אסטרטגיית "אירופה 2020" בצמיחה חכמה, בת-קיימא ומכילה כאסטרטגיה המובילה של האיחוד האירופי. על אף שלאיחוד האירופי הוגדרו מטרות פעולה ספציפיות בנושאי חינוך, תעסוקה, עוני, מחקר ופיתוח, אקלים ואנרגיה, האסטרטגיה הקודמת ספגה [ביקורת](#) על כך שהיא עדיין ממוקדת ב"צמיחה, צמיחה, צמיחה".

ביקורת דומה עשויה להיות מופנית כלפי ה-Green Deal, מכיוון שבמהותה היא אסטרטגיית צמיחה. עם זאת התוכנית משפיעה על האופן שבו הצמיחה נתפסת. הודות למעמדה כאסטרטגיה מרכזית של האיחוד האירופי, יחד עם הדגש על שיקולים חברתיים-

סביבתיים ותרגום שלהם לקביעת מדיניות דרך צעדים חקיקתיים בהסכמה רחבה, התוכנית מוסיפה ומעצבת מחדש את פרדיגמת הצמיחה, גם אם איננה מחליפה אותה.

תחזית

משבר האקלים, עלייה באי-שוויון והתמדה בצמיחה האיטית בכלכלות מפותחות רבות הביאו להתמקדות מחודשת בדיון על "מעבר לצמיחה". בזמן שחוסנו של האיחוד האירופי עומד למבחן בסדרה של משברים (המשבר הכלכלי, המגפה, מלחמה, משבר אנרגיה ויוקר המחיה) ושינויים (לדוגמה שינוי ירוק ודיגיטלי), דיון זה מהווה הזדמנות לשיח על העתיד שעשוי להיווצר מתוך המשברים והאתגרים הרבים.

בעוד החשיבה על "מעבר לצמיחה" מעידה על שינוי מהותי הרואה בצמיחה מטרה בפני עצמה אל תפיסה הרואה בה אמצעי להשגת מטרות חברתיות וסביבתיות, אין הסכמה כללית על הדרך למימוש תפיסה זו או אפילו על השאלה אם שינוי כזה אכן נדרש.

החזונות המוצעים על ידי גישות הצמיחה ירוקה או מכילה, פוסט-צמיחה וגישת היציבות שונים ביותר, על אף שהם מציגים מספר מאפיינים משותפים בפתרונותיהם המכוונים להשיג שגשוג בר-קיימא. מגמת הפיתוח של מדדים אלטרנטיביים לתמ"ג ויישום גישות רב-ממדיות, כגון כלכלת הדונאט או יעדי פיתוח בר-קיימא (SDGs), בקביעת מדיניות צוברת פופולריות גם בקהל הרחב וגם בקרב קובעי מדיניות.

ואף על פי כן, כל עוד הניסיונות יישארו במישור הטכני של מדדים או במישור הרעיוני של גישות, הסבירות שפרדיגמת הצמיחה תשתנה נמוכה. שינוי כזה יצריך לא רק שינוי באופן בו אנו חושבים על כלכלה וחברה, אלא גם התאמה של התנהגות הפרט (לדוגמה רכיבה על אופניים או הפחתת צריכת האנרגיה), מדיניות מוצקה (כמו תחבורה או מיסוי) ושיתוף פעולה בין-לאומי. שינוי הנרטיבים והמודלים הכלכליים השולטים יצריך הסכמה רחבה מצד בעלי עניין שונים ורבים.

בין אם האיחוד האירופי יבחר ברפורמה מלאה ובין אם יבחר בשינוי חלקי בשימור הצמיחה כיעד מדיניות מרכזי או כיעד אחד מני רבים, בצמיחה ירוקה ומכילה או גישות "מעבר לצמיחה" אחרות, מספר אתגרים דוחקים עדיין יצטרכו לקבל מענה - כולל משבר האקלים, קיימות סביבתית, שלומות חברתית, אי-שוויון וחוסן מערכתי - ולהיות מתורגמים לקביעת מדיניות בעתיד.

Clément Evroux, Stefano Spinaci and Agnieszka Widuto,
authors, From [Growth To 'Beyond Growth': Concepts And
Challenges \(briefing\)](#), European Parliamentary Research
Service (EPRS), May 2023. תרגום: תובל שלום צחור
עריכה לשונית: עינב מילוא

מדע הכלכלה נגד הכלכלה

תיאוריות כלכליות, על אף היותן הבניות חברתיות, יכולות לשקף את המציאות בדרגות שונות

נוכח האתגרים הסביבתיים הקשים, אימוץ תיאוריה כלכלית ריאליסטית הוא אחד המפתחות החשובים להישרדות הציוויליזציה העולמית. הדגש הניאו-ליברלי על צמיחה ללא-גבולות ועל תזרימי כספים, שריד מהמחשבה המקובלת במאה ה-19, מתעלם מקיומם של תנאים ביולוגיים מגבילים. מנגד, הכלכלה האקולוגית (אשר נבדלת מהכלכלה הסביבתית, שלא נטשה את פרדיגמת הצמיחה הניאו-ליברלית) רואה בכלכלה תת-מערכת של האקוספירה ומשווה לעיני רוחה כלכלת מצב-יציב המוטמעת באילוצים הטבעיים.

מימוש תפיסה כלכלית כזו באופן שוויוני והוגן ידרוש מהלכים משמעותיים: חלוקה מחדש של ההון וההכנסה, הפחתת התפוקה החומרית ומעבר משימוש בדלקי מאובנים לאנרגיה מתחדשת. אף על פי שהפרדיגמה הניאו-ליברלית נותרה הדומיננטית, חוסר ההתאמה שלה למציאות ימינו פותח פתח לתקווה לעלייתה של אלטרנטיבה אקולוגית יותר.

הבניות חברתיות ומציאות חברתית

האם יש משהו שנוכל לומר על הכלכלה שהוא מעבר ל"השערה" בלבד? כיצד נוכל להכריע האם הפרשנות הכלכלית של הוגה אחד "טובה" יותר מזו של אחר?

שאלות אלה אינן פשוטות כפי שהן נדמות. מתוך התכונות הייחודיות הרבות שמבדילות בין ההומו סאפיינס וייצורים אחרים, אחת החשובות ביותר היא העובדה שאנו, בני האדם, נוטים לייצר את ה"מציאות" שלנו. כוונתי היא שאנו ממציאים סיפורים כמעט על כל נושא, מעניקים כוח לסיפורים הללו באמצעות השיח החברתי והחזרה העיקשת עליהם, ואז "פועלים" כאילו הסיפורים היו מציאות. מיתוסים שבטיים, דוקטרינות דתיות, אידיאולוגיות פוליטיות, פרדיגמות אקדמיות ונרטיבים תרבותיים גדולים הם רק כמה מההמצאות שיכולות לבנות או להרוס את חייהם של פרטים, ולקבוע את גורלן של חברות שלמות. בסוציולוגיה מכנים את התופעה הזו "ההבניה החברתית של המציאות" (אם כי יהיה זה מדויק יותר להתייחס להבניה החברתית של תפיסות משותפות). עצם קיומה של "הבניה חברתית" כזו מספק לנו מסגרת שימושית דרכה

נוכל להעריך את היתרונות היחסיים של כלכלת הצמיחה הניאו-ליברלית מול זו של הרמן דיילי (Daly) - כלכלת המצב-היציב האקולוגית בעולם מלא.¹

תחילה חשוב שנבחין בין "הכלכלה" ו"מדע הכלכלה". שניהם מושגים מומצאים, אבל ההבדל ביניהם משמעותי. אנו מגדירים את הכלכלה כמערכת הפעולות שבאמצעותה סוכנים אנושיים מזהים, מפתחים או מנצלים, מעבדים וסוחרים במשאבים מוגבלים. הגדרה זו, ככלל, כוללת תחתיה את כל מה שקשור לייצור, הקצאה, חליפין וצריכה של טובין ושירותים, ובכלל זה ההתנהגות של מגוון השחקנים המשתתפים בפעילות הכלכלית. כלכלות שונות נבדלות זו מזו במידה ניכרת ברמת תחכומן ובמבנה הארגוני שלהן. עם זאת, כל הכלכלות הן תופעות אמיתיות; אנשים בכל חברה אנושית - מהשבטים הפרימיטיביים ביותר ועד למדינות הלאום המודרניות - לוקחים חלק בפעילויות כלכליות, כפי שהוגדרו לעיל.

"מדע הכלכלה", מנגד, הוא הפשטה טהורה. מדובר בדיסציפלינה אקדמית המוקדשת לניתוח, למידול ולתיאור של הכלכלה במושגים פשוטים. כלכלנים באקדמיה עוסקים בהבניה החברתית של מודלים - "פרדיגמות" מילוליות ואריתמטיות - בנוגע לאופן שבו הכלכלה האמיתית פועלת.

למעשה כלכלנים פיתחו פרדיגמות כלכליות שונות ומתחרות על מנת לתאר את הכלכלות המודרניות, הטכנו-תעשייתיות והקפיטליסטיות-בעיקרן שבהן אנו מתקיימים ברמה הלאומית וברמה הגלובלית. פרדיגמות אלו שונות זו מזו מבחינה מהותית במונחים של עקרונות היסוד, הכלים האנליטיים, ההיקף, המסקנות וההשלכות על גיבוש המדיניות, בייחוד בכל מה שנוגע ל"סביבה" הביו-פיזית. שונות זו אינה מפתיעה: בסופו של דבר - תהא אשר תהא האלגנטיות המושגית והקפדנות האנליטית-לכאורה שלהן - כל פרדיגמה כלכלית היא לא יותר מהבניה תרבותית - תוצר של הדמיון האנושי, אשר בהכרח משקף את האמונות, את הערכים ואת הנחות היסוד של כותביה. וכידוע, יש שונות גדולה באמונות, בערכים ובהנחות היסוד שמחזיקים אנשים שונים.

תובנות אלה מחייבות אותנו לעצור ולחשוב על הדברים מחדש. פרדיגמות מכל הסוגים, אפילו אלה שמקורן מפוקפק בעליל, מחזיקות בכוח עצום על ביטוייה של ההתנהגות האנושית. זה בהחלט מדהים לחשוב על כך שיחידים וחברות שלמות חיים בעולם הביו-פיזיקלי הממשי, כשהתנהגותם מוכתבת על ידי מיתוסים, פרדיגמות, נורמות חברתיות ונרטיבים תרבותיים, שאחזתם במציאות עשויה להיות קלושה להפליא.

נקודה זו מחזירה אותנו לשאלה כיצד האדם הסביר עשוי להכריע בין כלכלת צמיחה נאו-ליברלית ובין כלכלת מצב-יציב, בייחוד בזמנים של סערה אקולוגית. מי שמחזיקים בעמדה פוסט-מודרנית של רלטיביזם קיצוני עשויים לטעון שמכיוון שכל ידע הוא הבניה תרבותית, אין שום מציאות אובייקטיבית.

1. גישה זו החלה כהערה במאמרו של הרמן דיילי "כלכלה בעולם מלא": Herman Daly, "Economics for a Full World", Great Transition Initiative (June 2015).

<http://www.greattransition.org/publication/economics-for-a-full-world>
<https://heschel.org.il/wp-content/uploads/2020/10/כלכלה-בעולם-מלא.pdf>

לשיטתם, פרדיגמות מתחרות תקפות במידה שווה (רוצה לומר: "הראייה שלי את הכלכלה טובה בדיוק כמו שלך!"). גישה זו שגויה ומסוכנת, שכן בני האדם מבנים רק את האמונות שלהם ולא את המציאות. ההשוואה הרלטיביסטית היא עצמה לא יותר מהבניה פיקטיבית. מבקר התרבות ניל פוסטמן מציע אבחנה חדשה - "תוכלו לומר, אם תרצו, שכל המציאות [כלומר: התפיסה. ו.ריס] היא הבניה חברתית. אבל לא תוכלו להכחיש שהבניות מסוימות הן 'אמיתיות' יותר מאחרות. הן לא 'אמיתיות' יותר משום שהם נחשבות יותר; הן נחשבות יותר משום שהן 'אמיתיות' יותר".²

חשוב להבהיר, עלינו להכיר בכך שהבניות חברתיות רבות הן לא יותר מאשליה, ללא שום מקבילה בטבע (לדוגמה פיית השיניים או תפיסת הגיהנום); אחרות מגדירות ישויות שמתקיימות ללא שום תלות באופן שבו בני האדם תופסים אותן (לדוגמה כוח המשיכה, או המחזור הביו-גיאוכימי של חומרי הזנה). פוסטמן מתייחס להבניות הכלולות בקטגוריה האחרונה. כל ההבניות החברתיות של תופעות אמיתיות הן מודלים קונספטואליים, אבל מודל "אמיתי" יותר ייתמך על ידי עדויות מוחשיות, ולא על ידי דעות או משאלות לב. הבניות "אמיתיות" יותר הן מפות טובות יותר, שמייצגות באופן מלא ונאמן יותר את הנופים האמיתיים שהן מבקשות לייצג.

נוסף לכך, חשוב גם להכיר בכך שבטווח ארוך בהבניות דמיוניות מסוימות (לדוגמה השמש זורחת במזרח) היא חסרת חשיבות, הרי שדבקות בהבניות אחרות יכולה לקבוע את גורלן של אומות. האופן שבו חברה מגדירה ותופסת את הכלכלה שלה למשל, באמת מכריע גורלות. אדרבא, פעילות מתוך פרדיגמה כלכלית ריאליסטית יכולה אפילו להיות מפתח להישרדות הציוויליזציה הגלובלית.

מכניקה ניאול-ליברלית או תרמודינמיקה אקולוגית?

אם כך מה אנחנו יודעים על פעילויות כלכליות בעולם האמיתי שיוכל להנחות אותנו בהבניית של פרדיגמה כלכלית "אמיתית"? במילה "אמיתית" אני מתכוון לפרדיגמה אשר, לצד דרישות אחרות, משקפת נכונה את זרמי האנרגיה והחומרים ואת התהליכים הביו-פיזיים הבסיסיים המשותפים לכל היצורים החיים, ובכלל זה - בני האדם. לא אגזים אם אטען שפרדיגמה כזו חיונית להישרדותנו כמין. אחרי הכול, המערכת האנושית מתפקדת כמו אורגניזם רב-תאי, פרט לכך שלצד הדרישות הביו-מטבוליות שלנו, עלינו לקחת בחשבון גם מטבוליזם נוסף המייחד את האנושות - המטבוליזם התעשייתי. שש עובדות על האנושות ועל עולם הטבע רלוונטיות במיוחד לנושא זה:

1. כל הכלכלות האנושיות מוגבלות לכדור הארץ. רוצה לומר, הן מתפקדות בתוך האקוספירה.
2. המפעל האנושי כולו - הגוף שלנו, הרכוש שלנו והתשתיות הנדרשות לשימור התפקוד הכולל - מבוסס על אנרגיה ועל חומרים, אותם אנו מפיקים ממערכות אקולוגיות ומהטבע הדומם (קרי, תוצרים בייצור-עצמי ותוצרים שאינם מתחדשים של מה שמכונה "הון טבעי").

2. Neil Postman, Building a Bridge to the Eighteenth Century (New York: Alfred Knopf, 2000), 6.

3. כל תהליכי או זרמי האנרגיה והחומרים המקושרים לפעילות הכלכלית נשלטים על ידי חוקים מוכרים היטב - חוקי הפיזיקה והכימיה.

4. כלכלות, חברות ומערכות אקולוגיות אמיתיות הן כולן מערכות מורכבות המאופיינות בעיכובים, סיפים, וצורות אחרות של התנהגות לא-ליניארית (דינמיקה של מערכות מורכבות), שמקשות מאוד על חיזוי כיוון פעולתן תחת לחץ.

5. נתיבי האנרגיה והחומר הקשורים בהשגת משאבים ובסילוק פסולות מחייבים את בני האדם לקיים קשרי גומלין הן עם מינים אחרים (מערכות אקולוגיות) והן עם הטבע הדומם. למעשה, תיעוד איכותני וכמותני של זרמים אלה יתאר את הנישה האקולוגית החומרית של האנושות; כלכלת הטובין היא מיפוי גס של המערכת האקולוגית האנושית.

6. האקוספירה היא ישות סופית עם יכולות משתנות אבל מוגבלות של התחדשות, של ספיגת פסולת והטמעתה.

השאלה הבאה היא עד כמה כל אחת משתי הפרדיגמות - הזרם המרכזי בכלכלה והכלכלה האקולוגית של דיילי - מטמיעות את אותן עובדות, המגבילות אותן ומשפיעות על מסגורן? בנוגע לפרדיגמה הניאו-ליברלית, התשובה הקצרה היא "בכלל לא". הכלכלה הדומיננטית במאה ה-21, המתאפיינת בסערה אקולוגית גוברת, עודנה שריד של דפוסי מחשבה מהמאה ה-19. האינטלקטואלים שייסדו אותה קיבלו השראה מההצלחה המסחררת של הפיזיקה הניוטונית, וביקשו במפורש לבנות את הכלכלה כ"מכניקה של תועלת ואינטרסים". כתוצאה מכך, הדיסציפלינה איבדה קשר עם ההקשרים והמטרות החברתיות של הכלכלה, והפכה למופשטת לחלוטין, מנותקת מהמציאות הביולוגית.

בשמה של גישה אנליטית קרה, כלכלנים כאלה החלו מבססים את המודלים שלהם יותר ויותר על לוגיקת "סיבה-תוצאה" מכנית ועל הנחות יסוד פשטניות. צמיחה כלכלית באמצעות יעילות הפכה בהדרגה להיות תכלית קיומה של הכלכלה.

גישה מכניסטית אנליטית אולי התאימה לתכנון מנועי הרכב הראשונים, אבל אין ספק שהיא לא מתאימה - באופן בוטה ממש - לשקף את העיכובים, נקודות המפנה, נקודות שיווי המשקל הרבות, השינויים הבלתי-הפיכים ושאר הדינמיקות המורכבות של הכלכלה התעשייתית, או של המערכות החברתיות והאקולוגיות שבתוכן מוטמעת הכלכלה. עם זאת, מכיוון שהיקף הפעילות האנושית ביחס למה שכונה "הסביבה" היה זניח בתחילת הדרך, הכלכלנים הניאו-קלאסיים יכלו להתעלם מההקשר הביו-פיזי בלי שיהיו לכך כל השלכות עד שנות השישים של ה-20.

הזיהום וחוסר התפקוד האקולוגי התגברו והפכו בולטים לעין ובכך, הביאו ליצירת התנועה הסביבתית-המודרנית, והזרם המרכזי בכלכלה הגיב בגישת ה"כלכלה הסביבתית", שהיא בפועל הרחבה של הפרדיגמה הניאו קלאסית מבוססת הצמיחה. אם ערכים סביבתיים דורדרו, הפתרון

היה להעניק ערך כספי לטבע ולתת לשוק החופשי להפעיל את קסמיו. תמחרו את הזיהום (כלומר: הפנימו את העלויות החיצוניות) ושימו ייבכם על השוק ועל פתרונות טכנולוגיים שיקלו על המחסור במשאבים. כשזה ייכשל, תוכלו לסמוך על כך שכושר ההמצאה האנושי, מתודלק על ידי עלויות המחירים, יצליח למצוא תחליפים לכל מוצר, חפץ או משאב במחסור, שהטבע סיפק עד כה. כפי שזוכה פרס נובל לכלכלה רוברט סולו (Solow) כתב: "למעשה, העולם יכול להסתדר גם בלי משאבים טבעיים".³ לא היה שום צורך לערער על ההנחות המבניות של המודל הניאו-ליברלי או על יעדיו - צמיחה אינסופית, שתושג דרך התייעלות וקידמה טכנולוגית. לכושר ההמצאה האנושי אין גבולות, כך נטען.

העובדה שהניתוח המקובל מתמקד בכסף מגבירה את התהום בין הכלכלה הקונבנציונלית לבין עולם החומר (הרי הכסף עצמו הוא הפשטה ללא שום ממד פיזי, או גבול תיאורטי). נקודת המוצא של הניתוח הקונבנציונלי, כפי שהוא מופיע בכל ספר לימוד סטנדרטי, היא הזרימה המעגלית, שנדמית כאילו היא נובעת מעצמה ומתרחבת ללא הפסקה, של כסף מחברות למשקי הבית וחוזר חלילה. המודל הזה מתעלם מהזרם ההפוך, החד-כיווני והבלתי-ניתן להפיכה, של אנרגיה וחומרי גלם, אשר מזינים את מעגל הכסף. הזרימה המעגלית מייצגת את הכלכלה כ"מערכת מבודדת, מתחדשת-מעצמה, ללא פתחים לקלט או לפלט, וללא שום נקודת מגע עם דבר מלבד עצמה".⁴ תיאור התהליך הכלכלי כמעגל כסף קסום ללא התייחסות לתפוקה חומרית דומה לתיאור הפיזיולוגיה של בעלי החיים במונחים של מערכת הדם ללא שום התייחסות למערכת העיכול. זה הגיוני בערך כמו לבקש מסטודנטים להנדסה לתכנן "מכונית המונעת מגזי הפליטה שלה-עצמה", או מסטודנטים לביולוגיה לקבל את העובדה ש"אורגניזם יכול לפרק ולעכל את ההפרשות שלו עצמו".⁵

וזו רק נעשה גרוע יותר. תהליך ה"פיננסיזציה" של הכלכלה בשנים האחרונות; הגידול העצום הן בהיקפה הכולל והן בשיעור הכסף, הון שנצבר במסחר לא-יצרני בניירות ערך - מבצר את האשליה שיצירת הון מנותקת מהעולם החומרי, בעוד שבאופן אירוני, היא דווקא מגדילה עוד יותר את הגישה של מוטביה לסחורות חומריות.

אפשר לסכם את הגרסה הניאו-ליברלית של הכלכלה כמעין מכונת "פרפטום מוביל" המייצרת את עצמה. בפועל, חסידי מדיניות הצמיחה ללא-גבולות רואים בכלכלה מערכת עצמאית המייצרת את עצמה גדלה ללא הרף, שנעדרת כל קישוריות בעלת ערך ל"סביבה" האינסופית לכאורה. לפיכך כשהיא משייטת בנוחות במרחב הקונספטואלי, התרחבות הכלכלה אינה מוגבלת על ידי חוקי הפיזיקה והיקפה הסופי אינו מושפע מגבולות כדור הארץ. הבעיה היא ש"הבניה" זו מצויה בניגוד חד וברור עם משפט מוכח בתורת המערכות - חוק המגוון הנדרש של אשבי (Ashby) - הקובע ש"מגוון" הפנימי (שונות, מורכבות) של מערכת ניהול חייב להתאים למגוון של המערכת המנוהלת, אם המנהל מבקש לשמר את שליטתו במערכת. או, בניסוחו הצבעוני יותר של חוקר

3. Robert Solow, "The Economics of Resources or the Resources of Economics," The American Economic Review 54, no. 2 (May 1974): 10.

4. Herman Daly, Steady-State Economics, 2nd ed. (Washington, DC: Island Press, 1991), 196.

5. Daly, Steady-State Economics, 197.

הקיברנטיקה המנוח סטאפורד ביר (Beer), "איננו יכולים לווסת את מערכת היחסים שלנו עם היבטים של המציאות שמודל המציאות שלנו אינו כולל [...] זאת משום שבהגדרה אנו איננו מודעים להם".⁶ (האם הייתם מנסים להטיס את ספינת החלל "אנטרפרייז" בעזרת מדריך לשימוש ברכב 'חיפושית'?)

מנגד, הכלכלה האקולוגית שואפת ל"מגוון הנדרש". היא מזהה את הכלכלה כתת-מערכת פתוחה התלויה לחלוטין באקוספירה הרחבה יותר שגם היא בעצמה "סופית, לא-צומחת, וסגורה מבחינה חומרית, אם כי היא פתוחה לקרינת השמש וקולטת זרם מתמיד והמשכי שלה".⁷ גישה זו מכירה באופן מפורש בדברים הבאים: (1) תת-המערכת האנושית יכולה לגדול ולשמר את עצמה אך ורק באמצעות הפקת משאבים מ-, וסילוק הפסולת אל המערכת המארחת; (2) השינויים החומריים הרלוונטיים כפופים לחוקי הטבע.

חוק שימור המסה והחוק הראשון של התרמודינמיקה, למשל, דורשים ש-100 אחוזים מהאנרגיה והמשאבים החומריים המופקים משאר האקוספירה על מנת להזין את הכלכלה האנושית, יחזרו במהירות לאקוספירה כפסולת. החוק השני של התרמודינמיקה קובע שכדי לגדל ולשמר יחידה של "המפעל האנושי", עלינו לצרוך ולשחרר כמות גדולה הרבה יותר של חומר או אנרגיה "זמינים", שמקורם בשאר האקוספירה, לפחות אם איננו בוחרים להסתמך על זרימת אנרגיית השמש (ניתן לחשוב על שחיקת הקרקע, על גזי החממה המצטברים באטמוספירה, על החמצת האוקיינוסים ועל כל שאר סוגי הזיהום, אובדן המגוון הביולוגי ודלדול המשאבים).

מכאן נובע שכאשר הביקוש הכלכלי גובר על ההיצע של הטבע (קרי יכולת ההתחדשות והספיגה של מערכות אקולוגיות), המפעל האנושי עובר מחיים המתבססים על "הכנסה טבעית" מקיימת, לחיים טפיליים שניזונים מהאקוספירה. המשך הצמיחה של המערכת מושג על ידי דלדול ההון הטבעי שמייצר את ההכנסה, שהוא אותו הון עצמו שדרוש כדי לקיים את הכלכלה, ועל ידי מילוי מבלעי הפסולת עד שהם עולים על גדוניהם. מצב ביו-תרמו-דינמי זה מאשש את טענתו של הרמן דיילי שהאנושות חיה עכשיו בעולם אקולוגי מלא עד-גדותיו.

תוצאה טראגית ישירה של הצמיחה הכלכלית המתמשכת נוגעת למושג האקולוגי "דחיקה תחרותית". ההומו סאפיינס מתחרים באלפי מינים אחרים על הקיבולת הביולוגית המוגבלת של האקוספירה, ובייחוד על תוצרי תהליך הפוטוסינתזה. כל גידול באוכלוסייה האנושית, על צרכיה ורצונותיה, דורש ניכוס בתי גידול של מינים אחרים, חקלאות אינטנסיבית יותר ועלייה בניצולם של משאבים לא-מתחדשים, הגורר גם זיהום של המערכת האקולוגית (שבתורו מפחית עוד יותר את הקיבולת הביולוגית).

על כדור הארץ הסופי שלנו, הגידול הבלתי-מוגבל של תת-מערכת אחת פירושו - בהכרח - ההתכווצות, ואפילו ההיכחדות, של תת-מערכות מתחרות (קרי מינים אחרים) ופגיעה במורכבות

6. Stafford Beer, "I Said, You are Gods," *Teilhard Review* 15, no. 3 (1981): 1-33.

7. Daly, "Economics for a Full World," Figure 1.

המערכות האקולוגיות. הדחיקה התחרותית המשתוללת מספקת הסבר מספק להאצה באובדן המגוון הביולוגי, המלווה את הגידול באוכלוסייה האנושית ואת הצמיחה הכלכלית.

לבסוף, הכלכלה האקולוגית מדגישה את ההתנגשות האירונית בין תוצאות הניתוח המוניטרי של הזרם המרכזי בכלכלה ובין המציאות הביו-פיזית שבבסיס הכול. כלכלנים נאו-ליברליים מצביעים על הירידה המתונה בצריכת משאבים ביחס לכל יחידת תמ"ג כעדות לכך, שבאמצעות התייעלות מוגברת הכלכלה מתנתקת מהחומר (עוברת תהליך של דה-מטריאליזציה). מנגד, מחקרים הבוחנים את זרימת החומרים משווים את האופן שבו ההומו סאפיינס מנצל את המערכות האקולוגיות לאופן שבו עושים זאת עשרות מינים דומים מבחינה אקולוגית, ומראים שכבר עתה הדרישות האנושיות חורגות - בסדרי גודל - מאלה של אורגניזמים אחרים. זאת ועוד, טביעת הרגל האקולוגית של המין האנושי (שיעור הקיבולת הביולוגית המוקדש לתמיכה בהומו סאפיינס) ממשיכה לגדול בהתמדה. עם יישומן של טכנולוגיות ניצול אגרסיביות יותר ויותר, הנישה האקולוגית של המין האנושי ממשיכה להתרחב לצד הכלכלה. ההומו סאפיינס הפך - ישירות ובעקיפין - לאורגניזם, שהוא הצרכן המשמעותי ביותר של משאבי הסביבה (הן מתוך אוכלי העשב והן מאוכלי הבשר) בכל המערכות האקולוגיות המרכזיות על פני כדור הארץ. והוא הפך לכוח גיאולוגי אדיר המשנה את פני כדור הארץ. עובדות אלה אינן עולות בקנה אחד עם התפיסה (המדומיינת) שהכלכלה "מתנתקת" מהטבע.

למרות ההוכחות המנוגדות "אקו-מודרניסטים" חובבי טכנולוגיה וצמיחה מציעים לפתור את המשבר האקולוגי שבו אנו נמצאים באמצעות צמיחה כלכלית מואצת וחידוש האמון בטכנולוגיה (כדוגמת אנרגיה גרעינית או גיאו-הנדסה) בדגש על טכנולוגיות, שעשויות להקל על הניתוק (הלא קיים, כזכור) "בין התפתחות המין האנושי וההשלכות הסביבתיות"⁸. למעשה, נראה שהם מצפים להתערבות אלוהית. מצבנו הנוכחי, שבו אנחנו חורגים מכל גבול, נובע בעיקר ממענה לצרכים החומריים של 20 האחוזים העשירים ביותר מקרב בני המין האנושי, אשר צורכים 70 אחוזים מהתוצר הכלכלי העולמי (זאת בעוד 20 האחוזים העניים ביותר צורכים רק שני אחוזים). כאשר מיליארדים חיים בעוני, ועוד מיליארדים צפויים להצטרף אליהם, האם יש איזשהו נתיב פיתוח לכדור הארץ אשר יוכל לענות על הרעב שאינו יודע שובע לצרכים - ולרצונות - חומריים של כלל המין האנושי, ויוכל לעשות זאת תוך כדי הפחתת ההשפעה הסביבתית?

והזוכה הוא...

בשלב זה כבר צריך להיות ברור שהכלכלה האקולוגית מגלמת ייצוג "טוב" או "אמיתי" הרבה יותר של מערכת היחסים בין המפעל האנושי לשאר חלקי האקוספירה, מאשר זה שבא לידי ביטוי בפרדיגמה הכלכלית הנאו-ליברלית. זאת ועוד, תמיכתו של דיילי ב"מעבר לכלכלת מצב-יציב,

John Asafu-Adjaye et al., "An Ecomodernist Manifesto," April 14, 2015, www.ecomodernism.org/.8./manifesto

להפרכת הטענה, ראו -

Jeremy Caradonna et al., "A Call to Look Past An Ecomodernist Manifesto: A Degrowth Critique," May 6, 2015, www.resilience.org/articles/General/2015/05_May/A-Degrowth-Response-to-An-Ecomodernist-Manifesto.pdf

המתמקדת בפיתוח איכותי ולא בצמיחה כמותית", מציגה בפנינו את השלב הלוגי הבא⁹ (מצב- יציב מבחינה כלכלית פירושו שיעור קבוע, פחות או יותר, של אנרגיה ותפוקה חומרית, התואם את יכולות ההתחדשות והספיגה של האקוספירה).

איך יכולה חברה רציונלית להכריע מה הרמה המתאימה של ניצול משאבים ותפוקה חומרית? בעוד דיילי מכיר בכך שקביעת "הרמה הרצויה של כלכלת המצב-היציב היא קריטית", הוא נמנע מלהעלות השערות לגבי השאלה כמה רחוק התקדם העולם על ציר "גבולות הצמיחה".¹⁰ באופן זה הוא נמנע מלהתמודד עם הסבירות שכלכלת מצב-יציב מקיימת תהיה, מבחינה חומרית, קטנה הרבה יותר מהכלכלה הגלובלית בת-ימינו.

זה עשוי להיות יעיל - אם הרעיון של מצב-יציב הוא מאתגר דיו עבור מרבית האנשים, המחשבה על צמצום חומרי כבר נמצאת מחוץ לגבולות ההיגיון (המקובל). עם זאת עלינו להניח שהמטרה הגלובלית צריכה להיות יצירת מצב-יציב דינמי יותר ושוויוני יותר, אשר עונה על הצרכים הבסיסיים של כלל משפחת האדם בתוך מגבלות הטבע. המידע הטוב ביותר שמצוי בידינו בתחום מדעי הסביבה מלמד שהעולם כבר "מלא". למעשה, הוא מעבר למלא. נקודת המוצא שלנו כעת היא של חריגה. לפיכך, בכדי שהמפעל האנושי יתפקד בהתאם למגבלות הטבע, הצבת גבולות לצמיחה אינה מספיקה. נתונים מלמדים כי על הקהילה הגלובלית להפחית את השימוש בדלקי מאובנים ולהפחית את צריכת החומרים ואת הזיהום ב-50 אחוזים לפחות עד לאמצע המאה ה-21. כדי להתמודד עם אי-השוויון הבוטה מדינות עשירות יצטרכו להפחית את צריכת האנרגיה ואת תפוקת החומרים שלהם ב-80 אחוזים עד לשנת 2050 ולנטוש את דלקי המאובנים כליל זמן קצר אחר כך. ביצוע הפחתות כאלה, שהן מעבר לממוצע, על ידי עשירים, הוא חיוני על מנת לפנות "מקום אקולוגי" הדרוש לשיפור התנאים החומריים במדינות המתפתחות, שם הצריכה הגוברת היא לא רק חיונית, אלא גם מוצדקת מבחינה מוסרית. חלוקה מחדש של ההכנסות וההון היא חלק חשוב בעסקת החבילה שהיא קיימות במצב-יציב.

מתפתחים מעבר לניאוו-ליברליזם

אפשר לתאר גנים בודדים ומבנים מורכבים של גנים כיחידות של מידע ביולוגי אשר עוזרות לקבוע את ה"כשירות" של מי שהגנים הם שלו, ואשר יכולות להיות מועברות בין הדורות. באופן דומה אפשר לחשוב על טכנולוגיות, פרדיגמות ואידיאולוגיות כעל "ממים" ומבנים מורכבים של ממים - יחידות של מידע תרבותי אשר תורמות ל"כשירות" של החברה ואשר יכולות להיות מועברות בין הדורות. לממים יש יתרון על פני הגנים, בכך שהם גם עוברים בתוך אותו דור. אבולוציה תרבותית יכולה, לפיכך, להתקדם בקצב מהיר יותר מאבולוציה ביולוגית.

כל זאת מוביל לתוצאה מעניינת. אבולוציה ביולוגית מתקדמת באמצעות ניסוי טבעי דרך מוטציות גנטיות. מוטציות אקראיות אשר משנות באופן משמעותי את "כשירותו" של אורגניזם (כלומר

9. אין לבלבל את המצב-היציב עם המצב של קיפאון (סטגנציה). כלכלת מצב-יציב יכולה להיות דינמית, משתנה תדיר, עם עלייתן של כלכלות חדשות וירידתן של כלכלות שוקעות. זוהי כלכלה המוקדשת לשיפור איכותי ברווחה האנושית ולא רק לצמיחה כמותית.

10. Daly, "Economics for a Full World," Figure 3.

את מידת התאמתו לסביבתו הביו-פיזית) נבחנות בהמשך על ידי הסביבה. וריאציות המגבירות את הכשירות של האורגניזם (למשל את יכולתו לצבור משאבים ולהעמיד צאצאים) יועברו מדור לדור בתדירות גדולה יותר, ולפיכך יצטברו בדורות הבאים. מנגד, מוטציות שמפחיתות את סיכויי ההישרדות והרבייה הן ניסויים שכשלו, ולכן עוברות "ברירה שלילית" על ידי הסביבה. האבולוציה מתקדמת דרך ניסוי וטעייה.

מה אם גם מבנים מורכבים של ממים, המתחרים זה בזה - לדוגמה הכלכלה הניאו-ליברלית והכלכלה האקולוגית - נתונים לברירה טבעית? אין ספק, פרדיגמות כלכליות שונות יכולות להיות בעלות השפעות שונות על הכשירות של חברות אנושיות. בעבר הצמיחה החומרית והקידמה הטכנולוגית שנקשרו לפרדיגמה הכלכלית הניאו-ליברלית, הוכיחו את עצמן כיעילות מאוד בשיפור צבירת המשאבים, בהעלאת שיעור הרבייה ובהעלאת שיעור ההישרדות של אנשים במדינות מתועשות.

אולם כיום, אין ספק שפרדיגמה זו הצליחה יתר על המידה. החברה התעשייתית היא כיום נטל אנתרופי עצום על הסביבה המארכת, האקוספירה עצמה, וזו משתנה עד כדי כך שהיא הופכת עוינת למפעל האנושי בן-ימינו. אמונות, הנחות וערכים נאיביים מבחינה אקולוגית, שהיו כולם בלתי-מזיקים כאשר העולם היה ריק למדי, הפכו להיות איום ממשי על האנושות, עכשיו כשהעולם שלנו הפך מלא. האם, לפיכך, אין זה סביר להניח שהכלכלה הניאו-ליברלית מבוססת-הצמיחה עשויה בקרוב לעבור תהליך של "ברירה שלילית", ויחד איתו תיעלם גם ההבנייה המיתית המחברת בין צמיחה מתמשכת ופיתוח טכנולוגי מתמשך? עם עלייתם של הכאוס האקלימי הגלובלי והקריסה האקולוגית, ייתכן שנראה את ההצלחה (החומרית) חסרת-התקדים של הקפיטליזם התעשייתי משתנה והופכת לכישלון מחפיר. כלכלה המתבססת על צמיחה מתמדת היא ניסוי שיכול להוביל אך ורק בכיוון אחד - כישלון.

למרבה המזל, יש לנו אלטרנטיבה, גם אם היא בחיתוליה - כלכלת מצב-יציב אקולוגית, שהמסגור המושגי שלה עולה בקנה אחד עם המבנה והתפקוד של האקוספירה. בכל הנוגע ליכולתו של מים זה לחזק את הכשירות של האנושות, טמונה בו הבטחה לכך שציוויליזציה משגשגת במצב-יציב עשויה להופיע על פני כדור הארץ כבר במאה הנוכחית. צמיחה נטולת-מטרה עשויה עדיין לפנות את מקומה לפיתוח חברתי אמיתי וצבירה כמותנית לשם עצמה עשויה לפנות את מקומה לשיפור איכותני.

מה ההסתברות שצירוף כלשהו של מדע טוב, פחד המוני ותסיסה אזרחית יובילו בסופו של דבר לכך שזמנה של תפיסת הכלכלה האקולוגית יגיע? האמנם למם החדש יהיה די זמן להתפשט ולקנות את מקומו, בטרם העולם ייבלע במשבר האקלים, בפליטי האקלים ובמלחמות המשאבים שמובטחים לנו, אם נמשיך במסלול הנוכחי? בעוד דיילי מספק יעדי מדיניות בסיסיים למעבר לכלכלת מצב-יציב, הוא עצמו מכיר בכך ש"אי אפשר לומר כיצד נבטיח את הרצון הטוב, את הכוח ואת בהירות המטרה למימוש יעדי מדיניות אלה".

החדשות הטובות הן שאם החברה האנושית אכן תצליח לגייס את הרצון הפוליטי בזמן, הקפיצה האקו-כלכלית הגדולה קדימה באבולוציה התרבותית שלנו תוכל להיות מושלמת תוך דור אחד בלבד.

[William Rees, "Economics vs. the Economy" Great Transition Initiative, June](#)

2015 תרגום: תמר נויגרטרן

עריכה לשונית: עינב מילוא

קייט ריוורת'

לשנות את היעד: מהתמ"ג לדונאט

בימינו לכל דבר יש מחיר - מהמוצרים בסופר
ועד לחיי אדם. לא תמיד זה היה כך

מדי שנה מתכנסים מנהיגי המדינות החזקות בעולם כדי לדון בכלכלה הגלובלית. בשנת 2014, למשל, הם נפגשו בבריסביין שבאוסטרליה ודנו בסחר הבינלאומי, בתשתיות, בתעסוקה וברפורמה הפיננסית בעולם, ליטפו קואלות לעיני המצלמות, ואז התייצבו בגאון מאחורי שאיפת-על אחת, משותפת. "מנהיגי ה-G20 מתחייבים להצמיח את כלכלותיהם ב-2.1 אחוזים", בישרו כותרות העיתונים ברחבי העולם - והוסיפו שיעד זה שאפתני יותר מהיעד של 2.0 אחוזים, שאליו כיוונו במקור.¹

איך זה קרה? התחייבותן של מדינות ה-G20 הוכרזה ימים ספורים לאחר שהפאנל הבין-ממשלתי לשינויי אקלים (IPCC) התריע שהעולם ניצב בפני נזק "חמור, נרחב ובלתי-הפיך" הנובע מהעלייה הנמשכת בפליטות גזי החממה. אבל מארחה של הפסגה, ראש ממשלת אוסטרליה דאז טוני אבוט, היה נחוש בדעתו למנוע מסדר היום של הוועידה "להיכבש" על ידי שינויי האקלים ונושאים אחרים, שעלולים להסיח את הדעת ממה שעמד בראש סדר העדיפויות שלו - גידול כלכלי, הידוע גם כגידול בתמ"ג.²

התמ"ג - שמייצג את ערך השוק של הסחורות והשירותים המיוצרים בתחומה של מדינה מדי שנה - משמש זה זמן רב כמדד העיקרי לאיתנות כלכלית. אבל נוכח המשברים הכלכליים והסביבתיים של ימינו, איך ייתכן שמדד יחיד ומוגבל זה עדיין זוכה בתשומת לב בינלאומית רבה כל כך?

התשובה לשאלה טמונה בהסבר מעולם הצפרות: התמ"ג הוא הקוקייה שבקן הכלכלי. וכדי להבין מדוע, יש לדעת דבר או שניים על אודות הקוקיות, שהן ציפורים נכלוליות ביותר. במקום לגדל את גוזליהן בעצמן, הקוקיות מטילות את ביציהן בעורמה בקיניהן של ציפורים אחרות, שדוגרות

1. 'G20 summit: leaders pledge to grow their economies by 2.1%', BBC News 16 November 2014, <http://www.bbc.co.uk/news/world-australia-30072674>

2. 'EU "unhappy" climate change is off G20 agenda', The Australian 3 April 2014, <https://www.theaustralian.com.au/national-affairs/climate/euunhappy-climate-change-is-off-g20-agenda/story-e6frg6xf-1226873127864>

בנאמנות על ביצי הפולש יחד עם ביציהן שלהן. אבל גוזלה של הקוקייה מקדים לבקוע, מעיף את הביצים והגוזלים האחרים מהקן, ואז פוצח בסדרת קריאות מהירה שמדמה קן מלא בגוזלים רעבים. הטקטיקה התוקפנית הזו משתלמת: ההורים הטריים שוקדים על הזנת הדייר המגודל שלהם, וכך מסייעים לו לתפוח לממדי ענק עד שהוא פורץ אל מעבר לתחומי הקן הקטנטן שתפס. זו אזהרה רבת-עוצמה לציפורים אחרות: אל תשאירו את קיניכן בלא השגחה, פן ייחטפו וינוצלו על ידי אחרים.

זוהי גם אזהרה לכלכלה: אם לא תשגיחי על מטרותיך, דבר-מה אחר עלול להתגנב ולתפוס את מקומן. ואמנם, כך בדיוק קרה. במאה ה-20 הכלכלה איבדה עניין בניסוח מטרותיה - ובהיעדר ניסוח כזה, נחטף הקן הכלכלי על ידי יעד-הקוקייה של גידול התמ"ג. אין ספק שהגיע הזמן להעיף את הפולש הזר מהקן, ולאפשר לכלכלה לשוב ולהתחבר למטרתה האמיתית. עלינו לסלק את הקוקייה ולהחליף אותה בתכלית ברורה, המתאימה לכלכלת המאה ה-21 - להבטיח שגשוג לכול בתחומי היכולת של כוכב הלכת שלנו. ומכאן שעלינו להתכנס בתחומי הדונאט - מרחב החיים המאפשר לאנושות לשגשג.

כיצד שכחה הכלכלה את מטרתה

נחזור ליוון העתיקה. כשקסנופון טבע את המונח "כלכלה", הוא תיאר את הפרקטיקה של כלכלת הבית כאומנות. בעקבותיו הבחין אריסטו בין הכלכלה לקרמטיזם, אומנות רכישת ההון - הבחנה שאבדה בימינו. תפישתה של הכלכלה, ואפילו תפישתו של הקרמטיזם, כאומנות, התאימו אולי לקסנופון, לאריסטו ולבני זמנם, אבל אלפיים שנה מאוחר יותר, כשאייזק ניוטון גילה את חוקי התנועה, תפישת הכלכלה כמדע נעשתה מושכת הרבה יותר. ואולי זה ההסבר לכך שבשנת 1767 - ארבעים שנה בלבד לאחר מותו של ניוטון - כאשר עורך הדין הסקוטי ג'יימס סטיוארט טבע את המונח "כלכלה פוליטית", הוא לא הגדיר אותה עוד כ"אומנות" אלא כ"מדע העוסק בבירור ההתנהלות הפנימית של אומות עצמאיות". עם זאת, זיהוי הכלכלה כמדע לא מנע ממנו לייחס לה תכלית:

מטרתו העיקרית של מדע זה היא להבטיח הון בסיסי כלשהו שיעמוד לרשות כלל התושבים, כדי למנוע כל נסיבה שעלולה לערער את עצם קיומם; לספק את כל הנדרש לצרכיה של החברה ולהבטיח לתושבים תעסוקה (בהנחה שהם בני חורין) באופן שיוביל בטבעיות להדדיות ביחסיהם ובקשרי הגומלין שביניהם, כך שהאינטרסים המובחנים שלהם יאפשרו להם להביא את רצונותיהם הפרטיים והכלליים גם יחד על סיפוקם.³

קיום בטוח כחלק מקהילה שמאופיינת בשגשוג הדדי, ועבודה לכול: בהחלט לא רע כניסיון ראשון בהגדרת המטרה (למרות היעדר ההתייחסות לנשים ולעבדים, שהוא מסימני התקופה). עשור מאוחר יותר ניסה אדם סמית' את מזלו עם הגדרה משלו, אבל המשיך את דרכו של סטיוארט בתפישת הכלכלה הפוליטית כמדע מוכוון-מטרה. לכלכלה, כך כתב, יש "שתי מטרות

3. Steuart, J. (1767) An Inquiry into the Principles of Political Economy, <https://www.marxists.org/reference/subject/economics/steuart>

מובחנות: ראשית, לספק הכנסה או קיום שופע לאנשים - או, ליתר דיוק, לאפשר להם לספק לעצמם תשואה או קיום כזה; ושנית, לספק למדינה או לקהילה הפוליטית די תשואה למימון השירותים הציבוריים".⁴ לא רק שהגדרה זו סותרת את המוניטין שיצא לסמית' בימינו כתומך השוק החופשי, אלא שהיא גם נשארת ממוקדת היטב במטרה, בנסחה בבירור את תכליתה של המחשבה הכלכלית. אבל גישה זו לא שרדה לאורך זמן.

שבעים שנה אחרי סמית' הגדיר ג'ון סטיוארט מיל את הכלכלה הפוליטית מחדש כ"מדע המתחקה אחר החוקים שנגזרים מתופעות חברתיות הנובעות משילובן של הפעילויות של המין האנושי המכוונות לייצור הון".⁵ בזאת פתח מיל במגמה שאחרים המשיכו ביתר שאת: להסיט את תשומת הלב מזיהוי מטרותיה של הכלכלה, אל חשיפת חוקיה המשותפים. הגדרתו של מיל נכנסה לשימוש נרחב, אבל בשום אופן לא זכתה בבלעדיות. למעשה, לאורך כמעט מאה שנה הייתה הגדרתו של מדע הכלכלה הצומח עמומה כל כך, עד שהכלכלן ג'ייקוב וינר, איש אסכולת שיקגו המוקדמת, פסק בפשטות: "הכלכלה היא מה שעושים הכלכלנים".⁶

לא כולם סברו שהגדרה זו מספקת. בשנת 1932 נכנס לזירה לינול רובינס מה-LSE במטרה לפזר את הערפל סביב הנושא. הוא היה מוטרד מכך ש"כולנו מדברים על אותם הדברים, אבל טרם הסכמנו מהו הדבר שעל אודותיו אנחנו מדברים" וטען שהוא מחזיק בתשובה המכרעת: "הכלכלה", הכריז, "היא המדע שחוקר את ההתנהגות האנושית כמערכת היחסים שבין תכליות לאמצעים מוגבלים, שיש להם שימושים חלופיים".⁷

למרות נפתלותה, הגדרה זו חתמה לכאורה את הדיון ושרדה לאורך זמן. גם כיום, ספרי לימוד רבים עדיין פותחים במשהו דומה לה. אבל אף על פי שהיא ממסגרת את הכלכלה כמדע שעוסק בהתנהגות האנושית, ההגדרה אינה מתייחסת לבירור תכליותיה, לא כל שכן לבירור טבעם של האמצעים המוגבלים האמורים. ואכן, בספר הלימוד הפופולרי ביותר בזמננו, עקרונות הכלכלה מאת גרגורי מנקיב, ההגדרה תמציתית עוד יותר: "הכלכלה היא תחום המחקר שמברר כיצד האנושות מנהלת את משאביה המוגבלים", נקבע שם - ושאלת התכליות או המטרות נמחקה לגמרי מסדר היום.⁸

יש לא מעט אירוניה בעובדה שהעוסקים בכלכלת המאה ה-20 בחרו להגדירה כמדע שעניינו חקר ההתנהגות האנושית, ואז אימצו תיאוריה התנהגותית המגולמת בדמותו של האדם הכלכלי הרציונלי. כפי שעוד נראה בפרק 3, במשך עשרות שנים תיאוריה זו הצליחה לסכל, או לכל הפחות לדחוק הצידה, כל מחקר התנהגותי רציני. אבל חשובה עוד יותר היא העובדה, שהדיון

4. Smith, A. (1776) An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Book 4.

5. Mill, J.S. (1844) 'On the definition of political economy', Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy, <http://www.econlib.org/library/Mill/mlUQP5.html>

6. Spiegel, H.W. (1987) 'Jacob Viner (1892-1970)', Eatwell, J., Milgate, M. and Newman, P. (eds). (1987) The New Palgrave: a dictionary of economics. Vol. IV. London: Macmillan, pp. 812-814.

7. Robbins, L. (1932) Essay on the Nature and Significance of Economic Science. London: Macmillan.

8. Mankiw, G. (2012) Principles of Economics, 6th edn. Delhi: Cengage Learning.

במטרותיה של הכלכלה פשוט התאדה בתהליך זה. כמה כלכלנים משפיעים, ובראשם מילטון פרידמן ואסכולת שיקגו, טענו שמדובר בצעד חשוב קדימה - הוכחה שהכלכלה הפכה סוף-סוף לתחום נקי מערכים, ושלאחר שהתנערה מכל תביעה נורמטיבית אודות מה שראוי שיהיה, הייתה לבסוף למדע "פוזיטיבי" שממוקד בתיאור הקיים ותו לא. אבל דווקא התנהלות זו היא שיצרה חלל ריק מבחינת המטרות והערכים, ושהותירה את הקן הכלכלי מופקר וללא כל השגחה - וכפי שיודעת כל קוקייה, קן כזה מזמין פלישה.

קוקייה בקן

גישה "פוזיטיבית" זו לכלכלה עמדה מאחורי התיאוריה הרווחת, המעוגנת בספרי הלימוד, שקיבלה את פניי עם התחלת לימודי באוניברסיטה, בסוף שנות השמונים של המאה העשרים. ככלכלנים מתחילים רבים אחרים, הייתי עסוקה כל כך במאמץ להבין את תיאוריית ההיצע והביקוש, נחושה כל כך לפענח את ההגדרות הרבות של כסף, עד שלא שמתי לב לערכים הסמויים שפלשו לקן הכלכלי.

אף שהיא מציגה את עצמה כ"נקייה" מערכים, התיאוריה הכלכלית הרווחת לא יכולה לחמוק מהעובדה שערכים מסוימים טבועים בליבה ממש: כל-כולה ממוקדת ברעיון של תועלת, שמוגדר כסיפוק או אושרו של אדם המושג באמצעות צריכתה של "חבילה" מסוימת של סחורות.⁹

אי אפשר שלא להזכיר שתי מהמורות מרכזיות ביחס לתפישה זו: האחת - שלמיליארדי אנשים אין די כסף כדי לתת ביטוי כלכלי לרצונותיהם ולצורכיהם, והשנייה - שרבים מהדברים בעלי הערך הגדול ביותר מבחינתנו כלל אינם עומדים למכירה. אבל נתעלם מבעיות אלה לרגע ונשאל את עצמנו: מהו המדד המיטבי לתועלת? התיאוריה הכלכלית ממהרת - ממהרת מדי - לטעון שהמחיר שאנשים מוכנים לשלם עבור מוצר או שירות הוא מדד המייצג כראוי את התועלת המושגת על ידם. אם נוסיף לכך את ההנחה, ההגיונית לכאורה, שצרכנים מעדיפים תמיד יותר על פחות, נגיע כפסע מהמסקנה שהגידול המתמשך בהכנסה (ולפיכך, בתוצר) מייצג כראוי מגמה של שיפור מתמיד ברווחה האנושית.

כמו אימהות-ציפורים שהולכו שולל, טיפחנו גם אנחנו, הסטודנטים לכלכלה, את המטרה של גידול התמ"ג והתעמקנו בתיאוריות העדכניות ביותר על אודות הגורמים לגידול זה: האם מדובר באימוצן של טכנולוגיות חדשות על ידי המדינה, בגידול בתיעוש ובמיכון או שמא בגידול במאגר ההון האנושי שלה דווקא? כל אלה היו ועודן שאלות מרתקות ללא ספק, אבל מעולם לא עצרנו, ולו פעם אחת, כדי לשאול האם הגידול בתמ"ג נחוץ תמיד, האם הוא רצוי תמיד והאם הוא אפשרי תמיד. שאלת היעדים צצה לראשונה רק כאשר בחרתי ללמוד את מה שהיה, בזמני, נושא שולי - כלכלתן של מדינות מתפתחות. העבודה הראשונה שנדרשתי לכתוב בנושא עימתה אותי בבוטות עם הסוגיה: "מהי הדרך הטובה ביותר להעריך פיתוח כלכלי מוצלח?" הייתי המומה.

Lipsey, R. (1989) An Introduction to Positive Economics. London: Weidenfeld & Nicolson, p. 140; 9
Begg, D. et al. (1987) Economics. Maidenhead: McGraw-Hill, p. 90

שנתיים לתוך לימודי הכלכלה ושאלת התכלית הופיעה לראשונה. כמה נורא שעד אז אפילו לא שמתי לב לחסרונה.

רבע מאה מאוחר יותר תהיתי אם הוראת הכלכלה התקדמה והכירה בצורך לדון בשאלה לשם מה, בעצם, נועדה הכלכלה? וכך, בראשית שנת 2015 נעניתי לסקרנותי והלכתי לשמוע את הרצאת הפתיחה בקורס במקרו-כלכלה - מחקר הכלכלה בכללותה - לתלמידי השנה הראשונה בכלכלה באוניברסיטת אוקספורד, שרבים מהם קיוו ללא ספק להימנות עם בכירי מכתבי המדיניות ומנהיגי העסקים שיעצבו את העולם בשנת 2050. כמהלך הפתיחה שלו הקרין המרצה הבכיר שקף שכותרתו "השאלות הגדולות במקרו-כלכלה". מה היו ארבע הראשונות?

1. מה גורם לגידול בתוצר הכלכלי ולתנודות בו?

2. מה גורם לאבטלה?

3. מה גורם לאינפלציה?

4. איך נקבעים שיעורי הריבית?

הרשימה התארכה, אבל השאלות מעולם לא כיוונו גבוה יותר; איש לא עודד את הסטודנטים לברר מהי תכלית הכלכלה או איך קרה שהקוקייה של גידול התמ"ג השתלטה בהצלחה כזו על הקן הכלכלי. את התשובה נוכל לאתר באמצע שנות השלושים של המאה שעברה - התקופה שבה כלכלנים החלו לאמץ הגדרה חסרת מטרות של הדיסציפלינה שלהם. הקונגרס האמריקני פנה אז לראשונה אל הכלכלן סיימון קוזנץ בבקשה לנסח את מדד ההכנסה הלאומית. החישוב שערך נודע בהמשך כתל"ג (תוצר לאומי גולמי) והתבסס על הכנסתם של תושבי ארצות הברית בכל רחבי העולם. הודות לקוזנץ התאפשר לראשונה לייחס ערך דולרי ממשי לתוצר השנתי של ארצות הברית ולהכנסתה - וגם להשוותו לשנה הקודמת.

עד מהרה התברר שהמדד הזה שימושי ביותר, והוא אומץ בחום על ידי העוסקים במלאכה. בתקופת "השפל הגדול" הוא אפשר לנשיא רוזוולט לנטר את השינויים במצבה של כלכלת ארצות הברית, וכך להעריך את מידת ההשפעה והיעילות של המתווים השונים שנבעו ממדיניות הניו-דיל. כמה שנים מאוחר יותר, כשארצות הברית התכוננה לכניסתה למלחמת העולם השנייה, התברר ערכם הרב של הנתונים שהוזנו לדוחות התל"ג בתהליך הסבתה של כלכלתה התעשייתית התחרותית לכלכלת מלחמה - במקביל לשמירה על רמת צריכה שתבטיח את המשך התפוקה.¹⁰

עד מהרה, סופקו טעמים נוספים להמשך הדחיפה לגידול בתל"ג, ודוחות לאומיים דומים הופקו בכל רחבי העולם: עד סוף שנות החמישים היה הגידול בתוצר ליעד המדיניות הקובע במדינות המתועשות. המאמץ לעקוב אחר עלייתה של ברית המועצות גרם לארצות הברית לקדם את הגידול הכלכלי לצורכי ביטחון לאומי באמצעות חיזוק כוחה הצבאי. מהלך זה לכד את שני הצדדים במאבק אידיאולוגי נחוש שנועד להוכיח איזו אידיאולוגיה כלכלית - זו של "השוק החופשי" או זו של התכנון הריכוזי - תוכל, בסופו של דבר, לייצר יותר מוצרים. ארתור אוקון, יושב ראש מועצת היועצים הכלכליים של הנשיא ג'ונסון, טען שהגידול הכלכלי יוכל כנראה לשים קץ גם

10. Fioramenti, L. (2013) Gross Domestic Product: the politics behind the world's most powerful number. London: Zed Books, pp. 29-30.

לאבטלה. לדבריו, הניתוח שערך הראה שעלייה שנתית של 2 אחוזים בתוצר הלאומי של ארצות הברית תואמת לירידה של אחוז אחד באבטלה - התאמה שנראתה מבטיחה כל כך, עד שזכתה לכינוי "חוק אוקון". עד מהרה הוצג הגידול הכלכלי כתרופת פלא לשלל תחלואים חברתיים, כלכליים ופוליטיים: מרפא לחוב הציבורי ולאי-יציבות במסחר, גורם מפתח בביטחון הלאומי, אמצעי להפגת מתחים מעמדיים ודרך לטפל בעוני בלי להידרש לשדה המוקשים הפוליטי שסובב את הסוגיות הכרוכות בחלוקה-מחדש של המשאבים.

בשנת 1960 ביסס הסנטור ג'ון קנדי את התמודדותו במרוץ לנשיאות ארצות הברית על ההבטחה לגידול כלכלי של 5 אחוזים. כשנבחר, השאלה הראשונה שהפנה ליועצו הכלכלי הבכיר הייתה, "יש סיכוי שנוכל לממש את ההבטחה?"¹¹ באותה השנה ממש הצטרפה ארצות הברית למדינות מתועשות אחרות בהקמת הארגון לפיתוח ולשיתוף פעולה כלכלי (OECD), שבראש סדר העדיפויות שלו ניצבה השגת "הגידול הכלכלי הגבוה ביותר האפשרי לאורך זמן". שאיפה זו גובתה עד מהרה בטבלאות שתכליתן לבחון מי המדינה שעומדת בראש הדירוג הבינלאומי.¹² בעשורים האחרונים של המאה ה-20, נדד המוקד ממדידת התל"ג למדידת התמ"ג, המדד המוכר יותר כיום, שבוחן את ההכנסה המופקת בתחומיה של מדינה נתונה. אבל ההתעקשות על הגידול בתפוקה נותרה בעינה. למעשה, היא רק העמיקה, משום שממשלות, תאגידים ושווקים פיננסיים כאחד התרגלו יותר ויותר לא רק לצפות לגידול המתמיד של התמ"ג, אלא גם לדרוש אותו ולהסתמך עליו - אותה התמכרות שהוזכרה קודם ושקיימת עד היום.

ואולי אין זה מפתיע כל כך שהגידול בתמ"ג הצליח להשתלט במיומנות כזו על הקן הכלכלי. מדוע? משום שהרעיון של תפוקה בגדילה מתמדת משתלב היטב במטאפורה הנפוצה של הקדמה כתנועה קדימה ולמעלה. אם אי פעם צפיתם בפעוט כשהוא לומד ללכת, תדעו בדיוק עד כמה מרגש המסע הזה. מזחילה מגושמת, שמתחילה בדרך כלל בתזוזה אחורה ואז עוברת בנחישות קדימה, הילדים לומדים בהדרגה למשוך את עצמם למעלה, לעמידה, ואז עושים את צעדי הניצחון הראשונים. השליטה בתנועה הזו - קדימה ולמעלה - מתארת את התפתחותו של היחיד אבל היא מהדהדת גם את סיפורה של ההתקדמות שלנו כמין. מאבות-אבותינו המדדים על ארבע התפתח ההומו ארקטוס - זקוף סוף-סוף - שהוביל לעלייתו של ההומו ספיאנס, שמתואר תמיד אגב צעידה.

כפי שג'ורג' לייקוף ומרק ג'ונסון מתארים היטב בספרם הקלאסי מ-1980 מטאפורות שמעצבות את חיינו, מטאפורות שנוגעות לכיוון (כמו "טוב = למעלה" ו"טוב = קדימה") מושרשות עמוק בתרבות המערבית ומעצבות את אופני החשיבה והביטוי שלנו.¹³ אנחנו עשויים לומר "למה מצב רוחה שפוף כל כך? נראה שהגיעה לשפל המדרגה", או "היא שוב מרגישה 'על הגובה'", או שנאחל לחבר "עלה והצלח!" אין פלא אפוא שאנחנו מקבלים בקלות כזו את הרעיון שהצלחה כלכלית חייבת להיות כרוכה גם בהכנסה לאומית שמצויה בגדילה מתמדת. זה תואם את שכנוענו העמוק

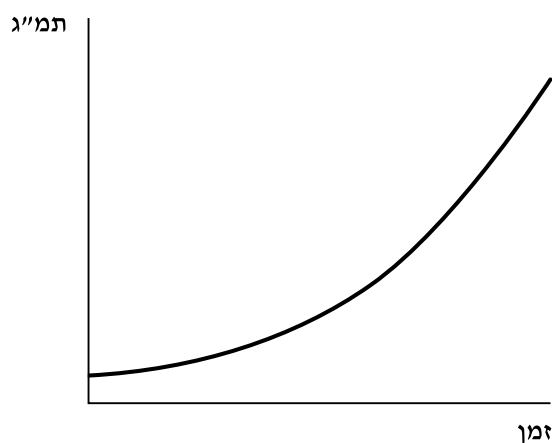
11. Arndt, H. (1978) The Rise and Fall of Economic Growth. Chicago: University of Chicago Press, p. 56.

12. OECD Convention 1961 Article 1(a).

13. Lakoff, G. and Johnson, M. (1980) Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, pp. 14-24.

בכך, שכפי שכתב פול סמואלסון, "אפילו אם עוד ועוד טובין חומריים אינם חשובים במיוחד כשלעצמם, כאשר החברה נעה קדימה היא מאושרת יותר".¹⁴

איך היה נראה חזון זה של הצלחה אילו צויר על הנייר? למרבה התמיהה, רק לעיתים נדירות כלכלנים טורחים ומשרטטים את יעד הצמיחה הכלכלית שאימצו. אבל לו עשו כך, היה התמ"ג משורטט כקו שממשיך ועולה לנצח: עקומת גדילה מעריכית שנעה קדימה ולמעלה לאורך הדף, בהתאמה מושלמת למטאפורה האהובה עלינו של קידמה אנושית ואישית. ואולם קוזנץ עצמו לא היה בוחר בשרטוט זה כדימוי של קידמה כלכלית משום שמלכתחילה היה מודע היטב למגבלותיהם של חישוביו המתוחכמים. הוא אמנם הדגיש שההכנסה הלאומית מכסה רק את ערך השוק של הטובין והשירותים המיוצרים בכלכלה נתונה, אך גם הפנה את תשומת הלב לעובדה שבדיוק משום כך ההכנסה הלאומית מוציאה מן החשבון את ערכם העצום של הטובין והשירותים המיוצרים על ידי משקי הבית. הוא גם הכיר בכך שההכנסה הלאומית אינה מלמדת דבר על האופן שבו ההכנסה והצריכה נחלקות בין משקי הבית. ומכיוון שהכנסה לאומית היא "מדד תזרימי" שמתמקד בהכנסה המיוצרת מדי שנה, קוזנץ הבין שיש להשלימה ב"מדד מלאי" שמתאר את ההון שממנו נוצרה ההכנסה, ואת אופן חלוקתו. למעשה, כשהתל"ג הגיע לשיא הפופולריות שלו, בראשית שנות השישים של המאה שעברה, היה קוזנץ לאחד ממבקרי הנחרצים ביותר - שלא במפתיע, מכיוון שמלכתחילה התריע ש"מדד שמתאר את ההכנסה הלאומית לא באמת יכול להעיד על רווחתה של אומה".¹⁵

הגידול בתמ"ג: קדימה ולמעלה

אף שיוצר המדד עצמו, קוזנץ, הוא שהעלה את הסייג האמור, כלכלנים ופוליטיקאים התאחדו במאמץ להשתיק כל הסתייגות: כוח המשיכה של אמת מידה אחת ויחידה שמתארת את ההתקדמות הכלכלית השנתית נעשה חזק מדי. וכך, במשך חמישים שנה, עבר הגידול בתמ"ג מהפך - ממדיניות אפשרית אחת מני רבות, לכורח פוליטי יחיד. השאלה אם גידול כלכלי נוסף

14. Samuelson, P. (1964) Economics, 6th edn. New York: McGraw-Hill. Cited in Arndt, H. (1978) The Rise and Fall of Economic Growth. Chicago: University of Chicago Press, p. 75.

15. Kuznets, S. (1934) National Income 1929-1932, 73rd US Congress, 2nd session, Senate document no. 124 (7).

הוא רצוי, נחוץ או אפשרי בכלל נדחקה מהזירה, והייתה לסוג של התאבדות פוליטית. דונלה מדוז - הוגה בעלת חזון ותיאורטיקנית בתחום המערכות, שנמנתה עם הכותבות הראשיות של דוח גבולות הצמיחה שראה אור בשנת 1972 - הייתה מוכנה להסתכן בהתאבדות פוליטית כזו. "הצמיחה הכלכלית היא אחד היעדים המטופשים ביותר שהומצאו אי פעם על ידי תרבות כלשהי", הכריזה נחרצות בסוף שנות התשעים של המאה שעברה; "חייב להיות לנו גבול". בתגובה לקריאה המתמדת לעוד ועוד צמיחה, עוד ועוד גידול כלכלי, טענה מדוז כי עלינו לשאול תמיד: "גידול של מה, ולשם מה, ולמען מי? מי יישא בעלויות הגידול, וכמה זמן יוכל להימשך? מה יהיה המחיר לכדור הארץ, וכמה גידול זה מספיק?"¹⁶ עשרות שנים דחו הכלכלנים שבלב הממסד את עמדותיה בטענה שהן רדיקליות להחריד, אבל למעשה הן אינן רחוקות מאלה של קוזנץ, יוצרו המהולל של מדד ההכנסה הלאומית בכבודו ובעצמו. "ההבחנות חייבות להישמר ברורות וחדות", הסביר קוזנץ אי-אז בשנות השישים של המאה שעברה.

"ההבחנה בין עלויות הגידול הכלכלי לתשואותיו, בין איכותו לכמותו, ובין הטווח הקצר לארוך [...] המטרות חייבות להיות מפורשות: הצבת יעדים 'ליותר' גידול כלכלי צריכה להיעשות לצד ההבהרה - גידול של מה ולשם מה."¹⁷

לפנות את הקו

לאחר שנדחקו לשוליים בעקבות הקריסה הפיננסית בשנת 2008, נבהלו מן ההדים שיצרה תנועת Occupy ברחבי העולם בשנת 2011 וחוו לחץ גובר לפעול נגד שינויי האקלים, אין זה מפתיע שהפוליטיקאים של ימינו החלו לחפש מילים שיוכלו לתת ביטוי לתפישות של קידמה חברתית וכלכלית שמעוררות השראה רבה יותר. אבל נדמה שהם שבים וחוזרים תמיד לאותה התשובה: גידול - שם העצם שנמצא תמיד בכל מקום, מעוטר במגוון מסחרר של שמות תואר יומרניים. בעקבות המשבר הפיננסי (כשאנחנו עדיין בעיצומם של משברים הנוגעים לשינויי האקלים, לעוני ולהתרחבות אי-השוויון) החלו אותן תפישות קידמה שהשמיעו מנהיגים פוליטיים שונים לגרום לי להרגיש כאילו צעדתי לתוך מעדנייה כדי לקנות כריך פשוט, ופתאום מצאתי את עצמי עומדת בפני מבחר אינסופי של ממרחים: "איזה סוג של גידול כלכלי היית רוצה היום?" אנגלה מרקל הציעה "גידול מתמשך"; דיוויד קמרון דיבר על "גידול מאוזן"; ברק אובמה העדיף "גידול מתמיד, ארוך טווח"; ז'וזפה מנואל ברוסו, נשיא הנציבות האירופית, תמך ב"גידול מתוחכם, מקיים, תומך וחסיין"; הבנק העולמי הבטיח "גידול כלכלי ירוק". ואיזה עוד טעמים יש? אולי תרצו גידול הוגן, טוב, ירוק יותר, דל-פחמן, אחראי או חזק? הבחירה בידכם - כל עוד אתם בוחרים בגידול.

לבכות או לצחוק? קודם כל לבכות, בגלל היעדר החזון בנקודת זמן כה מכרעת בהיסטוריה האנושית. ואז לצחוק, בגלל שכאשר פוליטיקאים מרגישים שהם מחויבים להוסיף לגידול בתמ"ג מונחים מסייגים רבים כל כך, ברור שהגיע הזמן להשליך את הפולש הזה אל מחוץ לקו. אין ספק

Meadows, D. (1999) 'Sustainable systems'. Lecture in the University of Michigan, 18 March 1999. .16 <https://www.youtube.com/watch?v=HMmChilZZHq>

.Kuznets, S. (1962) 'How to judge quality', in Croly, H. (ed.), The New Republic, 147: 16, p. 29. 17

שאנחנו זקוקים למטרה נעלה מהגידול הכלכלי, אבל הפוליטיקאים שלנו אינם מסוגלים למצוא את המילים המתאימות לתיאורה, והכלכלנים ממאנים כבר מזמן לטרוח ולספקן. אז הגיע הזמן לבכות ולצחוק, אבל יותר מכול, הגיע הזמן שנשוב ונדבר על מה שחשוב באמת.

כפי שראינו, האבות המייסדים של הכלכלה הפוליטית לא היססו לדבר על מה שנראה להם כבעל חשיבות וגם לא חששו לתת ביטוי לתפישותיהם בנוגע לתכליתה של הכלכלה. אבל לקראת סוף המאה ה-19, כשהכלכלה הפוליטית התפצלה בין הפילוסופיה הפוליטית למדע הכלכלה, נפער מה שהפילוסוף מייקל סנדל כינה בשם "חלל מוסרי" בליבה של המדיניות הציבורית. כיום, כלכלנים ופוליטיקאים דנים בנינוחות מופרזת בשבחם של היעילות הכלכלית, היצרניות והגידול - כאילו היו ערכים מובנים מאליהם - בו בזמן שהם מהססים לדבר על צדק, על הגינות ועל זכויות. השיח על ערכים ומטרות הוא אמנות אבודה שמחכה לתחייתה. במבוכה השמורה לבני נוער שלומדים לשוחח על רגשותיהם לראשונה, כלכלנים ופוליטיקאים מחפשים עכשיו - כמו כולנו - מילים (וכמובן, גם דימויים) שבעזרתם יוכלו לתת ביטוי לתכלית כלכלית משמעותית יותר מהגידול הכלכלי. איך נוכל ללמוד לשוב ולדבר על ערכים ועל תכליות, ולהציבם בליבו של הלוח רוח כלכלי המתאים למאה ה-21?

נקודת מוצא אפשרית ומבטיחה אחת היא ההתבוננות בשורה ארוכה של הוגים כלכליים שלא זכו לתהילה הראויה להם, שביקשו לשוב ולהציב את האנושות בלב החשיבה הכלכלית. בשנת 1819 ניסה הכלכלן השווייצרי ז'אן סיסמונדי להתוות גישה חדשה לכלכלה הפוליטית, שבמוקדה הדאגה לרווחה האנושית ולא צבירת ההון. חצי מאה מאוחר יותר צעד בעקבותיו ההוגה החברתי האנגלי ג'ון רסקין, שיצא נגד החשיבה הכלכלית בת זמנו והכריז ש"אין עושר זולת החיים [...]

המדינה העשירה ביותר היא זו שמטפחת בני אדם מאושרים ואציליים במספרים הגדולים ביותר".¹⁸ כשמהאטמה גנדי גילה את ספרו של רסקין בראשית המאה ה-20, הוא פנה להגשים את רעיונותיו בחווה שיתופית בהודו בשאיפה לייצר כלכלה שמעלה על נס את האדם המוסרי. בשלהי המאה ה-20, ביקש ארנסט פרידריך שומאכר - שעיקר פרסומו נבע מטענתו ש"קטן זה יפה" - להציב את האתיקה ואת קנה המידה האנושי בלב המחשבה הכלכלית. גם הכלכלן הצ'יליאני מנפרד מקס-ניץ הציע למקד את הפיתוח הכלכלי במענה לסדרה של צרכים אנושיים בסיסיים - כמו תנאי מחיה, השתתפות, יצירתיות ותחושת שייכות - בדרכים שמותאמות להקשרה של כל חברה ולתרבותה.¹⁹ הוגים כאלה, שרואים את התמונה הגדולה ומציעים חזונות חלופיים של הכלכלה ומטרותיה, היו פעילים לאורך כל המאות, אבל רעיונותיהם הודרו מעיניהם ומאוזניהם של המתעניינים בכלכלה, והם עצמם נדחו כנציגיה של האסכולה הרכרוכית של "הכלכלה ההומניסטית" (תיוג שבעצמו מבהיר מה טיבן של האסכולות האחרות).

והנה, הפרויקט ההומניסטי שלהם הצליח סוף-סוף לזכות בתשומת הלב ובאמינות הראויות לו. אפשר לומר שהוא החל לחדור אל לב הממסד בזכות עבודתו של הכלכלן והפילוסוף אמרטיה

18. Ruskin, J. (1860) Unto This Last, Essay IV 'Ad valorem', section 77.

19. Schumacher, E.F. (1973) Small Is Beautiful. London: Blond & Briggs; Max-Neef, M. (1991) Human Scale Development. New York: Apex Press

סן - עבודה שעליה זכה בפרס הנובל לכלכלה בשנת 1998. לטענתו של סן, הפיתוח הכלכלי צריך להתמקד ב"קידום עושרם של החיים האנושיים, במקום בקידום עושרה של הכלכלה שבה חיים בני האנוש".²⁰ במקום לתעדף מדדים כמו התמ"ג, יש לחזק ולהרחיב את יכולותיהם של בני האדם - כמו היכולת להיות בריאים, מועצמים ויצירתיים - כדי לאפשר להם לבחור באורח חיים ובמעשים, שהם בעלי ערך מבחינתם.²¹ ואולם האפשרות לממש את היכולות הללו תלויה בתורה במידת זמינותם של צורכי החיים הבסיסיים - בהתאם להקשרה של כל חברה וחברה, החל באוכל מזין, שירותי בריאות וחינוך וכלה בביטחון אישי ובקול פוליטי. בשנת 2008 הזמין נשיא צרפת דאז ניקולא סרקוזי 25 הוגים כלכליים בינלאומיים (בהנהגתו של סן ושל ג'וזף שטיגליץ, עמיתו וזוכה פרס הנובל לכלכלה גם הוא) להעריך את מדדי הקדמה הכלכלית והחברתית שהנחו את התוויית המדיניות באותה העת. בסקירה שחיברו על מצבם של המדדים שבשימוש, הגיע צוות המומחים למסקנה חד-משמעית: "מי שמנסים להנחות את הכלכלה ואת החברות שלנו", כתבו, "פועלים כמו טייסים שמנסים לנווט את דרכם בלי שיהיה בידיהם מצפן אמין".²² איש מאיתנו אינו רוצה להיות נוסע על אותו מטוס חסר כיוון. מוטלת עלינו החובה הבהולה לסייע למתווי המדיניות, לאקטיביסטים, למנהיגים עסקיים ולאזרחים גם יחד לפלס את הדרך שבה ראוי להתקדם במאה ה-21. אז הינה מצפן שמתאים למסע שלפנינו.

מצפן למאה העשרים ואחת

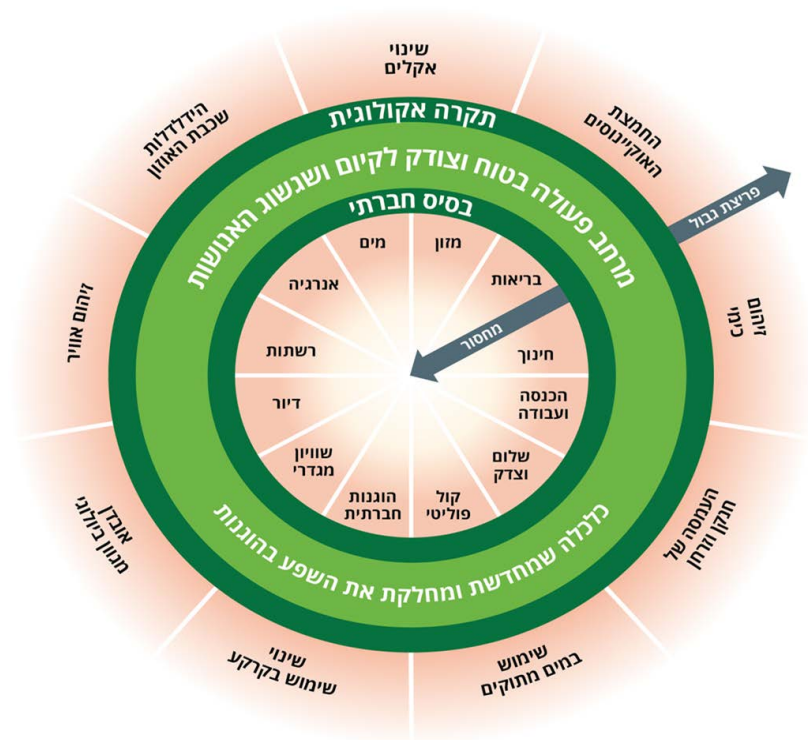
כדי להבין היכן בדיוק אנחנו עומדים בואו נחזור לשאלת היסוד: מה מאפשר לבני אדם לשגשג? עולם שבו כולנו יכולים לחיות את חיינו בכבוד, ליהנות מהזדמנויות ולהיות חלק מקהילה - ושבנו כולנו יכולים לעשות זאת במגבלות כוכב הלכת המקיים אותנו. במילים אחרות, עלינו להיכנס אל תוך הדונאט. זה הדימוי החזותי שניסחתי לראשונה בשנת 2011, כשעבדתי עם אוקספם, וההשראה לו מגיעה מחזית המחקר של מערכות כדור הארץ. בחמש השנים האחרונות, בזכות שיחות עם מדענים, אקטיביסטים, אנשי אקדמיה ומתווי מדיניות, חידשתי את הדימוי הזה ועדכנתי אותו כך שישקף את המילה האחרונה בנוגע למטרות הפיתוח הגלובליות ולמסגרת ההבנה המדעית גם יחד. הרשו לי אפוא להציג לכם את הדונאט, שבשונה מאחיו המטוגן, דווקא עשוי בהחלט להתברר כמיטיב עימנו.

אז מהו, בדיוק, הדונאט? בפשטות, מדובר במצפן חדש לגמרי להנחיית האנושות במאה זו. והוא מְכַנֵּן לעתיד שיוכל לספק את צרכיו של כל אדם, ובה בעת להגן על העולם החי שעצם קיומנו תלוי בו. כל מה שנמצא מתחת לבסיס החברתי של הדונאט מסמל חסכים ברווחה האנושית, שאיתם מתמודדים מי שחסרים להם צורכי יסוד כמו אוכל, חינוך ודור.

20. Shaikh, N. (2004) Amartya Sen: a more human theory of development. Asia Society.
<https://asiasociety.org/amartya-sen-more-human-theory-development>

21. Sen, A. (1999) Development as Freedom. New York: Alfred A. Knopf, p. 285.

22. Stiglitz, J.E., Sen, A. and Fitoussi. (2009) Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Paris, p. 9
http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf

הדונאט: מצפן למאה העשרים ואחת.
המרחב הבטוח והצודק של הקיום האנושי נמצא בין הבסיס החברתי של הרווחה האנושית לתקרה האקולוגית של הגבולות הפלנטריים

על המערכות המְחִיזות של כדור הארץ, בגלל שינויי האקלים, החמצת האוקיינוסים וזיהום כימי. אבל בין שני מערכי גבול אלה תָּחוּם מרחב מועדף אחד - שבצורתו, צורת הדונאט, קשה לטעות - שמספק לאנושות בטיחות אקולוגית וצדק חברתי. המשימה של המאה ה-21 היא חסרת תקדים: להביא את האנושות כולה למרחב בטוח וצודק זה. הטבעת הפנימית של הדונאט - הבסיס החברתי שלו - מגדירה את צורכי היסוד של החיים, אלה שאסור שיחסרו לאף אחד.

עם תריסר צרכים אלה נמנים: מזון מספק; מים נקיים וסניטציה סבירה; נגישות למקורות אנרגיה ולמתקני בישול שאינם מזהמים; נגישות לחינוך ולשירותי בריאות; דיור הוגן; הכנסה בסיסית ועבודה מכבדת; נגישות לרשתות מידע ולרשתות תמיכה חברתיות. יתרה מכך, בטבעת זו גלומה גם הדרישה להיענות לצורכי יסוד אלה תוך שמירה על שוויון מגדרי, שוויון חברתי, קול פוליטי, שלום וצדק. מאז שנת 1948 הנורמות והחוקים הבינלאומיים המסדירים את זכויות האדם חתרו לבסס את תביעתו של כל אדם, בלי קשר למעמדו הכלכלי או החברתי, ליהנות מרובם המכריע של צורכי יסוד אלה. הצבת תאריך יעד למימוש תביעה זו עבור כל תושבי כדור הארץ עשויה להישמע כמו שאיפה מוגזמת, אבל כיום זו השאיפה הרשמית. במילים אחרות, כל צורכי היסוד הללו נמנים עם היעדים לפיתוח בר-קיימא של האומות המאוחדות - שהוסכמו על ידי 193 מדינות חברות בשנת 2015 - כשרובם המכריע צריך להתממש עד שנת 2030.²³

מאז אמצע המאה ה-20, סייעו מיזמי הפיתוח הכלכלי למיליונים רבים ברחבי העולם להימנע מהמחסור. אנשים אלה היו לבני הדור הראשון במשפחותיהם שחיו חיים ארוכים ובריאים,

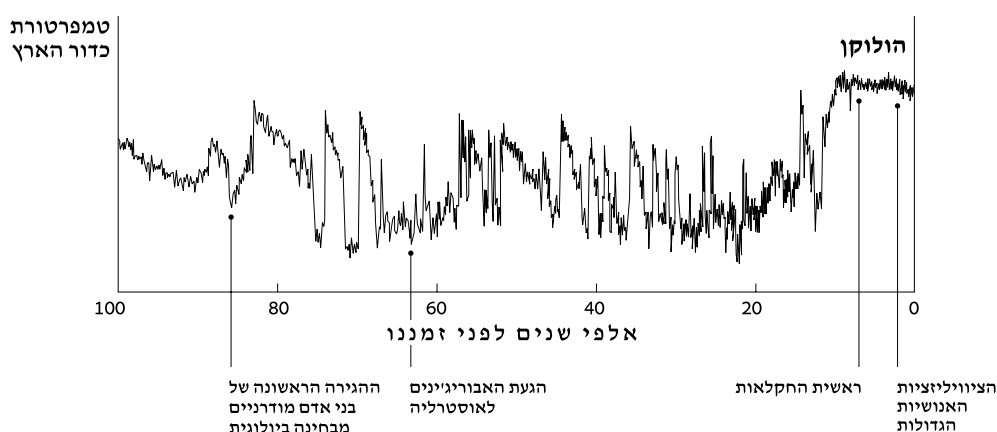
United Nations (2015) Sustainable Development Goals. 23
<https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300>

וזכו להשכלה, די מזון לאכול, מים נקיים לשתות, חשמל בבית וכסף בכיסים. עבור רבים היה השינוי מלווה גם בהגדלת השוויון המגדרי ובחיזוק הקול הפוליטי. אבל הפיתוח הכלכלי העולמי הוביל לגידול דרמטי בניצול משאביו של כדור הארץ, שהונע תחילה על ידי אורח החיים הצרכני שמאפיין מדינות שהכנסתן גבוהה, ושלאחרונה שב והוכפל על ידי גידולו המהיר של מעמד הביניים הגלובלי. עידן כלכלי זה נודע בינתיים בכינוי ההאצה הגדולה, בשל הגאות הבלתי-רגילה של הפעילות האנושית שהתרחשה במהלכו. בין השנים 1950 ל-2010 האוכלוסייה העולמית כמעט שילשה את עצמה, והתמ"ג העולמי הוכפל פי שבעה; השימוש במים מתוקים ברחבי העולם הוכפל ביותר מפי שלושה; השימוש באנרגיה הוכפל פי ארבעה, והשימוש בדשנים ביותר מפי עשרה. ההשפעות של העצמה דרמטית זו של הפעילות האנושית ניכרות לעין בבירור בשלל המדדים שמנטרים את המערכות המחיות של כדור הארץ. מאז שנת 1950 נרשמה עלייה גם במדדי ההשפעה האקולוגיים, החל בהצטברות גזי החממה באטמוספירה, עבור בהחמצת מי האוקיינוסים וכלה באובדן מגוון ביולוגי.²⁴ "קשה להגזים בקנה המידה של השינוי ובמהירותו", אומר ויל סטפן, המדען שהוביל את המחקר שמתעד מגמות אלה. "במשך חייו של אדם אחד נעשתה האנושות לכוח גיאולוגי בעל ממדים פלנטריים [...] זו תופעה חדשה והיא מלמדת על אחריות חדשה שיש לאנושות ברמה הפלנטרית - האחריות לכוכב הלכת שלנו."²⁵ אין ספק שההאצה הגדולה הזו בפעילות האנושית הפעילה לחץ על כוכב הלכת שלנו. אבל כמה לחץ בדיוק עוד יוכל כדור הארץ לשאת בטרם יתחילו מערכותיו המחיות לקרוס?

במילים אחרות, מה קובע מהי התקרה האקולוגית של הדונאט? כדי להשיב על שאלה זו עלינו להסתכל אחורה, על 100 אלף שנות החיים האחרונות על פני כדור הארץ. כמעט כל הזמן הזה - מאז החלו בני אדם קדמונים לצאת מאפריקה ולפלס דרך על פני היבשות - התנדנדה הטמפרטורה הממוצעת על פני כדור הארץ בחדות מעלה ומטה. אבל ב-12 אלף השנים האחרונות הוא נעשה חם יותר, וגם יציב הרבה יותר. תקופה גיאולוגית זו מכונה ההולוקן. וזה שם שראוי בהחלט להכירו, משום שהוא מתייחס לתקופה שסיפקה לנו, בני האדם, את הבית הטוב ביותר שהיה לנו אי פעם.

24. Steffen, W. et al. (2015) 'The trajectory of the Anthropocene: the Great Acceleration', *Anthropocene*. Review 2: 1, pp. 81-98.

25. International Geosphere-Biosphere Programme (2015) 'Planetary dashboard shows "Great Acceleration" in human activity since 1950', press release 15 January 2015 <http://www.igbp.net/news/pressreleases/pressreleases/planetarydashboardshowsgreataccelerationinhumanactivitiesince1950.5.950c2fa1495db7081eb42.html>

בביתו הטוב והמיטיב של ההולוקן. הגרף מראה את הטמפרטורה המשתנה של כדור הארץ במשך 100 אלף השנים האחרונות, בהתבסס על נתונים שנלקחו מליבת הקרח בגרינלנד. 12 אלף השנים האחרונות היו יציבות באופן יוצא דופן²⁶

החקלאות הומצאה בו זמנית ביבשות שונות במהלך ההולוקן, ומדענים מאמינים שלא הייתה זו יד המקרה. היציבות האקלימית החדשה על פני כדור הארץ אפשרה לצאצאיהם של הציידים-לקטים להתיישב במקום אחד ולחיות בהתאם לעונות השנה: בציפייה לגשמים, בברירת זרעים ושתילתם, ואז בקציר היבול.²⁷ אין זה מקרה גם שכל הציוויליזציות האנושיות הגדולות - החל בעמק האינדוס, עבור במצרים העתיקה ובשושלת שאנג בסין וכלה בבני המאיה, ביוונים וברומאים - עלו ושגשגו בתקופה גיאולוגית זו. למעשה, היה זה השלב הידוע היחיד בהיסטוריה של כוכב הלכת שלנו שבו שגשגו מיליארדי בני אדם. באופן חריג עוד יותר מדענים משערים שאלמלא הופרעו, היו תנאיו המיטיבים של ההולוקן עשויים להימשך עוד 50 אלף שנים בזכות המסלול המעגלי יוצא הדופן שבו סב כדור הארץ סביב השמש בתקופה זו - תופעה שהיא כה נדירה, עד כי התרחשויות האחרונה הייתה לפני 400 אלף שנים.²⁸ אין ספק שזה נתון שראוי לתת עליו את הדעת. הנה אנחנו, החיים על פני כוכב הלכת החי המוכר היחיד, נולדנו בעידן מסביר-הפנים ביותר שלו, שהתאפשר בזכות מסלול ההקפה הנוכחי, החריג, של כדור הארץ סביב השמש, ושהיה יכול להימשך עוד ועוד. אנחנו צריכים להיות משוגעים לגמרי כדי להעיף את עצמנו אל מחוץ למערך התנאים האופטימליים האלה של ההולוקן - אבל זה כמובן בדיוק מה שכבר עשינו ושנאנחנו ממשיכים לעשות. הלחץ הגובר שלנו על כדור הארץ הפך אותנו, בני האדם, לגורם בעל הכוח הגדול ביותר לחולל שינוי פלנטרי. למעשה בגלל ממדי השפעתנו כבר הותרנו את תקופת ההולוקן מאחורינו ונכנסנו לטריטוריה הלא מוכרת הידועה בשם אנתרופוקן: התקופה הגיאולוגית הראשונה שמעוצבת על ידי הפעילות האנושית.²⁹ מה יידרש עכשיו, בעידן האנתרופוקן, כדי

Young, O. R. and Steffen, W. (2009) 'The Earth system: sustaining planetary life-support systems', 26 pp. 295-315 in Chapin, III, F.S., Kofinas, G.P. and Folke, C. (eds), Principles of Ecosystem Stewardship: resiliencebased natural resource management in a changing world. New York: Springer

Diamond, J. (2002) 'Evolution, consequences and future of plant and animal domestication', 27. Nature 418, pp. 700-707

Berger, A. and Loutre, M.F. (2002) 'An exceptionally long interglacial ahead?' Science 297, p. 1287

Steffen, W. et al. (2011) 'The Anthropocene: from global change to planetary stewardship', AMBIO 29. pp. 739-761, 40

להמשיך ולקיים את התנאים שהכרנו בבית ההולוקן שלנו - על האקלים היציב, שפע המים המתוקים, המגוון הביולוגי המשגשג והאוקיינוסים הבריאים, משופעי הדגה, שהוא מספק לנו?

בשנת 2009 ביקשה קבוצה של מדעני כדור הארץ בראשותם של ויל סטפן ויוהאן רוקסטרומ, לספק מענה לשאלה זו. הקבוצה זיהתה תשעה תהליכים קריטיים - כמו אלה המניעים את מערכת האקלים ואת מחזור המים המתוקים - שיחד מווסתים את יכולתו של כדור הארץ לשמור על התנאים האופייניים להולוקן (כל התשעה מתוארים ביתר פירוט בנספח). בנוגע לכל אחד מתשעה תהליכים אלה נשאלה השאלה - כמה לחצים יוכלו לספוג? מהו הסף שחצייתו תעמיד בסכנה את היציבות שאפשרה לאנושות לשגשג אלפי שנים, ותסיט את כדור הארץ למצב לא ידוע, שסביר שיתרחשו בו שינויים חדשים ובלתי-צפויים? המלכוד הוא, כמובן, שאי אפשר לאתר מראש את מיקומה המדויק של סכנה זו, ומכיוון שרבים מהשינויים עלולים להיות בלתי-הפיכים, ננהג בתבונה אם נימנע מהם מלכתחילה. לאור זאת, המדענים שרטטו מערך של תשעה גבולות פלנטריים, או תחומים, שבהם סביר להניח שכל אחד מאזורי הסכנה הללו מתחיל - כאילו הציבו תמרורי אזהרה במעלה נהר, שנתיבו רצוף מפלים מסוכנים אבל סמויים מעין.

מה נוכל ללמוד מסימני האזהרה האלה? כדי להימנע משינוי מסוכן באקלים כדור הארץ, למשל, עלינו להקפיד שריכוז הפחמן הדו-חמצני באטמוספירה יהיה נמוך מ-350 חלקיקים למיליון; וכדי לא לשנות מן היסוד את שימושי הקרקע, עלינו להבטיח שלפחות 75 אחוזים מהאדמה המיוערת תישאר מיוערת גם בעתיד; וכשמדובר בשימוש בדשנים כימיים, אין להעמיס יותר מ-62 טון חנקן ו-6 מיליון טון זרחן על אדמת כדור הארץ מדי שנה. מאליו מובן שיש עדיין מוקדים רבים של אי ודאות בנוגע לכימות המספרי של גבולות אלה - ובכלל זה שאלות אודות ההשלכות האזוריות של מגבלות עולמיות כאלה. והמדע, בינתיים, ממשיך להתפתח כל הזמן. אבל מהותית, אין ספק שהגבולות הפלנטריים מספקים לנו את ההמחשה הטובה ביותר שעמדה לרשותנו עד כה באשר למה שנדרש לנו כדי להמשיך לקיים את התנאים האופטימליים של ההולוקן גם בעידן האנתרופוקן. ואלה הם תשעה הגבולות שמגדירים את התקרה האקולוגית של הדונאט - הגבולות שמעבר להם אסור לנו להפעיל לחץ נוסף על כדור הארץ, אם אנחנו מקווים להגן על יציבותו של הבית שלנו.

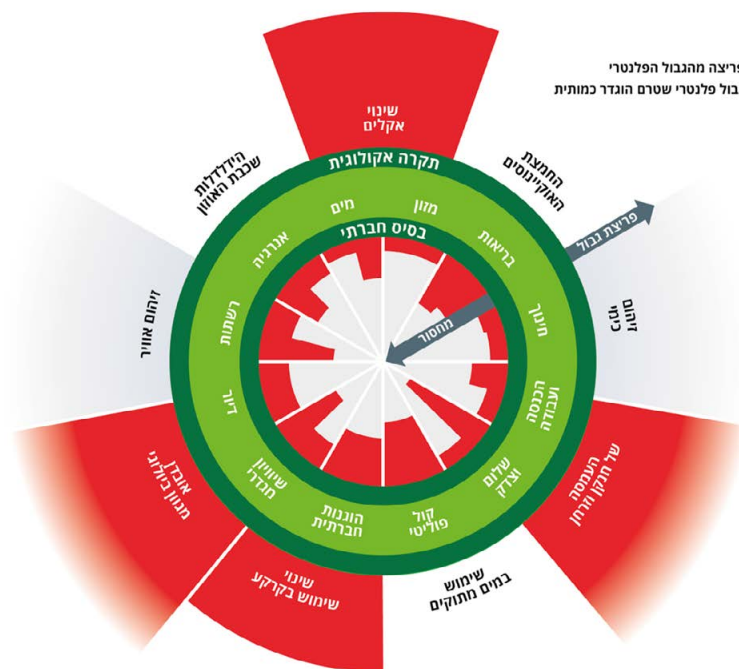
החיבור בין הבסיס החברתי של זכויות האדם לתקרה האקולוגית של הגבולות הפלנטריים הוא זה שיוצר את קווי המתאר הפנימיים והחיצוניים של הדונאט. ואין ספק שהם קשורים זה בזה לבלי התר. אם מדגדג לכם להתחיל לשרבט חיצים על גבי הדונאט כדי לבדוק איך כל אחד מהגבולות הללו עשוי להשפיע על האחרים, הבנתם את הרעיון - ועד מהרה הדונאט יתחיל להיראות יותר כמו קערה של ספגטי.

קחו למשל את השאלה, מה קורה כשאנחנו כורתים את היערות שבמורדות ההרים. שינוי כזה בשימושי הקרקע עתיד לזרז את אובדן המגוון הביולוגי, לפגוע במחזור המים המתוקים ולהאיץ את שינויי האקלים - ושינויים אלה, בתורם, יגבירו את הלחץ על היערות הנותרים.

הפגיעה ביערות ובאספקת המים המתוקים עלולה גם לגרום לקהילות מקומיות להיעשות פגיעות יותר להתפרצויות של מחלות ולירידה בייצור המזון, וכך להוביל לנשירתם של ילדים מבית הספר. וכשילדים נושרים מבית הספר, העוני - על שלל צורותיו - עלול לייצר תגובות שרשרת לדורות. תגובות שרשרת יכולות להיות גם חיוביות, כמובן. כך, למשל, היעור מחדש של מורדות ההרים נוטה להעשיר את המגוון הביולוגי, להעצים את פוריות הקרקע ואת יכולתה להחזיק במים, ולסייע בלכידת הפחמן הדו-חמצני. והיתרונות לקהילות מקומיות עשויים גם הם להיות רבים: היערות מספקים מגוון גדול יותר של סוגי מזון וחומרי גלם שימושיים, מעניקים ביטחון רב יותר באספקת המים, תורמים לשיפור התזונה והבריאות ויוצרים מקורות פרנסה יציבים יותר. יש מי שעשויים להתפתות ולנסות, בשם הפשטות, להתוות מדיניות מובחנת להתמודדות עם כל אחד מהגבולות הפלנטריים והחברתיים האלה בנפרד. אלא שזה פשוט לא עובד: קשרי הגומלין ביניהם מחייבים שכל גבול או תחום כזה יובן כחלק ממערכת חברתית-אקולוגית מורכבת, ולכן גם יטופל בתוך ההקשר הגדול יותר.³⁰

ההתמקדות בקשרי גומלין רבים אלה לאורכו ולרוחבו של הדונאט מבהירה את עומק התלות בין השגשוג האנושי לשגשוג הפלנטרי. גידול מזון בריא ומספק לכול דורש קרקעות בריאות, עשירות בחומרים מזינים, שפע מים מתוקים, מגוון רחב של יבולים ואקלים יציב. השמירה על מים נקיים ובטוחים לשתייה תלויה בכך שהמחזור ההידרולוגי יניב שפע של מי גשמים, שישובו וימלאו את האקוויפרים ואת הנהרות שעל פני כדור הארץ. השמירה על אוויר נקי לנשימה מחייבת אותנו להפסיק את פליטות החלקיקים הרעילים שיוצרים ערפיח חונק. נעים לנו להרגיש את חומה של השמש על עורפנו, אבל תחושה נעימה זו מתעתעת, משום שהיא בטוחה רק כל עוד אנחנו מוגנים מפני הקרינה האולטרה-סגולה שלה באמצעות שכבת האוזון, ורק אם גזי החממה שבאטמוספירה אינם גורמים להתחממות גלובלית קטסטרופלית.

³⁰. Folke, C. et al. (2011) 'Reconnecting to the biosphere', AMBIO 40, p. 719.

חורגים מגבולות הדונאט משני צדדיו. הפלחים הכהים שמתחת לבסיס החברתי מייצגים את הכמות היחסית של אנשים ברחבי העולם שחווים מחסור בצורכי החיים הבסיסיים. הפלחים הכהים שמקרינים מעבר לתקרה האקולוגית מייצגים את החריגה מהגבולות הפלנטריים. (לנתונים המלאים, ראו נספח)

אם התזוזה למרחב הבטוח והצודק שבין גבולו הפנימי של הדונאט לגבול החיצוני שלו היא האתגר שניצב בפנינו במאה ה-21, נשאלת השאלה: מה מצבנו עכשיו? בזכות השיפור המתמיד באיסוף הנתונים שנוגעים הן לזכויות האדם והן למדע כדור הארץ, התמונה שבידינו עכשיו ברורה מאי פעם: למרות התקדמות חסרת תקדים ברווחה האנושית בשבעים השנים האחרונות, אנחנו עדיין רחוקים מאוד מגבולות הדונאט בשני ההיבטים גם יחד. מיליוני אנשים עדיין חיים במחסור בהתייחס לכל אחד ממרכיביו של הבסיס החברתי: לכל אדם תשיעי בעולם אין די אוכל, כל אדם רביעי חי מפחות משלושה דולר ביום, ואחד מכל שמונה צעירים לא מצליח למצוא עבודה. לאחד מכל שלושה אנשים עדיין אין נגישות לשירותים סניטריים בסיסיים, ולאחד מכל אחד-עשר אין גישה למים בטוחים לשתייה. אחד מכל שישה נערים ונערות בין גיל 12 לגיל 15 לא הולך לבית הספר, כשהחלוקה המגדרית ברורה: נערות זוכות להרבה פחות השכלה מנערים. כמעט 40 אחוזים מאוכלוסיית העולם חיה במדינות שבהן ההכנסה מתחלקת בצורה לא-שוויונית במיוחד, ויותר ממחצית אוכלוסיית העולם חיה במדינות שבהן קולם הפוליטי של יחידים לוקה בחסר באופן חמור. קשה לקבל את העובדה שבמאה ה-21, פגיעות כאלה במדדי היסוד של רווחת החיים ממשיכות להגביל את הפוטנציאל של אנשים רבים כל כך.

בו בזמן, האנושות מפעילה לחץ חסר תקדים על המערכות המקיפות של כדור הארץ. למעשה, כבר חרגנו מארבעה גבולות פלנטריים לפחות: שינוי האקלים, שינוי השימוש בקרקע, העמסת חנקן וזרחן ואובדן המגוון הביולוגי. ריכוז הפחמן הדו-חמצני באטמוספירה חורג בהרבה מהמגבלה של 350 חלקיקים למיליון: נכון למרץ 2023 הוא עומד על 420 חלקיקים למיליון ומצוי במגמת

עלייה שמבטיחה אקלים חם, יבש ועוין יותר, לצד עלייה במפלס מי הים שמאיימת על עתידם של איים ושל ערי חוף בכל רחבי העולם. דשנים סינתטיים שמכילים חנקן וזרחן מוחדרים לקרקעות כדור הארץ בקצב שהוא יותר מכפול מהרמה הבטוחה. זליגת עודפי הזרחן והחנקן למקווי המים כבר הובילה לקריסת החיים באגמים, בנהרות ובאוקיינוסים רבים, ובכלל זה שטח מת במפרץ מקסיקו, ששטחו כשני שלישים משטחה של מדינת ישראל. רק 62 אחוזים מהקרקע שהייתה יכולה להיות מיוערת עדיין עומדת כיער. אבל אפילו שטח זה ממשיך להתכווץ, וכך נפגעת משמעותית יכולתו של כדור הארץ לקבע פחמן. אובדן המגוון הביולוגי חמור לאין שיעור: הכחדת המינים מתרחשת עכשיו בקצב גבוה פי עשרה לפחות מהגבול המוגדר כבטוח. אין פלא אפוא שמאז שנת 1970 איבדנו יותר ממחצית מהיונקים, הציפורים, הזוחלים, הדו-חיים והדגים בכל רחבי העולם.³¹ והלחץ האנושי על תהליכים אחרים במערכת כדור הארץ - כמו החמצת מי האוקיינוסים - ממשיך לעלות לעבר אזורי הסכנה של המדדים הפלנטריים, ואגב כך יוצר משברים מקומיים ואזוריים.

תמונת מצב קשה זו של ביתנו הפלנטרי בראשית המאה ה-21 היא כתב אישום מהדהד כנגד האנושות וכנגד נתיב הפיתוח הכלכלי העולמי שבו היא צועדת כיום. מיליארדי אנשים עדיין סובלים ממחסור בצרכים הבסיסיים ביותר, אבל האנושות כבר מצויה בתחומי הסיכון האקולוגיים העולמיים, ויציבותו המיטיבה של כדור הארץ כבר נתונה באיום עמוק ומהותי. בתנאים אלה, האם אנחנו מסוגלים לדמיין איך הקידמה יכולה להיראות?

מגידול אינסופי לשגשוג בשיווי משקל

"קדימה ולמעלה" היא אמנם מטאפורה מוכרת מאוד לקידמה, אולם היא כבר הובילה אותנו למחוזות מסוכנים בכל הנוגע לכלכלה שבה אנחנו חיים. "האנושות יכולה להשפיע על תפקודן של המערכות המקיפות של הפלנטה, החיוניות לקיומה", אומרת חוקרת האוקיינוסים קת'רין ריצ'רדסון. "יש נקודות מפנה שאנחנו לוחצים עליהן. איך זה משנה את ההגדרה שלנו למושג קידמה?"³²

יותר משישים שנה סיפרה לנו ההגות הכלכלית שהגידול בתמ"ג הוא מייצג טוב מספיק של הקידמה ושאפשר לתארו כעקומה בעלייה מתמדת. אבל המאה הזו דורשת קידמה שצורתה וכיוונה שונים עד מאוד. בנקודה זו בהיסטוריה האנושית התנועה שמתארת בצורה הטובה ביותר את הקידמה שאנחנו זקוקים לה כדי להגיע למרחב הבטוח והצודק של הדונאט, היא "הגעה לשיווי משקל דינמי". תנועה כזו מחייבת שינוי עמוק במטאפורות שלנו: מ"טוב משמעו קדימה ולמעלה" ל"טוב משמעו בשיווי משקל". וחשוב מכך - היא מחייבת שינוי בדימויה של הקידמה הכלכלית מגידול אינסופי בתמ"ג לשגשוג השומר על שיווי משקל בגבולות הדונאט.

הדימוי של הדונאט, והמדע שמבסס אותו, חדשים אולי, אבל שיווי המשקל הדינמי שהם מעוררים מתיישב עם עשורים של חשיבה על פיתוח בר-קיימא. הרעיון של כדור הארץ כחללית - קפסולה

31. WWF (2014) Living Planet Report. Gland: WWF International.

32. תקשורת אישית עם קת'רין ריצ'רדסון, 10 במאי, 2016.

עצמאית, חיה - צבר פופולריות בשנות השישים של המאה הקודמת, ועמד מאחורי תובנתו של הכלכלן רוברט היילברונר ש"כמו בכל החלליות, חיים בני-קיימא דורשים שיווי משקל מוקפד בין כישוריו של הכלי לקיים חיים ובין דרישותיהם של היושבים בו".³³ בשנות השבעים קראה הכלכלנית ברברה וורד - חלוצה בתחום הפיתוח המקיים - לפעולה עולמית שתכליתה לברר הן את "גבולותיה הפנימיים" של האנושות מבחינת הצרכים והזכויות, והן את "גבולותיו החיצוניים" של כדור הארץ מבחינת הלחצים שהוא מסוגל לעמוד בהם. למעשה, היא ציירה את הדונאט במילים במקום בקווים.³⁴ עשרים שנה אחר כך קידם הארגון הבינלאומי "ידידי כדור הארץ" את המושג "מרחב סביבתי", בטענה שכל בני האדם זכאים ליהנות מחלוקה הוגנת של המים, המזון, האוויר, הקרקע והמשאבים הטבעיים האחרים בהתאם לכושר הנשיאה של כדור הארץ.³⁵

בתרבויות מסוימות יש לרעיון של שגשוג בשיווי משקל היסטוריה ארוכה יותר. האמירה Pan metron ariston למשל - שמשמעה "הכול במידה" - הייתה שגורה בפי היוונים הקדמונים. בתרבות המאורית המושג "רווחה" משלב רווחה רוחנית, אקולוגית, משפחתית וכלכלית, שכולן ארוגות זו בזו כממדים משלימים. בתרבויות האנדים - beun vivir מילולית, "לחיות היטב" - היא תפישת עולם שמעלה על נס את "מלאות החיים בשותפות עם אחרים ועם הטבע".³⁶ בשנים האחרונות שילבה בוליביה את התפישה הזו בחוקתה, כעיקרון מנחה של המדינה, ואילו חוקתה של אקוודור הייתה בשנת 2008 לחוקה הראשונה שהכירה בזכותו של הטבע, או פאצ'ה-מאמא, "להתקיים, להתמיד, לשמר ולחדש את מחזוריו החיוניים".³⁷ תפישות הוליסטיות ומאוזנות כאלה של רווחת החיים מקבלות ביטוי גם בסמלים המסורתיים של תרבויות עתיקות רבות.

סמלים עתיקים של איזון דינמי (משמאל לימין):
היין יאנג הדאואיסטי, הטקרנגי (takarangi) המאורי, הקשר האינסופי
הבודהיסטי, והספירלה הכפולה הקלטית

החל ביין יאנג של הדאואיזם ובטקרנגי של המאורים ועד לקשר האינסופי של הבודהיזם ולספירלה הכפולה הקלטית - כל צורה כזו מבקשת לייצג ריקוד דינמי המשכי של כוחות משלימים.

Heilbroner, R. (1970) 33 'Ecological armageddon', New York Review of Books 23 April 1970. 33
<https://www.nybooks.com/articles/1970/04/23/ecological-armageddon>

Ward, B. and Dubos, R. (1973) Only One Earth. London: Penguin Books. 34

Friends of the Earth (1990) Action plan for a sustainable Netherlands. 35
<https://www.iisd.org>

Gudynas, E. (2011) 'Buen vivir: today's tomorrow', Development 54: 4, pp. 441-447. 36
https://www.researchgate.net/publication/241764771_Buen_Vivir_Today's_Tomorrow

Government of Ecuador (2008) 37 Constitution of Ecuador, Article 71. 37
<https://pdpa.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>

תרבויות מערביות שמבקשות לסלק את הגידול בתמ"ג מהקן הכלכלי אינן יכולות פשוט להחליפו בתפישת העולם האנדית או המאורית - עליהן למצוא מילים חדשות ודימויים חדשים שיוכלו לתת ביטוי ברור לתפישת עולם דומה. מה עשויות להיות המילים לתיאורה של תפישה חדשה כזו? לשם התחלה, הנה כיוון אפשרי: שגשוג אנושי במארג חיים משגשג. נכון, הניסוח הזה אולי עמוס וסבוכ - אבל זו בדיוק הנקודה: גם העומס וגם הסיבוכ מלמדים עד כמה חסרים לנו אמצעים מדויקים לביטוי של דבר-מה, שהוא כה עמוק במהותו וכה בסיסי לרווחתנו. ומה בעניין הדימוי החדש? הדונאט, כך גיליתי, ממלא כאן תפקיד חשוב.

בשלהי 2011, במסגרת ההכנות לוועידה של ארגון האומות המאוחדות בנוגע לפיתוח בר-

קיימא, נסעתי למטה האו"ם בניו יורק כדי להציג את הדונאט בפני נציגים ממגוון רחב של מדינות, ולבחון את תגובתם למודל. נפגשתי בתחילה עם הארגנטינאים, משום שהם עמדו אז בראש ה-G77, קואליציית המדינות המתפתחות, שהיא הגדולה באו"ם. בזמן שהסברתי את הדונאט לנציגתה של ארגנטינה במשא ומתן, היא תופפה על תמונתו בנחישות באצבעה ואמרה "תמיד חשבתי כך על פיתוח בר-קיימא. הלוואי שתוכלי לגרום גם לאירופאים לראותו כך". סקרנית, הלכתי ביום המוחרת להציג את הדונאט בפני חדר גדוש בפקידים אירופאים. לאחר שהקרנתי את הדונאט על המסך והסברתי את הרעיון המנחה שלו, היה זה הנציג הבריטי שדיבר ראשון. "זה מעניין, אנחנו שומעים את הנציגים מאמריקה הלטינית מדברים על ה'פאצ'ה-מאמא', וזה נשמע לנו רוחני מדי" - אמר, אגב נענוע ידיו באוויר לשם הדגמה - "אבל כאן, אני רואה שזו יכולה להיות דרך מבוססת-מדע לומר משהו שלמעשה אינו שונה כל כך". לפעמים דימויים עשויים לגשר על פני פערים שמילים אינן מסוגלות לגשר עליהן.

בהתחשב בעובדה שאנחנו רחוקים להפליא משיווי משקל - אנחנו הרי חורגים מהגבולות משני צידי הדונאט - ההגעה לאיזון נראית כמשימה מבהילה ומאיימת. "אנחנו בני הדור הראשון שיוודע שהוא חותר תחת יכולתה של מערכת כדור הארץ לתמוך בהתפתחות האנושית", אומר יוהאן רוקסטרם. "זו תובנה חדשה ועמוקה, ולפחות בפוטנציה, היא מפחידה מאוד-מאוד [...] אולם מצב זה הוא גם פריבילגיה אדירה, משום שמשמעותו היא שאנחנו בני הדור הראשון שיוודע שעליו להוביל שינוי מידי לקראת עתיד עולמי בר-קיימא."³⁸

Rockström, J. The Great Acceleration. Lecture 3 in Planetary Boundaries and Human Opportunities .38 online course, <https://www.sdsnedu.org/learn/planetary-boundaries-andhuman-opportunities-fall-2014>

במילים אחרות, הדור שלנו יכול להיות דור המפנה: הדור שיתחיל בהשבתה של האנושות אל המסלול לעבר אותו עתיד. דמיינו מה היה קורה אם היינו מתכננים את חיינו בהתאם לדונאט, ושואלים את עצמנו: איך הדרך שבה אני עצמי קונה, אוכלת, נוסעת, מתפרנסת, מנהלת את כספי, בוחרת ומתנדבת משפיעה על הגבולות החברתיים והפלטניים? מה היה קורה אם כל חברה הייתה מתכננת את פעולותיה סביב הדונאט ושואלת את עצמה: האם החברה שלנו היא חברת דונאט, שעיקר עסקיה מסייעים לקרב את האנושות למרחב הבטוח והצודק? דמיינו את שרי האוצר של ה-G20 - שמייצגים את הכלכלות החזקות בעולם - נפגשים סביב שולחן ישיבות שצורתו צורת דונאט כדי לדון בעיצובה של מערכת פיננסית עולמית, שמכוונת להביא את האנושות אל הנקודה המיטבית הזו. דיונים כאלה יכולים לשנות את העולם. ואמנם יש מדינות, חברות וקהילות שדיונים כאלה כבר מתרחשים בהן הלכה למעשה. אוקספם פרסמה דוחות דונאט לאומיים שחשפו עד כמה כל אחת מהמדינות, מבריטניה ועד דרום אפריקה, רחוקה מהחיים במרחב בטוח וצודק.³⁹ במחוז יונאן שבסין ערכו חוקרים ניתוח ברוח הדונאט של ההשפעות החברתיות והאקולוגיות של התעשייה והחקלאות שסביב אגם ארהיי, מקור המים העיקרי של האזור.⁴⁰ חברות כמו פטגוניה, יצרנית בגדי הטיולים האמריקנית, וסינסבוריס, רשת המרכולים הבריטית, השתמשו בדונאט כדי לקדם חשיבה מחדש על האסטרטגיה התאגידית שלהן. ובקוסטאד שבדרום אפריקה - העיר הצומחת ביותר בפרובינציית קואזולו-נטאל - חֶבְרָה העירייה למתכננים אורבניים ולקבוצות בקהילה בשימוש בדונאט, כדי לסייע בהתוויית חזון לעתיד צודק ומקיים לעיר.⁴¹

יוזמות כאלה הן ניסיונות שאפתניים בשינוי כיוון הפיתוח הכלכלי, אבל האם יכול להיות שקנה המידה הפלטני של הדונאט פשוט שאפתני מדי בשביל הכלכלה? לא ולא: זהו קנה המידה הנכון לזמננו. ביוון העתיקה, כשקסנופון העלה לראשונה את השאלה הכלכלית "מהו הניהול המיטבי של משאבי משק הבית?" הוא חשב על משק הבית היחיד. לקראת סוף חייו הוא הפנה את תשומת ליבו לרמה הבאה, כלכלתה של עיר-המדינה, והעלה הצעות למדיניות בנושאי סחר, מיסוי והשקעה ציבורית שהותאמו לעירו, אתונה. כמעט אלפיים שנים מאוחר יותר, בסקוטלנד, הסיט אדם סמית' בנחישות את תשומת ליבה של הכלכלה לרמה הבאה - זו של מדינת הלאום. סמית' תהה מדוע כלכלתן של מדינות אחדות משגשגת, ואילו כלכלתן של אחרות מדשדשת במקום. נקודת המבט הלאומית על הכלכלה שפיתח סמית' לכדה את תשומת ליבם של מתווי המדיניות הציבורית במאות הבאות ומיוצגת גם בהשוואות הסטטיסטיות השנתיות בין נתוני התמ"ג הלאומיים. אבל בעת הזו, כשאנחנו מתמודדים עם כלכלה בינלאומית מסועפת ומשורגת, הגיע הזמן שהדור הנוכחי של כלכלנים ושל הוגים כלכליים ינקוט בצעד הבלתי-נמנע הבא: העידן שבו

39. Sayers, M. and Trebeck, K. (2014) The Scottish Doughnut: a safe and just operating space for Scotland. Oxford: Oxfam GB, Sayers, M. (2015) The Welsh Doughnut: a framework for environmental sustainability and social justice. Oxford: Oxfam GB, Sayers, M. (2015) The UK Doughnut: a framework for environmental sustainability and social justice. Oxford: Oxfam GB, and Cole, M. (2015) Is South Africa Operating in a Safe and Just Space? Using the doughnut model to explore environmental sustainability and social justice. Oxford: Oxfam GB

40. Dearing, J. et al. (2014) 'Safe and just operating spaces for regional social-ecological systems', Global Environmental Change 28, pp. 227–238

41. City Think Space (2012) Koksstad & Franklin Integrated Sustainable Development Plan 15, https://issuu.com/city_think_space/docs/kisdip_final_report

אנו חיים הוא זה של הרמה הבאה - של כלכלתה של הפלנטה - לכן ההבנה איך לתחזק אותה חיונית מאי פעם להבטחת שלומנו וביטחוננו של ביתנו המשותף.

האם נוכל לחיות בתחומי הדונאט?

הדונאט מספק לנו מצפן שמתאים למאה ה-21, אבל מה קובע אם נוכל באמת להתכנס במרחב הבטוח והצודק שלו? חמישה גורמים משחקים כאן ללא ספק תפקיד מפתח: אוכלוסייה, חלוקה, שאיפות, טכנולוגיה וממשל.

גודל האוכלוסייה חשוב בהחלט, כמובן: ככל שנהיה רבים יותר, יידרשו משאבים רבים יותר כדי להיענות לצורכיהם ולזכויותיהם של הכול; לכן חיוני שמספר בני האדם בעולם יתייצב. החדשות הטובות הן שאף על פי שהאוכלוסייה העולמית ממשיכה לגדול, קצב הגידול שלה מצוי במגמת ירידה חדה מאז שנת 1971. יתרה מזאת, לראשונה בהיסטוריה האנושית הגורם לירידה זו אינו רעב, מחלות או מלחמות, אלא דווקא הצלחה.⁴² עשורים של השקעה ציבורית בבריאותם של תינוקות ושל ילדים, בהשכלתן של נערות, בסוגיות שנוגעות לבריאות נשים ולפוריותן ולהעצמת נשים בכלל, הובילו אותנו סוף-סוף לנקודה שבה נשים מסוגלות לתכנן את גודל משפחתן ולהשפיע עליו. בהתבוננות מבעד לעדשת הדונאט, המסר ברור: הדרך היעילה ביותר לייצב את גודלה של האוכלוסייה האנושית היא להבטיח שכל אדם יוכל לחיות חיים חופשיים ממחסור, מעל לבסיס החברתי של הדונאט. אם גודלה של האוכלוסייה חשוב, הרי ברור שענייני חלוקה והקצאה חשובים לא פחות, משום שאי שוויון קיצוני דוחף את האנושות אל מחוץ לגבולות הדונאט משני צדדיו. בגלל הפערים העולמיים במדדי השוויון בהכנסות, האחריות לפליטות גזי החממה העולמיות מעוותת עד מאוד: 10 האחוזים העליונים מקרב הפולטים - חישבו עליהם כעל שיאני הזיהום העולמיים של כל יבשת - מפיקים כ-52 אחוזים מכלל הפליטות העולמיות, בעוד 50 האחוזים התחתונים של כלל האוכלוסייה העולמית תורמים - יחד - 7 אחוזים בלבד.⁴³ גם בצריכת המזון קיימים פערים עצומים. כ-13 אחוזים מאוכלוסיית העולם סובלים מתת-תזונה. כמה מזון דרוש כדי לספק את צורכיהם הקלוריים? רק 3 אחוזים מצריכת המזון העולמית. זאת בעוד 30 עד 50 אחוזים מהמזון העולמי יורדים לטמיון לאחר הקציר, בגלל בזבז בשרשראות האספקה העולמיות או בגלל שאריות המזון המושלכות לפחי האשפה הביתיים.⁴⁴ במילים אחרות, אילו היינו משתמשים ב-10 אחוזים בלבד מכלל המזון שממילא לא נאכל אף פעם, היה אפשר לשים קץ לבעיית הרעב בעולם כולו. מכאן עולה בבירור שהכניסה לתחומי הדונאט דורשת חלוקה שונה לחלוטין, והוגנת בהרבה, של המשאבים העומדים לרשות האנושות.

הגורם השלישי הוא השאיפות, או התקוות - כל מה שאנשים מחשיבים כחיוני לחיים טובים. אחת ההשפעות הגדולות ביותר על שאיפותינו נגזרת מתנאי חיינו - איך ואיפה אנחנו חיים. בשנת 2009

42. Dorling, D. (2013) Population 10 Billion. London: Constable, pp. 303-308.

43. Chancel, L. and Piketty, T. (2015) Carbon and Inequality: from Kyoto to Paris. Paris: Paris School of Economics.

44. Institute of Mechanical Engineers (2013) Global Food: waste not, want not. London: Institute of Mechanical Engineers, <https://www.imeche.org/policy-and-press/reports/detail/global-food-waste-not-want-not>

לראשונה התגוררו יותר ממחצית מבני האדם בעולם בערים וביישובים עירוניים. עד שנת 2050 נתון זה צפוי להאמיר ל-70 אחוזים. החיים בעיר נוטים להעצים את השפעתם של ההמונים ואת השפעות הפרסום: שלטי החוצות, שהדימויים עליהם מבטיחים שהחיים הטובים נמצאים מרחק קנייה

אחת מאתנו, מזינים את התשוקה לצרוך עוד ועוד - מכוניות מהירות יותר, מחשבים ניידים דקים יותר, חופשות אקזוטיות יותר וגאדג'טים עדכניים יותר. בניסוחו המבריק של הכלכלן טים ג'קסון, "משכנעים אותנו להוציא כסף שאין לנו על דברים שאין לנו צורך בהם כדי לעשות רושם חולף על אנשים שכלל לא אכפת לנו מהם".⁴⁵ נוכח קצב הגידול המהיר של מעמד הביניים ברחבי העולם, לסגנון החיים שאנשים שואפים אליו יהיו השלכות ברורות על הלחץ שאנחנו מפעילים על הגבולות הפלנטריים. העיור ללא ספק מזין את הצרכנות, אבל הוא גם מספק הזדמנויות להיענות בצורות יעילות בהרבה לרבים מהצרכים האנושיים - כמו דיור, תעבורה, מים, סניטציה, מזון ואנרגיה. כ-60 אחוזים מהשטח שצפוי להיות עירוני עד שנת 2030 טרם נבנה, כך שלטכנולוגיות שישמשו לבניית התשתית הנחוצה יהיו השלכות חברתיות וסביבתיות מרחיקות-לכת.⁴⁶

האם יוכלו מערכות תעבורה ציבוריות חדשות, מהירות וזולות יותר, להחליף את פקקי התנועה הגדושים במכוניות פרטיות? האם יוכלו מערכות האנרגיה העירוניות המודרניות, המבוססות על רשתות אנרגיה סולארית שייפרשו על פני הגגות, לגמול אותנו מהשימוש בדלקי מאובנים? האם אפשר לתכנן בניינים כך שיוכלו לקרר ולחמם את עצמם, בעצמם? האם אפשר לייצר את צורכי המזון של עיר באופנים שיסייעו לקבע יותר פחמן בקרקע, ובו בזמן יספקו משרות טובות יותר לתושביה? כל זה תלוי מאוד בבחירות הטכנולוגיות שנעשות כבר היום. גם הממשל ממלא תפקיד מכריע - מקנה המידה המקומי והעירוני ועד לזה המדינתי, האזורי ואפילו העולמי. תכנון הממשל באופנים שמותאמים לאתגרים העומדים בפנינו מעלה דילמות פוליטיות כבדות משקל, שבתורן מצריכות התמודדות עם הציפיות והאינטרסים העמוקים של מדינות, של תאגידים ושל קהילות גם יחד. ברמה העולמית, למשל, נדרשות מערכות ממשל שיכולות למתן את הלחצים שהאנושות מפעילה על הגבולות הפלנטריים באופן שיהיה הוגן מבחינת ההשפעות האזוריות והלאומיות וחלוקתן. בה בעת, עליהן לקחת בחשבון קשרי גומלין מורכבים בין ענפים שונים - כמו אלה שבין ענפי המזון, המים והאנרגיה; לשכלל את יכולת התגובה שלהן לאירועים בלתי-צפויים, כמו המשברים העולמיים במחירי המזון; ולבסוף, גם לפתח גישה שקולה ואחראית לטכנולוגיות מתפתחות. הרבה תלוי אפוא בשאלה, אם המאה ה-21 תצליח לייצר מערכות ממשל יעילות הרבה יותר, בכל קנה מידה, מאלה שהכרנו עד כה. לכל חמשת הגורמים הללו - אוכלוסייה, חלוקה, שאיפות, טכנולוגיה וממשל - תהיה השפעה מכרעת על סיכוייה של האנושות להיכנס אל המרחב הבטוח והצודק של הדונאט. לכן כל אחד מהם ניצב בלב-ליבם של דיונים נמשכים בסוגיות שנוגעות להתוויית מדיניות. עם זאת, הם לא יוכלו לחולל שינוי בקנה המידה הדרוש, אם לא נערוך שינוי מקיף גם בחשיבה הכלכלית העומדת בבסיס התהליך. שינוי כזה לא נעשה מזה זמן רב - ויש שיאמרו שכבר פספסנו את ההזדמנות שלנו. אבל הסטודנטים לכלכלה של

45. Jackson, T. (2010) 'An economic reality check'. TED Talk, https://www.ted.com/talks/tim_jackson_an_economic_reality_check

46. Secretariat of the Convention on Biological Diversity (2012) Cities and Biodiversity Outlook, .46 Montreal, <https://www.cbd.int/authorities/doc/cbo-1/cbd-cbo1-book-f.pdf>

ימינו עשויים בהחלט להיות בני הדור האחרון שיש לו סיכוי להגשים את המטרה שהצבנו לעצמנו למאה ה-21. מגיעה להם, לכל הפחות, תפישת עולם כלכלית שתאפשר להם את סיכויי ההצלחה המרביים. למעשה, תפישה כזו מגיעה לא רק להם, אלא גם לנו. פלישתו של הגידול בתמ"ג אל הקן הכלכלי והשתלטותו עליו התרחשו בעידן של שפל כלכלי, של שתי מלחמות

העולם ושל המלחמה הקרה, אבל הן נמשכות כבר יותר משבעים שנה. כשנביט אחורה בעוד עשורים אחדים, נחשוב בלי ספק: כמה מוזר שפעם ניסינו לנטר ולנהל את משק הבית הפלנטרי המורכב שלנו בעזרת מדד כה מתעתע, כה חלקי וכה מלאכותי כמו התמ"ג. המשברים של זמננו תובעים יעד שונה מאוד, ואנחנו עדיין רק בראשית הדרך בכל הנוגע לתיאורו של יעד זה ולזיהויו. אם היעד הוא להגשים שגשוג אנושי במארג חיים משגשג - יעד דומה למדי לזה של מודל הדונאט - איך נוכל לחשוב על הכלכלה (ולשרטט אותה) בצורה הטובה ביותר ביחס למכלול? כפי שנראה, לדרך המסורתית שבה תיארו הכלכלנים את הכלכלה - כשהם מכריעים למעשה מה ייכלל בסיפור הכלכלי ומה יודר ממנו - היו השלכות הרות גורל על כל מה שקרה בהמשך.

Kate Raworth, Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist, Random House, 2017

מתוך ספרה של קייט רייורת', "כלכלת הדואנט" (עורכים ראשיים: יונתן יעקבזון ואיתמר ויצמן; תרגום מאנגלית: נעמי זוסמן; עריכת תרגום: תמר נויגרטרן; ייעוץ מדעי: ליה אטינגר; עיצוב כריכה: ליאות בר-נוי), שראה אור בהוצאת רדיקל – בית לרעיונות.

ג'ייסון היקל

דרכים אל עולם פוסט-קפיטליסטי

אנחנו יכולים לעבור לכלכלה שאינה מבוססת על צמיחה מבלי להשפיע לרעה על הרווחה של בני האדם. כך אפשר לעשות זאת במספר צעדים (יחסית) פשוטים. פרק מתוך "פחות זה יותר", מאת ג'ייסון היקל

"איננו יכולים להציל את העולם על ידי ציות לכללים, כי הכללים חייבים להשתנות".

גרטה תונברג

ברגע שמבינים שאפשר לשגשג בלי גידול במדדי כלכלה, פתאום האופקים שלנו נפתחים. פתאום אפשר לדמיין סוג אחר של כלכלה, ואנחנו חופשיים לחשוב בצורה הגיונית יותר על דרכי תגובה למצב החירום האקלימי. זה דומה למה שקרה במהפכה הקופרניקאית. האסטרונומים הקדומים יצאו מנקודת הנחה שהארץ נמצאת במרכז היקום, אבל ההנחה הזו יצרה אינספור בעיות - תנועת הכוכבים האחרים הייתה לא הגיונית. היא יצרה בעיות מתמטיות שאי אפשר היה לפתור. כשהאסטרונומים השלימו לבסוף עם כך שהארץ וכל שאר כוכבי הלכת סובבים את השמש, פתאום כל החישובים המתמטיים הפכו פשוטים יותר. כך קורה כשאנחנו מסלקים את הגידול ממרכז הכלכלה. פתאום קל יותר לפתור את המשבר האקולוגי.

בואו נתחיל באתגרים הדחופים ביותר שעומדים מולנו. אם אנחנו רוצים להפחית את פליטות הגזים במהירות שתבטיח התחממות של פחות מ-1.5 מעלות צלזיוס (או אפילו 2 מעלות; אבל

אסור לנו לעולם להסכים לעתיד מסוכן כזה), אז אנחנו צריכים לצמצם את סך השימוש באנרגיה. ככל שנשתמש בפחות אנרגיה, יהיה לנו קל יותר לבצע מעבר מהיר לאנרגיה מתחדשת. מדינות בעלות הכנסה נמוכה עדיין צריכות, כמובן, להגדיל את השימוש שלהן באנרגיה כדי לספק את צורכי האנשים. לכן צריך להתמקד כאן במדינות בעלות הכנסה גבוהה; מדינות שחצו את הגבולות הפלנטריים הבטוחים, וצורכות הרבה יותר מכפי שהן צריכות.

לא מדובר כאן רק בשינוי התנהגות של יחידים כמו כיבוי האורות כשאתם יוצאים מהחדר. ברור, זה חשוב (וברור שצריך לעבור לשימוש בנורות LED, לשפר את הבידוד בבתים וכן הלאה), אבל בסופו של דבר אנחנו צריכים לשנות את אופן הפעולה של הכלכלה עצמה. חשבו על כל האנרגיה שנדרשת כדי להפיק ולייצר ולשנע את כל הסחורות שהכלכלה מגלגלת מדי שנה. דרושה אנרגיה כדי להפיק חומרי גלם מהאדמה וכדי להפעיל את בתי החרושת שהופכים אותם למוצרים. דרושה אנרגיה כדי לארוז את המוצרים האלה ולשלוח אותם לכל רחבי תבל במשאיות וברכבות ובמטוסים, לבניית מחסנים וחנויות, וכדי לעבד את כל הפסולת אחרי השימוש במוצרים. הקפיטליזם הוא מכונה היונקת כמויות אדירות של אנרגיה. כדי לצמצם את השימוש באנרגיה, אנחנו צריכים להאט את הכול. להאט את הקצב המטורף של הפקת החומרים, הייצור והבזבז, ולהאט את קצב החיים המטורף שלנו.

לכך אנחנו מתכוונים במונח "יציבות". שוב, לא מדובר בהקטנת התמ"ג. מדובר בהקטנת התפוקה של חומרים ואנרגיה בכלכלה, כדי להחזיר אותה שוב לאיזון עם העולם החי, תוך חלוקה הוגנת יותר של הכנסה ומשאבים, שחרור בני האדם מעבודה מיותרת, והשקעה בשירותים הציבוריים שאנשים זקוקים להם כדי לשגשג. זהו הצעד הראשון לעבר ציוויליזציה אקולוגית יותר. כמובן, ייתכן שבעקבות זאת התמ"ג יגדל בקצב איטי יותר, או יפסיק לגדול ואולי אפילו יקטן. ואם כך, זה בסדר; כי התמ"ג אינו מה שחשוב. בתנאים נורמליים הדבר עלול להביא למיתון. אבל מיתון הוא מה שקורה כאשר כלכלה התלויה בגידול מפסיקה לגדול: זהו אסון. יציבות היא משהו אחר לגמרי. היא כרוכה במעבר לכלכלה מסוג אחר לגמרי - כלכלה שאינה זקוקה מלכתחילה לגידול. כלכלה שמאורגנת סביב השגשוג האנושי והיציבות האקולוגית, ולא סביב הצבירה הבלתי-פוסקת של ההון.

עצירת חירום

כפי שראינו בפרק 2, מדינות בעלות הכנסה גבוהה צורכות בממוצע 28 טונות של חומרים לאדם בשנה. אנחנו צריכים לצמצם את הצריכה הזו בחזרה לרמות בנות-קיימא. מה שנפלא בהתמקדות בחומרים הוא שהיא מביאה למגוון של יתרונות רבי-עוצמה. האטת השימוש בחומרים פירושה הפחתת הלחצים על מערכות אקולוגיות. פירושה פחות בירוא יערות, פחות הרס של בתי גידול, פחות קריסה של מגוון ביולוגי. ופירושה גם שהכלכלה שלנו תשתמש בפחות אנרגיה, ולכן תאפשר לנו לעבור מהר יותר לאנרגיות מתחדשות. פירושה גם שנצטרך פחות פאנלים סולריים וטורבינות רוח וסוללות מכפי שצפוי אחרת, וזה אומר פחות לחץ על מקומות (בעיקר בדרום הגלובלי) שבהם החומרים הללו מופקים, ופחות לחץ על הקהילות שחיות שם.

במילים אחרות, יציבות - צמצום השימוש בחומרים ובאנרגיה - היא פתרון קוהרנטי מבחינה אקולוגית למשבר רב-פנים. והבשורות הטובות הן שאנחנו יכולים לעשות זאת ללא כל השפעה שלילית על רווחתם של בני האדם. למעשה נוכל לעשות זאת תוך שיפור חייהם של בני האדם. כיצד זה אפשרי? המפתח הוא לזכור שהקפיטליזם הוא שיטה שמאורגנת סביב ערך-חליפין, לא סביב ערך-שימוש. הייצור מכוון בעיקר לצבירת רווחים ולא לסיפוק צורכיהם של בני האדם. למעשה במערכת מכוונת-גידול, המטרה היא לעיתים קרובות להימנע מסיפוק צורכיהם של בני האדם, ואפילו לדאוג לכך שהצורך לעולם לא ייעלם. כשמבינים זאת, מתברר שאנחנו לכודים בצבת של כלכלה שהיא בזבזנית באורח פעיל ומכוון, ואינה משרתת שום מטרה אנושית.

צעד 1. להפסיק את ההתיישנות מתוכננת

הנטייה הזו ברורה יותר מכול במה שנוגע להתיישנות מתוכננת. בניסיון נואש להגדיל את המכירות שלהן, חברות מנסות ליצור מוצרים שנועדו להתקלקל ושצריך להחליף אחרי תקופה קצרה יחסית. הנוהג הזה תועד לראשונה בשנות ה-20 של המאה העשרים, כאשר יצרניות נורות, בראשות החברה האמריקנית "ג'נרל אלקטריק", יצרו קרטל ותכננו לקצר את משך החיים של נורות להט - מכ-2,500 שעות בממוצע, ל-1,000 שעות או אפילו פחות. זה עבד כמו קסם. המכירות טיפסו מעלה במהירות והרווחים נסקו. הרעיון התפשט במהירות לענפים אחרים והיום התיישנות מתוכננת היא תכונה נפוצה של הייצור הקפיטליסטי.

ניקח כדוגמה את מכשירי החשמל הביתיים - דברים כמו מקררים, מכונות כביסה, מדיחי כלים ותנורי מיקרוגל. היצרנים מודים שמשך החיים הממוצע של המוצרים האלה צנח לפחות משבע שנים. אבל כאשר מוצר "מת" זה לא קורה בגלל תקלה מערכתית, אלא בגלל רכיבים חשמליים קטנים שאפשר היה לתכנן אותם בקלות כך שישרדו שנים רבות הרבה יותר, ובעלות מזערית. ועם זאת, תיקון החלקים האלה הוא לעיתים קרובות יקר ולא כדאי, כי הוא עולה כמעט כמו החלפת המכונה כולה. במקרים רבים מכשירי חשמל מתוכננים כך שטכנאים לא יוכלו כלל לתקן אותם. אנשים נאלצים להשליך לאשפה אחת לכמה שנים ערימות גדולות של מתכות ופלסטיק תקינים לגמרי, ללא שום סיבה טובה.

זה נכון גם לגבי מכשירים טכנולוגיים שבהם אנחנו משתמשים בכל יום. כל מי שאי פעם רכש מכשיר של "אפל" יודע זאת היטב. אסטרטגיית הצמיחה של החברה נשענת כנראה על טקטיקה משולשת: אחרי שנים ספורות של שימוש, המכשירים הופכים לאיטיים כל כך שאין בהם תועלת; תיקונים הם בלתי-אפשריים או יקרים כל כך שהם לא כדאיים; ומסעות פרסום נועדו לשכנע אנשים שהמכשירים שלהם מיושנים מדי. אפל אינה היחידה, כמובן. חברות טכנולוגיה מכרו 13 מיליארד טלפונים חכמים בין 2010 ל-2019. רק כשלושה מיליארד מאלה נמצאים היום בשימוש. פירוש הדבר הוא, שעשרה מיליארד טלפונים חכמים הושלכו במהלך העשור האחרון. תוסיפו לזה מחשבים שולחניים, מחשבים ניידים וטאבלטים ואנחנו מדברים על הרים של פסולת אלקטרונית מיותרת - שרובה מיוצר על ידי התיישנות מתוכננת. בכל שנה 150 מיליון מחשבים שהושלכו לאשפה נשלחים למדינות כמו ניגריה, שם הם מושלכים למזבלות באוויר הפתוח והעופרת, הארסן והחומרים הרעילים האחרים שדולפים מהם מחלחלים אל תוך האדמה.

זה לא שהאפשרות לייצור מכשירים ארוכי-חיים שניתנים לשדרוג אינה קיימת - היא קיימת - אבל הפיתוח שלה מעוכב בכוונה לטובת הגידול הכלכלי. חברות הטכנולוגיה הכי גדולות שלנו, שאנו כה מתפעלים מחדשנותן, מדכאות את פיתוח החידושים שאנחנו זקוקים להם, כי הדבר נוגד את צו הגידול. ולא מדובר רק במוצרי חשמל ובטלפונים חכמים. זה בכל מקום. גרבי ניילון שנועדו להיקרע אחרי כמה לבישות, מכשירים עם חיבורים חדשים שהופכים את כל המטענים והמחברים הישנים לבלתי-אפשריים לשימוש - לכולם יש סיפורים על האבסורד הבלתי-הגיוני שבהתיישנות מתוכננת. איקאה הפכה לאימפריה של מיליארדי דולרים בעיקר בזכות המצאת רהיטים שהם, בפועל, חד-פעמיים. אזורים שלמים של יערות בסקנדינביה הפכו לשולחנות ויחידות מדפים זולים, שמתוכננים כך שיושלכו לאשפה.

יש כאן פרדוקס. אנחנו אוהבים לחשוב שהקפיטליזם הוא שיטה שבנויה על יעילות רציונלית, אבל האמת הפוכה לגמרי. התיישנות מתוכננת היא צורה של חוסר-יעילות מכוונת. חוסר-היעילות הזה (למרבה הפלא) הוא הגיוני במונחים של מקסום רווחים, אבל מנקודת המבט של הצרכים האנושיים, ומנקודת המבט האקולוגית, זהו טירוף: טירוף במונחים של המשאבים שמבזבזים, וטירוף במונחים של האנרגיה המיותרת הנצרכת. זהו גם טירוף במונחים של עבודה אנושית, כשחושבים על מיליוני השעות שמושקעות בייצור של טלפונים חכמים ומכונות כביסה ורהיטים, פשוט כדי למלא את החלל שנוצר, בכוונה, על ידי ההתיישנות המתוכננת. זה כמו להשליך מערכות אקולוגיות וחיי אדם לבור חסר-תחתית של ביקוש. והחלל הזה לא יתמלא לעולם.

בכלכלה שהיא הגיונית ויעילה באמת, חברות כמו אפל היו יוצרות חידושים שיאפשרו לייצר מכשירים השורדים זמן ממושך וניתן להחליף בהם חלקים בצורה מודולרית (כמו, למשל, FairPhone), לצמצם את מכירות המוצרים החדשים שלהן, וככל האפשר לתחזק ולשדרג את המלאי הקיים. אבל בכלכלה קפיטליסטית זאת אינה אפשרות. יש מי שמתפתים להאשים יחידים שקונים יותר מדי טלפונים חכמים או מכונות כביסה, אבל האשמות כאלה מחמיצות את העיקר. אנשים הפכו לקורבנות של המכונה הזו. כשמאשימים יחידים, תשומת הלב שלנו מוסטת מהגורמים המערכתיים.

איך עלינו להתמודד עם מקרים כאלה של חוסר-יעילות? אחת האפשרויות היא לחייב חברות לספק אחריות מורחבת למוצריהן. כבר קיימת טכנולוגיה שמאפשרת למוצרי חשמל לשרוד בממוצע פי שניים או פי חמישה מכפי שהם שורדים כיום, עם משך חיים של עד 35 שנה, בתוספת מחיר קטנה. בעזרת חקיקה פשוטה נוכל לדרוש מהיצרנים לספק אחריות למוצרים למשך הזמן המרבי האפשרי. אם אפל הייתה חייבת לספק אחריות של עשר שנים, הייתם רואים באיזו מהירות היא הייתה מתכננת מחדש את מוצריה כך שיהיו עמידים וניתנים לשדרוג.

אנחנו יכולים גם לקבוע "זכות לתיקון", ולקבוע שייצור דברים שלא ניתנים לתיקון על ידי משתמשים רגילים או על ידי טכנאים עצמאים - ובאמצעות חלקי חילוף במחיר סביר - יהיה בלתי-חוקי. למעשה חוקים מסוג זה כבר נשקלים בכמה בתי מחוקקים באירופה. אפשרות נוספת היא לעבור למודל של חכירה (במקום קנייה) של מוצרי חשמל גדולים, כך שהיצרנים יידרשו

להיות אחראים באופן מלא לכל התיקונים, ובכלל זה לשדרוגים מודולריים שנועדו לשפר את היעילות ככל האפשר.

צעדים כאלה יבטיחו שמוצרים (לא רק מכשירי חשמל ביתיים, מכונות כביסה וטלפונים חכמים אלא אפילו רהיטים, בתים ומכוניות) יחזיקו מעמד זמן רב פי כמה מכפי שהם מחזיקים מעמד כיום. וההשפעות יהיו משמעותיות. אם מכונות כביסה וטלפונים חכמים היו מחזיקים מעמד פי ארבעה, צריכתם הייתה מצטמצמת ב-75 אחוזים. זהו צמצום גדול בתפוקה חומרית, בלי שום השלכה שלילית על חייהם של בני אדם. למעשה איכות החיים תשתפר, משום שבני אדם לא יצטרכו להתמודד עם התסכול וההוצאות הכרוכות בהחלפה בלתי-פוסקת של רכושם.

צעד 2: די לפרסום

התיישנות מתוכננת היא רק אחת האסטרטגיות שחברות מכוונות-גידול משתמשות בהן כדי לזרז את החלפת המוצרים. אסטרטגיה נוספת היא הפרסום.

ענף הפרסום ראה במאה האחרונה שינויים מרחיקי לכת. עד שנות העשרים של המאה הקודמת הצריכה נעשתה מתוך אדישות יחסית: אנשים פשוט קנו את מה שהיו צריכים. הפרסומות הסתפקו במסירת מידע ללקוחות על איכויות שימושיות של המוצר. אבל המערכת הזו הייתה מכשול לגידול הכלכלי, כי ברגע שהצרכים של בני האדם סופקו, הקניות הואטו. חברות שחיפשו "מנה" נוספת של סם הגידול, מצאו אותה בתיאוריות חדשות בתחום הפרסום שפותחו באותה תקופה על ידי אדוארד ברנייס, אחיינו של הפסיכואנליטיקאי זיגמונד פרויד. ברנייס ציין כי ניתן לגרום לאנשים לקנות הרבה יותר דברים מכפי שהם צריכים על ידי תמרון פסיכולוגי. אפשר לשתול בתודעתם של בני אדם חרדה, ואז להציג את המוצר שלכם כפתרון עבורה. או שאפשר למכור דברים מתוך הבטחה שהם יספקו קבלה חברתית, מעמד חברתי או כוח משיכה מיני. סוג כזה של פרסום הפך עד מהרה לחסר-תחליף עבור חברות אמריקניות שרצו נאשיות להגדיל את הביקוש למוצריהן.

סקר שנערך בשנות התשעים גילה ש-90 אחוזים מהמנכ"לים בארצות הברית סבורים שלא ניתן יהיה למכור מוצר חדש ללא מסע פרסום; 85 אחוזים הודו שפרסום "לעיתים קרובות" משכנע אנשים לקנות דברים שהם אינם צריכים; ו-51 אחוזים אמרו שהפרסום משכנע אנשים לקנות דברים שהם לא באמת רוצים. אלה נתונים מדהימים. הם חושפים את העובדה שפרסום אינו אלא מניפולציה בקנה מידה תעשייתי. ובעידן האינטרנט שיטות הפרסום הפכו לחזקות וערמומיות עוד יותר מכפי שברנייס עצמו היה מסוגל לדמיין. "עוגיות" בדפדפן, פרופילים ברשתות חברתיות ונתוני עתק (ביג דאטה) מאפשרים לחברות להציג לנו מודעות שמכוונות לא רק לאישיות שלנו - לחרדות וחוסר הביטחון המסוימים שלנו - אלא אפילו למצב הרגשי שבו אנחנו נמצאים בכל רגע נתון. חברות כמו גוגל ופייסבוק שוות יותר מחברות נפט כמו BP או אקסון אך ורק בגלל ההבטחה הטמונה בפרסום. אנחנו חושבים שהחברות האלה הן מנועי חדשנות, אבל נראה שרוב המאמצים שלהן מתרכזים בפיתוח כלים מתוחכמים יותר ויותר שנועדו לגרום לאנשים לקנות דברים.

זהו סוג של מלחמה פסיכולוגית. ממש כפי שתעשיית הנפט החלה להשתמש בדרכים תוקפניות יותר כדי להפיק נפט ממאגרים שהגישה אליהם קשה יותר, כך גם המפרסמים פונים לדרכים תוקפניות יותר כדי ללכוד את אחרונת המילי-שניות של תשומת לבכם. הם מבצעים סוג של סדיקה הידראולית, כדי לשאוב את התודעה שלנו. אנחנו חשופים לאלפי מודעות בכל יום, ועם כל שנה שחולפת, המודעות הופכות לערמוניות יותר. זוהי מתקפה על המודעות שלנו - קולוניזציה לא רק של המרחבים הציבוריים שלנו, אלא גם של מוחנו. והיא פועלת. מחקרים מגלים שלהוצאות על פרסום יש השפעה משמעותית ישירה על צריכה חומרית. ככל שההוצאה על פרסום גדלה, כך הצריכה גדלה. וכרגע הוצאות הפרסום העולמיות גדלות במהירות: מ-400 מיליארד דולר בשנת 2010 ל-560 מיליארד דולר בשנת 2019, מה שהופך את התחום לאחד הענפים הגדולים בעולם.

לפעמים הפרסום מתמזג עם ההתיישנות המתוכננת, והתוצאה היא קוקטייל רעיל. קחו למשל את תעשיית האופנה. סוחרי בגדים שרצו נאשות להגדיל את המכירות בשוק רווי מדי, החלו לעצב בגדים שנועדו להיות מושלכים לאשפה - בגדים זולים באיכות נמוכה, שמחזיקים מעמד רק כמה לבישות, ונועדו "לצאת מהאופנה" כעבור חודשים ספורים. מודעות משמשות כדי לשכנע אנשים שהבגדים שלהם משמימים, מיושנים ולא מתאימים (טקטיקה שלעיתים קרובה בשם "התיישנות נתפסת"). האמריקני הממוצע כיום רוכש בכל שנה פי חמישה בגדים לעומת רכישותיו בשנת 1980. בבריטניה קניות הטקסטיל זינקו ב-37 אחוזים בארבע השנים שבין 2001 ל-2005, כאשר טכניקות של "אופנה מהירה" חדרו בבת אחת למיינסטרים. השימוש בחומרים על ידי הענף הרקיע שחקים עד ליותר ממאה מיליון טונות בשנה, והשימוש באנרגיה, מים וקרקות נסק במקביל.

אם נתייחס לנתונים האמריקניים כאמת מידה, נוכל להניח שתקנות נגד אופנה מהירה יוכלו לבדן, לפחות בתיאוריה, לצמצם את תפוקת הטקסטיל בעד 80 אחוזים, בלי לפגוע בנגישות של אנשים לבגדים שלהם הם זקוקים.

ישנן דרכים רבות לבלום את כוחו של הפרסום. אנחנו יכולים לקבוע מכסות שיצמצמו את ההוצאות על פרסום. אנחנו יכולים לקבוע חקיקה נגד השימוש בטכניקות של מניפולציה פסיכולוגית. ואנחנו יכולים להגדיר שטחים ציבוריים חופשיים ממודעות - ברשת ובעולם האמיתי, במקומות שבהם לאנשים אין אפשרות לבחור מה הם רואים. סאו פאולו, שבה מתגוררים 20 מיליון תושבים, כבר עשתה זאת באזורים מרכזיים בעיר. פריז עשתה גם היא צעד בכיוון, כאשר צמצמה את המודעות בחוצות העיר ואפילו אסרה על כל פרסום בקרבת בתי ספר. התוצאות? אנשים שמחים יותר: אנשים שמרגישים יותר בטוחים בעצמם וחשים סיפוק גדול יותר בחייהם. לצמצום מספר המודעות ישנה השפעה חיובית ישירה על רווחתם של בני האדם. בנוסף להאט הצריכה הלא-נחוצה, הצעדים האלה ישחררו גם את התודעה שלנו - כך שנוכל להיענות למחשבות, לדמיונות וליצירתיות שלנו בלי שיקטעו אותנו כל הזמן. ונוכל, במקום זה, למלא את המרחבים הללו באמנות ובשירה, או במסרים שבונים קהילה ומחזקים את תחושת הערך העצמית שלנו.

זוהי עוד אי-יעילות המובנית אל תוך הקפיטליזם. דברים רבים שאנחנו צורכים הם חיוניים, אבל אנחנו משתמשים בהם לעיתים רחוקות בלבד. חפצים כמו מכסחת דשא וכלי עבודה משמשים אותנו אולי פעם בחודש, ולמשך כשעה לכל היותר, ובשאר ימות השנה הם מונחים להם סתם. היצרנים רוצים שלכולנו יהיה מחסן מלא דברים שאנחנו בעצם יכולים לחלוק בקלות רבה, אבל גישה הגיונית יותר תהיה להקים מחסן שכונתי, שיכיל את כל הציוד וישמש את מי שזקוקים לו בכל פעם. ישנן קהילות שכבר עושות זאת, ומתחזקות ציוד משותף באמצעות קרן שכונתית. פרויקטים כאלה ניתן להרחיב בעזרת עיריות, ולתפעל בעזרת אפליקציה כדי להקל על הגישה אליהם. מעבר מבעלות ל"השתמשות" יכול להשפיע רבות על התפוקה החומרית. כאשר עשרה משקי בית חולקים ביניהם את אותו ציוד, הביקוש למוצר קטן פי עשרה, ובו זמנית אנשים חוסכים זמן וכסף.

ישנם כלכלנים שחוששים שהגבלת הפרסום תפגע ביעילות השוק. הם אומרים שמודעות פרסום עוזרות לאנשים לקבל החלטות רציונליות בנוגע לרכישות שלהם. אבל הטענה הזו אינה מבוססת. במציאות, רוב הפרסום עושה בדיוק את ההפך: הוא נועד לתמרן אנשים כך שיקבלו החלטות לא רציונליות. ובואו נודה - בעידן האינטרנט, אנשים לא ממש צריכים מודעות כדי למצוא ולבחון מוצרים. לשם כך מספיק חיפוש פשוט. האינטרנט הפך את הפרסום למיותר (למרבה האירוניה, שהרי המקום כולו מלא במודעות), ואנחנו צריכים לשמוח על כך.

צעד 3: מעבר מבעלות לשימוש

זה נכון במיוחד ביחס למכוניות. אנחנו יודעים שאנחנו צריכים לעבור לשימוש במכוניות חשמליות, אבל בסופו של דבר כולנו צריכים להפחית משמעותית את השימוש שלנו במכוניות. ההתערבות בעלת ההשלכות המשמעותיות ביותר היא להשקיע בתחבורה ציבורית במחיר בר-השגה (או אפילו בחינם), שהיא יעילה יותר במונחים של החומרים והאנרגיה הדרושים כדי לשנע אנשים. זהו חלק חשוב בכל תוכנית שמטרתה להפסיק את השימוש בדלקי מאובנים. אופניים הם טובים עוד יותר, כפי שערים רבות באירופה לומדות (בעודי כותב, מילנו מעניקה לרוכבי אופניים 35 קילומטרים מרחבותיה, בניסיון לשמור על רמת זיהום נמוכה אחרי סגר הקורונה). עבור נסיעות שלא ניתן לבצע בתחבורה ציבורית או באופניים, אפשר להשתמש באפליקציות, פלטפורמות בבעלות ציבורית, כדי לחלוק בינינו מכוניות ללא תיווך של משכירים שהפך פלטפורמות כמו Uber או Airbnb לבעייתיות כל כך.

צעד 4: הפסקת בזבז המזון

הינה עובדה שאינה מפסיקה להדהים אותי: עד 50 אחוזים מהמזון שמיוצר בעולם - כשני מיליארד טונות - מושלכים מדי שנה לאשפה. זה קורה בכל שלב בשרשרת האספקה. במדינות בעלות הכנסה גבוהה הדבר נובע מכך שחקלאים משליכים ירקות שאינם מושלמים מבחינת מראה, ומרכולים מקפידים על תאריך תפוגה מיותר, שיווק תוקפני, הנחות לרכישה בכמויות ומבצעי אחד-פלוס-אחד. במדינות בעלות הכנסה נמוכה הדבר נובע מליקויים בהובלה ובתשתיות האחסון, המביאים לכך שמזון נרקב לפני שהוא מגיע לשוק.

לבזבז מזון יש מחיר אקולוגי יוצא-דופן, במונחים של אנרגיה, קרקע, מים ופליטות גזים. אבל הוא מסמל גם הזדמנות גדולה. הפסקת בזבז המזון יכולה, תיאורטית, לצמצם למחצית את היקף החקלאות התעשייתית, מבלי שנאבד גישה למזון הנדרש לנו כיום. הדבר יאפשר לנו לצמצם את פליטות הגז בעולם בעד 13 אחוזים, ולשקם בו זמנית 24 מיליארד דונמים של קרקע עבור בתי גידול של חיות בר וספיחת פחמן.

בכל הקשור ליציבות, זהו פתרון קל במיוחד. ישנן מדינות שכבר פועלות בכיוון. צרפת ואיטליה חוקקו לאחרונה חוקים האוסרים על מרכולים לבזבז מזון (במקום להשליך מזון שלא נמכר, הם חייבים לתרום אותו לצדקה). דרום קוריאה אסרה כליל על השלכת מזון למזבלות, והיא דורשת ממשקי בית וממסעדות להשתמש במיכלי קומפוסט מיוחדים, שעל השימוש בהם משלמים בהתאם למשקל הפסולת.

צעד 5: צמצום תעשיות הרסניות לאקולוגיה

בנוסף לניסיון לשים קץ לאי-יעילות מכוונת ולבזבז, אנחנו צריכים לדבר גם על צמצום תעשיות מסוימות שהן הרסניות לסביבה ופחות חיוניות מבחינה חברתית. תעשיית דלקי המאובנים היא הדוגמה הברורה ביותר, אבל אנחנו יכולים להחיל את אותו היגיון גם על ענפים אחרים.

קחו למשל את תעשיית בשר הבקר. כמעט 60 אחוזים מהאדמה החקלאית בעולם משמשת לגידול הבקר - ישירות כאדמת מרעה לבקר או בעקיפין, לגידול מזון. זהו אחד מסוגי המזון בעולם, במונחים של הקרקע והאנרגיה שדרושות לייצור כל קלוריה או חומר הזנה. והלחץ למצוא אדמות למרעה וגידול מזון לבהמות הוא המניע העיקרי לבירוא יערות. בזמן שאני כותב מילים אלו, יער הגשם באמזונס נשרף כדי לפנות מקום נוסף לגידול בקר. עם זאת, בשר הבקר, שרחוק מאוד מלהיות חיוני לתזונה האנושית, מספק רק 2 אחוזים מהקלוריות שאנו צורכים. ברוב המקרים ניתן לצמצם את הענף באופן רדיקלי, בלי כל פגיעה באיכות החיים של בני האדם.

היתרונות יהיו מדהימים. מעבר מצריכת בשר הבקר לטובת בשר מחיות שאינן מעלות גירה, או לטובת חלבון מן הצומח כמו שעועית וקטניות, יכול לשחרר לפחות 28 מיליון קילומטרים רבועים של קרקע - שטח השווה בגודלו לשטחן של ארצות הברית, קנדה וסין גם יחד. על פי הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי האקלים, השינוי הפשוט הזה יאפשר לנו לתת לשטחים עצומים של כדור הארץ לשוב ולהתכסות ביער ולתפקד כבתי גידול של חיות בר. כך יתאפשר לנו ליצור אגני פחמן חדשים ולצמצם את פליטת הגזים נטו בעד 8 ג'יגה-טון של פחמן דו-חמצני בשנה. מדובר בכ-20 אחוזים מסך פליטת הגזים השנתית הנוכחית. מדענים אומרים שצמצום תעשיית בשר הבקר הוא אחד מקווי המדיניות המהותיים ביותר שנוכל ליישם, והוא חיוני כדי להימנע משינוי מסוכן באקלים. הצעד הראשון יהיה להפסיק את הסובסידיות שמדינות בעלות הכנסה גבוהה מעניקות למגדלי בקר. חוקרים גם בודקים הצעות למיסוי בשר אדום, שהוא בעיניהם חיוני לא רק לצמצום פליטות הפחמן אלא גם משום שיש בו שורה של תועלות לבריאות הציבור, שיפחיתו את עלויות השירותים הרפואיים.

תעשיית הבקר הוא רק דוגמה אחת. ישנן דוגמאות רבות אחרות שנוכל לשקול. אנחנו יכולים לצמצם את תעשיית הנשק ואת תעשיית מטוסי הסילון הפרטיים. אנחנו יכולים לצמצם את הייצור של פלסטיק לשימוש חד-פעמי, ספלי קפה חד-פעמיים, רכבי שטח ובתים מפוארים (בארצות הברית, גודל הבתים הוכפל מאז שנות השבעים). במקום לבנות אצטדיונים חדשים עבור המשחקים האולימפיים וגביע העולם אחת לכמה שנים, אנחנו יכולים להשתמש שוב בתשתיות הקיימות. אנחנו יודעים שכדי לעמוד ביעדי האקלים שלנו, נצטרך לצמצם מאוד את ענף הטיסות המסחריות - החל במדיניות הקובעת מס על נוסעים מתמידים, עבור בביטול קווי טיסה ליעדים שניתן להגיע אליהם ברכבת, וכלה בביטול מחלקת העסקים והמחלקה הראשונה, שמייצרות הכי הרבה פחמן דו-חמצני לכל קילומטר. ואנחנו חייבים לעבור מכלכלה המבוססת על שרשרות אספקה ארוכות הצורכות אנרגיה רבה במיוחד, לכלכלה שבה הייצור נעשה קרוב יותר לבית.

אנחנו צריכים לנהל שיח פתוח ודמוקרטי בנושא. במקום להניח שכל המגזרים חייבים לגדול, לנצח, בלי קשר לשאלה האם אנחנו צריכים אותם בעצם, בואו נדבר על מה שאנחנו רוצים שהכלכלה שלנו תספק. איזה תעשיות כבר גדולות דיין ולא צריכות לגדול עוד? איזה ענפים אפשר לצמצם ביעילות? איזה ענפים אנחנו עדיין צריכים להרחיב? מעולם לא שאלנו את השאלות האלה. במהלך מגפת הקורונה בשנת 2020 כולנו למדנו את ההבדל בין ענפים "חיוניים" לבין ענפים מיותרים. די מהר התברר לנו אילו ענפים מאורגנים סביב ערך-שימוש, ואילו בעיקר סביב ערך-חליפין. אנחנו יכולים להסתמך על הלקחים האלה.

זו אינה אמורה להיות רשימה ממצה. כוונתי היא להראות שאנחנו יכולים להשיג צמצומים משמעותיים בתפוקה החומרית ללא השפעות שליליות על רווחת בני האדם. וזה היתרון הגדול של גישה זו: היא לא תצמצם רק את זרימת הסחורות החומריות, אלא תפחית גם את המלאים שתומכים בזרימה הזו. מחצית מכל החומרים שאנחנו מפיקים מדי שנה משמשים לצבירה ולתחזוקה של מלאים חומריים: דברים כמו בתי חרושת ומכונות ותשתיות תעבורה. אם נצרוך מחצית ממספר המוצרים, גם נצטרך מחצית מבתי החרושת והמכונות כדי לייצר אותם, מחצית ממספר המטוסים והמשאיות והספינות כדי לשנע אותם, מחצית ממספר המחסנים והחנויות כדי להפיץ אותם, מחצית ממספר משאיות האשפה ומפעלי הטיפול באשפה כדי לעבד אותם כשהם מושלכים, ומחצית מכמות האנרגיה שנועדה לייצור ותחזוקה והפעלה של כל התשתית הזו. היעילות מכפילה את עצמה.

אבל אנחנו לא יכולים להניח שהאמצעים האלה ישיגו אוטומטית את ההפחתה שלה אנחנו זקוקים. בסופו של דבר ממשלות יאלצו לקבוע מטרות מוגדרות לצמצום השימוש בחומרים ובאנרגיה. כפי שראינו בפרק 3, מיסים אינם מספיקים לשם כך. כלכלנים אקולוגיים מתעקשים שהדרך היחידה לעשות זאת היא באמצעות קביעת תקרה קשיחה: להגביל את צריכת האנרגיה

לרמות הנוכחיות ולהנמיך אותן מדי שנה, עד שנחזור אל הגבולות הפלנטריים הבטוחים. גישה כזו תשנה במהירות את התמריצים בכל תחומי הכלכלה, ותכריח חברות וממשלות להיות רציונליות, יעילות וחדשניות יותר.

המפתח הוא שכל זה יעשה בדרך הוגנת ושוויונית, כדי להבטיח שלכולם תהיה גישה למשאבים ולפרנסה שלהם הם זקוקים כדי לשגשג, וכך עסקים קטנים ותעשיות זעירות לא יימחצו על ידי השחקנים הגדולים יותר. ניתן לעשות זאת באמצעות מערכת של חסמים, שכר ודיבידנדים: לגבות מתעשיות תשלום הגדל פרוגרסיבית עבור שימוש במשאבים ובאנרגיה, ולחלק את ההכנסות כדיבידנד שווה בין כל האזרחים. תנועת "האפודים הצהובים", שנולדה בספונטניות בצרפת בשנת 2018, דחתה בצדק את ניסיונות הממשלה לאזן את היעדים הסביבתיים על גבם של בני מעמד הפועלים והעניים. חוסר-צדק אינו יכול לפתור בעיה שנגרמה מלכתחילה על ידי חוסר-צדק. אנחנו חייבים לנקוט גישה הפוכה.

Jason Hickel, Less Is More: How Degrowth Will Save the World, Penguin Random House, 2021.

ג'ייסון היקל, דרכים אל עולם פוסט-קפיטליסטי, פורסם בתלם, 12 באוקטובר, 2022. פרק מתוך הספר "פחות זה יותר: כך יציבות תציל את העולם", מאת ג'ייסון היקל, תרגום: דפנה לוי, הוצאת רדיקל, 2022

תחרות / שיתופיות

נחלת הכלל כתבנית לשינוי

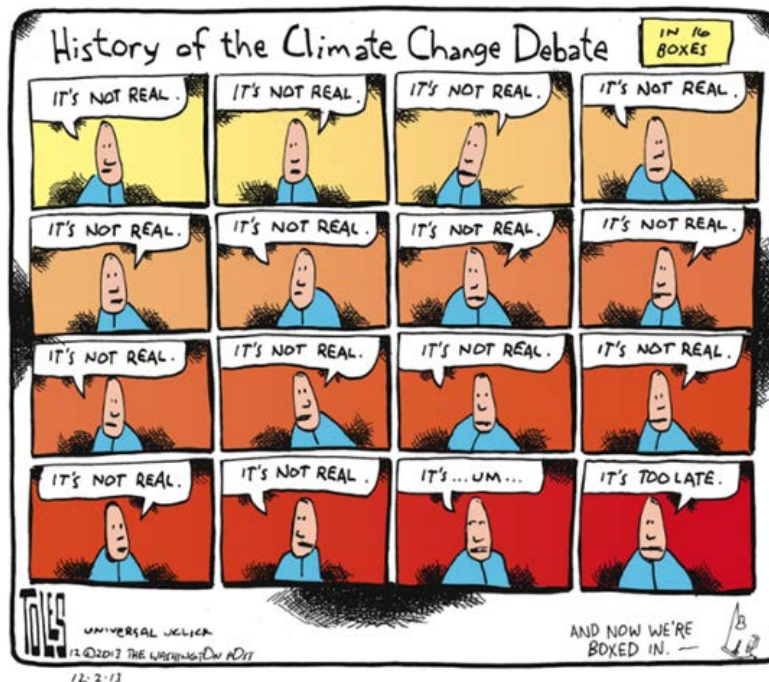
נוכח הפתולוגיות העמוקות של הקפיטליזם הניאו-ליברלי, הפרדיגמה של נחלת הכלל תוכל לסייע לנו לדמיין וליישם מעבר למערכות חדשות וביזור של אספקה ושל משילות דמוקרטית

נחלת הכלל כוללת מגוון רחב של פרקטיקות חברתיות בארגון-עצמי, המאפשרות לקהילות לנהל משאבים למען התועלת המשותפת בדרכים מקיימות. תנועה טראנס-לאומית נרחבת של מעמד הפועלים כוללת כבר עתה מגוון עצום של נחלות הכלל: קואופרטיבים לחלוקת זרעים; קהילות של מתכנתי קוד-פתוח; רשויות מקומיות המשתמשות במטבעות חלופיים כדי להמריץ את הכלכלה; נחלות כלל הדוגלות בקיום בסיסי ומתבססות על יערות, מדגה, קרקע חקלאית או ציד חיות בר; ויזמות מזון מקומיות כמו חקלאות נתמכת-קהילה, תנועת "המזון האיטי" ופרמקלצ'ר. כמערכות של אספקה ומשילות, נחלות הכלל מספקות לחברים המשתתפים בהן דרגה משמעותית של ריבונות ושליטה על אלמנטים חשובים בחיי היומיום שלהם. התארגנויות שיתופיות גם עוזרות ביצירת חיבור מחודש של אנשים לטבע וזה אל זה, בהצבת מגבלות לניצול משאבים, ובהפנמת "העלויות החיצוניות השליליות", שמקושרות לא פעם להתנהגות השוק.

דרכים אלה למתן מענה לצרכים הבסיסיים - שהן שוויוניות, מבוזרות ואחראיות מבחינה אקולוגית - מייצגות פרדיגמה חדשה ומבטיחה להיחלצות מהפתולוגיות של סדרי השוק והמדינה ולבניית אלטרנטיבה אקולוגית מקיימת.

קריקטורת קומיקס שפרסם תום טולס (Toles) בדצמבר 2013 תיארה את ההיסטוריה של המדיניות בנוגע לשינויי האקלים כך: בתריסר ריבועים נראה אדם חוזר ואומר: "אין שינוי אקלים... אין שינוי אקלים...". ואילו בריבוע האחרון נראה אדם מושך בכתפיו ואומר, "אה... טוב... מאוחר מדי".¹ אף על פי שיש שלל עדויות מדעיות ואחרות לכך ששינויי האקלים מציבים איום ממשי בפני הציוויליזציה האנושית, מוסדות הממשל הבולטים בעולם - מדינות לאום, ארגונים רב-לאומיים, גופים הפועלים מתוקף אמנות, תאגידים - הגיעו להישגים מועטים בלבד מאז סוף שנות השמונים של המאה ה-20, אז הוסכם לראשונה שאכן יש בעיה.

1. Tom Toles, "History of the Climate Change Debate," cartoon, Washington Post, December 2, 2013, <http://www.gocomics.com/tomtoles/2013/12/02>

שינויי האקלים הם סינקדוכה, סמל מייצג, של הבעיות הרחבות יותר - כלכליות, חברתיות וסביבתיות - שממשיכות לבעבע משום שהמשק המקומי מאפשר רק מנעד מצומצם של תגובות מקובלות מבחינה פוליטית. אני משתמש במונח "משק" כדי להתייחס לתלות-ההדדית העמוקה בין התאגידים הגדולים, המנהיגים הפוליטיים וגופי הממשל, ולמחויבות המשותפת שלהם לנרטיב-העל של הניאו-ליברליזם בכלכלה ובמדיניות הציבורית. המשק מתייחס לאינדיבידואליזם, לזכויות הקניין של הפרט, ולשוק החליפין כמניעים הבלתי-ניתנים להחלפה של הצמיחה הכלכלית והחדשנות הטכנולוגית, אשר ניצבים בלב החזון המיתי של המודרניות והקידמה האנושית.

לנוכח משברים ושערוריות, אזרחים יכולים למחות או לעתור נגד החלטות המדינה בכל הנוגע לרפורמות ספציפיות. אבל בסופו של דבר, העקרונות הכלכליים הניאו-ליברליים, שמהם נגזרת הסתמכות מקסימלית על "השוק החופשי" ורתיעה מ"התערבות" ממשלתית ומפעולה קולקטיבית של אזרחים, מגדירים מבחינה מבנית את שדה האפשרויות המהימנות לשינוי.

לאור המציאות המבנית הזו, שמגדירה את התרבות הפוליטית המודרנית, אזרחים רבים יכולים לדמיין בקלות רבה יותר את סוף העולם (חשבו על כל היצירות האפוקליפטיות של זמננו: ספרים, סרטים ויצירות אמנות) מאשר את קץ הקפיטליזם. המשבר הפיננסי של שנת 2008, לדוגמה, לא הוביל לחשבון נפש או לרפורמה, אלא להמשך המיזוגים התאגידיים, ולזינוק במחירי המניות וברווחים.

האם יש בנמצא נתיבים מהימנים קדימה? במאמר זה אבקש לטעון שהפרדיגמה של נחלת הכלל יכולה לעזור לנו לדמיין - וליישם - אלטרנטיבה של ממש - חזון חדש של אספקה ומשילות

דמוקרטיה, שיכול להתפתח גם בתוך המבנה השברירי והמתפורר של המוסדות הקיימים. נחלת הכלל - פרדיגמה, שיח, אתיקה, ומערך של פרקטיקות חברתיות - מספקת כמה יתרונות לאלה המבקשים לקדם שינוי מהותי. היא מציעה ביקורת כלכלית ופוליטית קוהרנטית על מוסדות המשק הקיימים. ההיסטוריה שלה כוללת עקרונות משפטיים מרכזיים ומכובדים רבים, שעוזרים לנו לא רק לדמיין צורות חקיקה חדשות אלא גם לפתח אסטרטגיות פוליטיות פרו-אקטיביות לקידום שינוי. לבסוף, נחלת הכלל נתמכת על ידי תנועה טראנס-לאומית אמיתית של התארגנויות שיתופיות אשר יוצרות במשותף פתרון שעובד - מערכות חדשניות של משילות.

אומר זאת מפורשות: נחלת הכלל אינה חזון אוטופי או סדר יום אידיאולוגי. הפיתוח העתידי שלה אינו בלתי-נמנע, אבל ההיסטוריה הקרובה של נחלות כלל רבות מלמדת שמדובר במסגרת שימושית חדשה או ישנה ובאוצר מילים שיאפשר לנו ליצור במשותף חזון חברתי חדש. ואגב כך לדמיין אלטרנטיבות רעננות שחורגות מעבר לגבולות הלא-כתובים (וגם מעבר לגבולות המוגדרים) שהציב סדר היום הניאו-ליברלי. נחלת הכלל אינה רק הבניה אינטלקטואלית, אלא גם מערך של פרויקטים שונים בארגון-עצמי ברחבי העולם, העונים על הצרכים האנושיים בדרכים שוויוניות יותר ואחריות יותר מבחינה אקולוגית.

אלה כוללים מיזמים מגוונים כמו קואופרטיבים לשיתוף בזרעים בהודו, תנועת "הזכות לעיר" ברחבי אירופה, הדורשת שמרחבים ציבוריים ומשאבים ציבוריים ישרתו את כולם, קהילות של מתכנתים בקוד-פתוח המייצרים תוכנה זמינה-לכול, רשויות מקומיות שעושות שימוש במטבעות חלופיים כדי להפיח רוח חיים בכלכלה המקומית, ומיזמי מזון מקומיים כמו חקלאות נתמכת-קהילה, תנועת "המזון האיטי" (Slow Food) ופרמקלצ'ר.

כמערכת אספקה ומשילות, נחלת הכלל מאפשרת לאנשים לקבוע בעצמם את הכללים לניהול המשאבים שבהם הם תלויים. נחלת הכלל מעניקה להם מידה משמעותית של ריבונות ושליטה במרחבים של חיי היומיום שחשובים להם ומשמעותיים עבורם. נחלת הכלל תורמת ליכולתם של אנשים להתחבר מחדש לטבע וזה לזה, לקבוע גבולות לניצול משאבים, ולהפנים את "ההשפעות החיצוניות השליליות" המקושרות תדיר להתנהגות השוק. נוכל גם להרחיב-במידה את נחלות הכלל, אשר באופן מסורתי פעלו בקנה מידה קטן, כדי לדמיין צורות חדשות של מוסדות ניהול נחלות הכלל בהיקף גדול יותר, כמו קרנות נאמנות של בעלי עניין, או נחלות כלל המנוהלות על ידי נאמנים שמונו על ידי המדינה, וזאת על מנת לנהל תשתיות ומערכות טבעיות בקנה מידה רחב יותר.

כמובן שגם לפרדיגמה של נחלת הכלל יש מגבלות, שבהן נדון בהמשך. יצירתן והפעלתן של מערכות ניהול קולקטיביות חדשות, לדוגמה, עלולה להיות משימה קשה למדי, וכך גם ייצוב הכללים, הפרקטיקות והתרבות של קהילה קיימת. גם תמיכתה של המדינה אינה מובטחת: המדינה והשוק עלולים להתנגד באופן פעיל לנחלות הכלל, במקום לתמוך בהן ולעודד אותן. ואכן, לאורך ההיסטוריה השוק והמדינה שיתפו פעולה

כדי לגדר את נחלות הכלל, להמיר משאבים משותפים לסחורות מופרטות, ולשבש את היחסים החברתיים ואת הזהויות שמרכיבות את נחלת הכלל.

על אף סיבוכים אלה, נחלת הכלל מספקת תבנית שימושית המאפשרת למגוון קהילות לדמיין תרחישים עתידיים חלופיים, הן במובן הפוליטי והן במובן הפרגמטי. נחלת הכלל יכולה לשמש כמרחב שבו אנשים רגילים יכולים להתדיין עם אחרים, להקשיב להם ולהשמיע את קולם - מרחב שחסר עד-מאוד בחיים המודרניים.² אין ספק שיכולת הקשבה ודיון כזו צריכה להיות תנאי מוקדם להשגת קיימות ברמה הסביבתית או הכלכלית - היכולת של אנשים לקבל בעצמם את ההחלטות השלטוניות המשפיעות עליהם. זאת ועוד, נחלת הכלל מכבדת את ערך השימוש יותר מאשר את ערך החליפין, ומבקשת להבטיח שהצרכים הבסיסיים יסופקו תחילה. משום שנחלות הכלל שואפות להפנים עקרונות של גבולות אקולוגיים ולטפח אתיקה של הסתפקות במועט, הן יכולות לשבש את התלות הפתולוגית של המשק בצמיחה הכלכלית, ואת חוסר היכולת של המשק להציב גבולות לניצול-היתר ולשימוש לרעה במערכות הטבעיות של כדור הארץ ("הטרגדיה של השוק").³

מבוא לפרדיגמה של נחלת הכלל

נחלות הכלל קיימות משחר הקיום האנושי. גוף גדל והולך של עדויות מדעיות מצביע על כך ששיתוף פעולה ואמון חברתי עשויים להיות מציאות אבולוציונית, חלק מהחיווט של המין האנושי.⁴ אין ספק שאלטרואיזם הדדי ושיתוף פעולה תרמו להתפתחות החקלאות הפרה-היסטורית, ועמים ילידיים בכל רחבי העולם השכילו לסנכרן את הפרקטיקות התרבותיות שלהם עם דרישות המערכות האקולוגיות.

כיום, שיתוף פעולה חברתי בפלטפורמות דיגיטליות הופך לנורמה חברתית וכלכלית.⁵ במובן זה, נחלת הכלל היא באמת פרדיגמה חברתית, מושג שבעצם מהותו מאתגר כמה הנחות בסיסיות של התיאוריה הכלכלית שפותחה במאות ה-18 וה-19. בני אדם במהותם אינם הפרטים האנוכיים, הרציונליים, ממקסמי-התועלת, שהכלכלה המקובלת מניחה שהם. בני האדם מחזיקים בהרבה יותר נטיות מורכבות, שהן הרות גורל לפעילות הכלכלית ולחיים עצמם. אין ספק שאנשים מרוכזים בעצמם ותחרותיים בהיבטים רבים בחייהם, אבל הם מפגינים גם נטיות עמוקות להוגנות, השתתפות, חיבור חברתי, וקבלה על ידי קהילת השווים. כל התכונות האנושיות הללו ניצבות

בלב נחלת הכלל.

2. איוון איליץ' פיתח את הנושא הזה בספריו. ראו לדוגמה: Deschooling Society (London: Marion Boyars, 1971); Tools for Conviviality (London: Marion Boyars, 1973); and Medical Nemesis (London: Marion Boyars, 1976).

3. נושאים אלה נידונים בהרחבה בספר: David Bollier and Silke Helfrich, eds., The Life of the Commons: A World Beyond Market and State (Amherst, MA: Levellers Press, 2012).

4. Samuel Bowles and Herbert Gintis, The Cooperative Species: Human Reciprocity and Its Evolution (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011); Martin A. Nowak, Super Cooperators: Altruism, Evolution and Why We Need Each Other to Succeed (New York: Free Press, 2011).

5. Douglas J. Kennet and Bruce Winterhalder, eds., Behavioral Ecology and the Transition to Agriculture (Berkeley: University of California Press, 2006).

ובכל זאת, מרבית הכלכלנים רואים תכונות אלה כמשניות לחליפין בשוק, מה שנתפס כ"מנה העיקרית" ביצירת ההון, וזאת משום שתכונות אלה נוטות שלא לעלות בקנה אחד עם ההיגיון הבסיסי של "האדם הכלכלי", ההומו אקונומיקוס ושל כלכלות השוק.

במשך יותר מארבעים שנה רוב הציבור המשכיל התייחס לנחלת הכלל כמשטר ניהול שנכשל. את רוב האשמה ניתן לייחס למאמר המפורסם "הטרגדיה של נחלת הכלל", פרי עטו של הביולוג גארט הארדין (Hardin). במאמר הקצר, שראה אור בכתב העת "Science" בשנת 1968, הציג הארדין משל על כר מרעה משותף, שבו לאף אחד מהרועים אין תמריץ "רציונלי" להגביל את הרעייה של עדרי הבקר שלו.⁶ התוצאה הבלתי-נמנעת, מסביר הארדין, היא שכל חקלאי משתמש בכמה שיותר מהמשאב המשותף, מה שגורם בהכרח לשימוש-יתר ולהרס המשאב - ולפיכך ל"טרגדיה של נחלת הכלל".

אולם הארדין כלל לא תיאר נחלת כלל. למעשה, הוא תיאר משטר של גישה פתוחה, "הכול פתוח", שבה הכול חופשי לכולם, בלי שום מגבלה. בנחלות כלל, מנגד, יש קהילה מוגדרת של משתמשים אשר מנהלת את המשאב. השותפים לניהול מבצעים שלל פעולות כדי לשמר את נחלת הכלל - מתדיינים בינם לבין עצמם על כללי השימוש, האחריות והזכויות, וקובעים מנגנוני ניטור וקנסות שנועדו לזהות "נוסעים חופשיים".

לואיס הייד (Hyde), חוקר נחלות הכלל, כינה בזעף את התזה של הארדין לא "הטרגדיה של נחלת הכלל" אלא "הטרגדיה של המשאבים המשותפים הלא מנוהלים, לְסֵה-פֵר (Laissez-Faire), עם גישה קלה לפרטים שדואגים רק לאינטרסים של עצמם ואינם מתקשרים עם הקהילה".⁷

למרות זאת, כלכלנים והוגים שמרנים ראו במשל דרך שימושית לאשש את יתרונות הרכוש הפרטי ואת הצורך בהגבלת הממשל. האופן (השגוי) שבו הארדין התייחס לנחלת הכלל הפך למטבע לשון פופולרי, ותסמונת ה"טרגדיה" הפכה להיות אחד המושגים הנלמדים ביותר בלימודי תואר ראשון באקדמיה. בה בעת, התיאוריה הכלכלית בת-ימינו התעלמה מנחלות כלל מתפקדות. לדוגמה, שניים מספרי הלימוד האמריקנים המובילים ב"מבוא לכלכלה" אינם דנים בניהול משאבים טבעיים בנחלות כלל, אף על פי שההערכה היא שכ-2 מיליארד אנשים מסתמכים על מערכות כאלה לצורך אספקת צורכיהם היומיומיים.⁸ אספקת צורכי המחיה הבסיסיים למשק הבית פשוט לא מושכת כלכלנים כמו חליפין בשוק וצבירת הון.

פרופסור אלינור אוסטרום (Ostrom), חוקרת בתחום מדע המדינה באוניברסיטת אינדיאנה

6. Garrett Hardin, "The Tragedy of the Commons," Science 162, no. 3859 (December 1968): 1243. <https://www.science.org/doi/abs/10.1126/science.162.3859.1243>

7. Lewis Hyde, Common as Air: Revolution, Art and Ownership (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2010), 44.

8. שני ספרי הלימוד הם: Paul A. Samuelson and William D. Nordhaus, Economics, 17th edition (New York: McGraw-Hill, 2001); Joseph E. Stiglitz and Carl E. Walsh, Economics, 3rd edition (New York: W.W. Norton, 2002).

בארצות הברית, עזרה להציל את נחלת הכלל מתהום הנשייה שאליה השליכו אותה כלכלני הזרם המקובל. במשך ארבעה עשורים, מחקרי השדה האמפיריים והמקיפים של אוסטרם תיעדו את היכולת של קהילות לנהל משאבים טבעיים באופן מקיים. השאלה המרכזית שאוסטרם ועמיתיה ניסו להשיב עליה הייתה:

כיצד קבוצת אנשים אשר נמצאים בתלות-הדדית יכולים להתארגן ולנהל את עצמם על מנת להשיג יתרונות משותפים ממושכים, כאשר כולם מתמודדים עם הפיתוי שבלהיות "נוסע חופשי", להתנער מאחריות או להתנהג באופן אופורטוניסטי אחר? שאלות מקבילות נוגעות לשילובים של משתנים אשר יכולים (1) להגביר את הסבירות הראשונית של ארגון-עצמי, (2) לשפר את היכולות של יחידים כך שימשיכו את מאמצי הניהול העצמי לאורך זמן, או (3) להתעלות על יכולות הארגון העצמי כדי לפתור בעיות הנוגעות ל-Common-Pool Resource (CPR); המשאבים המשותפים ללא סיוע חיצוני משום סוג.⁹

ספרה המכונן של אוסטרם, "ניהול נחלות הכלל" (Governing the Commons), שראה אור ב-1990, זיהה כמה עקרונות "תכנון" מרכזיים לניהול מוצלח של נחלת הכלל, בעוד ספריה האחרים בחנו דרכים ליצירת מגוון ורמות שונות של משילות ("פוליארכיה") על מנת להעצים יוזמות-מלמטה ותהליכי קבלת החלטות שהחלו בשטח.¹⁰ עבור עבודתה זו זכתה אוסטרם בפרס נובל לכלכלה בשנת 2009 (אותו חלקה עם אוליבר ויליאמסון) - האישה הראשונה שזכתה בפרס זה. זכייתה הגיעה מייד לאחר המשבר הכלכלי של שנת 2008 - ייתכן שוועדת הפרס ביקשה להראות כיצד יחסים חברתיים מתמשכים ממלאים תפקיד מרכזי בכלכלה, לא פחות מעסקאות בלתי-אישיות בשוק.

לצד עבודתה המחקרית הענפה, המורשת הגדולה ביותר שהשאירה אוסטרם (שנפטרה בשנת 2012) היא הרשת הבינלאומית של חוקרות וחוקרים אשר ממשיכים לחקור את המערכות המוסדיות המגוונות לניהול CPRs (שהם משאבים שאין לאף אחד זכויות קניין פרטיות לגביהם, או שליטה בלעדית עליהם). מרבית אלה כוללים משאבי טבע בקנה מידה קטן, כדוגמת יערות, מדגים, שטחי מרעה, מי תהום וציד חיות בר, שממוקמים לרוב באזורים כפריים של מדינות מוחלשות.

חוקרות וחוקרים מתחומי האנתרופולוגיה, סוציולוגיה, מדעי המדינה, כלכלה ועוד, הקשורים ל"איגוד הבינלאומי לחקר נחלת הכלל", חקרו מאות רבות של התארגנויות שיתופיות - ביניהן

9. Elinor Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (New York: Cambridge University Press, 1990), 42.

Elinor Ostrom, *Understanding Institutional Diversity* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005); Joanna Burber, Elinor Ostrom, et al., *Protecting the Commons: A Framework for Resource Management in the Americas* (Washington, DC: Island Press, 2001).

רועים באזורים הצחיחים-למחצה של אפריקה, צידי סרטנים במפרצי החוף של מין, מפיקי גומי ביערות האמזונס, ודייגים בפיליפינים.¹¹

דוגמאות לנחלות כלל המנהלות משאבים אקולוגיים

אין בנמצא מאגר ממצה או טקסונומיה של נחלות כלל. נחלת כלל צצה כאשר קהילה נתונה מחליטה שהיא רוצה לנהל משאב במשותף, תוך דגש על קיימות המשאב לטווח ארוך ועל הוגנות בגישה למשאב ובשימוש בו. בעוד הבחירה לסווג נחלות כלל לפי סוג המשאב המעורב היא מפתה, התמקדות במשאב עצמו עלולה להטעות. כך, לדוגמא, "נחלת הכלל של הידע" באינטרנט אינה עוסקת בפשטות במשאבים לא-מוחשיים כמו קוד תוכנה או קבצים דיגיטליים; נחלת כלל כזו דורשת גם משאבים פיזיים מתפקדים (מחשבים, חשמל, מזון לבני אדם). באותו אופן, "נחלות כלל של משאבים טבעיים" אינן ממוקדות רק בעצי הסקה, דגים או תירס, משום שמשאבים אלה, כמו כל נחלות הכלל, יכולים להיות מנוהלים רק באמצעות קשרים חברתיים וידע משותף. "כל נחלות הכלל הן חברתיות, וכל נחלות הכלל הן נחלות כלל של הידע", אומרת עמיתתי סילקה הלפריך (Helfrich).¹²

העובדה שנחלת כלל נתונה כוללת כל כך הרבה "משתנים צפים" הופכת את הניסיון לפתח טיפולוגיה סטנדרטית ואוניברסלית של נחלות הכלל לקשה במיוחד. הגבולות בין נחלות הכלל מטושטשים, וכך גם ההקשרים הנסיבתיים שלהן, והדבר יוצר אתגר מתודולוגי לא מבוטל בהכרעה איזה מן הדינמיקות של נחלות הכלל הן מהותיות ואיזה מקריות. אוסטרם ביקשה להתגבר על בעיה זו באמצעות פיתוח מה שהיא כינתה: "ניתוח ופיתוח מוסדיים" (או בקיצור נפ"מ; Institutional Analysis and Development - IAD), מסגרת מחקרית מטא-תיאורטית להערכת משתנים בנחלת הכלל, שחוצה גבולות דיסציפלינריים.¹³ יחד עם זאת, אני מאמין שלגישה זו יש "הטיות אונתולוגיות" משלה. אם נחלות הכלל "נבחנות מבפנים", כלומר דרך האינטרסובייקטיביות, ההיסטוריה והתרבות של המשתתפים בהן - אזי טיפולוגיה או טקסונומיה אוניברסלית של נחלות הכלל היא לכל הפחות חמקמקה, ואולי אף בלתי-אפשרית.

ואף על פי כן, יש צורך במפה מנטלית גסה של היקום המתפתל ומתפשט של נחלות הכלל. ברוח זו אני מביא עתה דוגמאות לכמה נחלות כלל בולטות, על מנת להדגים כמה סוגים שונים בתכלית של מבנים לניהול משאבים אקולוגיים:

11. ראו לדוגמה את הספרייה הדיגיטלית של נחלות הכלל:

See, e.g., the holdings of the Digital Library of the Commons at <https://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/>.

12. Silke Helfrich, "Economics and the Commons?! Towards a Commons-Creating Peer Economy" (remarks at the Economics and the Commons Conference, Berlin, Germany, May 22, 2013), <https://commons.blog/2013/05/30/towards-a-commons-creating-peer-economy/>. Video version here

13. Elinor Ostrom, "The Institutional Analysis and Development Approach," in Designing Institutions for Environmental and Resource Management, eds. E.T. Loehman and D.M. Kilgour (Northampton, MA: Edward Elgar, 1998), 68-90

- פארק תפוחי האדמה (פרו) הוא משטר ייחודי תחת החוק הבינלאומי, אשר מאפשר לכמה עמים ילידיים פרואניים לנהל יותר מ-900 סוגים שונים של תפוחי אדמה (שונים גנטית זה מזה) כנוף של "מורשת ביו-תרבותית". פארק תפוחי האדמה הוא מקרה נדיר שבו חוקי המדינה מכירים באחריות משותפת על יבולים, שאחרת היו עלולים לסבול מגידור (באמצעות תהליכי רישום פטנטים על ידע גנטי, מהלך שמוכר גם כ"ביו-פיראטיות").¹⁴
- האס'קייאס (Acequias) הם מוסד "ביו-תרבותי" של אמריקנים-היספניים בניו מקסיקו, אשר מנהלים באופן מקיים את מי ההשקיה באזור צחיח במיוחד. בניגוד לפרקטיקות המקובלות באזורים סמוכים, האס'קייאס תורמים לשימור הקרקע והמים, להתחדשות האקוויפרים, לשימור אזורי המחיה של חיות הבר והצמחייה, ולשימור אנרגיה. הצלחת האס'קייאס נובעת ממערכת קבלת ההחלטות, ההשתפות והאכיפה שלהם, המבוססת על נחלת הכלל. כל חברי הקהילה, החולקים זכויות שימוש במים, חולקים גם באחריות לניהול המשאב (לדוגמה - מבצע ניקיון שנתי של תעלות המים), מערכת שהוכיחה את עצמה כמקיימת אפילו בתקופות שחונות.¹⁵
- המערכת לשיפור תפוקת האורז היא מערכת אגרו-אקולוגית לשיפור התפוקה של גידול אורז מושקה, יעד המושג באמצעות שינוי תמהיל הזנים, הקרקע, המים וחומרי ההזנה. המערכת לשיפור תפוקת האורז מתפקדת כרשת מקוונת בארגון-עצמי שבה משתתפים חקלאים מכמה עשרות מדינות. שיתוף הפעולה במרחב המקוון סייע לחקלאים להגביר את התוצרת ב-20 עד 100 אחוזים, לצמצם את הדרישה לזרעים ב-90 אחוזים, ולהפחית את צריכת המים בכמעט 50 אחוזים. הפרויקט ראוי לציון בזכות השילוב בין פלטפורמות מקוונות וניהול משאבים פיזיים - מגמה שגם "נחלות כלל אקו-דיגיטליות" נוספות לוקחות בה חלק.¹⁶
- קרנות נאמנות של בעלי עניין היא שיטה שקיבלה את השראתה מהקרן הקבועה של אלסקה. מדובר בסוג של נחלת כלל בקנה מידה גדול, המפיצה רווחים מנכס משותף (כמו הנפט באדמת אלסקה) לכל משק בית במדינה (מדובר בסכום שנע בין 1,000 ל-2,000 דולר מדי שנה). אפשר לשכפל את מודל המשילות/ניהול הזה בקלות עבור משאבים הניתנים להעברה. כך, לדוגמה, הוצע להקים אמנות של בעלי עניין עבור האטמוספירה (Earth Atmospheric Trust), האוקיינוסים והגנום האנושי; וכלכלנים אקולוגיים בוורמונט הציעו להקים אמנת בעלי עניין עבור משאבי הטבע במדינתם. אמנות בעלי עניין הן דרך שימושית במיוחד להכיר בבעלות המשותפת שלנו על משאבי טבע מסוימים וליצור אפיקי הכנסה שאינם תלויי-שכר שיוכלו לצמצם את אי-השוויון, נושא

14. Alejandro Argumedo, "The Potato Park, Peru: Conserving Agrobiodiversity in an Andean Indigenous Biocultural Heritage Area," in Protected Landscapes and Agrobiodiversity Values, ed. Thora Amend et al. (Gland, Switzerland: International Union for the Conservation of Nature, 2008), 45-58.

15. Stanley G. Crawford, Mayordomo: Chronicle of an Acequia in Northern New Mexico (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1993); Sylvia Rodriguez, Acequia: Water Sharing, Sanctity and Place (Santa Fe, NM: School of American Research Press, 2007).

16. System of Rice Intensification, at <http://sri.ciifad.cornell.edu>.

שמקודם כבר תקופה ארוכה על ידי הסופר פיטר בארנס.¹⁷

- נחלות כלל עירוניות הופכות מזהות יותר וכאלה, וזכות להגנה מתוקף כך. מקרה בולט הוא זה של פארק גזי באיסטנבול, שם התקיימו קרבות אלימים במטרה למנוע את הפיכתו למרכז קניות. נחלות כלל עירוניות כוללות גינות קהילתיות, קרקעות עירוניות המנוהלות בנאמנות, צריכה משותפת ו"פארקים בגידול עצמי".¹⁸

המשותף לסוגים אלה של נחלות הכלל, השונים מאוד זה מזה, הוא שכולם מכירים בכוח הטמון בעשייה מקומית ובמעורבות מבוזרת; כולם מכירים בשיקולים המוסריים, החברתיים והאקולוגיים בעד התארגנות שיתופית כזו; וכולם מרוויחים מהיצירתיות והלגיטימיות שנובעים מארגון עצמי ומקביעת כללים מלמטה-למעלה.

עלייתה של תנועת נחלות הכלל בת-ימינו

לצד העיסוק האקדמי בנחלות הכלל, אבל בנפרד ממנו, תנועה גלובלית של התארגנויות שיתופיות החלה לצמוח לקראת סוף המאה ה-20 ובתחילת המאה ה-21, במקביל לעלייתן של רשת האינטרנט ושל השימוש בקוד פתוח. התארגנויות שיתופיות אלה עובדות בזירות מקומיות, לאומיות ובינלאומיות ומתמקדות בתחומים שונים ומגוונים, ובהם חקלאות קיום, גישה למי שתייה, החזרת ייצור המזון לרמה המקומית, פרסומים אקדמיים בגישה חופשית לכול, Hackerspaces ו-Fab Labs, מרחבים ציבוריים ושירותים שונים, שיתוף מידע אקדמי, "צרכנות שיתופית", קואופרטיבים ומטבעות חלופיים, לצד רבים אחרים.

על אף ההבדלים הברורים ביניהם, התארגנויות שיתופיות אלה חולקות מחויבות עמוקה לניהול ושימור משאבים משותפים באופן הוגן, מכיל, מקיים ושקוף. מרבית המשתתפים בהתארגנויות השיתופיות עסוקים פחות בהיבטים התיאורטיים של נחלות הכלל, ויותר בפרקטיקה - בגיבוש המנגנונים שישמשו אותם לניהול המשאבים המשותפים ולשמירה עליהם מדור לדור. כלומר,

17. Peter Barnes et al., "Creating an Earth Atmospheric Trust: A System to Control Climate Change and Reduce Poverty," *Science* 319, no. 5864 (March 2008): 724, <https://www.science.org/doi/10.1126/science.319.5864.724b>; Peter H. Sand, "Public Trusteeship for the Oceans," in *Law of the Sea, Environmental Law and Settlement of Disputes*, eds. Tafsir Malic Ndiaye and Rudiger Wolfrum (Boston: Martinus Nijhoff, 2007), 521; David E. Winickoff and Richard N. Winickoff, "The Charitable Trust as a Model for Genomic Biobanks," *New England Journal of Medicine* 329 (September 2003): 1180, <http://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMs030036>; David Bollier, "The Vermont Common Assets Trust," Bollier.org (Blog), March 10, 2011, <http://www.bollier.org/Vermont-common-assets-trust>; and Peter Barnes, forthcoming book, 2014; Burns H. Weston and David Bollier, *Green Governance: Ecological Survival, Human Rights and the Law of the Commons* (New York: Cambridge University Press, 2012), 245-248.

18. David Bollier, "Homegrown National Park," Bollier.org (Blog), November 12, 2013, <http://bollier.org/blog/homegrown-urban-parks-toronto>; Shareable and Sustainable Economies Law Center, *Policies for Shareable Cities: A Sharing Economy Policy Primer for Urban Leaders* (Oakland, CA: Sustainable Economies Law Center, 2013), <http://www.shareable.net/download-your-copy-of-/policies-for-shareable-cities>.

הם מתמקדים בעיקר בבניית מודלים חדשים של אספקה מבוססת נחלת-הכלל, מחוץ לשליטה של המשק.

הספר "עושרן של נחלות הכלל" (The Wealth of the Commons), אסופה של 73 מאמרים שראתה אור בשנת 2012, בעריכה משותפת שלי ושל עמיתתי סילקה הלפריך, מספק מושג על מגוון הפעילות ועל היקפה.¹⁹ לצד יוזמות רבות של פעילים ופרויקטים של אספקה מבוססת נחלת הכלל, פיתוחים עיקריים ועדכניים כוללים כנס בינלאומי מקיף שהתקיים בברלין במאי 2013, ויוזמת מחקר אסטרטגית שהושקה באקוודור על מנת לבחון איך תוכל המדינה לבנות את כלכלתה על עקרונות של ייצור עמיתים מבוסס נחלת הכלל.

כוח המשיכה של השיח על נחלות הכלל נובע במידה לא מבוטלת מהפגיעות שרבים כל כך חווים מזרועות המשק; מהלכי גידור המים, האדמות המסורתיות, הקרקעות, המשאבים הגנטיים, הידע, האינטרנט ורבים אחרים, מונעים כולם על ידי מכנה משותף - סדר היום הניאו-ליברלי אשר רואה בצמיחה הכלכלית ובהפיכת הכול לשוק צו ראשון במעלה.

עם זאת, באופן כללי, הקורבנות הרבים של הגידור שבוצע על ידי כוחות השוק אינם חולקים שפה משותפת המאפשרת להם לבטא את ערכן של נחלות הכלל שלהם כמקורות לאספקה, קשרים חברתיים וזהות. פרדיגמת נחלת הכלל עוזרת להתמודד עם צורך זה בשיח משותף, ומשמשת כפיגומים לפיתוח תפיסה וחזון. פרויקט זה נשען, באופן טבעי, על ההקבלות ההיסטוריות הבולטות בין הגידורים בני ימינו ובין תנועת הגידור האנגלית, שהוציאה את נחלות הכלל מחוץ לחוק, הפכה הון משותף לרכוש פרטי, ונישלה אנשים מהמשאבים והמסורות החיוניים למחייתם.²⁰

הלקחים ההיסטוריים הללו נותרו משמעותיים מאוד גם כיום, בייחוד בהיבטים המשפטיים. מלחמות האזרחים שהביאו לחתימתו של המלך ג'ון על ה"מגנה כרטה" בשנת 1215, והמסמך המלווה - "חוק היער" מ-1217, סללו את הדרך לביסוס מגוון עקרונות משפטיים המכירים בזכות לנחלת הכלל.²¹ הם העצימו גוף חקיקה בתחום נחלת הכלל שאת מקורותיו אפשר לאתר עוד בחוק הרומאי, ובעיקר במוסדות של יוסטיניאנוס, ההכרה המשפטית הראשונה במשאבים משותפים/בנחלת הכלל, בשנת 535 לספירה.²² גופים נוספים של חקיקה מבוססת נחלת הכלל כוללים את דוקטרינת נאמנות הציבור בחקיקה הסביבתית, שאוסרת על המדינה למכור או לחלק

19. Bollier and Helfrich, The Life of the Commons.

20. Peter Linebaugh, The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All (Berkeley: University of California Press, 2008); Christopher Hill, The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution (New York: Penguin, 1972); Karl Polanyi, The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time (New York: Rinehart, 1944).

21. Linebaugh, op. cit.

22. Thomas C. Sandars, trans., The Institutes of Justinian (Chicago: Callaghan and Company, 1876), .22 <http://www.fordham.edu/halsall/basis/535institutes.asp>. Follow link for Book Two, Title I

משאבים ששייכים לאזרחים הלא-מאורגנים; משטרים חוקיים שנועדו לשמר קרקעות ומשאבי טבע אחרים ואמנות בינלאומיות שמסדירות את השימוש באוקיינוסים, באנטרקטיקה ובחלל.

מדמינים מבנה חדש לחקיקה ולמדיניות מבוססת נחלות הכלל

בספר שפורסם לאחרונה: "משילות ירוקה: הישרדות אקולוגית, זכויות אדם וחוקי נחלת הכלל", פרופ' ברנס ה' וסטון (Weston), חוקר ידוע-שם בתחום זכויות אדם בינלאומיות, ואני טוענים שכמה מגמות רבות עוצמה - בכלכלה, בטכנולוגיה דיגיטלית, בחקיקת זכויות האדם ובתחום נחלות הכלל - מתכנסות. הספר מדגיש את הצורך בפיתוח מבנה חדש של חקיקה ומדיניות המבוססת על נחלת הכלל, שיזכה לשם "משילות ירוקה".²³ מבנה חדש זה ישתמש בכלי חקיקה ברמה הלאומית והבין-לאומית, ובחקיקת זכויות אדם, בדרכים חדשות שנועדו לקדם את יצירתם של נחלות כלל אקולוגיות ושימורן.

בספר אנחנו מבקשים להמשיג מחדש את זכות האדם לסביבה נקייה ובריאה בתוך מסגרת השיח המשפטי על זכויות אדם בינלאומיות. אנו טוענים כי החקיקה המודרנית צריכה להכיר בפרדיגמה הוותיקה של נחלת הכלל ולספק תמיכה והכרה מתקנת בזכות לנחלת הכלל. הנחת המוצא שלנו היא שבהינתן המגבלות והכשלים המוכחים של המשק בהבטחת סביבה נקייה ובריאה, משטר חדש של "משילות ירוקה" המבוססת על נחלת הכלל (בתיאום עם המדינה), יוכל לסייע להתגבר על כמה מגבלות מבניות בסיסיות של "השוק החופשי" והממשל המקובל.²⁴

מהלך כזה ידרוש מאיתנו להמשיג מחדש את החוק עצמו כדבר-מה שהוא מעבר ליישום של חקיקה והצהרות משפטיות. וסטון ואני קוראים להכרה במה שאנו מכנים "חוק ורנקולרי" - הנורמות החברתיות ה"לא-רשמיות", כל אותם הליכים, נהלים ומוסדות נהוגים שקהילות-עמיתים מגבשות על מנת לנהל את המשאבים שלהן. "ורנקולרי", במילותיו של המבקר החברתי האוסטרי הידוע איוון איליץ' (Illich), "מרמז על 'משוקעות' ומגורים" ומקור המילה במילה הלטינית "ורנקולום", שתיארה "מקורות מחיה המתבססים על דפוסים הדדיים המוטמעים בכל אחד מהיבטי החיים, להבדיל ממקורות מחיה הנשענים על סחר חליפין או הפצה אנכית".²⁵ חוק ורנקולרי הוא חשוב מפני שמשילות בנחלת הכלל מסתמכת על כללים לא-פורמליים, לרוב בלתי-כתובים, הנמצאים בדיון חברתי מתמיד. מדובר בצורה של "באלאסט תרבותי" (Cultural Ballast), המעניק לנחלת הכלל יציבות וביטחון עצמי אפילו בהיעדר חקיקה רשמית.

יהיו מי שיתלוננו שנחלות כלל המתבססות על חוק ורנקולרי אינן דמוקרטיות בהכרח, לפחות לא במובן המקובל על ידי הפוליטיקה הליברלית המודרנית. ואכן, נחלות כלל מסוימות יתאפיינו

23. Weston and Bollier, Green Governance.

24. Mary Christina Wood, Nature's Trust: Environmental Law for a New Ecological Age (New York: Cambridge University Press, 2013), ובייחוד את החלק הראשון בספר: Environmental Law: Hospice for a Dying Planet, עמודים 1-124.

25. Ivan Illich, Shadow Work (London: Marion Boyars, 1981), 57.

במבנה היררכי ובאי-שוויון חברתי, מאפיינים שליברלים מסורתיים עשויים לתפוס כזרים או לא מקובלים. מצד שני, כפי שעקרונות עיצוב נחלת הכלל של אוסטרם מאששים, נחלות כלל מוצלחות נוטות להתאפיין בדפוסים השתתפות, התדיינות, שקיפות, אחריות ויעילות, אשר בדרך כלל עולים על כל מה שהמדינה הביורוקרטית או הדמוקרטיות הייצוגיות מספקות בפועל.

בכל מקרה, אפשרות מושכת אחת היא שהמדינה תבחר לנהוג כשותפה של נחלות הכלל, ותקבע את הפרמטרים הדמוקרטיים הבסיסיים ביותר שבתוכם יפעל החוק הוורנקולרי, וזאת מבלי לשלוט ישירות באופן שבו נחלת כלל נתונה מאורגנת ומנוהלת. כבר עתה, דרך חוקי תאגידים, המדינה מאצילה סמכויות רבות על התאגידים, כביכול לתועלת הציבור. מדוע אין באפשרותה להשתמש באותה סמכות כדי להעניק זכויות לנחלות כלל לטובת משילות ירוקה? גישת מדיניות כזו תוכל לסייע לנו להניע השתתפות מבוצרת ברמת השטח, ולאפשר לידע המקומי וליוזמות חדשניות אזרחיות למלא תפקיד משמעותי. צעד בכיוון הזה - הכרה בנחלות הכלל ותמיכה בהן, ברמת החקיקה הלאומית והמדיניות הציבורית - ידרוש ללא ספק הליכים ומבנים חדשניים ברמת החקיקה והמדיניות גם יחד.²⁶

הסיכויים והמגבלות של פרדיגמות נחלות הכלל

בעוד התהליכים השורשיים והמבוזרים לקביעת הכללים ותהליכי המשילות בנחלת הכלל יכולים לשמש כמנוע רב-עוצמה לשינוי - ולעקוף רבות מהפתולוגיות הנובעות מכוח המדינה והתאגידים - ניצבים בפנינו אתגרים רציניים לביצוע תרחיש כזה. חלק מהאתגרים הם מהותיים לפרדיגמת נחלת הכלל, אחרים נובעים מהתנגדות פוליטית, ואחרים נוגעים לאי-הוודעות הטמונה בכניסה לנתיב לא מוכר, בייחוד בכל הנוגע למשילות של משאבי Common-Pool Resources בקנה מידה גדול, כמו האטמוספירה והאוקיינוסים. ככלל, אין ספק שנחלות הכלל עובדות באופן טבעי יותר בקני מידה קטנים יותר, משום שהקשרים הבין-אישיים - ועל כן גם הדיונים, המשא ומתן והניטור - נוצרים בקלות רבה יותר.

עם זאת, האפשרות להרחיב את נחלות הכלל משתנה, מכיוון שהאינטרנט מאפשר ליצור מערכות גדולות ועשירות יותר לטיפול אמון, שקיפות ושיתוף פעולה, בין זרים ברשת.²⁷

מכיוון שנחלות הכלל נטועות לרוב בתוך מערכות גדולות יותר (כדוגמת מנגנוני המדינה והשוק, בקני מידה שונים), רק לעיתים נדירות נחלות הכלל עצמאיות ואוטונומיות לחלוטין. לפיכך, סוגים שונים של "משתנים אקסוגניים" עשויים להשפיע על פעילות נחלות הכלל. עובדה זו מציבה גם היא אתגרים בלתי-צפויים הן ביצירת נחלות כלל חדשות והן בצמיחתן. לדוגמה, תאגידים אגרו-עסקיים עלולים להפגין עוינות כלפי חוות קואופרטיביות מקומיות או כלפי שיתוף זרעים, ועשויים להתערב בפעולתן באמצעות חקיקה שתשבש את פעולתן או באמצעות דומיננטיות

26. ווסטון ואני מציגים דוגמאות בפרקים 7 ו-8 בספרנו Green Governance.

27. ראו: David Bollier and John Clippinger, "The Next Great Internet Disruption: Authority and Governance," Bollier.org (Blog), April 23, 2013, <http://bollier.org/blog/next-great-internet-disruption-authority-and-governance>.

מוחלטת בשוק.²⁸ לחילופין, המדינה עלולה שלא להבין את נחלות הכלל ולא לתמוך בהן, בעיקר משום שהיא נוטה להתייחס לצמיחת השוק (ולפיכך לצמיחת ההכנסות ממסים) כמדד העיקרי להצלחתה.

משילות לא הולמת או לא יעילה, הנהגה כושלת והשגת קונצנזוס קבוצתי שגוי יכולים כולם לפגוע באפקטיביות פעולתה של נחלת הכלל. כמו כן ייתכנו אי-הסכמות וקונפליקטים בין התארגנויות שיתופיות, שעליהם לא תמיד אפשר יהיה לגשר. מסיבה זו חיוני שהמבנים החוקתיים, הכללים התפעוליים והנורמות החברתיות של נחלת הכלל יתפתחו כדי "להכיל" חילוקי דעות ולפתור אותם באופן בונה ומקדם.

למרות הספרות המחקרית העוסקת ב"דילמת האסיר", ההיסטוריה של אינספור נחלות כלל בעולם האמיתי מלמדת אותנו שהשגת הסכמה (גם אם גסה) ומשילות מתפקדת הן בהחלט בגדר האפשר.²⁹

חשוב שנזכיר שני אתגרים בולטים נוספים. הראשון נוגע למתחים הפילוסופיים העמוקים בין נחלת הכלל ובין המדינה הליברלית המודרנית.

על פי רוב, המדינה מעניקה הכרה משפטית ליחידים בלבד, כדי להגן על זכויות קניין, על חירויות הפרט ועל אינטרסים מסחריים. התפיסה לפיה יש להכיר בזכויות קולקטיביות על פעילות מסוימת עשויה להיראות חשודה, אם לא בלתי-חוקתית ממש, כפי שאפשר לראות ברתיעה האופיינית של מדינות להכיר באינטרסטים הקולקטיביים של עמים ילידיים.³⁰ כתוצאה מכך, הגנה משפטית על נחלות הכלל במשטרים ליברליים בני ימינו מצריכה לא פעם "טריק" על החקיקה הקונבנציונלית על מנת לאפשר התארגנויות שיתופיות. דוגמאות בולטות כוללות את רשיון ה-Creative Commons (חוק זכויות יוצרים), הרישיון הציבורי הכללי של GNU לתוכנה חופשית (חוק זכויות יוצרים) ונאמנויות קרקע (חוק מקרקעין).

הקטגוריות הבסיסיות של המחשבה הניאו-ליברלית אינן מתאימות להבנת ההיגיון של נחלת הכלל. נחלות כלל נוטות לשלב בין פעילויות שמוכרות כ"יצור", "צריכה" ו"משילות" לכדי יחידה אורגנית אחת, בעוד בכלכלה הניאו-ליברלית בת ימינו כל פעילות כזו משויכת בדרך כלל לתחום שונה. נסו לדמיין כמה זרה תיראה חלוקת תפקידים כזו לחברי קולקטיב לחלוקת זרעים, חברי צוות עריכה בוויקיפדיה, או חברים בפלטפורמת האירוח הבינלאומית CouchSurfing. באופן מבלבל אפילו יותר, נחלת הכלל מערפלות, במובלע, ניגודים מוכרים רבים שרווחים בחשיבה הניאו-ליברלית, כדוגמת "ציבורי" ו"פרטי", "קולקטיבי" ו"אינדיבידואלי", ו"אובייקטיבי"

28. ראו: Keith Aoki, Seed Wars: Controversies and Cases on Plant Genetic Resources and Intellectual Property (Durham, NC: Carolina Academic Press, 2008); Vandana Shiva, Protect or Plunder Understanding Intellectual Property Rights (London: Zed, 2001).

29. Robert Ellickson, Order Without Law: How Neighbors Settle Disputes (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994).

30. Weston and Bollier, Green Governance, 173-178.

ו"סובייקטיבי". אנטינומיות אלה אינן בהכרח ברורות מאליהן, כפי שמקובל לחשוב. למעשה, בנחלות הכלל אינטרסים פרטיים נטועים בתוך אינטרסים קולקטיביים, לעמדות ולרגשות לא-רציונליים יש מעמד חברתי לצד אמונות "אובייקטיביות ורציונליות", וכוחות דומיננטיים כמו "השוק" ו"המדינה" עשויים להיות מעורבים רק באופן שולי.

שנית, עלינו להבין כיצד לבנות מבני משילות המבוססים על נחלת הכלל בקני-מידה רחבים יותר וכיצד להטמיע רמות שונות של משילות זו בזו על מנת לאפשר חיבורים בין קני-מידה שונים. האסטרטגיות לניהול משאבי טבע בנחלות כלל בקנה מידה קטן בבירור לא מתאימות למערכות אקולוגיות אזוריות או גלובליות שחוצות גבולות פוליטיים (כדוגמת האגמים הגדולים, דיג בחופים, מגוון ביולוגי או האטמוספירה). נחלת כלל חוצת גבולות היא ללא ספק אתגר של ממש בדמיון-מחדש של המשילות, אתגר אשר סיבוכיו שלו דורשים מאיתנו חדשנות ויצירתיות.³¹ די אם אומר שעלינו להתחיל לבנות צורות מבוזרות של משילות בנחלת הכלל, אשר יחקו מערכות מורכבות ומסתגלות, שעם הזמן יולידו תכונות חדשות של ארגון עצמי וניהול ברמות גבוהות יותר. אי אפשר להצהיר בחופזה על פרדיגמת נחלת הכלל, ואז לבנות אותה; יש לאפשר להתנהגויות, לפרקטיקות ולזהויות חדשות להתפתח לאורך זמן.

עלינו לאפשר צורות חדשות של משילות המוטמעת בחברה, ושל אספקה ש"צומחת" באופן אורגני, ולא להניח שאם העברנו חוק, ניצחנו במשפט או הקמנו סוכנות ממשלתית חדשה, פתרנו בזאת את הבעיה. בניית נחלת הכלל מחייבת אותנו להתייחס ברצינות למושג "התהוות", שמתואר בתיאוריית המורכבות. למי שמחזיקים בעיקרי האמונה של מוסדות השלטון הריכוזיים, המעמידים במרכז שליטה מקסימלית, חקיקה אחידה וחלוקת אחריות פורמלית, הרעיון לפיו מתפתחות צורות חדשות של משילות בארגון-עצמי עשוי להישמע אבסורדי. אולם "התהוות" היא אולי אסטרטגיית האינקובציה המובילה בעסקים טכנולוגיים, המסתמכים על רשתות דיגיטליות כתשתית.³²

כבר עתה אנו מתחילים לחזות בעלייה של מערכות ממשל המחברות בין קני-מידה שונים באינטרנט, ושמובילות לצורות חדשות של התנהגות "גלוקלית" (עולמית-מקומית, קרי שיתוף פעולה בין הרמה העולמית והמקומית, כשהן שזורות זו בזו).

תנועת העיצוב והייצור הפתוח, לדוגמה, הפיקה מודלים פונקציונליים של מכוניות (Wikispeed), בתים (Wikihouse) וציווד חקלאי (Open Source Ecology), אשר מסתמכים על שיתופי פעולה גלובליים בעיצוב ועל ייצור מקומי.³³

31. Weston and Bollier, Green Governance, 204-225.

32. ראו: Don Tapscott and Anthony D. Williams, Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything (New York: Portfolio, 2006), 44-45.

33. Wikispeed, at <https://web.archive.org/web/20140208071544/http://www.wikispeed.org/>; Wikihouse, at <http://www.wikihouse.cc/>; and Open Source Ecology, at <http://www.opensourceecology.org>.

לפיקך, יש צורך ברור ודחוף בניסויים שממנפים את היכולות העשירות של רשתות פתוחות וש"חורגים מעבר לבירוקרטיה" על מנת להעצים את נחלות הכלל.³⁴

מדינות לאום לא תמיד מסכימות לקיים צורות חדשות של משילות חוצת-גבולות, שהן אינן מנהלות ישירות, אבל אין ספק שהביצועים של מוסדות השלטון הקיימים אינם מרשימים.

מה שבטוח הוא זה: יש צורך חיוני בגישות חדשניות מבחינה רעיונית.

נחלת הכלל כתבנית לדמיין מחדש את העתיד

הרחבת ההיקף של המשילות מבוססת נחלות הכלל תדרוש מאיתנו להמשיג מחדש את הביטוי הניאו-ליברלי משק כ"טריארכיה" - שוק/מדינה/נחלת הכלל - כך מסביר לנו מישל באוונס (Bauwens), מייסד קרן P2P.³⁵ צעד כזה ישנה את מדרג האחריות בין שלטון ואספקה בדרכים חדשות. המדינה תשמר את מחויבותיה לשלטון ייצוגי ולניהול הרכוש הציבורי, ומיזמים עסקיים ימשיכו להחזיק בהון כדי לייצר מוצרים ושירותים הניתנים למכירה. אבל המדינה תסיט את המיקוד שלה על מנת להפוך ל"מדינה שותפה", המסייעת לא רק למגזר העסקי, לשוק, אלא גם למגזר נחלת הכלל, ופועלת כדי להבטיח את בריאותו ורווחתו. בהינתן הברית העמוקה וארוכת השנים של המדינה עם השוק, קשה לצפות שהמדינה תהיה נלהבת לאמץ את הרעיון הזה. עם זאת, בהתחשב בהידרדרות באמון, ביעילות ובלגיטימיות, שמאפיינת את מוסדות המדינה והשוק כיום, למודל נחלות הכלל יש פוטנציאל גדול, בשל יכולתו להיות יעיל כלכלית, מגיב ושוויוני, ועל כן להיחווה כצורת משילות לגיטימית יותר.

בינתיים, עם או בלי הסכמה ממשלתית, נחלות הכלל יכולות לאפשר לאנשים להתחיל ליזום מערכות משלהם, ולעקוף את הממשלה הלא-מתפקדת, השבויה בידי ההון, ואת השווקים הדורסניים והיקרים. תהליכים כאלה ליצירת נחלות כלל עשויים "להתחרות" בסופו של דבר בפרקטיקות שוק קיימות ולבנות "מרכז כובד" שונה, אשר יהפוך את נחלות הכלל לחלופות אמינות יותר. מערכת GNU/Linux עשתה זאת החל מסוף שנות התשעים של המאה ה-20, כשהעמידה במקומה את מיקרוסופט בתקופה שזו הייתה הדומיננטית בשוק. תנועת המזון המקומי עושה זאת גם היא למערכת המזון התעשייתית כיום, בכך שהיא ממחישה את כוח המשיכה של חלופות מקומיות מוצלחות.

אין ספק שמפתה להציע מצב סופי אידיאלי, אליו נוכל כולנו לשאוף. אבל חשוב שנבין את נחלות הכלל כתהליך של גילוי חזון חלופי מבוסס ויישומי. הזדמנויות מסוימות ושאיפות מסוימות

34. דוגמה לכך היא רשת "Peer to Patent" שהקים משרד הפטנטים והסימנים המסחריים האמריקני על מנת להשתמש במיקור-המונים כדי לזהות "ידע קודם" שעשויה לפסול הצעות פטנטים המחכות לאישור. דוגמא נוספת היא פרויקטים של "חישת השתתפותית" ושל "מדע אזרחי" המגייסים אלפי אנשים רגילים לסייע לאסוף מידע בשטח (ספירות ציפורים, בדיקת איכות מים וכו') או עושות שימוש בהם כמתנדבים (סיווג מכתשים עבור פרויקט "היה איש מאדים" של סוכנות החלל האמריקנית נאס"א).

35. Michael Bauwens, "The New Triarchy: The Commons, Enterprise, the State," P2P Foundation's Blog, August 25, 2010, <http://blog.p2pfoundation.net/the-new-triarchy-the-commons-enterprise-the-state/2010/08/25>

יכולות לקרום עור וגידים ולהתפתח רק אם הן משוקעות בקהילה פעילה של מיזמים-שיתופיים; יש מגבלות ליכולת האינטלקטואלית לראות את הנולד, וכפי שאמרה האמנית הקונספטואלית ג'ני הולצר, "פעולה גורמת יותר בעיות ממחשבה".³⁶ ראינו כיצד התנהגויות חברתיות חדשות ברובד ה"מיקרו" יכולות להוביל לאורך זמן ליצירתם של מאקרו-מוסדות נחוצים, ואלה, בתורם, יכולים להוליד תנועות חדשות.

חשבו על אותה "פדרציה רוחשת" של שיתוף פעולה בין אינספור התארגנויות שיתופיות דיגיטליות, שהתגבשה לאורך חמש-עשרה השנים האחרונות. כיום, האנשים המעורבים במיזמים כמו תוכנה חופשית, ויקיפדיה, רישיונות Creative Commons, הוצאה לאור בגישה חופשית לכול, קורסים אקדמיים פתוחים לכול, משאבים חינוכיים פתוחים, מידע פתוח ומיזמים מקושרים, מספקים כולם תמיכה הדדית משמעותית זה לזה. יחד הם מייצגים ציבור בוחרים רב-עוצמה שבונה עתיד חדש, ושהשפעתו על המדיניות הציבורית הולכת וגדלה.³⁷

דוגמאות כאלה מראות כיצד פדרציות רופפות של התארגנויות שיתופיות מרובדי אוכלוסייה שונה יכולות לפתוח נתיבים מקיימים לסוג חדש של סדר כלכלי וחברתי, הנטוע בערכים של "המעבר הגדול". למה שנראה עכשיו כמו "מגזר צללים", הנמצא מחוץ להישג היד של המשק - תחום המזוהה רק במעומעם על ידי כלכלת ומדיניות הזרם המרכזי - יש פוטנציאל חלוצי לקדם חלופות שונות. אם נתקדם מעבר למטריקס של הצרכנות, החוב, סדר העדיפויות הכלכלי קצר-הטווח, הנזק אקולוגי ואי-הצדק הכלכלי המזוהה עם המשקים המודרניים, נמצא כי נחלת הכלל מספקת מסגרת לטיפול בה של אתיקה חדשה של *buen vivir*, או "החיים הטובים", מונח שנמצא בשימוש על ידי רבים מבני אמריקה הלטינית כדי לתאר דרך חיים הומנית ומאוזנת יותר.³⁸

תוצאה כזו אינה מובטחת, כמובן. כל התקדמות בכיוון תצריך יצירת נחלות-כלל בשטח, יצירתיות טכנית וכוח המצאה, חדשנות משפטית, סולידריות חברתית, ומאבק פוליטי. אבל לנחלות הכלל יש יכולת מיוחדת לפנות בה בעת לפוליטיקה, לכלכלה, לתרבות ול"ממדים הפנימיים" בחיי אנשים; לא מדובר רק בחזון מדיניות מופשט או בנייר עמדה.

אין ספק, תנועת נחלת הכלל גדלה משום שאנשים מגיעים אליה ומתחברים אליה מכיוונים רבים ושונים, ומקדמים אותה באמצעות פרויקטים מגוונים ותנועות אחרות. ביכולתה להסתמך על מסורת משפטית עשירה ולקדם סוגים חדשים של שיתופי פעולה פוליטיים.

36. מתוך תצוגת האמנות הציבורית *Traits* של ג'ני הולצר (1977-1979), (Jenny Holzer), שהופיעה לראשונה, באוניברסיטת סטיון, כסדרה של גליונות רחבים שהודבקו על בניינים, קירות וגדרות במנהטן ובסביבתה. ביטוי זה הופיע גם על ספסל שיש שיצר האמנית, אשר הונח באזור הקבלה של האקדמיה האמריקאית בברלין. ראו: David Bollier, "In Berlin, Exploring What Is Commonable," Bollier.org (Blog), December, 5, 2012, <http://bollier.org/blog/berlin-exploring-what-commonable>.

37. David Bollier, *Viral Spiral: How the Commoners Built a Digital Republic of Their Own* (New York: New Press, 2008). כוחם של פעילי נחלת הכלל הדיגיטליים היה בולט במיוחד כאשר התגייסו-בהצלחה-למאבק נגד ה-Anti Counterfeiting Trade Agreement, שהציע הרחבות דרקוניות לחוקי זכויות היוצרים.

38. "El Buen Vivir and the Commons: A Conversation Between Gustavo Soto Santisteban and Silke Helfrich," in *The Life of the Commons*, 277-284.

השאלה הגדולה היא: האם התארגנויות שיתופיות, פעילים פוטנציאליים ותנועת נחלות הכלל עצמה יצליחו לממש את מלוא הפוטנציאל ולהביא לידי ביטוי את עושר האפשרויות העומדות בפנינו?

David Bollier, "[The Commons as a Template for Transformation](#)," Great Transition Initiative, April 2014
תרגום: תמר נויגרטרן
עריכה לשונית: עינב מילוא

דיון בכלכלה השיתופית

הכלכלה השיתופית משכה תשומת לב רבה בחודשים האחרונים. פלטפורמות כגון Airbnb ו-Uber שרויות בצמיחה מואצת אשר הובילה למאבקים רגולטוריים ופוליטיים

תומכיה טוענים כי הטכנולוגיות החדשות יניבו תוצאות אוטופיות, ביניהן העצמה של הציבור הרחב, יעילות ואף הפחתה בטביעת הרגל הפחמנית. מבקריה מגנים את אותן פלטפורמות בשל התמקדות ברווח כלכלי-אישי במקום בשיתוף, ובהתנהלות חמדנית ונצלנית. באופן לא מפתיע, המציאות מורכבת יותר. מאמר זה, בהתבסס על יותר משלוש שנות מחקר של יוזמות בכלכלה שיתופית למטרות רווח וללא מטרות רווח, ישווה בין טיעוניהם של מתנגדי היוזמות לטיעוניהם של תומכיהן ויסקור את החידושים בתחום הכלכלה השיתופית. ייתכן כי חברות למטרות רווח פועלות "בצורה רעה", אך בטכנולוגיות עמית-לעמית (peer-to-peer) חדשות לביצוע פעולות פיננסיות קיים הפוטנציאל להפוך לכלים עוצמתיים בבניית תנועה חברתית הממוקדת בפעולות כנות של שיתופיות, שיתוף פעולה בייצור וצריכה של שירותים וטובין. אך מימוש פוטנציאל זה כרוך בדמוקרטיזציית השליטה והניהול בפלטפורמות אלה.

מבוא

מוקדם יותר השנה התאספו מאות אנשים באירוע במרכז של סן פרנסיסקו על מנת לחגוג ולדון בכלכלה שיתופית. המונח כלכלה שיתופית מכסה טווח רחב של פלטפורמות דיגיטליות ופעילויות לא מקוונות, החל בחברות מצליחות כגון Airbnb, שירות הארחה במודל עמית-לעמית, וכלה ביוזמות קטנות יותר כגון קולקטיבים העוסקים בתיקונים וספריות כלי עבודה. ארגונים רבים היו להוטים למצב את עצמם תחת המטרייה הרחבה של כלכלה שיתופית בשל משמעותו הסימבולית החיובית של שיתופיות, כוח המשיכה של טכנולוגיות דיגיטליות חדשניות והצמיחה המהירה בפעילויות שיתופיות.

בעוד תהליכי האצה ומינוף הפכו לכלל המנחה במגזר זה, נשמעו בכנס קולות המטילים ספק בטענה שכלכלה שיתופית היא אכן הוגנת יותר, שקופה יותר, מאפשרת צמצום בפליטות פחמן ומעודדת השתתפות וחיבור חברתי. בעיניהם אין זו אלא רטוריקה המשמשת את השחקנים הגדולים. ג'אנל אורסי, אקטיביסטית ועורכת דין, פתחה את דבריה בקריאת תיגר: "כיצד אנו הולכים לרתום את הכלכלה השיתופית לשם חלוקת העושר?". חברות כמו Airbnb וקרנות הון

סיכון התומכות בהן גוזלות נתח גדול מדי, טענו אורסי ונואמים נוספים. דיונים על ניצול עובדים, חיסכון בעלויות, השפעות סביבתיות שליליות, גישה לא שוויונית לקבוצות אוכלוסייה מוחלשות ומצב הרגולציה והמיסוי העסיקו את משתתפי הכנס במהלך היומיים הבאים.

במהלך השנה האחרונה התנהלו דיונים סוערים על נושאים מעין אלה בתוך ומחוץ לקהילה השיתופית. האם הכלכלה השיתופית תפתח על פי הקו הפרוגרסיבי, הסביבתי והאוטופי עליו הצהירה, או שתתנוון לתוך השגרה העסקית? זהו רגע שמזכיר את ימיו הראשונים של האינטרנט, בו רבים האמינו שחיבור דיגיטלי יהווה כוח מעצים. נטייתן של פלטפורמות לגדול ולהשתלט (חשבו על Google, Facebook ו-Amazon) מהווה תמרור אזהרה. כך גם ההיסטוריה של Zipcar, שבעבר הייתה הפנים של כלכלה שיתופית וכיום היא תת-מותג של Avis. האם פלטפורמות שיתופיות אחרות יעברו מסלול דומה כשיצמחו? או שכלכלה שיתופית תתגלה כחידוש משנה עולם כפי שתומכיה מצפים? ובמידה וכך יהיה, האם היא תשנה את העולם לטובה? מוקדם מדי לענות על שאלות אלה באופן נחרץ, אך חשוב לשאול אותן.¹

בעוד שרוב הפלטפורמות המוכרות בכלכלה שיתופית החלו את דרכן בארצות הברית, שיתופיות הפכה תופעה כלל עולמית, גם בשל התפשטותן של פלטפורמות שיתופיות לארצות נוספות וגם בשל התבססותן של רעיון השיתופיות ברחבי העולם. פלטפורמות שיתופיות מתרבות במהירות ברחבי אירופה, בה ערים הופכות למרכזים של פרקטיקות שיתופיות. פריז לדוגמה, הפכה לביתו של הפסטיבל השנתי "OuiShare". בעולם הערבי ישנו שפע של חידושים שיתופיים, קולומביה הפכה לחממת השיתופיות של אמריקה הלטינית, וסאול מהווה מרכז לשיתופיות.

בשנה שעברה השיקה ממשלת אקוודור את יוזמת "Buen Conocer". מטרתה של היוזמה לדמיין את התנהלותה של המדינה על פי עקרונות השיתופיות באופן רדיקלי - רשתות פתוחות, ייצור פתוח וכלכלה משותפת. בעוד הפוליטיקה העומדת מאחורי נסיונות שיתופיים אלה שונה ברחבי העולם, הרצון ליצור חברה הוגנת, בת-קיימא ומחוברת יותר, הוא משותף לכולם.

התחלתי להתעניין בכלכלה שיתופית בשנת 2008 בזמן שכתבתי ספר על המעבר לכלכלה זעירה ובת-קיימא.² באותו הזמן, חזיתי צמצום בתעסוקה במשרה מלאה כמו גם צורך בהפחתת שעות עבודה כאמצעי לריסון פליטות פחמן. הצעתי מודל חדש למשק בית בו אנשים יתפרנסו ממגוון מקורות הכנסה ויקבלו גישה לקניות וקבלת שירות במבחר דרכים בעלות נמוכה. בעזרת רשת ביטחון רחבה וכמות מספקת של מוצרים ציבוריים, יתאפשר קיומו של עולם חופשי יותר, של עצמאות ושל איכות חיים. במידה ומודל זה יוכל לספק הכנסה הוגנת ומחירים נמוכים, הכלכלה השיתופית תהווה מרכיב חשוב בקיומו. אף על פי כן, בימים אלה לנוכח התאגדותם של חלק

1. במהלך שלוש השנים האחרונות, ערכתי מחקר איכותני על כלכלה שיתופית במימון "קרן מקארתור" (<http://clrn.dmlhub.net/projects/connected-consumption>). צוות המחקר שלי ליווה שבעה מקרים: שלושה מלכ"רים (בנק זמן, שוק לסחר חליפין בתוצרת, ומייקר-ספייס), שלושה ארגונים למטרות רווח (Airbnb, Task Rabbit ו-RelayRides), ואחד היברידי (חינוך בגישה פתוחה). קיימנו יותר מ-150 ראיונות ויותר מ-500 שעות של תצפית משתתפים.

2. Juliet B. Schor, True Wealth: How and Why Millions of Americans Are Creating a Time-rich, ecologically-light, Small-scale, High-satisfaction Economy (New York: The Penguin Press 2011).

מהשחקנים המובילים, חלקה של הכלכלה השיתופית בשינוי צודק ובר-קיימא לוט בערפל.

זהו זמן לקחת צעד אחורה, להתבונן במה שהתרחש ולבחון כיצד הטיעונים בעד ונגד כלכלה שיתופית עומדים זה מול זה. מכיוון שהמחקר שלי התרכז בארצות הברית, מתרכז גם המאמר באותו אזור. בסיכום המאמר נחזור לממד הגלובלי של שיתופיות. אתחיל בסקירה קצרה של כלכלה שיתופית, מקורותיה והסיבות לכך שאנשים לוקחים בה חלק. לאחר מכן אתייחס להשפעתה של הכלכלה השיתופית על קשרים חברתיים ורווחתה של המערכת האקולוגית. לסיכום אבחן את השאלה - האם טכנולוגיות ופרקטיקות אלה עשויות ליצור דרכים חדשות להתארגנות של תנועה אזרחית השואפת לכלכלה בת-קיימא והוגנת יותר.

מהי כלכלה שיתופית?

כמעט בלתי אפשרי להגיע להגדרה מוסכמת על מהי כלכלה שיתופית באופן המשקף את השימושים השונים בה. ישנו מגוון רחב של פעילויות, והגבולות ביניהם אינם ברורים. TaskRabbit, אתר לביצוע "סידורים" נכלל לרוב, אך Mechanical Turk, שוק העבודה המקוון של Amazon איננו. Airbnb נהיה שם נרדף לכלכלה שיתופית, אך בתי אירוח מסורתיים נשארו בחוץ. Lyft, חברה לשירותי הסעות, טוענים כי הם חלק, אך Uber לעומתם, לא. האם עלינו להכליל ספריות וגנים ציבוריים? כאשר הצגתי שאלות אלה ליזמים בתחום, תשובותיהם היו יותר פרגמטיות מאנליטיות: ההחלטה מי חלק ומי לא נעשית על ידי התקשורת והגדרה עצמית של הפלטפורמות.

פעילויות בכלכלה שיתופית ניתנות לסיווג בארבע קטגוריות רחבות: זרימה מעגלית של סחורה, שימוש מוגבר בנכסים בני-קיימא, סחר חליפין בשירותים ושיתוף נכסים פרודוקטיביים. מקור הקטגוריה הראשונה בשנת 1995 עם ייסודם של eBay ו-Craigslist, שניהם שווקים להזרמה מעגלית של טובין הנמצאים כיום בלב החוויה הצרכנית. אתרים אלה התקיימו הודות לכמעט שני עשורים של קנייה מסיבית של מוצרים מיובאים זולים, דבר שהוביל להתרבותם של מוצרים ללא ביקוש.³ בנוסף, תוכנות מתוחכמות הפחיתו את העלויות הגבוהות שהיו כרוכות בביצוע עסקאות בשווקים משניים. באיביי, המוניטין של המוכרים נקבע על ידי הקונים, מה שהפחית מהסיכון בביצוע עסקאות עם זרים. עד שנת 2010 הושקו אתרים דומים רבים, ביניהם TredUp ו-Thredflip בתחום ההלבשה, Freecycle ו-Yerdle המשמשים כפלטפורמות למסירת חפצים ואתרים דוגמת Swapstyle.com לסחר חליפין. כיום סחר מקוון כולל שווקים גדולים בתחום ההלבשה, הספרים והצעצועים. לצידם פועלים שווקים קטנים יותר בתחומי ציוד ספורט, ריהוט וכלי בית.

פלטפורמות מהסוג השני מאפשרות שימוש מוגבר במשאבים בני-קיימא ונכסים נוספים.

במדינות עשירות, משקי בית מחזיקים ברכוש וקונים מוצרים אשר לא מנוצלים בצורה מלאה (לדוגמה חדרי עודפים, מכסחות דשא). כאן המחדשים היו Zipcar, חברה שהציבה כלי רכב במיקומים עירוניים נוחים והציעה השכרה שעתית. לאחר המיתון בשנת 2009 עלתה האטרקטיביות הכלכלית של נכסים להשכרה, ויוזמות דומות התפשטו במהירות. בתחום התחבורה זה כולל

3. שם.

אתרים להשכרת רכב (Relay Rides), שיתוף נסיעות (Zimride), שירותי הסעה (Uber, Uber X), ושיתוף אופניים (Lyft) (Hubway בבוסטון, Divvy Bikes בשיקאגו). בתחום האירוח המחדשים היו גולשי ספות, שהתחילו בשנת 1999 לחבר בין מטיילים לאנשים שהציעו חדר או ספה לאירוח בביתם ללא תשלום. גלישת ספות הובילה ל-Airbnb, אשר דיווחה כבר על מעל לעשרה מיליון אירוחים.⁴

יוזמות לא ממומנות כגון ספריות כלי עבודה, אשר הופיעו כבר לפני עשורים בקהילות בעלות הכנסה נמוכה, הראו צמיחה מחודשת גם כן. לרוב מדובר ביוזמות שכונתיות שנועדו להגביר אמון ולצמצם עלויות הובלה של חפצים גדולים. פלטפורמות דיגיטליות חדשות כוללות שיתוף במשאבים בני-קיימא כמרכיב ביצירת שכונה (לדוגמה Neighborgoods, Share Some Sugar). חידושים אלה יכולים לספק לאנשים גישה לכלים, חללי עבודה ומוצרים שונים בעלות נמוכה. חלקם מציעים אפשרויות לרווח כספי, בעיקר כהשלמת הכנסה.

הפרקטיקה השלישית הינה סחר חליפין בשירותים. מקורותיה בסחר חליפין של זמן-time banking, אשר החל בארצות הברית בשנות השמונים של המאה ה-20 כדרך לספק הזדמנויות למובטלים.⁵ בנק זמן הוא מרחב מבוסס קהילה (ולא למטרות רווח) המאפשר סחר חליפין במגוון תחומים. שירותים נסחרים על פי הזמן הנדרש לבצעם, כאשר העיקרון המנחה הוא שהזמן של כל המשתתפים שווה ערך. בניגוד לפלטפורמות אחרות, בנקי זמן לא התפשטו בצורה משמעותית, בין היתר, בשל הקושי הטבוע בשימור יחס מסחרי שוויוני.⁶ ישנם מספר שירותים עסקיים כגון Task Rabbit ו-Zaarly המחברים בין משתמשים שזקוקים למילוי משימה לבין אנשים שיכולים לבצע אותה, אולם גם הם חווים קשיים בהתרחבות.

הקטגוריה הרביעית מורכבת מיוזמות ששמות דגש על שיתוף חללי עבודה או נכסים לשם ייצור ולא לשם צריכה. היסטורית, יוזמות מסוג זה התגלמו בקואופרטיבים. אף על פי שהם פועלים בארצות הברית מאז המאה ה-19, לאחרונה חלה עלייה בייסוד קואופרטיבים חדשים. יוזמות בתחום כוללות "חללי האקרים" (hackerspaces), אשר צמחו מתוך מפגשי האקינג בלתי פורמליים; חללי יצירה (makerspaces) המספקים כלי עבודה משותפים; וחללי עבודה ומשרדים משותפים. מרחבים יצרניים נוספים כוללים פלטפורמות לימודיות דוגמת Skillshare.com ו-"Peer-to-Peer University". פלטפורמות אלה שואפות לתפוס את מקומם של מוסדות הלימוד המסורתיים על ידי דמוקרטיזציה הגישה לידע וכישורים ועל ידי קידום לימוד עמיתים.⁷

4. Ryan Lawler, "Airbnb Tops 10 Million Guest Stays Since Launch, Now Has 550,000 Properties Listed Worldwide," December 19, 2013, <http://techcrunch.com/2013/12/19/airbnb-10m>

5. Edgar Cahn and Jonathan Rowe, Time Dollars (Emmaus, PA: Rodale Press, 1992).

6. Emilie Dubois, Juliet Schor, and Lindsey Carfagna, "New Cultures of Connection in a Boston Time Bank," in Practicing Plenitude, eds. Juliet B. Schor and Craig J. Thompson (New Haven: Yale University Press, 2014).

7. ראוי לציין את הקשרים ההיסטוריים והגלובליים בין פלטפורמות השיתוף לסוגים אחרים של פעילות עמית-לעמית. תנועת "התוכנה השיתופית", המגייסת מהנדסי תוכנה המתנדבים לכתוב קוד ולפתור בעיות באופן קולקטיבי, סללה את הדרך לשיתוף קבצים, פרסום וידאו ומיקור המונים, כפי שניתן לראות בוויקיפדיה או במדע אזרחי. תנועת "נחלת הכלל" העולמית מעודדת ייצור עמיתים ושיתוף מידע, כמו גם הגנה על נחלת הכלל הסביבתית.

בהמשך, אשתמש במספר מונחים, כולל "ספקים", "צרכנים", "משתתפים" ו"משתמשים". "צרכנים" הם אלו שקונים שירותים, בעוד ספקים הם אלו שמציעים אותם. "משתתפים" יכולים להיות בשני צידי העסקה. לעיתים קרובות משמעותו של המונח "משתמשים" זהה למונח "משתתפים". לדוגמה, Airbnb מכנה אורחים ומארחים משתמשים, אך בפלטפורמות אחרות דוגמת Lyft או Uber, הנוסעים הם אלה שייקראו משתמשים ולא הנהגים. מצד שני, במחקר שביצענו מצאנו כי לא מעט מהאנשים אשר מתפקדים כספקים בפלטפורמה מסוימת משתמשים בה גם כצרכנים. אם כך, פעמים רבות ההבחנה ביניהם חשובה בעיקר לשם ביצוע עסקה.

אופן הפעולה וההשפעה ארוכת הטווח של פלטפורמות אלה מעוצבים על ידי המוכוונות הכלכלית שלהם (למטרות רווח או שלא) כמו גם על ידי מבנה השוק (עמית-לעמית, עסק-לקוח). היבטים אלה הם שמעצבים את המודל העסקי, את עקרונות המסחר ואת הפוטנציאל לשיבוש פעילותם של עסקים קונבנציונליים. דוגמה לכל סוג ניתן לראות בתרשים 1.

Figure 1

		Type of Provider	
		Peer to Peer	Business to Peer
Platform Orientation	Non-Profit	Food Swaps, Time Banks	Makerspaces
	For-Profit	Relay Rides, Airbnb	Zipcar

בעוד כל הפלטפורמות לכלכלה שיתופית יוצרות "שווקים שיתופיים" על ידי אפשרור עסקאות, העובדה שהן מוכרחות לייצר רווח משפיעה על האופן בו השיתוף בא לידי ביטוי ובזרימת הרווחים להנהלה ולבעלים. פלטפורמות למטרות רווח דוחפות למיקסום רווחים ונכסים. הפלטפורמות המצליחות ביותר - Airbnb ו-Uber, המוערכות בעשרה ושמונה עשר מיליארד דולר בהתאמה - זוכות לתמיכה נרחבת מקרנות הון סיכון ושלובות באינטרסים כלכליים קיימים בצורה משמעותית.⁸ כניסתן של קרנות הון סיכון לתחום השפיעה על אופן פעולתן של יוזמות, במיוחד בדחיפה להתרחבות מהירה.

אף על פי שחלק מהפלטפורמות מציגות לעולם חזות עדינה, הן עשויות להיות חסרות רחמים. Uber, אשר נתמכת על ידי Google ו-Goldman Sachs, הייתה מעורבת בהתנהלות אנטי-

8. Andrew Ross Sorkin, "Why Uber Might Well be Worth \$18 Billion," New York Times, June 9, 2014, <http://dealbook.nytimes.com/2014/06/09/how-uber-pulls-in-billions-all-via-iphone/>; Evelyn Rusli, Douglas MacMillan, and Mike Spector, "Airbnb Is in Advanced Talks to Raise Funds at a \$10 Billion Valuation," Wall Street Journal, March 21, 2014, <https://www.wsj.com/articles/airbnb-in-advanced-talks-to-raise-funding-at-a-10-billion-valuation-1395321333>

תחרותית, כמו גיוס נהגים של חברות מתחרות. בעוד נציגיה מתנסחים באופן רהוט בדברם על המעלות של "שווקים חופשיים", נראה שהחברה תוחמת את ההימור על הרווח שלה מאותם שווקים "חופשיים" בכך ששכרה את שירותיו של דיוויד פלאף (Plouffe), מי ששימש כמנהל הקמפיין של אובמה, שיביא מעט הון פוליטי מיושן להגנתה. בניגוד לכך, רבות מהיוזמות במרחב השיתופי, כמו ספריות כלי עבודה, בנקי זרעים, בנקי זמן ושווקים לסחר חליפין בתוצרת (food swap) הן לא למטרות רווח. הן לא מחפשות צמיחה או מקסום רווחים, אלא מכוונות לענות על צרכים, לרוב בקנה מידה קהילתי.

בעוד ההבדל בין פלטפורמות למטרות רווח לבין אלה שאינן למטרות רווח הוא המשמעותי ביותר, גם ההבדל בין פלטפורמות עמית-לעמית לבין פלטפורמות עסק-לקוח משמעותי. פלטפורמות עמית-לעמית מרוויחות כסף מגביית עמלה על עסקאות, כך שצמיחה ברווחים תלויה בעלייה במספר העסקאות. מנגד, פלטפורמות עסק-לקוח שואפות למקסם רווח בביצוע כל עסקה, בדומה לעסקים מסורתיים.

נבחן את ההבדלים בין זיפקאר (עסק-לקוח) לבין RelayRides (עמית-לעמית). ב-RelayRides, בעלי רכבים מרוויחים מהשכרת רכביהם האישיים ויכולים להחליט על תעריפים וזמינות בהתאם לצרכיהם. Zypcar מתפקדת כחברת השכרה רגילה לטווח קצר. במבנה עמית-לעמית, כל עוד יש תחרות, ה"עמיתים" (ספקים וצרכנים כאחד) יכולים להרוויח חלק גדול יותר מהערך הגלום. כמובן, כאשר ישנה תחרות מועטה, הפלטפורמה יכולה להעלות תעריפים ולהשיג רווח מוגדל בכל מקרה.

פלטפורמות שיתופיות, בעיקר אלה הפועלות לספק תועלת לציבור ולא למטרות רווח, יכולות לתפקד גם כמוצר ציבורי. ספריית כלי עבודה דומה לספרייה ציבורית במובנים רבים, על אף שפעילותה אינה מוסדרת על ידי ממשלה, היא לרוב אינה נתמכת על ידי מימון ציבורי ולא בהכרח מנוהלת באופן דמוקרטי. למוצרים ציבוריים רבים מבנה ממשלה-לקוח ולא עמית-לעמית. אך מבני עמית-לעמית יכולים להיות מאורגנים באופן דמוקרטי, ולעתים קרובות הם אכן מאורגנים כך.⁹

למה לשתף?

ישנם מניעים רבים להשתתפות בכלכלה השיתופית החדשה, דבר לא מפתיע בהתחשב במגוון הפלטפורמות והפעילויות. חלק מהמשתתפים נמשכים על ידי הטרנדיות או החידושים שבפלטפורמות. אך חשוב לשים לב שהחידושים עליהם רבים מהמשתתפים (והפלטפורמות) מדברים, עשויים להיות ביטוי של אפליה מעמדית וגזענות. שיתוף הוא לא רק שריד מחברות קדומות; פרקטיקות כאלו עודן נפוצות בקהילות עניות, קהילות מיעוטים וקהילות מעמד הפועלים. הדיון בחידושים טומן בחובו אוניברסליות מדומה, שעלולה להוביל לניכור של אותם אנשים ששמרו על פרקטיקות שיתוף לא דיגיטליות בחיי היום-יום שלהם.

9. למידע נוסף על שיתופיות ומוצרים ציבוריים ראו: Julian Ageyman, Duncan McLaren, and Adrienne Schaefer-Borrego, "Sharing Cities," Briefing for the Friends of the Earth Big Ideas Project, September 2013, http://media.ontheplatform.org.uk/sites/default/files/ageyman_sharing_cities.pdf.

מעבר לחדשנות והמשיכה שהם מגלים לטכנולוגיות חדשות, משתתפים נוטים להיות מונעים על ידי גורמים כלכליים, סביבתיים וחברתיים.¹⁰ אתרים מבוססי כלכלה שיתופית זולים יותר ברוב המקרים מהאלטרנטיבות המצויות בשוק. במיוחד באתרי עמית-לעמית, הערך לספקים וצרכנים יכול לעבור חלוקה מחודשת בשרשרת האספקה על חשבון המתווכים, בחלקו בשל עלויות נמוכות יותר לספקים. מארח ב-Airbnb לדוגמה, יכול לספק חדר בעלות נמוכה יותר ממלון. העמלות של הפלטפורמה נמוכות יותר אף הן מאלה שעסקים ממוסדים גורפים (העמלה המקסימלית של Airbnb היא 15%). פלטפורמות שירותים וסחר חליפין דוגמת בנק זמן, או פלטפורמות למטרות רווח דוגמת TaskRabbit, מפיקות רווח נמוך בהרבה מסוכנויות מסורתיות העוסקות בטיפול בילדים, שירותי קונסיירז' או מטפלים ביתיים. הפלטפורמות אף מאפשרות לאנשים להרוויח כסף בדרכים שבעבר לא היו בטוחות או נגישות בקלות.

אתרים רבים משווקים את עצמם כירוקים ומציגים שיתופיות כדרך לצמצם את טביעת הרגל הפחמנית. ישנה מוסכמה בקרב "משתתפים" ששיתופיות צורכת פחות משאבים מהדרכים המרכזיות להשגת גישה לטובין ושירותים (לדוגמה מלונות, מוניות, קניונים), בשל ההנחה שישנו צורך קטן יותר בהשגת טובין ונכסים חדשים. אך ההשפעה הסביבתית האמיתית של אתרים אלה מורכבת בהרבה, כפי שנראה בחלק הבא.

הרצון להגביר קשרים חברתיים הוא עוד מניע נפוץ. אתרים רבים מפרסמים מאפיין זה כחלק מפעילויותיהם, ומשתתפים מביעים לעיתים קרובות רצון לפגוש אנשים חדשים או להכיר את שכניהם. יש אמנם סיפורים מחממי לב למכביר על רכישת חברים חדשים, אך פלטפורמות רבות נכשלות ביצירת קשרים חברתיים מתמשכים. לדוגמה, מחקר על שיתוף רכבים שהתקיים לאחרונה, מצא שפעמים רבות שני הצדדים בעסקה מעולם לא נפגשו בשל שימוש בטכנולוגיות גישה מרחוק.¹¹

לבסוף, גם מחויבות לשינוי חברתי היא גורם הנעה משמעותי. קבוצת המחקר שלי לצריכה שיתופית (Connected Consumption), מצאה כי משיבים רבים הדגישו את הערך בשיתופיות ושיתוף פעולה, וחלקם היו ביקורתיים ביותר כלפי קפיטליזם, התנהלות השוק וכלכלת ה"עסקים כרגיל".¹² המניע האידיאולוגי משתנה בין אתרים, כאשר המרוויחים מפלטפורמות דוגמת Airbnb ו-RelayRides מצהירים עליו באופן פחות נפוץ, ואילו המשתתפים בבנקי זמן ובשווקים לסחר חליפין בתוצרת מדגישים אותו יותר.

כמה ירוקה הכלכלה השיתופית?

רוב אתרי האינטרנט העוסקים בכלכלה שיתופית מפרסמים את תפיסת האחריות הסביבתית

10. טכנולוגיה מדרבנת השתתפות גם היא. אנשים נהנים מהממשקים המתוחכמים שמציעים אתרים רבים ואוהבים להשתמש באינטרנט כדי לעשות דברים במהירות ובקלות. משתמשים רבים הגיעו ל"בשלות דיגיטלית" על ידי שנים של שיתוף קבצים או תרומת מידע באינטרנט.

11. Aanny Fenton, "Making Markets Personal: Exploring Market Construction at the Micro Level in the Car-sharing and Time Bank Markets," Unpublished paper, Harvard University, 2013.

12. Dubois, Schor, and Carfagna, op. cit

שלהם, ולמשתמשים רבים אכפת מההשפעה הסביבתית שלהם. התועלת הסביבתית בשיתופיות נראית לעיתים קרובות כמובנת מאליה: שוקי משנה מפחיתים את הביקוש לטובין חדשים, כך שטביעת הרגל קטנה. שהייה בבית קיים מצמצמת את הביקוש למלונות ממש כפי שספריית כלי עבודה מצמצמת את רכישתם של כלי עבודה חדשים. אבל למרות האמונה הרווחת שמגזר זה תורם לצמצום פליטות פחמן, כמעט ואין מחקרים מקיפים על השפעתו. בשלב זה הם נמצאים באיחור ניכר.

היוצא מן הכלל הוא מחקר על שיתוף רכבים שהתקיים לאחרונה.¹³ במחקר נרשמה הפחתה בפליטת גזי חממה, אך רק בשל הפחתה ניכרת בחלק קטן ממשקי הבית. ברוב המקרים, שיתוף רכבים הגדיל את הגישה לכלי רכב ובכך גם את כמות הפליטות.

ההשערות הבסיסיות בנוגע להשפעה הסביבתית עוסקות לרוב בשינויים הראשונים הנראים לעין שצרכנים עושים - קניית מוצרים משומשים במקום חדשים, או התארחות בבית פרטי במקום במלון. אולם על מנת להעריך את ההשפעה הסביבתית הכוללת אנו חייבים לקחת בחשבון את אפקט האדווה. מה המוכרת או המארחת עושה עם הכסף שהרוויחה? היא עשויה להשתמש בו לקניית מוצרים בעלי השפעה סביבתית גדולה. האם הופעתם של שווקים למכירת מוצרי יד שניה מובילה אנשים לקנות יותר חפצים חדשים מתוך כוונה למכור אותם בעתיד? אם התניידות נעשית פחות יקרה, האם אנשים מתניידים יותר? כל אלו מעצימים את ההשפעה הסביבתית ואת טביעת הרגל הפחמנית.

בנוסף לכך, קיימת השאלה על השפעות הכלכלה ברמת הכלל. הפלטפורמות יוצרות שווקים חדשים אשר מגדילים את היקף המסחר ומעצימים את כוח הקניה. החברות הגדולות למטרות רווח טוענות כי הן יוצרות פעילות עסקית והכנסה משמעותית לספקים שלהן. במידה וכך הדבר, הן כנראה מייצרות פעילות כלכלית שאחרת לא הייתה מתקיימת - יותר נסיעות, יותר נסיעות בכלי רכב פרטיים - ולא רק הסטת הקנייה מסוג אחד של ספק לאחר. הסטודנטים שלי ואני מצאנו כי משתמשים של Airbnb יוצאים כיום ליותר טיולים, ושהזמינות של שירותי נסיעות זולים מסיטה חלק מהאנשים משימוש בתחבורה ציבורית. המשמעות היא שהפלטפורמות גורמות לעלייה בפליטות פחמן, מכיוון שהשימוש בשירותים שלהן צורך אנרגיה. החברות אינן יכולות לאחוז במקל בשני קצותיו - ליצור פעילות כלכלית חדשה ולהפחית פליטות פחמן - מכיוון שהשתיים קשורות באופן הדוק.

האם הכלכלה השיתופית בונה הון חברתי?

בעוד הדיון בחידושים בתחום זה מוערך יתר על המידה, ישנו דבר חדש שמתרחש: אני קוראת לו "שיתופיות זרים" (stranger sharing). אמנם ישנם יוצאים מן הכלל (נוודי עילית ביוון העתיקה לדוגמה), אך באופן היסטורי אנשים הגבילו את השיתוף שלהם לרשתות החבריות אליהן הם שייכים. פלטפורמות שיתופיות כיום מאפשרות שיתוף בין אנשים שאינם מכירים זה את זה

Elliott W. Martin and Susan A. Shaheen, Greenhouse Gas Impacts of Car Sharing in North America, 13 (Mineta Transportation Institute Report 09-11 (San Jose, CA: Mineta Transportation Institute, 2010

ואינם בעלי קשרים או חברים משותפים. שיתופיות זרים כרוכה בסיכון משמעותי יותר, וברבות מהאינטראקציות המתקיימות כיום גלומה אינטימיות לא מבוטלת - לשתף אדם בבית או רכב, ללכת לעבוד בביתו של אדם זר, או לאכול אוכל שבושל על ידי טבחים לא מוכרים. הפלטפורמות מצמצמות את מידת הסיכון בעזרת פרסום מידע על משתמשים דרך דירוג ותגובות. דבר זה מצביע על מימד חדשני נוסף - השימוש בטכנולוגיות דיגיטליות לשם צמצום עלויות בביצוע עסקאות, יצירת הזדמנויות בזמן אמת ומיקור המונים של מידע. הייחודיות של כלכלה שיתופית חדשה זו היא בגיוס של טכנולוגיה, שווקים וחוכמת ההמונים לחיבור בין זרים.

אתרים רבים בתחום השיתופיות משווקים קשרים חברתיים כתוצר מרכזי של פעילותם. אך האם אתרים אלה אכן בונים חברויות, קשרים בין אישיים ואמון חברתי? העדויות אינן חד משמעיות. פאולו פאריגי (Paolo Parigi), סוציולוג מאוניברסיטת סטנפורד, מצא עם עמיתיו שגלישת ספות (couchsurfing) אכן תורמת ליצירת חברויות חדשות. עם זאת, היכולת של הפלטפורמה ליצור קשרים כאלה, בעיקר קרובים, פחתה מאז הקמתה של הפלטפורמה בשנת 2003. המשתמשים "התפכחו", וחברויות שנוצרו הפכו יותר אגביות ופחות יציבות.¹⁴ מחקרים נוספים מצאו כי קשרים חברתיים עשויים להיות שבריריים. משתתפים בבנק הזמן הביעו אכזבה מרמת הקשרים שהשיגו, ומשתמשים ב-RelayRides תיארו את האינטראקציות כ"אנונימיות" ו"סטריליות".¹⁵

תפקידם של דירוג ומוניטין נמצאים בלב השאלה על הון חברתי. זוהי מוסכמה שאספקת מידע על משתמשים באמצעות מיקור המונים היא שמאפשרת לאנשים להרגיש בטוחים בעת אינטראקציות קרובות עם זרים.¹⁶ מחקרו של פאריגי עם זאת, חשף פרדוקס: ככל שאתר חשף יותר מידע הנוגע למוניטין של אנשים, כך פחות משתמשים יצרו קשרים חזקים. חקירת טריטוריות לא מוכרות עם זרים עשויה להיות דרך של חלק מהאתרים למשוך תשומת לב יותר מאשר יכולת אמיתית לנהל הערכת עלות מול תועלת.

אתרי כלכלה שיתופית עשויים אף לשעתק היררכיית מעמדות, מגדר, גזענות ודעות קדומות. במחקרנו על שוקי סחר חליפין בתוצרת, הקבוצה שלי ואני מצאנו כי הון תרבותי, סוג של פריבילגיה מעמדית, הגביל את העסקאות שחברים היו מוכנים לבצע. רק משתתפים עם ההצעות, האריזות והנראות "הנכונות" קיבלו הצעות, ובחלק מהמקרים אפילו הרגישו בנוח להשיב. במחקר שלנו על בנק הזמן מצאנו כי חלק מהאנשים מסננים שותפים פוטנציאליים לסחר חליפין על פי דקדוק והשכלה, ושרבים מהאנשים המשכילים מיאנו להציע את כישוריהם בעלי הערך הרב ביותר (כמו

Paolo Parigi and Bogdan State, "Disenchanted the World: The Impact of Technology on Relationships," 14 Unpublished paper, Stanford University, n.d.

15. Dubois, Schor, and Carfagna, op. cit.; Fenton, op. cit.

16 מחקרים מהעת האחרונה מצאו אי דיוקים במערכות דירוג, במיוחד הנטייה להעריך יתר על המידה תכונות חיוביות ודיווח חסר על חוויות שליליות. קולגה שלי ואני סוקרים מחקרים עדכניים ב: Juliet B. Schor and Connor Fitzmaurice, "Collaborating and Connecting: The Emergence of a Sharing Economy," in Handbook on Research on Sustainable Consumption, eds. Lucia Reisch and John Thøgersen (Cheltenham, UK: Edward Elgar), 2015.

תכנות או עיצוב אתרים), והעדיפו להציג עצמם כחשמלאים חובבנים או עובדי כפיים.¹⁷ מחקר חדש דיווח על עדויות לאפליה גזעית בקרב משתמשי Airbnb. המחקר מצא כי מארחים לא שחורים היו יכולים לגבות מחיר גבוה בשניים עשר אחוז ממארחים שחורים על נכסים דומים.¹⁸

ניצול עובדים?

תחילתה של הכלכלה השיתופית הייתה מלווה בשיח נרחב על עשיית טוב, בניית קשרים חברתיים, שמירת הסביבה ויצירת הזדמנויות כלכליות לאנשים רגילים. זה היה סיפור נחמד בו חידושים כלכליים וטכנולוגיים הובילו למודל כלכלי טוב יותר. במיוחד לאור תוצאות המשבר הכלכלי, היה קשה לעמוד בפני נרטיב חיובי שכזה. אקטיביסטים חברתיים נהרו אחר יוזמות אלה, בתקווה לרכוב על הפופולריות שלהן. הם סברו כי פלטפורמות עמית-לעמית דיגיטליות עשויות לפרוך את הדרך לתנועה חברתית כלכלית מכילה, הוגנת וסביבתית יותר.

אך בתוך מספר שנים, בעיקר מאז שפלטפורמות למטרות רווח החלו לקחת השקעות חוץ גדולות מקרנות הון סיכון, המצב נהיה תחרותי יותר. החלה תגובת נגד מפוליטיקאים, רגולטורים ופרשנים, ותפיסה שטכנולוגיות אלה "משבשות" עסקים. פקידים מקומיים חוקרים פלטפורמות ומגבילים פעילות. כתבות ביקורתיות מתרבות במהירות. עובדים מתאגדים כנגד חלק מהפלטפורמות היותר אגרסיביות.

דין בייקר (Baker), כלכלן פרוגרסיבי, טוען שהשיתופיות החדשה "מתבססת בעיקר על התחמקות מרגולציה וממעבר על החוק" וחושפת צרכנים למוצרים בתת-רמה וייתכן שאף מסוכנים.¹⁹ אנטוני קאלמר (Kalamar) הקים צעקה על פרקטיקת ה-sharewashing, דרכה פלטפורמות מסיטות סיכונים לעובדים במסווה של "שיתופיות".²⁰ כתיבתו של טום סלי (Slee) במגזין ג'קובין, אתגרה את טענתה של Airbnb כי משתמשיה הם אינדיבידואלים המרוויחים סכומים קטנים של כסף. הוא מצא כי חצי מההכנסות בעיר ניו יורק נגרפו על ידי מארחים עם מספר נכסים.²¹

התמה המרכזית של מבקרים היא שפלטפורמות למטרות רווח ניכסו לעצמן את מה שהתחיל כרעיון פרוגרסיבי לשינוי חברתי. האם הם צודקים? בכל הנוגע לרגולציה, ביטוח ומיסוי, הפלטפורמות מגייסות תמיכה פוליטית. להתרשמותי הן נוטות לקבל את הרעיון שמידה מסוימת של רגולציה הכרחית. מכיוון שרוב הפעילות מתקיימת ברמה המקומית והמדינית, ישנם הבדלים ניכרים. אך

Juliet B. Schor et al., "Paradoxes of Openness and Distinction in the Sharing Economy," Unpublished 17 paper, Boston College, 2014.

Benjamin Hardin and Michael Luca, "Digital Discrimination: The Case of Airbnb," Harvard Business 18 School Working Papers, 2014.

Dean Baker, "Don't Buy the 'Sharing Economy' Hype: Aibnb and Uber Are Facilitating Ripoffs," The 19 Guardian, May 27, 2014, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/may/27/airbnb-uber-taxes-regulation>

Anthony Kalamar, "Sharewashing is the New Greenwashing," OpEd News, May 13, 2013, <https://www.opednews.com/articles/Sharewashing-is-the-New-Gr-by-Anthony-Kalamar-130513-834.html> 20.

Tom Slee, "Sharing and Caring," Jacobin Magazine, January 24, 2014, <https://www.jacobinmag.com/2014/01/sharing-and-caring> 21.

נראה שהמגמה היא לכיוון התערבות רגולטורית מקלה, שתאפשר לפלטפורמות לפעול ולהתרחב.

האופן בו הפלטפורמות משפיעות על תנאי עבודה לא לגמרי נהיר. מבקרים רואים בהן כמעצבות את גדילתן של "המעמד הפגיע" (פרקריאט), מעמד הנמצא על סיפו של חוסר ביטחון כלכלי, וטוענים כי התמריץ לשיתופיות אינו אמון כי אם יאוש.²² מהפרספקטיבה של נהגים, שליחים ומארחים הם מתארים מירוצ' לתחתית, עם הטיית סיכונים מחברות ליחידים - "מיקרו-יזמים".

חלק מהקשיים בהערכת ההשפעה של הזדמנויות תעסוקה חדשות אלה נובעים מכך שהן הוצגו בתקופה של אבטלה גבוהה ושינויים מהירים במבנה שוק העבודה. תנאי העבודה וההגנות נשחקים, משכורות מצטמצמות, וחלקם של העובדים בהכנסה הלאומית של ארצות הברית צנח לשפל היסטורי. במידה ומצבו של שוק העבודה ימשיך להחמיר, תנאי העובדים יוסיפו להישחק ולא יהיה זה בגלל הזדמנויות שיתופיות. לעומת זאת, במידה ומצבו של שוק העבודה ישתפר, משתפים יוכלו לדרוש יותר מהפלטפורמות מכיוון שיהיו להם חלופות טובות יותר. שני המצבים יובילו לכיוונים מנוגדים: החרבת הביקוש לעסקים עצמאיים ותיקים בעלי זיקה חברתית למול צמיחתן של חברות שיתופיות.

עלינו גם לקחת בחשבון את מגוון התעשיות בהן הפלטפורמות השיתופיות פועלות. חלק מהמגזרים מאופיינים בדמי שכירות גבוהים אותם קל לתפוס בעזרת טכנולוגיות משבשות. חשבו על מוניות. ההשפעה הגדולה ביותר היא ככל הנראה שחיקת הערך של רישיונות מונית, בהם מחויבים בעלי מוניות להחזיק על מנת לפעול, מכיוון שרישיונות אלה מהווים דמי השכרה גרידא. בעוד ייתכן ונהגים בחברות רגילות גורפים חלק מרווח עודף זה, תנאי השוק עומדים לרעתם. במקומות רבים הם משתכרים שכר שעתי נמוך ומחויבים לשלם דמי החכרה ועמלות נוספות לבעלי הרכבים והרישיונות. מצבם של חברי האיגודים יותר טוב, אך האם הם יכולים להצליח עם Uber אף יותר? רבים עברו בתקווה שכך יהיה.

עד כה, התוצאות מעורבות, בחלקן, בשל עלייה בתחרות מצד פלטפורמות כגון Lyft ו-Uber X, בהן נהגים משתמשים בכלי הרכב הפרטיים שלהם. בנוסף לכך, רווחים התחלתיים גבוהים הצטמצמו עקב הוזלת תעריף הנסיעה על ידי אובר, דבר שהוביל נהגים למחאות ולניסיונות התאגדות.

פלטפורמה מקוונת בעלת מערכת דירוג טובה, אמורה לשפר את תנאי העבודה. חשבו על שוק המטפלים הביתיים. כיום גובות הסוכנויות בשוק זה חלק עצום מהתעריף השעתי המשולם למטפלים, לעיתים יותר מחצי.²³ פלטפורמת תיאום במודל עמית-לעמית (למטפלים ומטופלים), תגבה חלק קטן יותר משכר המטפלים, תאפשר לעובדים בשכר נמוך להרוויח יותר באופן משמעותי ותעניק להם יותר חופש בבחירת עבודה. במקום בו בעלי עסקים, סוכנויות או שחקנים

22. Kevin Roose, "The Sharing Economy Isn't About Trust, It's About Desperation," New York Magazine, April 24, 2014, <https://nymag.com/intelligencer/2014/04/sharing-economy-is-about-desperation.html>

23. Jane Gross, "Home Health Aides: What They Make, What They Cost," New York Times, December 30, 2008, <http://newoldage.blogs.nytimes.com/2008/12/30/home-health-aides-what-they-make-what-they-cost>

אחרים גובים עמלות, פלטפורמות עמית-לעמית צריכות לעשות מה שהן מתיימרות - לספק ערך לצרכנים ויצרנים ולצמצמם מעבר העמית לבעלי שליטה וגובי עמלות.

בסופו של דבר, השאלה הנידונה היא כמה ערך ספקים בפלטפורמות אלה יכולים להחזיק. התשובה לשאלה זו תלויה באופן חלקי במידת יכולתם להתארגנות, שאלה אותה אחקור בחלק הבא. אך ישנו ממד נוסף, והוא אם ישנה תחרות בין הפלטפורמות השונות. האם הן יהפכו לבעלות מונופול על תחום מסוים, כפי שכבר ראינו בתחומים של חיפוש, מדיה חברתית, וקמעונאות (Google, Facebook, Amazon)? או שמיזמי עמית-לעמית אלה שונים? מה שהם מציעים זה תוכנות, ביטוח, דירוגים ומסע קריטית של משתתפים. אלה פונקציות בנות שכפול. לדוגמה, אם נפח המשתמשים ממשיך לגדול, ייתכן וניתן יהיה להגיע למסע קריטית בפלטפורמות מרובות. מערכות הדירוג אינן טובות מאוד עדיין, וכבר יש חברות הזנק המנסות לנתק את הדירוגים מפלטפורמות אינדיבידואליות. ביטוח יכול לעבור תהליך פיצול גם כן.

בוועידת מאי, המשקיע בראד ברנהאם חזה סבב נוסף של צמצום עלויות, בדומה לזה שחברות ההזנק כופות על עסקים מסורתיים. מצד שני, ככל שהפלטפורמות הללו נתמכות ונטמעות בתאגידים הגדולים השולטים בכלכלה, כך המונופול במגזר ילך ויגדל, והסיכוי לזרימת ערך לצרכנים וספקים ילך ויקטן.

משתתפים מאורגנים?

אלטרנטיבה למסלול ההטמעות היא שיטה בה גופים שיתופיים הופכים לחלק מתנועה גדולה יותר, השואפת לחלוקה מחדש של עושר ומעודדת השתתפות, הגנה על הסביבה וקשר חברתי. זה יקרה רק דרך התארגנות או אפילו התאגדות של משתמשים. ואכן, השאלה האם על ספקים להתארגן נמצאת עכשיו על השולחן באופן מוצק, על אף שעוד מוקדם מדי לדעת כיצד הדברים יתפתחו.²⁴

Airbnb כבר החלה לעודד את משתמשיה להתארגן. בשנת 2013 המנהל העולמי של ה"קהילה" בחברה ייסד בשותפות את Peers.org, ניסיון לבנות תנועה חברתית של משתתפים. זמן לא רב לאחר מכן, Airbnb פיתחה פלטפורמה ארגונית משלה עבור אורחים, מארחים ועובדים, מה שהוביל ליצירת קבוצות משתמשים מקומיות רבות. הקבוצות מתכנסות באופן מקוון ולא מקוון עבור מטרות מגוונות, הכוללות שיתוף עצות והשפעה על מדיניות ציבורית. החברה מעוניינת שקבוצות אלה ידחפו לרגולציות אוהדות. עם זאת הן עשויות לפתח אג'נדות משלהן, כולל דרישות מן החברה עצמה, כמו למשל קביעת תעריפי מינימום עבור ספקים, העברת סיכונים חזרה לפלטפורמה עצמה, או צמצום העברתן של תשואות עודפות ליזמים ומשקיעים. בכוח העבודה המתחלף, שם נדרשת ההתארגנות הכי דחופה, ספקים יכולים לדחוף לשכר מינימום.

24. נהגי Uber ו-Lyft החלו במאמצי איגוד בערים שונות. נציגי האיגודים השתתפו בוועידת סן פרנסיסקו, והתאגדות התפתחה כנושא שיחה בין יזמים וממציאים בתחום השיתופיות. השנה, "איגוד הפרילנסרים" הלאומי פתח דלפק הטבות המציע ביטוח, תוכניות פנסיה והטבות נוספות לעובדים "עצמאיים" במגוון חברות, כולל Lyft.

באופן פוטנציאלי, פלטפורמות קיימות יכולות לעבור לבעלות קואופרטיבית או לשליטת משתמשים, מטרה שחלק מהמשתמשים בקהילה מקדמים. הדיון בפלטפורמות מושפע באופן נרחב מתחום "ייצור עמיתים" ומדגיש את היכולת של טכנולוגיות אלה להעצים יחידים. כפי שהראו קהילות מקוונות רבות, הסביבה המקוונת יכולה לתרום להתארגנות כנגד גישות מדיניות לא פופולריות, שינויי תוכנה ופרקטיקות מקצועיות. העובדה שמשתמשים יוצרים ערך כה רב במרחבים הללו, משפיעה לטובה על יכולתם להשתלט עליהם, במידה ויתארגנו לעשות זאת. עד כה תנועה מסוג זה לא התפתחה, אך לא מן הנמנע שהדבר יקרה בעתיד.

לחלופין, ארגונים במגזר הכלכלי-חברתי, כמו איגודים, כנסיות, קבוצות החברה האזרחית וקואופרטיבים, יוכלו ליצור פלטפורמות עבור חבריהם. הם יוכלו לספק אלטרנטיבות לפלטפורמות למטרות רווח, במיוחד אם התוכנה הנדרשת לביצוע עסקאות איננה יקרה מדי. פלטפורמות מסוג זה יכולות להיות מנוהלות על ידי המשתמשים ו/או בבעלותם. למשל, קואופרטיב מוניות בפורטלנד, אורגון, אימץ את הטכנולוגיה המשמשת חברות שיתוף נסיעות וכך מתכנן לשנות ביעילות את מבנהו לליפט או אובר בבעלות הנהגים. באופן כללי, הצבת אתגר תחרותי ל"עסקים כרגיל" אמור להיות קל יותר, כאשר הייצור הוא במודל עמית-לעמית, מכיוון שהפלטפורמה פועלת כמתווכת ולא כיצרנית. זו אחת הסיבות לצמיחתן המהירה של פלטפורמות שיתופיות, בעוד מאמצים להקמת קואופרטיבים של עובדים הניבו כל כך מעט מיזמים ומקומות עבודה חדשים. בסופו של דבר לא מדובר רק בכלכלה. המפתח ליצירת כלכלות שיתופיות הוגנות בהיבט החברתי הוא להדגיש באופן נחרץ פוליטיקה של שיתוף, כמו גם טיפוח צורות שיתוף ציבוריות קולקטיביות.

מסקנה: יצירת תנועה

אם כך, מה ברצוננו להשיג עם הכלכלה השיתופית? ישנו ספק קטן כי השיח בנושא השיתופיות עיוור לצד האפל של החידושים הללו. עם זאת, המבקרים ציניים מדי. יש במגזר זה הפוטנציאל ליצירת עסקים חדשים אשר מחלקים ערך באופן הוגן יותר, מאורגנים באופן דמוקרטי יותר, מצמצמים השפעות סביבתיות, ויכולים לחבר אנשים יחד בדרכים חדשות. אלה הן הסיבות להתרגשות הרבה סביב כלכלה שיתופית. התהוותן של קהילות עמית-לעמית אשר חולקות מוצרים, חללים ושירותי עבודה, עשויה לשמש כיסודות למודל חדש של משק בית, בו אנשים פחות תלויים במעסיקים, ויכולים למצוא דרכים מגוונות יותר להכנסה, מוצרים ושירותים. אך שלב הרצון הטוב של הפלטפורמות הגדולות יתפוגג ברגע שהן יתמזגו לכלכלת "העסקים כרגיל". אנו נמצאים בצומת מכריע, בו התארגנות משתמשים בדרישה ליחס הוגן מצריכה אחריות סביבתית והתמקדות בשאלה אם חיזוק קשרים אנושיים דרך השימוש בטכנולוגיות אלה יכול ליצור הבדל משמעותי בהגשמת הפוטנציאל של המודל השיתופי. ישנה כמות עצומה של ערך כלכלי חדש אשר נוצר במרחב זה. זה הכרחי שהוא יזרום באופן הוגן וצודק לכל המשתתפים. אחרי הכול, לזה קוראים שיתוף על פי רוב.

בסופו של דבר, היכולת של פרקטיקות שיתוף חדשות להאיץ שינויים חברתיים עשויה להיות תלויה גם באופן שיוזמות אלה מתעצבות ברחבי העולם. ככל שכלכלות משותפות מתרחבות באירופה, סביר שפרקטיקות הפעולה שלהן יוטמעו בפוליטיקה, רגולציה וחברה אשר הינן

קשובות יותר לערכים המוצהרים של הגינות, קיימות, שקיפות ושיתוף פעולה. באמריקה הלטינית המגמה השמאלנית לכיוון סולידריות חברתית, שיכוך העוני ודמוקרטיה, מציעה הקשר תומך יותר לתנועה שיתופית עם דגש על שיתוף פעולה וקהליות, כפי שראינו באקוודור. עבור אלו מאיתנו הנמצאים במדינות בהן הלחץ למסחר וריכוז רווח בפלטפורמות הללו הוא החזק ביותר, התפתחויות אלה עשויות לחשוף אפשרויות נוספות.

מחוץ לארה"ב התמריץ לשיתוף תחבורה, מגורים, אוכל ומוצרים קשור באופן הדוק יותר ליעדים ברמה העירונית: לצמצום פליטות פחמן, שקיפות במידע ומימוש הדמוקרטיה. על ידי הטמעת פרקטיקות שיתופיות בתנועות עירוניות אלה, ההיתכנות שתנועת השיתופיות תוכל להשיג את מטרותיה המוצהרות גדולה יותר. ההרגשה שלי היא שככל שפעילים אמריקנים בתחום השיתופיות יתחברו עם משתפים אחרים על פני הכדור, כך נצליח יותר לקדם את המטרות של אחריות סביבתית, חלוקת רווח וסולידריות חברתית. המשמעות של זה היא גם פתיחות, ובאופן אידיאלי קשר עם תנועות חברתיות אחרות שכבר פעילות בנושאים אלה. בסופו של דבר, הפריה הדדית תוכל גם ליצור תחושת אחריות מצידם של ארגונים ופלטפורמות שיתופיות וגם להטמיע פרקטיקות כלכליות שיתופיות לתוך הפעילות והדנ"א של התנועות החברתיות.

הכלכלה השיתופית הונעה בעזרת טכנולוגיות חדשות מלהיבות. הקלות בה יחידים, אפילו זרים, יכולים עתה להתחבר, לחלוק ידע ולשתף פעולה באמת מובילה לשינוי. זו הבשורה של הפלטפורמות השיתופיות עליה כולם מסכימים. אך טכנולוגיות טובות רק כמידת ההקשר החברתי והפוליטי בו הן מיושמות. תוכנות, מיקור המונים ושוקי הידע נותנים לנו כלים עוצמתיים לבניית סולידריות חברתית, דמוקרטיה וקיימות. המשימה שלנו היא לבנות תנועה אשר תרתום כוח זה למטרות חשובות אלה.²⁵

מחוזה לאמנה

חזון שמאל-קונסרבטיבי להתקדמות מעבר לשוק
חופשי גלובלי לכלכלה מבוססת על הטוב המשותף

הכלכלה היא האמצעי בו משתמשת החברה על מנת לספק את צרכיה ורצונותיה דרך מאמץ משותף. בחברות מורכבות, הדבר כרוך תמיד בשילוב אינטנסיבי של מעורבות אינדיבידואלית, מדינית וחברתית. הכלכלה שאנו יורשים פועלת למען האינטרסים של ההון, של אלה המחזיקים או מנהלים את הירושה של הדורות הקודמים, ונתפסת כבעלות על טכנולוגיה, רכוש וכסף. מגמה זו התגברה בארבעים השנים האחרונות על חשבון הפועלים.

הון, בצורתו הגולמית, הוא בלתי מרוסן. הוא מחפש את שיעור ההחזר האפשרי הגבוה ביותר במהירות האפשרית הגבוהה ביותר. כשמתחילה ירידה או האטה בתשואות, הוא מחפש שותפים חדשים שיכולים לספק תשואות גבוהות יותר מהר יותר. כאשר אין מגבלות על מערכות היחסים שההון יכול ליזום ולקיים, וכאשר ההון הוא העיקרון המארגן היסודי של הכלכלה, ההשלכות על החברה הרסניות.

במאה האחרונה תגובת השמאל הייתה לתמוך בתפקידה של המדינה כאחראית הבלעדית על ארגון הכלכלה, אך בכל פעם זה הסתיים בכניעה לשוק. החולשה נובעת מכך שאין מערכת מחירים שיכולה לשקף את רצונותיהם של אנשים, ומערכת ניהולית ריכוזית מעכבת חדשנות.

ברית המועצות התפוררה בעקבות תקופה של רפורמות בשוק; סין הפכה למניעה של הגלובליזציה על ידי יצירת התנאים לייצור מתמשך ויבוא הון כעיקרון המרכזי של הייצור, ללא הכרה במעמדה האנושי של העבודה. העיקרון הראשון של "העבודה החדשה" היה קבלת הגלובליזציה וירידה בערכה ובכוחה של עבודה. המשימה כעת היא לחשוב על תפקידה של המדינה בשימור מעמדה האנושי של עבודה והגנה על מעמדו הפגיע של הטבע באמצעות מערכת מוסדית המסייעת בהתחדשות החברה.

ההבטחה של תנועת העבודה ושל הסוציאליזם באופן כללי יותר, הייתה לביית את כוחו ההרסני של ההון ואת המסחור של בני אדם ושל הטבע. היא הבטיחה לעשות זאת על ידי חיזוק הדמוקרטיה כאמצעי כוח אלטרנטיבי לזה של ההון, במסגרת שתקיים את חירויות היסוד של דת, התאגדות, ביטוי ומצפון.

תנועת העבודה הפרה הבטחה זו.

מה שנדרש הוא צורה של כלכלה פוליטית שיכולה לביית את הנטיות ההרסניות של הקפיטליזם על ידי מעבר מחוזה לאמנה כעיקרון המרכזי של הארגון הכלכלי. הדבר מצריך את החזרתו של הכוח למדינה ואת מעורבותם של אינטרסים שונים בפיקוח על הכלכלה.

רעיון האמנה (או ברית) חשוב מכיוון שהוא נותן מענה לאחת מבעיות היסוד של הכלכלה - אי-שוויון הנוצר מהחוב - ומציע מערכת של מחילת חובות המחזקת את המחויבות ההדדית. הרעיון כולל את הטבע כשותף, ומשמש מוסדות בתיווך טובת הכלל על פני זמן ומרחב. רעיון האמנה מצביע על דרך בה ניתן לאגד מקום, עבודה, סולידריות וטבע לתוך מערכת כלכלית. במילים אחרות, הוא מביית את האנרגיה הדמונית של ההון על ידי קשירתו ביחסים עם אותם הכוחות בהם הוא מבקש לסחור.

חוזה, לעומת זאת, הוא אירוע מבודד, חילוף של שווי ערך בין ידיים אדישות להשלכות חיצוניות, למגמות ארוכות טווח או להקשר. חוזה הוא הסכם משפטי בין שני צדדים אשר הוביל, לאורך זמן, לשליטה של העשירים בעניים, לריכוז נכסים בפחות ידיים, לדה-הומניזציה של העבודה כגורם אנושי, לניצול הסביבה ולהזנחת מערכות יחסים ומרחב. לעיתים מתייחסים לרעיון האמנה כאל קוריוז מקראי ללא רלוונטיות, אך הוא מהותי בסמכות הפוליטית, בכך שהפרלמנט והמשפט המקובל הינם צורות של סמכות בין-דורית. על ידי קביעת גבולות לרמות החוב, הכרה באדם כזקוק לעבודה ומחסה, שותפות עם האדמה כטובת הכלל וחיזוק הקהילה בתוך הכלכלה עצמה באמצעות קשירת אינטרסים מרוחקים במאמץ משותף, מספקת האמנה את האמצעים המוסדיים לבניית כלכלה לאומית מבוזרת.

בקצרה, האמנה דורשת שלא להתייחס לבני אדם ולטבע כאל סחורות, ולקיים מחויבות בין-דורית לטובת הכלל בין מעמדות ואזורים, שתתבסס על חידוש הזיקה למקום. זו מסגרת אפשרית לשינוי הקונצנזוס הנדרש על מנת לתקן את הפגמים של המצב הקודם. לא המדינה ולא השוק מספיקים ליצירת חברה טובה: נדרשים התחדשות של החברה וייצוג שלה בכלכלה בדמות

מוסדות מקצועיים ומקומיים, המקדמים את טובת הכלל בנסיבות משתנות, לצד שמירה על מעמד העבודה, האדמה והידע כחלק מירושה משותפת. האמנה היא אמצעי להפיכת שליטה לצורה מודעת של תלות הדדית על ידי הגבלת השוק והמדינה באמצעות חיזוק החברה.

שינוי הקונצנזוס

כל קונצנזוס פוליטי מגדיר מה אנשים יכולים להשיג באמצעות שיתוף פעולה דמוקרטי, ומה יש להשאיר לניהולה של מערכת המחירים. לפני ארבעים השנים האחרונות נחשבו חלוקה מחדש, רגולציה, הכנסות ממיסים ושיעורי ריבית לתפקידים הולמים ומרכזיים של המדינה בכלכלה. במקביל, מערכת שוק המבוססת על תנודות במחירים, נחשבה לאמצעי היעיל ביותר לתיווך רצונות האנשים. עם עלייתו של הימין החדש בשנות ה-80 של המאה ה-20, המדינה לא נתפסה כגורם רציונלי בתוך הכלכלה, וכתוצאה מכך תפקידה הפך לחיצוני ורגולטורי באופן בלעדי.

בכך הוחמצו שתי אמיתות בסיסיות; הראשונה היא שהכלכלה היא צורה נחית של כל החברות כפעילות משותפת, שבמסגרתה ניתן לספק צרכים ורצונות חומריים על ידי הפיכת הטבע לטובין באמצעות עבודה מאומצת ויישום מיומנות. זהו צורך מהותי ולא מודל פורמלי.

העבודה חיונית בשתי המשמעויות שלה. זהו האמצעי שבאמצעותו החברה משכפלת את עצמה באמצעות רבייה ביולוגית ותרבותית. כל אדם תלוי בסביבה פיזית ובאנשים אחרים לצורך סיפוק צרכיו. זה בתורו דורש מוסדות המשמרים ומחדשים ידע כאמצעי לשחזור צורכי החיים. צורך זה מתעצם בחברה מורכבת. לעבודה יש כורח והיסטוריה שאינה נתפסת בהסתכלות על עבודה כפעילות מקסום תועלת בלבד המתבצעת כולה על ידי סוכנים בודדים. זו הסיבה שהון אנושי הוא מושג מצומצם בכך שאינו מפגין התייחסות מספקת לירושה המוסדית המאפשרת את קיומה של עבודה מיומנת. כשזה מגיע לעבודה, כולנו צריכים ירושה.

זה קשור לפיקציה עמוקה יותר, המופצת על ידי התיאוריה הכלכלית המתוארת בפרק הקודם על קרל פולני, שבה מתייחסים לבני אדם ולטבע כאל סחורות - אובייקטים המיוצרים למכירה בשוק הפתוח - לניצול יעיל בשווקים תחרותיים של עבודה, אדמה ומזון. הסיבה לכך היא שהקפיטליזם מחייב את הפיכתם של בני האדם והטבע לסחורות למרות שהם לא נועדו למכירה בשוק ואין להם תחליף. מה שכלכלנים מכנים שוקי תשומות הם רק עוד תיאור של מרכיבי החברה, בני האדם והטבע, שהוא כינוי נוסף לבריאה עצמה.

הבעיה בפירוק הכלכלה הפוליטית למערכת של מקסום תשואות בתוך המשק מחד לצד מדינה המבצעת רגולציה וחלוקה מחדש כדי לצמצם סיכונים ולספק צרכים קולקטיביים בצורה של תשלומים כספיים ושירותים אדמיניסטרטיביים מאידך, היא שאין כאן התייחסות לשורש הבעיה. ראייה זו אוכפת את הפיקציה ובכך מייצרת צורך חזק יותר במדינה שתגן על תנאי החיים הבסיסיים. החידוש בגל האחרון הוא שהבנקים והתאגידים זוכים להגנת המדינה. מה שאנדרו האלדן (Haldane) מגדיר כ"לופ האבדון" - הלאמת הסיכון והפרטת הרווח - אינו בר-קיימא כעיקרון של ממשל כלכלי.

מידות טובות, מלאכה והדדיות: כלכלת העבודה הכחולה

כלכלת "העבודה הכחולה" (Blue Labour economics) מניחה שישנה הבחנה בין סחורות אמיתיות לבין סחורות פיקטיביות, וקושרת זאת לתפקידה של מערכת המחירים בהקצאת משאבים. השורשים לכך מצויים בוויכוח על החישוב הסוציאליסטי בשנות ה-20 של המאה ה-20 בווינה. מצד אחד, הייתה קבוצה של הוגים סוציאליסטים שגרסו כי ניתן לחשב צרכים ודרישות עתידיים ללא הכפילות של תחרות ובזבוז מיותרים. הרעיון היה שניתן לבנות מחשב גדול מספיק, להזין את כל הנתונים הרלוונטיים ולתכנן בצורה רציונלית בהתאם לצרכים ורצונות עתידיים. זה היה הבסיס למערכת כלכלית סוציאליסטית מתוכננת.

מנגד, עמדה קבוצה של כלכלנים שהתקבצה סביב לודוויג פון מיזס (von Mises), כולל פרידריך האייק (Hayek), שטען שדבר כזה הוא בלתי אפשרי. הסיבה לכך הייתה שהתהליך המבוזר של מערכת המחירים נסמך על כמות עצומה של מידע בלתי ניתן לחישוב, וכי קביעת המחירים הינה תהליך סובייקטיבי שמאותת מה אנשים רוצים, ובעיקרו של דבר הוא בלתי צפוי ובלתי ניתן לידיעה, למעט כאשר הוא חשף את עצמו דרך התנועות של מערכת המחירים. ביקורת זו על תכנון המדינה, על החישוב הסוציאליסטי, קבעה את תנאי הדיון למאה השנים הבאות.

חשוב להבין במה האייק צדק כדי להעריך את המידה שבה טעה. מה שעומד על הפרק מובן בצורה הטובה ביותר באמצעות ניתוח של ההבדל בין התיאוריה הכלכלית לתאוריה החברתית שלו. בתיאוריה החברתית שלו הוא מציע שלושה מושגים המאפיינים את הופעתה של החברה הפתוחה, או מה שהוא מכנה "קטלקסיה" שהם היגיון, אינסטינקט ומסורת. קטלקסיה, או מערכת כלכלית מורחבת, מבוססת על מסורות מסוימות המשמרות אתיקה, ציות לחוק, אמון, מיומנות ויושרה, ולא ניתן לצמצם אותן לאינסטינקט ולא להיגיון. האייק רואה את האינסטינקט לבדו כאיום נורא שכן הוא בעיקרו קהילתני ואטביסטי. הוא מחשיב את הרציונליות לבדה כמאיימת באותה מידה בהיותה אינסטרומנטלית ומכשילה את עצמה. מסורת היא הרעיון שהוא מפתח כדי לתווך ולמתן את שני הקצוות הללו של רציונליות שמכשילה את עצמה ושתוביל ל"מלחמת כול בכול" ולאינסטינקט שמייצר קהילה סגורה.

עם זאת, בתיאוריה הכלכלית של האייק אין עיקרון המתווך בין המדינה לשוק ואין התחשבות במוסדות המחזיקים במסורות של מידות טובות ואמון הנושאים תחושת מחויבות הדדית. על כן אין תשומת לב לתפקיד שמוסדות אלה ממלאים בעיצוב וגיבוש שוק תשומות העבודה ולאומתם מוסדות ביניים מבוזרים ששומרים על מיומנויות ומתרגמים מידע לידע. כל המוסדות הללו מאפשרים לאנשים להבין ולהסתגל לשינוי לא רק ככוח חיצוני אלא גם כמשהו שהם יכולים להבין ולעצב. הגוף הפוליטי ממלא אפוא תפקיד חיוני בארגון הכלכלה.

זוהי חשיבותו של פולני (Polanyi), שדחה הן פקודות אטטיסטיות והן פקודות שוק וניסה להגדיר את המוסדות המבוזרים שיכולים להתנגד להסחרה תוך שמירה על מערכת מחירים בסחורות אמיתיות. טענתו הייתה שהכלכלה דורשת מוסדות חברתיים המפיצים מיומנויות,

חולקים ידע ומשמרים את מעמדו של האדם כמשהו שאינו סחורה. מוסדות חברתיים בעלי מבנה לא-ממוני, המחדשים את המשאבים התרבותיים, או את המרכיבים של החברה, מצילים אותם מדלדול ותשישות על ידי התנגדות להיגיון של הסחרה ותומכים את המוסדות המחנכים את האדם למושג של טובין פנימיים לצד ערך חיצוני. טובין פנימיים הם הכישורים הדרושים למילוי משימה ספציפית; טובין חיצוניים הם הכסף וההכרה שאתה מקבל עבורם. מיומנויות ספציפיות אינן ניתנות להחלפה או להעברה, אלא דורשות התלמדות וזמן, השכלה ותרגול. קיים קשר בין האופי האתי של האדם לבין התמריצים שמתוכם הוא פועל. מידות טובות חיוניות לכלכלה מתפקדת. תחת שלטון המדינה או השוק, הטובין הרלוונטיים היחידים הם כסף וכוח, והטובין הפנימיים, או המידות הטובות, מתערערים ומוזנחים.

הובא מתוך "עבודה כחולה: הפוליטיקה של טובת הכלל" מאת מוריס גלסמן. זכויות יוצרים © 2022 מאת מוריס גלסמן. צוטט ברשות פוליטי בוקס. כל הזכויות שמורות. אין לשכפל או להדפיס שום חלק מקטע זה ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

Maurice Glasman, From Contract to Covenant, [Tablet Magazine](#), November 13, 2022, excerpted from [Maurice Glasman, Blue Labour: The Politics of the Common Good](#), excerpted by permission of Polity Books. Used by permission תורגם באישור מוריס גלסמן ופוליטי בוקס, תרגום: תובל שלום צחור, עריכה לשונית: עינב מילוא

קברני הקפיטליזם

האופן שבו אנחנו מגדירים את הקפיטליזם וחושבים על התפתחותו מעצב את דרכי המאבק להתגברות עליו

למשך תקופה מסוימת קפיטליזם היה מילה אסורה, לפחות בתקשורת ובפוליטיקה של הזרם המרכזי, שהתייחסו אליה בתור כינוי גנאי שמאלני. במקומה קיבלנו ביטויים כמו "יוזמה חופשית", "השוק החופשי" וכדומה. כעת המילה קפיטליזם שוב נמצאת בשימוש נפוץ יותר אך משמעותה נוטה להיות מעורפלת במעט. רוב האנשים, אם נתעקש איתם על הגדרה לקפיטליזם, יזכירו באופן כלשהו שווקים, מסחר ועסקים. כל חברה עם פעילות עסקית מפותחת מאוד, בייחוד כאשר המסחר והתעשייה נמצאים בבעלות פרטית (אך לא רק?), תחשב כקפיטליסטית. לעומת זאת, ישנם אנשים המתעקשים להגדיר את המונח בצורה מדויקת יותר. אני אחת מהם - וספגנו ביקורת על כך שהצענו הגדרה מדוקדקת מדי (על כך בהמשך). אך נראה לי שישנם יתרונות בלהיות ברורה ביחס לשאלה מה באמת מבחין את המערכת הקפיטליסטית מכל צורה חברתית אחרת - לפחות אם אנחנו רוצים להבין מדוע היא פועלת כפי שהיא פועלת, בין אם בתקופות טובות (יחסית) או בתקופות רעות.

להגדיר את הקפיטליזם

ובכן, למה אני מתכוונת במונח קפיטליזם? קפיטליזם הוא מערכת שבה כל השחקנים הכלכליים העיקריים תלויים בשוק לצורך קיום דרישות החיים הבסיסיות שלהם. חברות אחרות קיימו שווקים, לעתים בקנה מידה גדול; אך רק בקפיטליזם התלות בשוק היא תנאי החיים היסודי עבור כולם. וזה נכון עבור בעלי הון ועובדים כאחד.

היחס בין הון לעבודה בעצמו מתווך על ידי השוק. עובדים שכירים מוכרחים למכור את כוח עבודתם לבעלי הון פשוט כדי לקבל גישה לאמצעי הקיום של חייהם ואפילו לכלי העבודה שלהם; ובעל ההון תלוי בשוק כדי לזכות בגישה לכוח עבודה וכדי לממש את הרווחים שהעובדים מייצרים. ישנו, כמובן, חוסר איזון עצום בכוח המעמדי בין ההון לעבודה, אך בעלי ההון תלויים לא פחות בשוק כדי לתחזק את עצמם ואת הונם.

בחברות לא-קפיטליסטיות, יצרנים ישירים, כמו איכרים, החזיקו לרוב באמצעי הקיום והייצור שלהם (קרקע, כלי עבודה וכדומה), כך שהם לא היו תלויים בשוק. לכן המעמד השליט היה צריך להיות מסוגל להשתמש בכוח עודף כדי לנכס לעצמו את העבודה העודפת של אחרים באמצעות

מה שמרקס קרא לו "אמצעים חוץ-כלכליים" - כלומר, כוח כפייה מסוג זה או אחר: משפטי, פוליטי או צבאי - כמו למשל במקרה שבו אדון פיאודלי סחט שירותי עבודה או רנטה מהאיכרים.

רווחיהם של בעלי הון, לעומת זאת, לא נסחטים ישירות מהעובדים. בעלי הון משלמים לעובדים מראש, ועליהם לממש את הרווחים באמצעות מכירת הדברים שהעובדים מייצרים. הרווח תלוי בפער בין מה שבעל ההון משלם לעובדים לבין מה שהוא או היא מקבלים ממכירת המוצרים או השירותים המסופקים על ידי העובדים. העובדה שבעלי הון יכולים ליצור רווח רק אם הם מצליחים למכור את הטובין והשירותים בשוק, ולמכור אותם במחיר גדול יותר מעלות הייצור שלהם, משמעה שהרווח שלהם אינו ודאי.

בעלי הון מוכרחים גם להתחרות בהצלחה עם בעלי הון אחרים באותו שוק על מנת להבטיח את רווחיהם. למעשה תחרות היא הכוח המניע של הקפיטליזם - אפילו אם בעלי הון עושים לעיתים קרובות את כל שביכולתם כדי להימנע ממנה, למשל באמצעות מונופולים. אבל ממוצע הפריון החברתי, שבכל שוק נתון קובע את ההצלחה בתחרות המחירים, הוא מעבר לשליטתם של בעלי הון יחידים. הם אינם יכולים להחליט על המחירים בהם המוצרים שלהם יימכרו בהצלחה ואפילו אינם יכולים לדעת מראש מה הם התנאים ההכרחיים כדי להבטיח שהמכירה תתממש בכלל, שלא לדבר על מימוש רווח.

הדבר היחיד שבעלי הון יכולים לשלוט עליו במידה ניכרת הוא העלויות שלהם. לכן מכיוון שרווחיהם תלויים ביחס מחיר/עלות הנוטה לטובתם, הם יעשו כל מה שביכולתם כדי לקצץ

בהוצאות ולהבטיח רווחיות. פירוש הדבר, מעל הכול, הוא לקצץ בעלויות העבודה; וזה דורש שיפור מתמיד בפיריון העבודה, מציאת האמצעים הארגוניים והטכניים במטרה לסחוט כמות גדולה ככל האפשר של עודף מהעובדים בתקופת זמן קבועה ובעלות נמוכה ככל האפשר.

כדי לשמר תהליך זה בפעולה, נדרשות השקעה קבועה, השקעה מחודשת של עודפים והצבר הון מתמיד. הדרישה הזאת נכפית על בעלי ההון בלי קשר לצרכים והרצונות האישיים שלהם, בין אם הם אלטרואיסטים או חמדנים. אפילו בעל ההון הצנוע ביותר והאחראי ביותר מבחינה חברתית נתון ללחצים אלה, והוא נאלץ לצבור הון באמצעות מיקסום הרווחים רק כדי להישאר בעסק. הצורך של בעלי ההון לאמץ אסטרטגיות "ממקסמות" הוא תכונה בסיסית של המערכת. לכן המערכת הקפיטליסטית בשלמותה פועלת על פי ציווי השוק, כורח התחרות, מקסום הרווחים, הצבר ההון וציווי בלתי מתפשר לשפר את פיריון העבודה כדי להפחית עלויות בשביל להוריד מחירים.

קפיטליזם - מה הוא לא

זה מביא אותנו לשאלה מה איננו קפיטליזם. אני מדברת לא מעט על ציווי שוק קפיטליסטיים, ומה שאני מציעה הוא שישנו הבדל מהותי בין ציוויים לבין הזדמנויות.

רשתות מסחר מפותחות ביותר הופיעו במהלך ההיסטוריה האנושית ביבשות שונות, והיו חברות, כמו הרפובליקה של פירנצה או הרפובליקה ההולנדית (רק כדי להזכיר כמה מהמקרים האירופיים החשובים ביותר), בהן אינטרסים מסחריים היו דומיננטיים מבחינה פוליטית וכלכלית. גם צרפת הייתה בעלת רשת מסחר מתקדמת ומרחיקת לכת. אולם אפילו חברות אלה שהתבססו על מסחר כה מפותח, לא היו נתונות לעקרונות קפיטליסטיים ייחודיים של הצבר מתמיד ותחרות קבועה - כלומר הלחץ הבלתי פוסק להעלות את פיריון העבודה כדי להוריד עלויות.

בדרך כלל בחברות כאלה האליטות נשענו עדיין על כוח "חוץ-כלכלי", על עליונות וכפייה צבאית, משפטית או פוליטית, במטרה להבטיח את עושרן. משרה ציבורית, למשל, הייתה מקור חשוב של הכנסה. אפילו הצלחה מסחרית הייתה תלויה במידה רבה בעליונות ביכולת לשאת ולתת בשווקים נפרדים (בשונה מתחרותיות בשוק משולב) - למשל, באמצעות שליטה בספנות וניהול נתיבי הסחר, כמו גם באמצעות מונופולים וזכויות יתר מסחריות שהוענקו על ידי ממשלות, שלא להזכיר את הכוח הצבאי הישיר שהופעל לעתים קרובות על ידי חברות מסחריות פרטיות.

חברות מבוססות סחר אלה עשויות היו לעסוק בייצור משמעותי ואפילו להשיג חידושים טכנולוגיים לא מבוטלים, אך אלה היו פחות קשורים לשיפור התחרותיות ויותר לניסיון להעלות את התפוקה כדי לנצל את יתרונות השוק הצומח. ההתמודדות עם הזדמנויות הולכות ומצטמצמות בשוק הייתה קרוב לוודאי באמצעות משיכת ההשקעות מהייצור - בניגוד לקפיטליזם שבמסגרתו צמצום הזדמנויות בשוק יכול למעשה להגביר, ולא להחליש, את הצורך בתגובה לציווי השוק.

כך, כאשר הכלכלות המערב־אירופיות שקעו במשבר אחרי 1660, האליטות העשירות של הרפובליקה ההולנדית משכו את השקעותיהן מן הקרקע ובסופו של דבר מן הייצור התעשייתי.

עד אמצע המאה ה-18 שוחרי הרנטה הלא-יצרניים החזיקו בעושר הגדול ביותר.

זאת בניגוד חד למה שקרה באנגליה באותה התקופה. קודם לכן אנגליה פיגרה במובנים מסוימים אחרי שכנותיה האירופאיות בהתפתחות המסחרית. אבל הכלכלה האנגלית - בייחוד ענף החקלאות - הייתה הראשונה בהיסטוריה שבה הייצור היה מונע ישירות על ידי ציווי התחרות, מקסום הרווחים והצבר ההון.

מתוך הריסות האיכרות, שחזתה בהפקעת אדמותיה, הופיע מעמד משמעותי של יצרנים חקלאיים אנגלים, בעיקר חוואים-חוכרים. משהופרדו מאמצעי הקיום שלהם, החקלאים בעלי ההון הללו היו תלויים בשוק ולכן נדרשו, ללא קשר לדרשותיהם הצרכניות, לעמוד בציווי השוק.

ייתכן שהם לא נאלצו להגיע אל שיעור הרווח הממוצע כפי שנאלצים בעלי ההון בימינו, אבל ייצור למען רווח מעבר לצורכי הקיום של עצמם היה התנאי להמשך הגישה שלהם לקרקע ותנאי מוקדם של ייצור לצורך קיומם שלהם.

כך היצרנים הללו היו נתונים ללחצי מחיר/עלות באופן חדש לחלוטין, מה שהוביל לכך שכאשר המשבר הכלכלי-אירופי וירידת מחירי התוצרת החקלאית הביאו להתעצמות התחרות, באנגליה, בניגוד לארצות השפלה ושאר אירופה, זה הביא לעלייה בהשקעות היצרניות בטכנולוגיות חדשות במטרה להגביר את פיריון העבודה ואת היעילות הכלכלית.

התוצאה, שלעיתים קרובות מתוארת בתור מהפכה חקלאית באנגליה של המאה ה-18, הייתה צמצום מתמשך בעלויות, שהוביל לעלייה בשכר הריאלי, צמיחה של השוק המקומי ופריצת התקרה המלכותית לגודל האוכלוסייה - פריצת הדרך הראשונה אל עבר "צמיחה המזינה את עצמה".

הניגוד ההיסטורי הזה מדגיש את ההבדל המהותי בין חברות לא-קפיטליסטיות מבוססות מסחר לבין כלכלה המונעת על ידי ציווי השוק להגביר את התחרותיות באמצעות העלאת פיריון העבודה. במילים אחרות - בעגה הכלכלית העכשווית - ניתן לומר כי בחברות לא-קפיטליסטיות מבוססות מסחר, הממון, יחד עם מסחר וגביית הרנטה, היו "הכלכלה הריאלית", בניגוד לחברות הקפיטליסטיות, בהן המגזר הפיננסי בדרך כלל מובחן, וכפוף לייצור "הריאלי" של טובין ושירותים.

סוחרים ורוכלים היו בדרך כלל תלויים בקנייה בזול בשוק אחד ומכירה ביוקר באחר, או בגישור ומשא ומתן בין שווקים נפרדים. אם הם משכו השקעות מהייצור, הפעילות המסחרית יכלה עדיין להימשך בדרך המסורתית שלה. במקביל, יצרנים כמו איכרים, שהחזיקו באמצעי הקיום ולכן היו מוגנים במידה רבה ממגבלות התחרות, מעולם לא היו תלויים באופן יסודי בסיפוק ציווי השוק ויכלו להמשיך לייצר כדי לספק את צורכי הקיום של עצמם.

זה עומד בניגוד חד לחברות הקפיטליסטיות המפותחות, בהן גם המשך הייצור וגם עצם ההישרדות של העבודה וההון כאחד, תלויים בציות לציווי השוק המונחים ביסודותיו של הסדר החברתי.

האינטרסים הפיננסיים יכולים בהחלט לנתק את עצמם מהייצור או מ"הכלכלה הריאלית"; אבל אז צריך להסביר כיצד ומדוע הספקולציה הפיננסית יכלה לתלוש את עצמה, ואף עשתה זאת, מן הכלכלה הריאלית באופנים שיכול היה להיות להם רק סוף רע (כפי שקרה במשבר של 2008) - הסבר שדורש תפיסה מוגדרת ביחס לשאלה מהו קפיטליזם (ומהו לא).

ריקנות של מהפכות בורגניות

המשגות עמומות של קפיטליזם לא יכולות להסביר מה מיוחד במערכת הקפיטליסטית כמערכת מובחנת מכל צורה חברתית אחרת, וזה בחלקו מפני שהן מתחמקות משאלה אחרת: מה מקורה מלכתחילה. אם הקפיטליזם היה קיים תמיד - בערך - או אם לא ניתן לזהות תהליך של שינוי היסטורי מחברות לא-קפיטליסטיות לקפיטליזם, אין הרבה מה לומר על ייחודיותו.

החל מהמאה ה-18 הסברים סטנדרטיים של מקורות הקפיטליזם קיבלו את ההנחה שקפיטליזם התקיים בצורה עוברית משחר ההיסטוריה, מאז שהתקיימו שווקים ומסחר. בהינתן רמה מספיקה של מסחר והזדמנויות להרוויח כסף, המוכרים יתחילו במקודם או במאוחר לפעול פחות או יותר כמו בעלי הון: להתמחות, לצבור הון, להציג חידושים.

אם משהו דורש הסבר, על פי השקפה זו, זה הכישלון להסיר את המכשולים - הפוליטיים או התרבותיים - שבמשך זמן כה רב מנעו מהפעילות המסחרית להגיע למסה קריטית ולחולל באופן ספונטני את הקפיטליזם עצמו. אנחנו יכולים לקרוא לכך "מודל המסחר" של ההיסטוריה הקפיטליסטית, והוא הולך אחורה לפחות עד אדם סמית' בספרו 'עושר האומות' (1776).

אם כך, גרסה זו של תולדות הקפיטליזם היא סיפור ישן. אולם התפיסה העמומה של קפיטליזם המונחת בבסיסה הפכה לאחרונה לחיונית במיוחד עבור אסכולה מרקסיסטית המאשימה אנשים כמוני (שנקראים בפיהם "מרקסיסטים פוליטיים") ב"תפיסה צרה מדי של קפיטליזם". תפיסתם שלהם תואמת ברובה למודל המסחר, עם דגש מיוחד על קידמה טכנולוגית ככוח מניע מהותי. אבל בלב ליבו של הרעיון שלהם נמצא המושג "מהפכה בורגנית". למעשה, המטרה העיקרית של עמימותם ביחס להגדרה ולהיסטוריה של הקפיטליזם היא להציל את מושג המהפכה הבורגנית. (ראו במיוחד את ספרו של ניל דוידסון, '[כמה מהפכניות היו המהפכות הבורגניות?](#)' ואת המאמר "האם יש על מה להגן במרקסיזם הפוליטי?").

כמו מודל המסחר עצמו, גם המהפכה הבורגנית היא סיפור ישן, שלא הומצא על ידי מרקסיסטים. אבל הסיפור ההיסטורי הסטנדרטי על הקפיטליזם קיבל מפנה משמעותי כאשר התחילו לקשרו עם הרעיון ש"המהפכה הבורגנית" הייתה בעלת תפקיד מכריע בהסרת המכשולים לקידומה של חברה מבוססת מסחר.

היו אלה היסטוריונים צרפתיים, בייחוד פרנסואה גיזו, שהתחילו לחשוב על ההיסטוריה המערבית המודרנית - או בעצם העולמית - כמצעד התקדמות של הבורגנות בעימות המעמדי שלה מול כוחות שמרניים יותר ולפרש את האירועים ההיסטוריים (בין אם היו אלה התקוממויות חברתיות,

מלחמות אזרחים או אפילו תהליך התיעוש) דרך דימויי המהפכה שנגזרו מניסיון העבר המהפכני הקרוב של אומתם.

היסטוריונים כמו גיזו העניקו למלחמת האזרחים האנגלית את מעמדה כמהפכה בורגנית (ומאוחר יותר קראו לתיעוש הבריטי מהפכה תעשייתית). השפעת הערבוב בין ההיסטוריה הצרפתית לאנגלית הייתה יצירת המיזוג של עליית הקפיטליזם עם התקדמות הבורגנות.

קשה להפריז במידת הבלבול שהוליד הערבוב ההיסטורי הזה, שאחראי במידה רבה לזיהוי של "בורגני" עם "קפיטליסטי". במשמעות הצרפתית המקורית המונח "בורגנות" (bourgeoisie) התייחס לתושבי הערים, ובשלב מסוים החל לסמן את החלקים המשגשגים יותר של השדרה השלישית. אולם, לקפיטליזם, בכל מובן מדויק, יש קשר מועט מאוד לכך.

יתכן שיש הגיון בתיאור המהפכה הצרפתית כבורגנית - כלומר כעימות בין הבורגנות לאצולה - כל עוד לא משתמשים בבורגני במשמעות קפיטליסטית, ומבינים שאין כאן קשר לקפיטליזם. המהפכן הבורגני הטיפוסי לא היה בעל הון או אפילו סוחר קדם-קפיטליסטי, אלא בעל תפקיד ציבורי או איש מקצוע. ההתנגדות הבורגנית לאריסטוקרטיה לא הייתה קשורה לקידום הקפיטליזם אלא מעל הכול לניסיון לאתגר את זכויות היתר של האריסטוקרטיה ואת גישתה המועדפת למשרות בשירות המדינה.

המהפכה האנגלית, לעומת זאת, יכולה להיות מתוארת בצורה מתקבלת על הדעת כקפיטליסטית, מכיוון שסיבותיה היו נטועות בקניין קפיטליסטי, והובלתה אף הייתה נתונה בידי מעמד שהיה קפיטליסטי במהותו. אבל היא לא הייתה בורגנית במיוחד. לא רק שלא היה מאבק מעמדי בין הבורגנות לאריסטוקרטיה, אלא שמעמד בעלי ההון הדומיננטי היה למעשה אצולת בעלי אדמות.

המיזוג של שני מקרים היסטוריים אלה הפך את "המהפכה הבורגנית" לנושא מרכזי בסיפור הקפיטליסטי. מרגע שזה קרה, זה התחיל למלא תפקיד מרכזי בהסבר המניח את המבוקש, או ליתר דיוק הלא-הסבר, של מקורות הקפיטליזם. מרגע שקיבלנו כנתון את היות הבורגנות קפיטליסטית בהגדרה ובמהותה, אפשר היה כבר להניח את קיומו של הקפיטליזם; וכל מה שהיה דרוש הסבר לא היה מקור הקפיטליזם אלא ניצחון הבורגנות, ובכך את הסרת המכשולים בדרך לניצחונם של הקפיטליזם בעימותיו עם כוחות שמרניים יותר.

הנטייה הזאת בלטה במיוחד במסורות מרקסיסטיות שונות. נכון שמרקס בעצמו הושפע מגיזו ומנרטיב הקידמה הבורגנית; אבל בניתוחי הקפיטליזם המאוחרים שלו הוא הלך מעבר לרעיונות ההתפתחות ההיסטורית והמאבק המעמדי נוסח גיזו (אפילו בעבודות מוקדמות שלו, בייחוד ב'מניפסט הקומוניסטי', ישנה כבר התרחקות משמעותית מהשפעותיו של ההוגה הצרפתי).

אף על פי כן, הרעיון של מהפכה בורגנית כשלב הכרחי בהיסטוריה שהושג באמצעות מאבק מעמדי בין הבורגנות לבין מעמדות הקרקע השמרנים, התאבן לכדי אורתודוקסיה פשטנית

כאשר הוא גויס לתמוך בדוקטרינה הסטליניסטית של "סוציאליזם בארץ אחת" כנגד "המהפכה המתמדת" של טרוצקי.

אולם ראיות היסטוריות מכריעות מעידות כי בשום מקום לא התרחש מאבק מעמדי ישיר בין אצולת הקרקע לבין המעמדות בעלי ההון, אפילו לא בצרפת. לאורן קשה יותר ויותר להחזיק במושג המהפכה הבורגנית בתור אירוע היסטורי המונע על ידי עימות מעמדי בין המעמד הקפיטליסטי העולה של סוחרים ותעשיינים מצד אחד, ומעמד האריסטוקרטיה הפיאודלית השמרני מן הצד השני. כך מושג המהפכה הבורגנית בפרשנותו הגסה ביותר נזנח לרוב מזה זמן.

"המרקסיסטים הפוליטיים"

אף על פי כן, הרעיון הגס נשאר בחיים, על דרך השלילה, בקרב מבקרי המרקסיזם. הוא שימש כמטרה עיקרית עבור היסטוריונים "רוויזיוניסטים" שונים, שניסו לאתגר את "הפרשנויות החברתיות" של המהפכות האנגלית והצרפתית, בכך שהראו כי באף אחד מהמקרים לא היה שום דבר שדומה למאבק מעמדי מהפכני בין הבורגנות הקפיטליסטית העולה והאריסטוקרטיה הפיאודלית הדועכת. אולם בעוד "הרוויזיוניסטים" כיוונו את האש לסוג הפרשנות החברתית שכמעט אף היסטוריון רציני לא הגן עליה, המרקסיסטים המשיכו הלאה.

חוקרים אחדים שהסיקו שמושג המהפכה הבורגנית מסתיר יותר ממה שהוא מגלה - בייחוד אלה שהוכתרו "מרקסיסטים פוליטיים" - החלו להציע פרשנויות חברתיות חדשות הן של המהפכה הצרפתית והן של זו האנגלית (ראו, במיוחד, ג'ורג' קומנינל, 'לחשוב מחדש על המהפכה הצרפתית', 1987; ועל המהפכה האנגלית, רוברט ברנר, אחרית דבר לספר 'סוחרים ומהפכה', 2003). הם עדיין הדגישו את יחסי הקניין החברתיים ואת המעמד, תוך תיאור הדרישות והמגבלות הספציפיות המוטלות על ידי יחסי קניין חברתיים ספציפיים עם "כללי שעתוק חברתי" ייחודיים משלהם. אבל פרשנויות חברתיות חדשות אלה לא היו תלויות יותר בתיאורים הישנים של מאבקים מעמדיים בין בעלי ההון השאפתניים ומעמד בעלי האדמות השמרניים.

ישנם אחרים, שעדיין לא ששים לנטוש את רעיון המהפכה הבורגנית. אבל כדי להמשיך ולהחזיק בו, הם נטשו בפועל את הרעיון המסורתי של המאבק בין הבורגנות הקפיטליסטית העולה מול המעמד הפיאודלי השמרני, והחליפו אותו במושג הרבה יותר מעורפל. קבוצה של היסטוריונים מרקסיסטיים, בייחוד זו בהנהגתו של ניל דייווידסון, שיצאה מתוך הזיהוי המקובל של הבורגני עם הקפיטליסטי (דבר בעייתי תמיד), הציעה את הרעיון לפיו מה שהופך מהפכה לבורגנית, יהיו סיבותיה ופעיליה אשר יהיו, הוא שיש לה השפעה התורמת להתקדמות הקפיטליזם. במילים אחרות, אלו הן תוצאות והשלכות, לא סוכנים מעמדיים מסוימים, שמזהים מהפכות כבורגניות. גרסה "תוצאתנית" זו של מהפכה בורגנית מחילה את המושג על כל סוג של תמורה שבאופן כלשהו ניתן לומר שהיא מקדמת את התפתחות הקפיטליזם או מסירה את המכשולים להתקדמותו, יהיה אשר יהיה הרכב המעמדי או כוונותיהם של הסובייקטים המהפכניים. למעשה, סוכנות סובייקטיבית עשויה אף להיעלם בתיאור ההישגים הקפיטליסטיים של המהפכה הבורגנית, כאשר במקומה מופיעים מנגנונים טרנס-היסטוריים כלשהם של קידמה "בורגנית", כמו השיפור הבלתי נמנע של כוחות טכנולוגיים.

התוצאתנים המרקסיסטים הללו עשויים לנסות להתחשב, עד גבול מסוים, בראיות היסטוריות המאתגרות את האורתודוקסיות הישנות; וזה היה הגיוני לחלוטין, אם כל מה שהם היו אומרים זה שקפיטליזם הופיע תחילה לא כפרויקט מעמדי מחושב, אלא כתוצאה לא־מכוונת (כפי שלמעשה טוען, דרך אגב, המרקסיזם הפוליטי). זה אפילו עשוי היה להיות (כמעט) מובן, אם הם פשוט היו מקבלים את הזיהוי (הבעייתי) של "הבורגני" עם הקפיטליסטי ומגדירים מחדש את "המהפכה הבורגנית" ככל תהליך מהפכני שמקדם, בלי קשר לכוונות או סוכנות סובייקטיבית, את התפתחות הקפיטליזם.

אבל בלאו הכי הטיעון שלהם נקלע למכשולים שלא ניתן להתגבר עליהם. זאת מפני שהם חשים מוכרחים, בעיקר מסיבות אידיאולוגיות, להעניק למושג המהפכה הבורגנית אוניברסליות שלא ניתן להחזיק בה, שבסופו של דבר שוללת ממנו כל משמעות. מושג המהפכה הבורגנית צריך להכיל בתוכו לא רק סערות מהפכניות אלא גם תהליכים היסטוריים הדרגתיים ארוכים מאוד. הוא גם חייב, די במפורש, לכסות בצורה מעניינת ספקטרום היסטורי רחב ומגוון. מושג המהפכה הבורגנית הופך לגמיש באופן בלתי סביר אף יותר כאשר הוא נאלץ לכסות טווח רחב של דפוסים היסטוריים ביבשות שונות.

אבל מה שבאמת מייצר סתירה בלתי פתירה בתפיסת המהפכה הבורגנית של התוצאתנים הוא שהיא כוללת לא רק מקרים בהם הקפיטליזם אכן קודם בהם - למשל, בעקבות ניצחונה של אצולת הקרקע הקפיטליסטית באנגליה - אלא גם מקרים בהם המהפכה עיכבה למעשה את ההתפתחות הקפיטליסטית. זה בולט ביותר במה שנתפס על ידי הגישה התוצאתנית כמקרה קלאסי של מהפכה בורגנית, כלומר המהפכה הצרפתית, שהייתה לה השפעה מעכבת על התפתחות הקפיטליזם בכך שהיא עיגנה את זכויות הקניין של האיכרים ופתחה את הדרך לגישה חופשית יותר לקריירה בשירות המדינה עבור בעלי תפקידים מרקע בורגני.

תפיסת המהפכה הבורגנית שיכולה להכיל את שני סוגי המקרים, כאלה שבהם קפיטליזם זוכה לקידום וגם כאלה שמערימים מכשולים בדרכו, נראית חסרת משמעות למדי. אך גם אם אנחנו מתעלמים מהעובדה שלתפיסה התוצאתנית של מהפכה בורגנית אין קשר ברור להתקדמות הקפיטליזם, תחת כל הגדרה שהיא, היא פשוט לא מסבירה ולא יכולה להסביר את מקורות יחסי הקניין הקפיטליסטיים, אפילו אם נאמר שהמהפכה המדוברת מתרחשת לפני, ובתור תנאי מקדים להבשלת הקפיטליזם.

זאת מפני שעל פי ההגדרה של התוצאתנים עצמם, כל מה שמהפכה בורגנית מסבירה הוא הסרת המכשולים להתפתחות הקפיטליזם שכבר קיים, קפיטליזם שמניחים את קיומו המוקדם. השאלה היסודית כיצד הוא נוצר פשוט לא יכולה להישאל.

הטיעון התוצאתני בגרסתו העדכנית מדגיש את חשיבותן של מהפכות מלמעלה, או תמורות במדינה, שמחפשות לקדם את מיקסום הרווח הקפיטליסטי. התמורות המדינתיות הללו עשויות להיות מגוונות מאוד בטבען, תזמון וסיבותיהן; ומהפכות בורגניות עשויות ליצור מגוון רחב של צורות מדיניות, מצרפת או אנגליה עד יפן. ועם זאת, יהיה אשר יהיה טבען ותזמון של התמורות

המדינתיות הרלוונטיות, תוצאתנות לא יכולה להסביר את מקורותיהם של אותם יחסי קניין קפיטליסטיים, שהתמורות המדינתיות אמורות לקדם.

הערך ההסברי של מושג "המהפכה הבורגנית" מתערער עוד יותר אם אנחנו מכירים בכך שכל המקרים של התפתחות קפיטליסטית, למעט הראשון, מניחים מראש את קבלת הציוויים המסחריים והצבאיים, שנוצרו על ידי הקפיטליזם הקיים כבר במקום אחר. הדוגמה העיקרית כאן היא היתרונות בסחר ובמלחמה שבריטניה הקפיטליסטית נהנתה מהם, ושהשפיעו על התפתחות המעצמות האירופאיות האחרות וההתרחבות האימפריאליסטית שלהן, בייחוד באמצעות עידוד המדיניות שנועדה להתחרות בבריטים - וצרפת הייתה בין הראשונות לעשות זאת.

לכן, התוצאתנות הזו משתמעת לשתי פנים ביחס לסיבות ולתוצאות כאחד. בשלב הזה, מושג המהפכה הבורגנית בקושי מורה בכלל על דבר מה מסוים. רעיון המהפכה הבורגנית הוגדר כדבר מה שלא קיים. זה מיושם על הכל, ולכן לא מסביר דבר.

איוולת הבלתי נמנע

כמובן, יש המון מה להסביר על אודות האירועים הסוערים שליוו את התפשטותו הגלובלית של הקפיטליזם; אבל קשה לראות מה "מהפכה בורגנית" יכולה לתרום להסבר. אלה שעדיין דבקים ברעיון, עושים זאת פחות מפני שהוא מאיר את ההיסטוריה, ויותר בגלל משמעותו הפוליטית הסמלית. מהפכות בורגניות לא כל כך משמשות כמודלים לתמורות מהפכניות אחרות, בייחוד לא עבור המעבר לסוציאליזם. העניין טמון בכך שהמושג הזה מלכתחילה היה כרוך ברעיון הקידמה הבלתי נמנעת. בניסוח הנאורות פירושו הוא התנועה קדימה של התבונה, כולל התקדמות טכנולוגית. בניסוחו הסוציאליסטי, הקידמה הבורגנית הפכה להופעתו הבלתי נמנעת של הסוציאליזם, שהתפתחות בלתי פוסקת של כוחות הייצור דוחפת לעברו ככל שהם באים לידי עימות עם היחסים החברתיים הרווחים.

הפרויקט הסוציאליסטי מתברר כך כחלום ריק, אלא אם הסוציאליזם הוא יעד בלתי נמנע של תהליך המונע על ידי התרחבות דינמית ובלתי ניתנת לעצירה של כוחות הייצור - כאשר המהפכה הבורגנית שייכת באופן כלשהו לתהליך הזה, יהיו צורותיה המגוונות אשר יהיו. אך גם ללא מניעים אידיאולוגיים כאלה, התוצאתנים זקוקים לתפיסה של הכרח היסטורי רק כדי להחזיק ב(לא-) הסבר שלהם, המניח את המבוקש, למקורו של הקפיטליזם.

התוצאתנות הזאת מוכרחה גם להתייחס ל"חוקי התנועה" הייחודיים מאוד של הקפיטליזם - הציוויים הייחודיים שלו לשפר את כוחות הייצור ולסלק מדרכו את המכשולים לשיפור הזה - בתור חוקי היסטוריה אוניברסליים. או, אם לנסח את זה יותר במדויק, התוצאתנים הללו מאמצים את הסוג הפשטני ביותר של דטרמיניזם טכנולוגי כדי להתחמק מסוגיית ייחודיותו של הקפיטליזם.

דבר אחד הוא להצביע על עניין מובן מאליו (כפי ש"מרקסיסטים פוליטיים" כמוני עושים לעתים קרובות) שהיו התקדמויות טכנולוגיות חשובות בזמנים ובמקומות שונים לפני הופעת הקפיטליזם; ואף אפשר לומר במונחים כלליים מאוד (שלא לומר בנאליים), שבטווח הארוך הייתה נטייה מצטברת כללית לשיפור טכנולוגי, ולו רק מפני שלאחר גילויים של שיפורים טכנולוגיים, לא

סביר שהם ייעלמו לחלוטין.

אבל סוג כזה של קידמה טכנולוגית שונה מאוד מציוויים ייחודיים של הקפיטליזם, הכפייתיות הבלתי נמנעת שלו, שהיא תנאי להישרדותו, לשפר באופן מתמיד את פריון העבודה ולהוריד את עלותה, כדי להשלים ולמקסם רווחים. ועם זאת, התוצאות דורשת מאיתנו להבליע גם את ההבדל הזה. הם זקוקים להבלעה הזאת לא רק כדי להימנע מהשאלה כיצד הקפיטליזם נוצר. הם גם זקוקים לשמר את ההשקפה שלא משנה כמה עיכובים, סטיות או נסיגות עשויות להיות בדרך, ההיסטוריה מונעת ללא הפסק על ידי הדחף האוניברסלי והטרנס-היסטורי לקידמה טכנולוגית, ששיאה הבלתי נמנע יהיה סוציאליזם.

ההכרח מחליף את ההיסטוריה בטלאולוגיה וחותר תחת כל מושג של סיבתיות היסטורית. הדבר מתברר במיוחד בביקורות שמפנים התוצאתנים הללו כלפי היסטוריונים מרקסיסטים (למשל, מרקסיסטים פוליטיים) המסרבים לקבל את מושג המהפכה הבורגנית תוך שהם מדגישים את תפקיד היחסים החברתיים והיחסים המעמדיים בדרכים אחרות. היסטוריונים כאלה, על פי התוצאתנים, מצמצמים את כל ההיסטוריה להתנגשות רצונות "וולונטריסטית", החסרה לא רק תוצאה ברורה וסוציאליזם הכרחי, אלא אף כל תנאי חומרי מוצק.

הביקורת התוצאתנית הזאת לא יכולה להיות יותר שגויה. המרקסיזם הפוליטי מתעקש שצורות חברתיות ייחודיות כמו הקפיטליזם - עם התנאים החומריים, יחסי הקניין החברתיים וכללי השעתוק החברתי הייחודיים שלהן - מגדירים צורות ומושאי עימות ייחודיים. המרקסיזם הפוליטי מכיר בכך שתוצאות העימותים הללו אינם קבועים מראש, אבל אף על פי כן הם מעוצבים ומוגבלים על ידי תנאים חומריים בדרכים היסטוריות ייחודיות, בתהליכים ייחודיים של שינוי היסטורי: מאבק מעמדי בחברה פיאודלית, תהיה תוצאתו אשר תהיה, הוא בהכרח תהליך שונה ממאבק מעמדי בחברה קפיטליסטית; ובעוד שלעולם לא יכולה להיות ערובה לתוצאות, סוציאליזם כתוצאה של מאבק מעמדי קפיטליסטי הוא אפשרות היסטורית באופן שמעולם לא היה יכול להתקיים בהקשר של יחסי הקניין החברתיים הפיאודליים. גם אם הסוציאליזם היה ועודנו מטרה מודעת ומכוונת של חלק מהמאבקים המעמדיים במסגרת הקפיטליזם באופן שבו, למשל, קפיטליזם לא היה פרויקט מכוון של מאבקי המעמדות במסגרת הפיאודליזם, זה לא הופך את הסוציאליזם לתוצאה בלתי נמנעת שלהם. להכיר בכך פירושו לדבר על היסטוריה ולא על טלאולוגיה.

הביקורת על המרקסיזם הפוליטי בתור "וולונטריסטי" מפגינה חוסר הבנה לגבי משמעות הדיבור על סיבתיות היסטורית. היא מציעה שאנחנו חייבים לבחור בין תהליכים קונטינגנטיים לחלוטין מצד אחד, לבין קביעה מראש בלתי מותנית מהצד השני. זה יוצר מיסטיפיקציה במיוחד כאשר זה מגיע מאותם מגיני התוצאות החדשים, שאימצו תערובת מסקרנת של קונטינגנטיות א-היסטורית לחלוטין ודטרמיניזם מוחלט. הם עשויים להישאר משוכנעים שמאבק מעמדי הוא הכוח המניע של ההיסטוריה, ואף על פי כן הם יתעקשו שתוצאה שלו מוכרחה להיות קבועה מראש בסופו של דבר. הם מוצאים את עצמם מגנים על רעיון "המהפכה הבורגנית" פחות כרגע היסטורי מאשר כרגע טלאולוגי.

אם כן, מבקרים אלה של המרקסיזם הפוליטי, כמו כה רבים אחרים בעלי תפיסות מעורפלות של קפיטליזם, לא יכולים להסביר את מקורו ולא יכולים אפילו להגדיר אותו בדרך משמעותית כלשהי. אם כמעט כל דבר יכול להיחשב כמהפכה בורגנית, כיצד נזהה את הקפיטליזם כשנראה אותו? לצורך העניין, כיצד אפשר לקיים את תפיסת הקפיטליזם כצורה חברתית ייחודית, בעלת עקרונות פעולה מערכתיים משלה, אם חוקי התנועה שלה מסתכמים בחוקים טרנס־היסטוריים?

האירוניה העילאית של ההשקפה התוצאתנית היא שבניסיונה להגן על טיפוס המרקסיזם האורתודוקסי כנגד מה שתומכיה תופסים כסוג של כפירה, היא מצליחה להשליך מעולם המושגים שלה את כל המרכיבים הייחודיים ביותר של המטריאליזם ההיסטורי של מרקס, תוך שלילת כל המאמצים לברר את טבעו המיוחד של הקפיטליזם, משימה שמרקס הקדיש לה את רוב מפעל חייו.

התוצאתנות חוזרת במקום זאת למשהו הדומה לתפיסות היסטוריות שמרקס התווכח איתן בביקורתו על הכלכלה הפוליטית הקלאסית ועל תפיסות הקידמה של הנאורות. כל מה שהם מוסיפים לרעיון הקדם־מרקסיסטי הגס להפליא של קידמה הוא סוציאליזם בלתי נמנע.

בניגוד לקודמיו מקרב אנשי הנאורות, מרקס במודע החליף את הטלאולוגיה בהיסטוריה. הוא אפיין את ביקורתו על הכלכלה הפוליטית, בין השאר, כמאמץ להתמודד עם כלכלנים שמתייחסים לייצור כתגובה ל"חוקי טבע נצחיים ובלתי תלויים בהיסטוריה, ובהזדמנות זו היחסים הבורגניים מוברחים בהיחבא בתור חוקי טבע בלתי ניתנים לערעור, עליהם מתבססת החברה באופן מופשט" (גרונדריסה, I.1). מפעל חייו היה להחליף את הנטייה הא־היסטורית בהסבר של עקרונות הפעולה הדינמיים והייחודיים מבחינה היסטורית של הקפיטליזם. האם זו יכולה להיות תפיסה "צרה מדי" של קפיטליזם?

אלן מייקסינס ווד, קברני הקפיטליזם, תרגום:
אלי למדן, פורסם ב**פיגומים**, 12.10.2021.
המקור Capitalism's Gravediggers של
Ellen Meiksins Wood, בכתב עת [Jacobin](#),
12.05.2014.

מדע המדינה

הפתעה: מאחורי רשת האינטרנט, המכונית החשמלית וטכנולוגיות האייפון שלכם לא עומד המגזר הפרטי, אלא ממשלות אמיצות

ההשקפה המקובלת קובעת שכדי לעודד חדשנות טכנולוגית, המדינה צריכה לעשות דבר אחד פשוט: לזוז מהדרך. במקרה הטוב, ממשלות בסך הכל מספקות מסגרת לדינמיות של המגזר הפרטי. במקרה הרע, מוסדות המדינה המגושמים, המסורבלים והביורוקרטיים פוגעים בדינמיות הזאת. לעומת זאת, הסקטור הפרטי - בהיותו מהיר תנועה, שוחר סיכונים ופורץ דרך - הוא שאחראי לחדשנות הטכנולוגית שיוצרת צמיחה כלכלית. על פי התפיסה הזאת, סוד ההצלחה של עמק הסיליקון טמון בפעילות של יזמים ומשקיעי הון סיכון. המדינה אומנם יכולה להתערב בכלכלה, אבל רק כדי לתקן כשלי שוק או להבטיח חוקי משחק הוגנים. היא יכולה להטיל רגולציה על חברות כדי לפצות את הציבור על השלכות שליליות של הפעילות שלהן - זיהום סביבתי, למשל. היא גם יכולה להשקיע בשירותים ציבוריים, כמו מחקר מדעי או פיתוח תרופות שיש להן פוטנציאל מסחרי מצומצם. מה שאסור לה בשום פנים ואופן לעשות הוא יצירת שווקים או עיצובם.

מאמר על עתיד תעשיית הייצור, שהופיע ב"אקונומיסט" ב-2012, תימצת היטב את העמדה הזאת. "מאז ומעולם ממשלות היו גרועות בבחירת מנצחים, והן צפויות להיעשות עוד יותר גרועות בכך בעידן שבו יזמים ומתכנתים חובבים יכולים להחליף רעיונות ברשת, להפוך אותם למוצרים מתוך חדר השינה ולשווק אותם לכל קצות העולם מהמוסך הביתי", פסק המאמר. "כל עוד המהפכה בעיצומה, ממשלות צריכות לספק רק את הדברים הבסיסיים ביותר: בתי ספר איכותיים יותר שמכשירים כוח עבודה מיומן, חקיקה ברורה ותחרות הוגנת בין יזמים. את היתר - שישאירו למהפכנים".

אבל ככל שהתפיסה הזאת נפוצה, כך היא גם מוטעית. בפועל, ההיסטוריה מלמדת שממשלות של מדינות שכלכלתן מבוססת על חדשנות טכנולוגית, לא דחפו את האף שלהן לפעילות של המגזר הפרטי - אלא היו שותפות מרכזיות שלו. למעשה, לעתים קרובות הן היו השותף הנועז יותר, והיו מוכנות לקבל עליהן סיכונים שהסקטור הפרטי לא העז ליטול. ממשלות קיבלו עליהן השקעות ראשוניות נחוצות במקומות שבהם המגזר העסקי חשש להשקיע, והן עשו זאת לכל אורכה של שרשרת החדשנות - מהמחקר המדעי הראשוני ועד הופעת המוצר על המדפים. ההשקעות הממשלתיות הללו שינו את העולם כשיצרו שווקים וענפים חדשים לחלוטין: רשת

האינטרנט, ננוטכנולוגיה, ביוטכנולוגיה, אנרגיה מתחדשת ועוד.

אבל היום ממשלות מתקשות לחשוב בגדול. עם השנים מרחב הפעולה שלהן הלך והצטמצם, ובימינו הציפייה היא שיניחו למגזר הפרטי לעשות את שלו, ואולי, מדי פעם, ינסו להשפיע בעדינות על כיוון ההתפתחות של המשק. ממשלות שחורגות מתיאור התפקיד הזה מואשמות מיד בהברחת משקיעים ובניסיון כושל "לבחור מנצחים" בתחרות של השוק הפרטי. הדימוי שעל פיו המדינה אינה אלא רגולטור - גורם מתווך ומנהל - התקבע אמנם עוד בשנות השבעים, אבל זכה לעדנה מחודשת בעקבות המשבר הכלכלי העולמי של 2008. קובעי מדיניות בכל רחבי העולם סימנו כמטרה עליונה את הפחתת החוב הציבורי - אפילו שההתרסקות הגלובלית קרתה בכלל בגלל חובות פרטיים - בטענה שקיצוץ ההוצאה הממשלתית יעודד השקעה פרטית.

כתוצאה מכך, דווקא אותם גופים ממשלתיים שהיו אחראים למהפכות הטכנולוגיות של העשורים האחרונים ספגו פגיעה תקציבית קשה. בארצות הברית הוטלו אחרי המשבר מגבלות תקציביות על ההוצאה הממשלתית, ואלה הביאו לקיצוץ כולל של 96 מיליארד דולר בתקציבי המחקר והפיתוח של הממשל הפדרלי בין 2013 ל-2021. האיחוד האירופי מצידו קבע כללים פיסקליים שחייבו את כל המדינות החברות בו להפחית את הגירעון התקציבי שלהן ל-3% מהתוצר הלאומי, החלטה שגררה קיצוץ עמוק בתקציבי החינוך והמחקר.

נוסף על כך, מאמצי הלובינג של הקהילה העסקית - שנשענו, בין היתר, על הדימוי של הסקטור הפרטי כדינמי ושוקק חיים ושל המדינה כמגושמת ועצלה - הביאו להחלשת הרגולציה הממשלתית ולהפחתת המס על רווחי הון. בין 1976 ל-1981 הצליח איגוד יזמי ההון סיכון האמריקאי לגרום לממשל הפדרלי לקצץ את המס על רווחי הון מ-40% ל-20% בלבד. ב-2002, מתוך שאיפה "להביא את עמק הסיליקון לבריטניה", קיצר ראש הממשלה טוני בלייר את משך הזמן שבו קרנות פרטיות נדרשות להשקיע בממלכה לפני שהן זוכות להקלות מס מעשור לשנתיים בלבד. מדיניות מהסוג הזה תורמת לאי-שוויון - לא להיקף ההשקעה במדינה - ובכך שהיא מעודדת השקעה לטווח קצר, היא גם פוגעת בחדשנות.

כדי לחשוב בגדול על חדשנות, מדינות אינן צריכות פשוט לשפוך יותר כסף על יותר פעילות ממשלתית: הן צריכות לחשוב מחדש על תפקידה המסורתי של המדינה בכלכלה. ליתר דיוק, עליהן לגבש חזון על ההתפתחות הטכנולוגית העתידית ולהשקיע במגמות האלה. עליהן לנטוש את קוצר הראייה, שמאפיין את המחשבה המקובלת כיום בנוגע להוצאה ממשלתית. עליהן גם לשים קץ להפרדה בין המגזר הפרטי לציבורי ולהבטיח שהמגזר הפרטי חולק עם המדינה ועם משלמי המסים לא רק את הסיכונים הכרוכים בהשקעה ממשלתית, אלא גם את הרווחים שהשקעה כזאת מניבה. רק כשקובעי המדיניות יתפכחו מהמיתוסים המוכרים על מקומה של הממשלה בקידום חדשנות, הם יחדלו להיות - כפי שניסח זאת ג'ון מיינרד קיינס בעידן אחר - "עבדיו הנרצעים של כלכלן כלשהו שיצא מכלל שימוש".

הכישלון של כשלי שוק

על פי התיאוריה הכלכלית הניאו-קלאסית, שנלמדת ברוב החוגים לכלכלה בעולם, התערבות ממשלתית מיועדת לתיקון כשלי שוק. התיאוריה אומרת שאחרי תיקון של כשל שוק - פירוק של מונופול, סבסוד של שירות ציבורי או הטלת מס על פעילות עסקית שמשפיעה באופן שלילי על האזרחים - כוחות השוק יתאימו עצמם למציאות המשתנה, יחלקו את משאבי השוק באופן יעיל ויאפשרו לכלכלה לעלות מחדש על מסלול של צמיחה. אלא שהתיאוריה מתעלמת מכך ששווקים סובלים מעיוורון. הם יכולים להזניח בעיות חברתיות או סביבתיות, ולעתים קרובות הם מתפתחים באופן תת-אופטימלי ובכיוונים קבועים מראש. חברות אנרגיה, לדוגמה, מעדיפות להשקיע בהפקת נפט ממעבה האדמה ולא באנרגיה מתחדשת. כדי לטפל באתגרים חברתיים כמו התחממות כדור הארץ, אבטלת צעירים, מגיפת ההשמנה, הזדקנות האוכלוסייה או משבר האי-שוויון, ממשלות חייבות להוביל את הדרך - לא רק על ידי תיקון של כשלי שוק, אלא באמצעות יצירה אקטיבית של שווקים חדשים. עליהן לנווט את המשק אל עבר "פרדיגמות טכנו-כלכליות" חדשות, כפי שמכנה זאת חוקרת החדשנות קרלוטה פרז. שינויי כיוון כאלה אינם תולדה ספונטנית של כוחות השוק כי אם תוצר של החלטות מכוונות שמדינות מקבלות.

במהפכת הייצור ההמוני, למשל, ממשלות השקיעו גם בפיתוח הטכנולוגיות שחוללו את המהפכה וגם בהפצה שלהן בין ענפי הכלכלה השונים. בצד ההיצע, החל במלחמת העולם השנייה הקומפלקס הצבאי-תעשייתי בארצות הברית להשקיע כסף בפיתוח טכנולוגי בתחומים כמו תעופה, אלקטרוניקה והנדסת חומרים. בצד הביקוש, בעידן שאחרי המלחמה סיבסד הממשל האמריקאי את סגנון החיים הפרברי - סלילת כבישים, מתן ערבות למשכנתאות והבטחת הכנסה דרך מדינת הרווחה - וכך איפשר לאדם העובד להפוך לבעל בית, לקנות מכונית ולצרוך סחורות נוספות שיצאו מפסי הייצור.

כפי שהראו מייקל שלנברגר והעמיתים שלו במכון המחקר הפרוגרסיבי Breakthrough Institute בקליפורניה, הסיפור שעל פיו תעשיית פצלי הגז האמריקנית חבה את פריחתה ליזמים פרטיים נועזים שפועלים באופן עצמאי

איור: בלו קולר

מהמדינה, הוא מיתוס. בפועל, הממשל האמריקני השקיע במשך שנים סכומים גדולים בטכנולוגיות שעליהן נשענת התעשייה המשגשגת הזאת. ב-1976 השיקו מרכז מורגנטאון לחקר אנרגיה ולשכת הכרייה הממשלתית את מיזם פצלי הגז, שבעזרתו הדגישו שיטות שונות להפקת גז טבעי משכבות של פצלי שמן. באותה שנה ייסד הממשל הפדרלי את "המרכז לחקר הגז", שבמשך שנים השקיע בחקר פצלי הגז מיליארדי דולרים שמקורם בהכנסות ממיסוי על הפקת גז טבעי. נוסף על כך, "מעבדות סנדיה", ששייכות למשרד האנרגיה האמריקני, הן שפיתחו את טכנולוגיית המיפוי הגיאולוגי התלת-ממדי שמשמשת היום בקידוחי שבירה הידראולית (Fracking).

בדומה לכך, החוקרת מרסיה אנגל הראתה כי רבות מהתרופות החדשות והמבטיחות ביותר שמפותחות בארצות הברית - מקורן בעבודה של "המוסדות למחקר רפואי", שממומנים על ידי משלם המסים האמריקני בהיקף של 30 מיליארד דולר בשנה. חברות תרופות פרטיות, לעומת זאת, נוטות להתמקד ב-פ' של המו"פ (מחקר ופיתוח), בהכנסת שינויים קטנים בתרופות קיימות ובשיווק.

הטכנו-ליברטריאנים של עמק הסיליקון יופתעו בוודאי לגלות שהדוד סם מימן גם את הפיתוח של רבות מההמצאות שעליהן מבוססת מהפכת המידע. קחו, לדוגמה, את האייפון. הטלפון החכם של אפל מוזכר שוב ושוב כדוגמה לנס הטכנולוגי שמתרחש כשהממשלה מושכת את ידיה מהזירה הכלכלית ומאפשרת ליזמים מבריקים לפרוח. בפועל, הטכנולוגיות שהופכות את האייפון מטלפון טיפס לחכם פותחו במימון ציבורי. רשת האינטרנט מבוססת על רשת בשם Arpanet שפותחה בשנות ה-60 במימון DARPA (הסוכנות לפרויקטי מחקר הגנתיים מתקדמים), הכפופה למשרד ההגנה האמריקני. הג'י-פי-אס בא לעולם בשנות השבעים כחלק מפרויקט צבאי ששמו NavStar. הטכנולוגיה שבבסיס מסך המגע של האייפון פותחה על ידי חברת FingerWorks, שייסד פרופסור מהאוניברסיטה הציבורית של דלאוור עם אחד מתלמידיו בעזרת מענקים מהקרן הלאומית למדע והסי-איי-אי. אפילו סירי, העוזרת האישית העליזה של האייפון שפועלת באמצעות זיהוי קולי, נולדה בזכות הממשל האמריקאי, כחלק מפרויקט בינה מלאכותית שנוהל על ידי DARPA. אין בכל זה כדי להפחית מהכישרון של סטיב ג'ובס והצוות שלו באפל, שהצליחו לארוז את כל הטכנולוגיות הקיימות האלה במוצר אחד. אבל כל עוד אנחנו ממשיכים להתעלם מהממד הציבורי של הסיפור, אנו מסכנים את היכולת של ממשלות לממן מחקר טכנולוגי דומה בעתיד.

השאלה בעבור קובעי מדיניות, אם כך, אינה אם כדאי להשקיע במגמות טכנולוגיות אלה או אחרות: יש כבר לא מעט ממשלות שעושות זאת בהצלחה. השאלה היא איך לעשות זאת תוך כיבוד העקרונות הדמוקרטיים והתמודדות עם האתגרים החברתיים והטכנולוגיים הבוערים של זמננו.

מדינה חכמה יותר

השקעות ציבוריות נמדדות כיום בדיוק באופן שבו לא אמורים למדוד אותן. על פי התפיסה הכלכלית השלטת, קודם כול מזהים כשל שוק ואז מגבשים הצעה להשקעה ממשלתית זו או

אחרת שנועדה לתקן אותו. הערך של השקעה ציבורית נאמד מנקודת מבט צרה ומתבסס במידה רבה על ניחושים: האם הרווח שנקבל מההתערבות הממשלתית יהיה גדול או קטן מהמחיר שכשל השוק גובה מאיתנו כרגע, בתוספת המחיר של ההתערבות עצמה? זו גישה מקובעת מדי למדידה של תופעה דינמית כל כך כמו חדשנות טכנולוגית. היא מתייחסת בביטול להישגי העבר של ממשלות ומתכחשת לכך שהמדינה מסוגלת ליצור מרחבים כלכליים שלא היו קיימים לפני כן. אין פלא שכלכלנים נוהגים לתאר את המגזר הציבורי כלא יותר מגרסה בלתי יעילה של הסקטור הפרטי.

שיטת ההערכה הלקויה היא זו שמוליכה את ההאשמה השכיחה שממשלות "מבריחות משקיעים פרטיים" כשהן נכנסות לענף כלכלי כלשהו. לעתים קרובות הטענה מופרכת: להשקעות ממשלתיות יש על פי רוב דווקא נטייה למשוך משקיעים פרטיים וכפועל יוצא מכך, להגדיל את עוגת התוצר הלאומי - מה שמועיל למשקיעים פרטיים וציבוריים כאחד. אבל חשוב מזה, השקעה ציבורית אמורה לא רק להמריץ פעילות כלכלית אלא גם, כפי שכתב קיינס, "לעשות את מה שכרגע לא עושים בכלל". אף חברה פרטית לא ניסתה לשגר אדם לירח כשנאס"א החלה לעבוד על "תוכנית אפולו".

בהיעדר כלים מתאימים למדידת הערך של השקעה ציבורית, ממשלות מתקשות להבדיל בין פעולה במרחבים כלכליים קיימים ובין יצירת מרחבים כלכליים חדשים שלא היו קיימים בלעדיהן. התוצאה: תרבות השקעה צרת אופקים שמוגבלת על ידי ההשקפה הטכנו-כלכלית הרווחת. שיטה טובה יותר לאומדן הערך של השקעה כלשהי היא לשאול אם היא הקנתה לעובדים כישורים חדשים או אם הולידה טכנולוגיות, ענפים או שווקים חדשים. אם ניקח כדוגמה את ההשקעה הממשלתית במחקר רפואי, המשמעות של אימוץ דפוס חשיבה חדש היא להיפטר מהקיבעון של המגזר הפרטי עם פיתוח תרופות ולהשקיע גם באבחון, טיפולים כירורגיים ושינויים באורח חיים. אבל ממשלות סובלות מבעיה נוספת: בגלל הגישה הרווחת שעליהן להגביל את עצמן לתיקון כשלי שוק, רבות מהן איבדו את היכולת לעשות יותר מזה. על פי מי שמחזיקים בתפיסת העולם הזאת, המדינה צריכה לבודד את עצמה מגורמים פרטיים כדי למנוע השתלטות של גופים עסקיים על הרגולטור. זו הסיבה שממשלות בכל העולם מעבירות נתח הולך וגדל מתפקידי הליבה שלהן לסקטור הפרטי במיקור חוץ. כתוצאה מכך, ממשלות מרוקנות את עצמן מהידע ההכרחי לתכנון אסטרטגיית חדשנות חכמה ומתקשות למשוך לשירות הציבורי את האנשים המוכשרים ביותר. זו נבואה שמגשימה את עצמה: ככל שממשלה חושבת פחות בגדול, כך קשה לה יותר למשוך מומחים לשירותיה - מה שגורם לביצועים שלה להידרדר ומגביל עוד יותר את יכולתה לחשוב בגדול. כדי לפתח ולעצב טכנולוגיות, ענפים כלכליים ושווקים, המדינה חייבת להיות מצוידת באינטליגנציה הדרושה לגיבוש וליישום של צעדי מדיניות אמיצים.

מן הסתם, ההצלחה של ממשלות אינה מובטחת. חדשנות טכנולוגית כרוכה תמיד בחוסר ודאות, ומכאן שהמדינה תיכשל לעתים קרובות. עם זאת, החוכמה היא ללמוד מכישלונות ולשפר לאורך זמן את המבנה הארגוני של הממשלה ואת הנהלים שעל פיהם היא פועלת. כפי שהדגיש הכלכלן אלברט הירשמן, עיצוב מדיניות הוא תהליך שמתאפיין מעצם טבעו באי-סדר, ולכן חשוב

שמוסדות ציבוריים יקבלו בזרועות פתוחות ניסוי וטעייה. ממשלות צריכות להקדיש תשומת לב לנושאים הנלמדים בבתי ספר למינהל עסקים, כמו אסטרטגיה ניהולית והתנהגות ארגונית, ממש כמו חברות פרטיות. הבעיה היא שהסטטוס קוו הקיים מורה להן להתמקד לא בשיפור הממשלה, אלא בצמצום שלה.

על סבלנות וחדשנות

מכיוון שממשלות נוטות לקבל עליהן את מימון השלבים המסוכנים ביותר בתהליכי הפיתוח, חשוב שהן יבינו כיצד להבטיח שהאזרחים חולקים עם הסקטור הפרטי לא רק את הסיכונים אלא גם את הרווחים. הממשל האמריקאי, למשל, מפעיל את "תוכנית המחקר לחדשנות של עסקים קטנים". התוכנית משקיעה בפרויקטים עתירי סיכון בשלבי פיתוח מוקדמים, שרוב קרנות ההון סיכון אינן מוכנות להתקרב אליהם. התוכנית סיפקה מימון לקומפאק ולאיינטל, כשהשתיים היו לא יותר מחברות סטארט-אפ. באופן דומה, "התוכנית להשקעה בעסקים קטנים", שפועלת תחת המינהלת לעסקים קטנים של הממשל האמריקני, נתנה מענקים והלוואות לחברות רבות בשלבים הקריטיים ביותר של צמיחתן, כולל אפל ב-1978. למעשה, הצורך בהשקעות לטווח ארוך רק הלך וגדל מאז אותם ימים, ככל שחברות ההון סיכון הפרטיות נהפכו ליותר ויותר קצרות טווח באוריינטציה שלהן והחלו להתמקד בחיפוש הזדמנויות לאקזיט, בדרך כלל באמצעות הנפקה ציבורית או מכירה לחברה אחרת, בתוך שלוש שנים מתחילת ההשקעה. אלא שפיתוח של טכנולוגיה חדשנית דורש סבלנות ויכול להימשך גם עשרות שנים.

השקעה בטכנולוגיות שעדיין נמצאות בחיתוליהן כרוכה מטבעה גם בהצלחות וגם בכישלונות. על כל אינטרנט (סיפור הצלחה של פרויקט במימון ממשלת ארצות הברית) יש הרבה מטוסי קונקורד (פיל לבן שפותח במימון משותף של ממשלות בריטניה וצרפת). ניקה, לדוגמה, את סולינדרה וטסלה. סולינדרה, חברת סטארט-אפ לפיתוח פאנלים סולאריים, קיבלה ב-2009 ממשרד האנרגיה האמריקני הלוואה בערבות מדינה בסך 535 מיליון דולר. באותה שנה טסלה, יצרנית המכונית החשמלית, קיבלה אישור להלוואה דומה בגובה 465 מיליון דולר. טסלה נהפכה בשנים הבאות להצלחה ענקית וב-2013 החזירה את ההלוואה. סולינדרה, לעומת זאת, פשטה את הרגל ב-2011 ונהפכה לדוגמה החביבה על שמרנים אמריקנים שמבקשים להמחיש כמה עלוב הרקורד הממשלתי ב"בחירת מנצחים" בשוק.

ממשלה שפועלת כמו משקיע הון סיכון אינה יכולה, מן הסתם, להימנע לחלוטין מכישלונות. העניין הוא שממשלות, בניגוד למשקיעים פרטיים, נאלצות פעמים רבות להתמודד עם הכישלונות בלי להרוויח כמעט כלום מההצלחות. משלם המיסים האמריקני כיסה את החשבונות שסולינדרה השאירה אחריה, אבל לא קיבל כמעט דבר מהרווחים של טסלה. יש כלכלנים שיטענו כי המדינה מקבלת החזר על ההשקעות שלה דרך מיסוי רווחים של חברות, אבל האמת מורכבת יותר. קודם כול, תאגידים גדולים הם מומחים בהשתמטות מתשלום מס. גוגל - שהפיתוח של אלגוריתם החיפוש המהפכני שלה מומן על ידי הקרן הלאומית למדע של ארצות הברית - סידרה לעצמה שיעור מס מופחת על ידי הזרמה של חלק מרווחי החברה לאירלנד. אפל עושה דבר דומה כשהיא מנצלת את התחרות הכלכלית בין המדינות השונות בארצות הברית וגורמת להן לפתוח במרוץ

לתחתית של הפחתת מיסים. החברה, שבסיס האם שלה נמצא בקליפורניה, הקימה ב-2006 חברה-בת להשקעות בנבדה כדי לשלם פחות מס.

אלא שפתרון הבעיה אינו תלוי אך ורק בסתימת הפרצות הקיימות בתקנות המס. שיעור המס בארצות הברית ובמדינות מערביות אחרות צנח בעשורים האחרונים בדיוק בגלל הנרטיב המעוות, שעל פיו רק הסקטור הפרטי אחראי ליצירת עושר. ההכנסות הממשלתיות הצטמקו עוד יותר עקב הקלות מס שנועדו לתמרץ השקעה בטכנולוגיות חדשות. מחקרים מראים כי רק חלק קטן מההקלות הצמיחו מיזמים שלא היו קמים גם בלעדיהן. נוסף על כך, בהתחשב במידת הניידות של ההון בימינו, גם אם ממשלה משקיעה בחברה מסוימת, האחרונה יכולה תמיד לעבור לחו"ל ולקחת את הרווחים שלה איתה. בעיה נוספת היא שגם אם מיסים מספיקים למימון שירותים בסיסיים כמו חינוך, בריאות ומחקר, אין הם מתחילים אפילו לכסות את העלות של השקעה ישירה בחברות ובפיתוח טכנולוגי. אם ייווצר צורך שהמדינה תקבל עליה השקעות כאלה - מה שיקרה בתדירות הולכת וגוברת ככל שהשווקים הפיננסיים יתמקדו יותר ויותר בהשקעות לטווח קצר - היא תהיה חייבת למצוא דרכים לשלם בעבור ההפסדים הכספיים, שהם חלק בלתי נמנע מהתהליך.

יש כמה דרכים לעשות זאת. אחת מהן היא כריכתם של הלוואות וערבונויות ממשלתיים בתנאים מסוימים. לדוגמה, יש מדינות שבהן סטודנטים מקבלים מהממשלה הלוואה לשכר לימוד, שאותה הם מחזירים במשך השנים בהתאם לשכר שהם מרוויחים בשוק העבודה. באופן דומה, המדינה יכולה להצמיד את החזרי הלוואה שהיא מקבלת מחברות שבהן השקיעה לרווחים העתידיים שלהן. דרך אחרת שתאפשר למדינות ליהנות מההשקעות שלהן היא לחולל רפורמה באופן שבו המדינה יוצרת שותפויות עם עסקים פרטיים. היחסים בין המגזר הפרטי לציבורי צריכים להיות סימביוטיים, לא טפיליים. ב-1925 אישר הממשל האמריקני לחברת AT&T לשמר את המונופול שלה בתחום התקשורת הטלפונית, אבל דרש ממנה בתמורה להשקיע את רווחיה במחקר - עסקה שבזכותה נולדו "מעבדות בל" המפורסמות. לעומת זאת, היום - במקום להשקיע מחדש את הרווחים שלהן, חברות גדולות אוגרות אותם או מוציאות אותם על רכישה עצמית של מניות, קניית אופציות או העלאת שכר בכירים. מחקר שערך הכלכלן ויליאם לזוניק מאשר את האבחנה הזאת: "449 חברות מתוך מדד ה-S&P 500 שנסחרו בין 2003 ל-2013 [...] ניצלו כ-54% מהרווחים שלהן - 2.4 טריליון דולר בסך הכל - כדי לקנות בחזרה את המניות של עצמן".

דרך פעולה נועזת עוד יותר היא הפיכת המדינה לבעלת אחזקות בחברות שזכו לתמיכתה, ממש כפי שעושות חברות הון סיכון פרטיות. למעשה, יש מדינות שפיתחו מודל כזה כבר מזמן. קבוצת "יוזמה" הישראלית, שמנהלת קרנות הון סיכון ציבוריות, תומכת בחברות בתחילת דרכן כבר מ-1993 ומשאירה בידיה אחזקות באותן חברות. סיטרה, קרן לאומית לחדשנות המנוהלת על ידי הפרלמנט הפיני, עושה דבר דומה מאז 1967. בין היתר, הקרן נמנתה עם המשקיעים המוקדמים בהפיכתה של נוקיה מחברה לייצור גומי לענקית סלולרי. אילו לממשל האמריקני היו אחזקות בטסלה, הוא היה יכול לכסות בקלות את ההפסדים שגרמה לו סולינדרה. בשנה שבה טסלה קיבלה את הלוואה הממשלתית, החברה הונפקה לראשונה בבורסה בעלות של

17 דולר למניה. בשנה שבה החזירה את ההלוואה, שווי המניה של טסלה היה 93 דולר, והיום מניה שלה נסחרת ביותר מ-200 דולר.

יכול להיות שעצם המחשבה על מדינה שמחזיקה במניות של תאגידים פרטיים תזעזע רבים בעולם הקפיטליסטי. אבל בהתחשב בכך שממשלות משקיעות כבר עכשיו בסקטור הפרטי, עדיף שהן גם ירוויחו מההשקעות (רעיון שעשוי למצוא חן אפילו בעיני שמרנים פיסקליים). המדינה אינה צריכה להיות בעלת השליטה בחברה; היא יכולה להחזיק במניות מועדפות שמעניקות קדימות בחלוקת דיבידנדים. ההחזר שהממשלה תקבל על השקעותיה יוכל לממן פיתוחים טכנולוגיים נוספים. פוליטיקאים ועיתונאים ממהרים לבקר השקעות ציבוריות כשהן משתבשות, אבל נמנעים מלחלוק להן שבחים כשהן מצליחות.

המהפכה הבאה

לאורך ההיסטוריה, מהפכות טכנולוגיות - ממסילת הרכבת, המכונית ותוכנית החלל ועד לאוטוסטרדה המידע - לא התרחשו בעקבות תיקונים קטנים במערכת הכלכלית. הן קרו בזכות מדינות שקיבלו עליהן משימות שאפתניות והתמקדו לא בצמצום כישלונות ממשלתיים אלא במקסום חדשנות. ברגע שמבינים כי על המדינה לאמץ גישה פרו-אקטיבית, השאלות החשובות ביותר לגיבוש המדיניות הכלכלית נצבעות באור חדש. שאלות הנוגעות להברחת משקיעים ו"בחירת מנצחים" נדחקות לשוליים, כשאת מקומן תופסות שאלות דינמיות כמו איך נראית מערכת יחסים בין המגזר הפרטי לציבורי שיכולה לכונן מציאות תעשייתית חדשה.

מדינות רבות - מסין, דרך דנמרק ועד גרמניה - כבר הגדירו לעצמן את המשימה הגדולה הבאה: אנרגיה ירוקה. בהתחשב ברווחים הפוטנציאליים ובכמויות הכסף שבהם מדובר, חשוב שממשלות יבינו מהי הדרך הנכונה לתמוך במשימה הזאת. כצעד ראשון, הן צריכות לא רק לסמן כמה טכנולוגיות או ענפים להשקעה ציבורית, אלא גם לשאול את עצמן מה הן בעצם רוצות מהענפים האלה. לדוגמה, אם מה שממשלות רוצות מענף האנרגיה זו אספקה יציבה של אנרגיה לאורך זמן, פצלי גז אמורים להספיק. אבל אם המשימה היא גם מאבק במשבר האקלים, זה כבר סיפור אחר. כך או אחרת, מדיניות מוכוונת מטרה חייבת לטפח שיתוף פעולה בין ענפים כלכליים שונים. השיגור של בני אדם לירח, לדוגמה, הצריך מנאס"א ליצור רשת קשרים בין סקטורים שונים - מהנדסת טילים וטלקומוניקציה ועד תעשיית הטקסטיל. באותו אופן, מהפכת האנרגיה הירוקה תדרוש השקעה לא רק באנרגיית רוח, אנרגיה סולרית ודלק ביולוגי, אלא גם במנועים חדשים, שיטות חדשות לשימור תשתיות קיימות ופיתוח דרכים חדשות להארכת החיים של מוצרי צריכה שונים. לכן המדינה צריכה ללמוד מעולם ההון סיכון ולגוון את תיק ההשקעות באמצעות פיזור של השקעות הון על פני טכנולוגיות רבות ומיזמים שונים.

השקעה ממשלתית ירוקה תפתח טכנולוגיות שהמגזר הפרטי התעלם מהן ותוכל להתוות כיוון התקדמות ברור אל עבר מציאות אחרת. את הפרטים הקטנים והספציפיים תשאיר המדינה לניסוי וטעייה של יזמים פרטיים. ממשלות צריכות לסמן יעדים שאפתניים, לא בסגנון המיושן של הנחתת פקודות אלא באמצעות שילוב של גזרים ומקלות. ממשלת גרמניה אימצה גישה

כזאת ביוזמה למעבר לאנרגיה מתחדשת ("Energiewende") שנועדה להפחית באופן הדרגתי את השימוש באנרגיה גרעינית ולהחליפה באנרגיה ירוקה. הגרמנים עושים זאת על ידי קביעת יעדים שאפתניים להפחתת הפליטה של פחמן דו-חמצני, לצד סבסוד ציבורי של פיתוח טכנולוגי בתחום האנרגיה הסולרית ואנרגיית הרוח.

מעבר לכך, ממשלות צריכות להגיע להסכמות שיאפשרו להן ליהנות מההצלחה של השקעותיהן. ומעל לכל, הן צריכות להקים את הגופים הציבוריים של העתיד ולהפוך גופים ממשלתיים לחממות של יצירתיות, סתגלנות ומחקר. כדי לעשות את כל זה, אנו חייבים להיפטר מהגישה האובססיבית הקובעת שממשלות יכולות להתערב בכלכלה אך ורק כדי לתקן בעיות שכבר קרו - ועלינו לנפץ את המיתוס הפופולרי שעל פיו מדינה וחדשנות אינן עולות בקנה אחד.

מריאנה מצוקאטו, מדע המדינה, תרגום: יונתן לוי,
פורסם בתלם, 24 ביולי, 2019. המקור: Mariana
Mazzucato, The Innovative State, [Foreign Affairs](#), January/February 2015

קיימות ושלומות: סינרגיה מאושרת

תקציר

מדע "האושר" החדש משנה מן היסוד את יכולתנו למדוד קידמה חברתית. מחקרים הראו כי גורמים כגון יחסים משמעותיים ותחושת שייכות ותכלית בחיים הם חיוניים לשלומות (well-being) האנושית. ואכן, גורמים אלה תורמים לשלומות אף יותר מהכנסה. החברות המאושרות ביותר מטפחות כבוד לכל אדם, בין היתר באמצעות השקעות אדירות בטובין ציבוריים ובגישה הוליסטית לחינוך.

המחקרים המתכנסים לגוף ידע זה מצביעים על כך ששלומות וקיימות אקולוגית, שתי מטרות שנתפסות לעתים כסותרות, הן למעשה מטרות משלימות. הדגשת הגורמים החברתיים של שלומות מנוגדת להתמקדות המקובלת בצמיחה כלכלית, והיא מטפחת את הגישות וההתנהגויות התומכות במרקם החברתי שבתורן נחוצות כדי לחיות באיזון טוב יותר עם הטבע.

למרבה המזל, חידושים טכנולוגיים מן התקופה האחרונה, שהופכים את הידע ואת יכולות הייצור בעלות נמוכה לנגישים עבור רבים ומקדמים פעילות יצירתית משותפת, יכולים להקל על המעבר לעולם של עקה סביבתית מופחתת ושל שלומות אנושית מוגברת. החזון שצריך להדריך אותנו הוא חזון חיובי של חוסן נפשי ושל סיפוק, ולא חזון של עבודה קודרת ושל הקרבה.

מבוא

עד היום העריכה החברה את השיפור בשלומות האנושית באמצעות מדדים חלשים כמו הכנסה, תעסוקה ותוצר מקומי גולמי (תמ"ג). אולם מדע "האושר" המתפתח מספק כלים חדשים שיכולים לשנות מן היסוד את מדידת הקידמה החברתית. התובנות העולות מתחום המחקר הצעיר הזה כבר משפיעות על מדע הכלכלה, הפסיכולוגיה, הרפואה והתכנון העירוני, כמו גם על שיטות המדידה של סוכנויות הסטטיסטיקה הלאומיות המנחות את קובעי המדיניות. שיטות המדידה החדשות, אם נאמץ אותן, יהיו בעלות השלכות מרחיקות לכת על שינויים חברתיים מהפכניים. ברמה הבסיסית, ההבנה מדוע פרטים בקהילות ובארצות מסוימות מסופקים יותר מחייהם יכולה להניח את היסודות למדיניות משופרת. במבט רחב יותר, חקר האושר מספק לנו מידע על שינוי ערכים, התרחקות מאינדיווידואליזם ומצרכנות, ומראה כי החיים שלנו טובים יותר כאשר אנחנו

מעדיפים אידיאלים אריסטוטליים יותר ומשיגים אותם, כולל תחושה של ייעוד אישי וקולקטיבי וקשר עם אנשים אחרים.

התובנות החדשות הללו תומכות במאמצים לקדם את "המעבר הגדול" בשתי דרכים מרכזיות. ראשית, אין סיבה לשאוף ישירות לצמיחה כלכלית, ששימשה בתור מדד עקיף לעלייה ברמת השלומות ולאמצעי למניעת חוליים חברתיים, כי היא בעלת השפעה עקיפה ומוגבלת על השלומות בטווח הארוך. שנית, המקורות של שיפורים מתמשכים ברמת השלומות - כמו אמון, מטרה משותפת וחמלה - הם לרוב לא־חומריים, ולכן לא מכבידים על כדור הארץ.

ניתוק הקשר בין שיפור ברמת השלומות לבין צמיחה כלכלית יוצר הזדמנות לכריתת ברית בין תומכי הצדק הכלכלי לבין תומכי ההגנה על הסביבה, שלעיתים נדמה כי מטרותיהם נמצאות במתח ביניהן. איננו צריכים לקבל את המסר לפיו ירידה כואבת באיכות חיינו היא הכרחית כדי להשיג מצב של קיימות. למעשה, מסר אופטימי לפיו הן החברה והן הסביבה ייצאו נשכרות מחתירה לקיימות, הוא לא רק משכנע, אלא גם חיוני כדי להשיג שינוי מדיניות בקנה המידה הגדול שהכרחי לבנייתה של ציוויליזציה משגשגת ובת-קיימא.

מה אנו יודעים על אושר?

ישנן סיבות טובות לגלות ספקנות כלפי מדע האושר. האם ניתן למדוד אושר בצורה מהימנה, או להשוות במדויק את אושרו של אדם אחד לזה של חברו, או להשוות בין רמות האושר בארצות שונות?¹ למעשה, מלכתחילה ניתן להטיל ספק בניסיון לעצב מדיניות לשיפור האושר האנושי. אולם כדאי לציין שכלכלנים המתמקדים בדרך כלל בהתנהגויות ולא בדעות וסוכנויות הסטטיסטיקה של מדינות, העוסקות בעיקר במדדים קונקרטיים ואובייקטיביים, התחילו להתייחס למדידה של השלומות הסובייקטיבית ככלי רב ערך להערכת המצב החברתי. ואכן, מדע האושר זכה לתומכים בולטים במכוני מדיניות לא־משלתיים, בקרב אנשי אקדמיה ובמשלוח ברחבי העולם.² יוזמות ממשלתיות בדרגים הגבוהים ביותר בצרפת, בבריטניה, באיחוד האמירויות ובמדינות אחרות, כמו גם מכונים מדעיים וסוכנויות מדיניות בין־לאומיות, עובדים על סטנדרטיזציה של מדדים

1. דוגמאות למחקרים אחרונים בהשוואות בין־תרבותיות ראו: John Helliwell and Christopher Barington-Leigh, "Measuring and Understanding Subjective Well-Being," *Canadian Journal of Economics* 43, no. 3 (2010): 729–753; Carrie Exton, Conal Smith, and Damien Vandendriessche, "Comparing Happiness Across the World: Does Culture Matter?" (Working paper, OECD Statistics Working Paper, Organisation for Economic Co-operation and Development, November 5, 2015).

2. רשימת זוכי פרס נובל לכלכלה התומכים בגישה חדשה זו לשלומות כוללת את ג'וזף שטיגליץ, אנגוס דיטון, דניאל כהנמן וג'ורג' אקרלוף.

ומשתמשים בהם כדי לקדם מדיניות חדשה.³ שלומות סובייקטיבית נמדדת כבר קרוב לעשור ביותר מ-150 מדינות במסגרת הסקר העולמי של מכון גאלופ והיא נסקרת במספר רב של סקרים ממשלתיים ברחבי העולם כולו.

כיצד מגדירים ומודדים "אושר"? התהליך מתחיל בסקר המציג לנשאלים את מה שמכונה שאלת שביעות הרצון מהחיים: "בהתחשב בכל הדברים, באיזו מידה את או אתה מרוצה מהחיים שלך בתקופה זו בסולם מאפס עד עשר?" על אף ששאלה זו שונה משאלה על המצב הרגשי הרגעי של הנבדקים (באיזו מידה הם מרגישים "מאושרים"), הנתונים שנאספים באופן זה זוכים להתייחסות בלתי־רשמית בתור "אושר". ניתוח סטטיסטי, המשתמש במערכי נתונים גדולים שנאספו מתשובותיהם של יחידים לשאלה זו, יחד עם פרטי מידע אחרים, כלכליים וחברתיים, יכול לספק תובנות לגבי סוגי האנשים, הקהילות והאומות שמרגישים שבעי רצון, פחות או יותר, מחייהם.

הניתוח הזה מסייע לכמת דברים רבים שכבר ידענו, כמו זה שבריאות, עושר וביטחון חשובים לשלומות. אולם הוא גם חושף קשרים שכלכלנים וקובעי מדיניות התעלמו מהם לעתים קרובות, כמו עד כמה חשובות תחושת החיבור לאנשים אחרים ותחושת התכלית בחיים לשלומות האנושית. התנדבות, פעילויות קבוצתיות, מערכות יחסים קרובות, מוסדות אמינים, עבודה משמעותית ותחושת זהות משותפת - כל אלה הם בעלי חשיבות עצומה.

אמון הוא גורם חשוב במיוחד: רמת האמון בהקשרים חברתיים שונים - בתוך המשפחה, בין שכנים, בקרב עמיתים, בין עובדים למנהלים, בין אזרח למוסדות השלטון ובעולם העסקי - משתנה בין חברות שונות. רמת אמון גבוהה יותר בכל אחד מן ההקשרים הללו תורמת לשביעות רצון גבוהה יותר מהחיים.

החשוב מכול, הנתונים על אושר זועקים אמת בסיסית: **בני אדם הם יצורים חברתיים.**

אבטלה היא מצב גרוע יותר מסתם איבוד הכנסה, בגלל ההשפעה של אובדן העבודה על הזהות העצמית, על תחושת התכלית בחיים ועל מערכות היחסים שלנו. אנחנו מחווטים להנות משיתוף

3. ראו דוגמאות לדוחות שהוזמנו על ידי ממשלות של מדינות שונות בתוך: Joseph Stiglitz, Amartya Sen, and Jean-Paul Fitoussi, Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (Paris: National Institute of Statistics and Economic Studies, 2009), https://library.bsl.org.au/jspui/bitstream/1/1267/1/Measurement_of_economic_performance_and_social_progress.pdf UK Office for National Statistics, Measuring What Matters: National Statistician's Reflections on the National Debate on Measuring National Well-Being (Newport, South Wales: Office for National Statistics, 2011), <https://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/user-guidance/well-being/publications/measuring-what-matters-national-statistician-s-reflections-on-the-national-debate-on-measuring-national-well-being.pdf> כמו כן, רשת לפתרונות של פיתוח ברקיימא (SDSN), פרויקט של האו"ם, מפרסם מאז 2012 דוחות שנתיים על האושר בעולם: ראו למשל, John Helliwell, Richard Layard, and Jeffrey Sachs, eds., World Happiness Report (New York: SDSN, 2012), <http://worldhappiness.report/ed/2012> נוסף על כך, ראו גם את המדריך של ה־OECD משנת 2013: OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-Being (Paris: OECD Publishing, 2013).

פעולה ומעשיית טוב, אך גם להשוות את מצבנו החומרי למה שאנו רואים סביבנו ולמה שאנו זוכרים מן העבר.

צריכה ועושר גורמים לנו להרגיש טוב רק באופן חלקי, במידה שבה אנחנו מדרגים את עצמנו מעל אחרים - מה שהופך את הגידול הנרחב בצריכה למשחק סכום־אפס שבו רווח יחסי של אחדים נחוזה בתור הפסד בשביל אחרים.

עם זאת, ההבדלים בזהות החברתית ברמת הקהילה (כלומר, המידה שבה אנשים מרגישים תחושת שייכות לקהילה המקומית שלהם) מסבירים חלק גדול יותר מן השוני בתשובות לשאלה על שביעות הרצון מהחיים מאשר הבדלים בהכנסה.⁴ במילים אחרות, בממוצע חשוב יותר לחיות בקהילה מכילה בעלת לכידות חברתית מאשר להיות עשיר. בהינתן השוני הגדול בהכנסה והדגש החברתי על רדיפה אחר העושר בתור אמצעי לחיים טובים יותר, זהו נתון ראוי לציון.

כלכלנים נוהגים לכמת את ההשפעה של נסיבות החיים על שלומות באמצעות ההשוואה בינה לבין השפעת השינויים (או ההבדלים) ברמת ההכנסה. למשל, ההבדל הממוצע במדד שביעות הרצון מהחיים בין אנשים המרגישים שהם "לא יכולים לסמוך על עמיתיהם כלל" לבין אלה המרגישים שהם "יכולים לסמוך עליהם במידה רבה" הוא בדיוק כמו ההבדל הממוצע במדד שביעות הרצון מהחיים בין שני אנשים שההבדל היחיד ביניהם הוא שהכנסתו של האחד גדולה יותר מפי ארבע מהכנסת חברו.⁵ אם את (או אתה) צריכה לבחור בין שתי משרות ואת יודעת שבמשרה אחת יש סביבת עבודה בעלת רמות אמן נמוכה אך השכר בה גבוה הרבה יותר, איזו משרה תיקחי? בהתבסס על העדויות הללו, תהיה לך בחירה קשה מאוד, אולם החברה מסיטה את תשומת ליבנו להיבט הכספי וגורמת לנו להתעלם ממה שבסופו של דבר הוא הכי חשוב לאיכות החיים שלנו. בהתאם לכך, מנהלים מתמקדים לעתים קרובות בהעלאות שכר ובבונוסים ולא בהשקעה בשיפורים קטנים באמון ובמורל.

התובנות הללו מדגישות את השפעתם העצומה של גורמים חברתיים על השלומות האנושית. למעשה, השינויים הנדרשים בהכנסה שתואמים חלק מן ההשפעות הללו הם בסדרי גודל של התמ"ג הכולל של מדינות רבות, או יותר מכך. יש לציין כי הממצאים הללו ביחס לשלומות נכונים גם לארצות מתפתחות ודלות יותר וגם לארצות השפע העשירות.⁶

4. John Helliwell and Christopher Barrington-Leigh, "How Much is Social Capital Worth?" in *The Social Cure: Identity, Health, and Well-Being*, eds. Jolanda Jetten, Catherine Haslam, and S. Alexander (Milton Park, UK: Psychology Press, 2011), 55–71, Table 1.

5. שם. למרות שקשר זה אינו בהכרח סיבתי, הוא מתקיים גם כאשר שומרים על קביעותם של משתנים כמו צורות אחרות של אמון, קשרים חברתיים אחרים, תחושת שייכות סובייקטיבית ומשתנים רבים אחרים.

6. ראו למשל: John Helliwell, Christopher Barrington-Leigh, Andy Harris, and Haifang Huang, "International Evidence on the Social Context of Well-Being," in *International Differences in Well-Being*, eds. Ed Diener, John Helliwell, and Daniel Kahneman (New York: Oxford University Press, 2010), 213–229; Christopher Barrington-Leigh, "Inequality and Subjective Well-Being" (Working paper, UBC Economics, University of British Columbia, 2010); Geeta Gandhi Kingdon and John Knight, "Community, Comparisons and Subjective Well-Being in a Divided Society," *Journal of Economic Behaviour and Organization* 64, no. 1 (2007): 69–90.

החברות המאושרות יותר של ימינו, וגם ניסויי מדיניות שנערכו לאחרונה, מלמדות אותנו שבחברה המותאמת טוב יותר לצורכי השלומות הסובייקטיבית נגלה ככל הנראה יותר פנאי ויותר זמן חברתי על חשבון עבודה פורמלית, חינוך הוליסטי יותר וומספר גדול יותר של מיזמים ותגמולים קולקטיביים.

מדיניות שתשפר את רמת האמון שלנו, תטפח את הזהות החברתית ואת יחסי הגומלין התומכים במרקם החברתי, עשויה להשתלם אפילו במחיר של אובדן חלק מהצמיחה הכלכלית.

אושר, עושר והכנסה יחסית

אף על פי שרוב האנשים מכירים בכך ש"כסף לא יכול לקנות אושר", היחס בין כסף לאושר הוא מורכב. עושר הוא אולי לא הכול, אבל עד כמה הוא חשוב?

כלכלנים מתמודדים עם שאלה זו דרך קבע על ידי חישוב ההשלכות של כל מדיניות שהם שוקלים על "רווחה" (welfare), מושג כלכלני לשלומות, תוך הנחה שמצבם של בני אדם יחידים הופך לטוב יותר, כלומר הם מאושרים יותר כאשר יש להם הזדמנות לצרוך יותר.

אולם היכולת לצרוך יותר מרמזת על האפשרות לזכות ביותר פנאי, ונראה הגיוני שאם בכוחה של משהי להשתכר יותר, היא עשויה לעבוד פחות. אישה כזאת (או איש כזה) יכולה להרשות לעצמה "להשקיע" במנוחה, במערכות יחסים או בהתפתחות עצמית, ולא לבחור להמשיך לעבוד כדי לקנות יותר מכוניות, בית גדול יותר, או יותר דברים. לכן, כלכלנים מניחים שפריון העבודה, ולא הכנסה כשלעצמה, הוא המטרה הנכונה שיש לשאוף אליה כדי לשפר את השלומות.

עם זאת, אם נוכל למדוד אושר באופן ישיר, לא נצטרך יותר להסתמך על הנחות כאלה. מדידת השלומות הסובייקטיבית חדרה למדע הכלכלה, בין היתר, דרך עבודתו של ריצ'רד איסטרלין (Easterlin), שבשנות השבעים המוקדמות גילה תופעה שנראתה פרדוקסלית. הוא מצא כי בעוד רמת האושר נמצאת במתאם חזק עם גובה ההכנסה בתוך כל ארץ ורמת האושר משתנה מאוד מארץ לארץ, ארצות לא הופכות להיות בהכרח מאושרות יותר כאשר עושרן עולה.⁷ שתי סיבות, המגובות בנתונים אמפיריים, עוזרות להסביר את התופעה שלכאורה מנוגדת לאינטואיציה שלנו.

ראשית, שביעות הרצון שבני אדם חווים ממצבם החומרי תלויה בחלקה בהרגלים הקודמים שלהם. שנית, וזה הדבר החשוב יותר, שביעות הרצון תלויה בחלקה במה שאנשים רואים סביבם, כלומר בנורמות ובסטנדרטים. מושגים כמו "מרוץ הנהנתנות" חלים על ההסבר הראשון; ואחרים

7. לפני שמתעמקים בתעלומה זו, חשוב לא להפריז במשמעותו של הפרדוקס. הנתונים מראים כי ברגע מסוים בזמן נוטים תושבי הארצות העשירות יותר דווקא כן לדווח על רמות גבוהות יותר של שביעות רצון מהחיים.

כמו "לעמוד בקצב" ו"צרכנות ראוותנית" חלים על ההסבר השני.⁸

שני ההסברים הללו ל"פרדוקס של איסטרלין" מתארים היבטים של "מרוץ עכברים". עלייה בהכנסה, בעושר או בצריכה החומרית עשויה להיראות בעיני כל אחד ואחת בתור דבר-מה שיהפוך את החיים לטובים יותר, אך אם כולם יעשו זאת, אף אחד לא ישפר את חייו בטווח הארוך. אם אדם יגדיל את פריון העבודה שלו ויהיה מסוגל לצרוך יותר, הוא כנראה יהיה מאושר יותר, אבל אין-ספור אנשים סביבו יהיו בסופו של דבר טיפה פחות מאושרים. כאשר הפריון והצריכה של כולם יזנקו, אף אחד לא יהיו מאושר, וייתכן שיהיה אפילו קשה יותר לרצות את "האני" העתידי של אדם באמצעות אותם הדברים שסיפקו אותו בעבר. כולם רצים מהר יותר רק כדי להישאר באותו המקום.

האנלוגיה של טיפוס בסולם מאירה את הדינמיקה הבסיסית הפועלת כאן: רק אדם אחד יכול לעמוד בראש הסולם, אחד נוסף במקום השני, וכך הלאה. אין זה משנה כמה גבוה תעלה הקבוצה כולה בסולם, אותו מספר של בני אדם ימצא בעשרים אחוזים התחתונים. תחרויות דירוג הן משחק סכום-אפס. אנחנו מאוד רגישים לדירוגים חברתיים כאלה, ומונעים על ידם, מכיוון שהתפתחנו בקהילות היררכיות קטנות.

עם זאת, לא הכול הוא משחק סכום-אפס. כאשר שביעות הרצון מהחיים נובעת ממעורבות חברתית, מתחושת שייכות, מאמון, או מבריאות טובה היא לא מפגינה התייחסות השוואתית כזו (לפחות לא בצורה כה חזקה). אם נשפר את היחסים הבין-אישיים שלנו עם עמיתים לעבודה, נעמיק את תחושת האמון עם שכנינו, או נשתתף בקביעות בפעילות ספורט קבוצתית, אנחנו נשפר את חייו בטווח הקצר ובטווח הארוך, וגם לא נזיק לאף אחד אחר בעקבות כך. הון חברתי מהסוגים הללו פועל לטובת כולם.

אִישׁוּוּיוֹן וּשְׁלוּמוֹת

סוגיית האִישׁוּוּיוֹן מרחפת כל הזמן מעל דיונים בתמורות חברתיות ולאחרונה יותר ויותר גם מעל דיונים בקיימות. עם זאת, המושג "אִישׁוּוּיוֹן" הוא מושג מעורפל, בהינתן דרכים רבות שבהן אפשר לחשב אותו והעובדה שמעטים קוראים לחלופה של שוויון מושלם. יתרה מזו, צמצום הדיון בתמורות חברתיות להשוואות בין רמות הכנסה לא מתייחס בצורה הולמת לכלל החוויה האנושית שבה אנו מבקשים לדון. השאיפה לשלומות ולא להכנסה שמה את בני האדם במרכז ומספקת לנו אפשרות להגיב בדרך הוליסטית לאִישׁוּוּיוֹן.

8. עם זאת, חוסר הוודאות נותר בעינו. ראו: Andrew Clark, Paul Frijters, and Michael Shields, "Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles," *Journal of Economic Literature* 46, no. 1 (2008): 95–144; Richard Easterlin, Laura Angelescu McVey, Malgorzata Switek, Onnicha Sawangfa, and Jacqueline Smith Zweig, "The Happiness–Income Paradox Revisited," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107, no. 52 (December 2010): 22463–22468; Betsy Stevenson and Justin Wolfers, "Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox" (working paper, National Bureau of Economic Research, 2008); Christopher Barrington-Leigh, "Consumption Externalities," in *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, ed. Alex Michalos (New York: Springer, 2014), 1248–1252.

בסופו של דבר, הדרך היסודית ביותר לתמוך בזהות חברתית חיובית, ולפיכך גם להעלות את רמת השלומות, היא להבטיח את כבודם של בני האדם. ההשוואה בין החברות הצפון-אירופיות לבין החברה בארצות הברית מראה כי חברה יכולה לספק או לשלול תחושת כבוד לעני, לפועל, לאסיר ולאומלל אפילו במצב של פערי עושר. נתונים מצביעים על כך שהן העשירים והן העניים מאושרים יותר בחברות שמעריכות את כולם קודם כול בתור בני אדם ועומדות על יחס מכבד לכל אחד ואחת.⁹

חברה עתידית מאושרת יותר יכולה לחיות בשלום עם הבדלים צנועים בהכנסה שנובעים מפעילות במסגרת מנגנוני שוק, בהינתן מצב שבו מקצועות מסוימים הם בעלי פריון כלכלי גבוה יותר ושחלק מהאנשים עשויים לבחור להקדיש חלק גדול יותר מחייהם לענפי הכלכלה הפועלים בהתאם לכללי השוק.

עם זאת, חברה כזאת תדגיש הרבה יותר את המאמץ להבטיח חיים בכבוד לכל אחד ואחת ולטפח חמלה אוניברסלית בתור מיומנות חברתית בסיסית. כולם יהיו מרוצים יותר מכיוון שאפילו המיוחסים והעשירים סובלים כאשר הם שופטים כל הזמן אחרים, ומסווגים אנשי בתור שונים או יריבים, או חוששים לביטחונם האישי בנוכחות אנשים אחרים.

התמקדות בהערכה ובכבוד מעניקה לנו קריטריון קרוב יותר הן לקיימות החברתית והן לשלומות. הערכים הללו יכולים להתגשם במסגרת מערכות איתנות של ביטוח חברתי שמסייעות לבנות תחושה של מטרה משותפת ושל הכרה בפגיעות המשותפת של כולנו.¹⁰ כמובן שרשתות של בטחון חברתי כוללות חלוקה מחדש של הכנסות, לכן אין זה צירוף מקרים שהחברות המאושרות ביותר (לרוב בארצות הנורדיות) הן גם בין החברות בעלות הרמות הנמוכות ביותר של אי-שוויון בהכנסות (לאחר מיסים). אולם חלוקה מחדש היא רק חלק מהפתרון: גם התנגדות פעילה לסטיגמות המנציחות את עצמן היא הכרחית לכינון של תחושות כבוד, הכלה וחמלה אוניברסליות יותר.

להשקיע בעתיד

כפי שהראו שנים של מחקר בפסיכולוגיה התפתחותית, בכלכלת עבודה ובתחומים אחרים, תנאי החיים והחוויות בשלבי החיים המוקדמים משפיעים עמוקות ולאורך זמן על תוצאות המתבטאות מאוחר יותר בחיים, כולל בריאות ופריון העבודה, כמו גם כל ההשלכות החברתיות, שכידוע לנו

9. בהשוואה בין מדינות, רמת האישוויון כשלעצמה אינה נמצאת במתאם לשלומות הממוצעת בהינתן אותן רמה של הכנסה. עם זאת, ישנו מתאם שלילי חזק בין השלומות הממוצעת לבין המידה שבה מעמד הכלכלי-חברתי של הפרט קובע את השלומות הסובייקטיבית שלו. ניתן להסביר את היחס הזה באופן חלקי על ידי הדירוג של תושבי כל ארץ בסולם של "פוסט-מטריאליזם"; כלומר, ארצות שבהן מעמד כלכלי היה גורם חשוב יותר בקביעת האושר היו כאלה שהחזיקו בערכים מטריאליסטיים, והם היו גם בסך הכול פחות מאושרות, בהשוואה לארצות עם אותן רמות הכנסה. ראו: Barrington-Leigh, "Inequality and Subjective Well-Being".

10. למשל, בעיות נפשיות גורמות היום אובדן עצום לשלומות, כאשר 10 אחוזים מאוכלוסיית העולם סובלים בכל רגע נתון הפרעות נפשיות. הרווח במונחי הכנסה מטיפול גלוי יותר ומקיף יותר באנשים אלה יהיה עצום. לדיון בנושא זה בהקשר של שלומות סובייקטיבית ראו: Richard Layard, Dan Chisholm, Vikram Patel, and Shekhar Saxena, "Mental Illness and Unhappiness," in World Happiness Report 2013, eds. John Helliwell, Richard Layard, and Jeffrey Sachs (New York: SSDN, 2013), 38–53.

היום יש להן תפקיד מרכזי בחיים מאושרים. כדי לטפח זהות חברתית חיובית ולהוריד את רמות האישויון, עלינו להשקיע במשותף יותר בילדים. התמורה לשלומות מתמיכה חזקה בילדים וברשתות ביטחון עבורם צפויה להיות עצומה.

חמלה, חוסן נפשי, "קשיבות", מנהיגות ומיומנויות בבניית מערכות יחסים - כל הכישורים הללו דורשים אימון, וחל בהם שיפור בעקבות תרגול פורמלי, בדיוק כמו במקרים של פעילות גופנית, קריאה, כתיבה וחשבון. כישורים תומכי המרקם החברתי נחקרו כה רבות שהוראתם וקידומם אינם תרגול אידיאולוגי ולא פעולה מיסטית.

התמקדות בהכנת הצעירים לחיים מספקים (עם מיומנויות כגון חוסן נפשי, חמלה ומנהיגות), במקום הכנתם לשוק העבודה בלבד, היא בעלת השלכות עמוקות על שלומות ועל חינוך. כאשר ה-OECD ערך ניסוי שבמהלכו הודגשו מיומנויות חברתיות-רגשיות לא־אקדמיות בהוראה בבית ספר, דיווחו התלמידים על עלייה משמעותית בהערכת החיים הממוצעת שלהם, והיא נשארה ברמה גבוהה זו גם כעבור שנה. ציוני המבחנים עלו יותר מפי שניים בהשוואה לתוכניות ההתערבות האקדמיות הטובות ביותר שקיימות.

תוכניות לטיפול מיומנויות לא־אקדמיות כאלה נבחנות ומיושמות כעת בארצות רבות בדרום אסיה, באמריקה הלטינית ובקנדה; שיעורי הנוכחות, שיעורי ההשלמת הלימודים ובריאותם הפיזית של התלמידים נמצאו במגמת שיפור בעקבות כך. בחלק מן הארצות, כמו בדנמרק, שמדווחת על הרמות הגבוהות ביותר בעולם של שביעות רצון מהחיים בקרב מבוגרים, כישורים כאלה הם כבר חלק ממעשה ההוראה הסטנדרטי. ציונים טובים יותר וסיכויי קריירה מביאים למצב שבו כולם מרוויחים, אבל ההצדקה היסודית לעיסוק במיומנויות חיים אלה צריכה להיות השלומות הסובייקטיבית של התלמידים לכל ימי חייהם.

ככלל, אם רוצים לדעת כיצד יראה העתיד שלנו, הסתכלו על ההשקעות שמתבצעות היום. כדי להבין ולהשפיע על הרקמה החברתית של העתיד, יש להתחיל בהשקעה מכוונת בצעירים. שינוי הנורמות והציפיות של מוסדות הוא פרויקט ארוך טווח. מעבר מחברה בעלת רמות אמון נמוכות למודל הסקנדינבי לא יכול להתרחש בן לילה, אלא הוא דורש מאמץ מתמשך ומקיף במשך שנות דור או יותר מכך.

אושר וקיימות

אם אכפת לנו מהשלומות של הדורות הבאים, עלינו להבטיח להם כוכב לכת שניתן לחיות בו. אולם השלומות של הדורות הבאים לא תמיד נכנסת לשיקולי קבלת ההחלטות היום-יומיות בנוגע לשלומות שלנו עצמנו. המאמצים שלנו לבנות חברה מאושרת יותר היום לא יבטיחו לבדם עולם בר-קיימא מחר. כאשר בני אדם עונים על שאלת שביעות הרצון מהחיים, הם מגלים יכולת מוגבלת לחזות את העתיד ולהעמיק ראות, אף כי בעיקרון שאלה זו מקיפה את כל מה שידועים הנשאלים על חייהם - בהווה, בעבר ובעתיד. מצד שני, השאיפה לשלומות אנושית ולקיימות אקולוגית עשויות להשלים זו את זו מפני שהתמקדות רבה יותר בשלומות מובילה באופן טבעי

לחשיבה ולהתנהגות שתומכות במרקם החברתי, והן בתורן מקלות על היכולת להתמודד עם אתגרים משותפים.

הדינמיקה הזאת מרככת בעיות סביבתיות ומקלה על הימנעות מהן. הארצות בעלות הרמות הגבוהות ביותר של אמן חברתי נוטות גם להיות אלה שיש להן את ההגנות הסביבתיות החזקות ביותר. הדבר נכון אפילו ביחס להגנה על משאבים מעבר לגבולותיהן של אותן מדינות, מפני שאלה שנותנים אמן בשכניהם יגלו גם נטייה להיות בעלי אמפתיה רבה יותר כלפי זרים. כדי להבטיח עולם בר-קיימא, יש להטיל מגבלות רבות על הפעילות האנושית ובכך להגביל את ההשפעות החומריות על המערכות הטבעיות.

אילוצים כאלה עשויים להפוך אותנו לפחות אמידים ממה שיכולנו להיות בלעדיהם, להגביל את הבחירות הצרכניות שלנו ואולי, בתרחיש הסביר פחות, אפילו להכריח אותנו לעבוד קשה יותר. עם זאת, כפי שמראים הנתונים על שביעות הרצון מהחיים, ירידה בהכנסה האפשרית לא תגרום בהכרח לירידה בתחושת השלומות (בייחוד לא בדרגי ההכנסה הגבוהים), ואפשרויות בחירה מופחתות בתחומים מסוימים עשויות לא להשפיע כמעט על האושר. עבודה לא כרוכה רק בסבל שאנו מקבלים על עצמו בתמורה לשכר: היא גם מגלמת בתוכה את האפשרות למצוא משמעות ולקיים יחסים בין-אישיים.

יתרה מכך, רבות מן ההזדמנויות לשיפור השלומות שדנו בהן עד כה לא מחייבות עלייה בנזק הסביבתי או אפילו בייצור החומרי. השאיפות לקיימות ולשלומות יכולות לדור בכפיפה אחת. לפיכך אנחנו יכולים להשתחרר מן המיקוד החברתי בגודל הכלכלה לא רק במובן אחד, אלא בשני מובנים: אנחנו לא צריכים לשאוף להתרחבות הכלכלה, וגם לא, בתקווה להגביל את ההרס הסביבתי, להצטמקותה. הרעיון של "ביטול הצמיחה" (degrowing) בכלכלה הפך למלכודת רטורית, שכמו הדגש של כלכלני הזרם המרכזי על צמיחה, מנציח את ההתמקדות בתמ"ג. במקום לראות את הגידול בתמ"ג בתור אם כל חטאת או בתור תרופת פלא, אנחנו צריכים להציב בתור מטרה ישירה ככל הניתן את השיפור בשלומות ואת בניית המגבלות שיעזרו לנו להגיע למצב של קיימות ולשמור עליו.

האמת הגורלית היא שאנחנו יכולים לשפר את חיינו, כפרטים וכקבוצות, ובזמן צמצם את השפעתנו על המערכות הטבעיות התומכות בקיומנו. כדי להשיג מטרה כפולה זו, עלינו למדוד ישירות ככל האפשר את מה שבאמת חשוב לנו ולאחרים על פני כדור הארץ, ואז להניח לתוצאות להנחות את פעולותינו.

כלכלות העתיד ותמורה תרבותית

שינויים טכנולוגיים ממלאים תפקיד מרכזי בתמורות חברתיות ארוכות טווח, והשינויים שעוברים עלינו בתקופה זו הם החשובים ביותר אי-פעם. התפתחויות חדשות מאפשרות יותר ויותר מצבים בהם "ההמון" הוא זה שיוצר את הערך. אנו חיים בעולם של תקשורת אלקטרונית וגם של צריכה אלקטרונית של טובין שניתן לשכפלם ללא עלות. תוכנות קוד פתוח, שנוצרו על ידי קהילה

גלובלית ומופצות בחופשיות, מפעילות את רוב הטלפונים החכמים בעולם (אנדרואיד) וכמעט את כל השרתים (GNU/לינוקס) המאחסנים את רשת האינטרנט ואת כל האמזונים, הגוגלים והפייסבוקים בעולם.

כיום קיימת אפילו חומרה בקוד פתוח, למשל, בדמות שרטוטים להדפסות בתלת־ממד וייצור מבוזר אחר, שמבטיח שכפול כמעט ללא עלות של חלק מהטובין החומריים. הידע היצרני של האנושות מוחזק יותר ויותר בכלים פתוחים אלה ובמאגרים שיתופיים כמו ויקיפדיה, Stack Exchange ותוכניות לימודים פתוחות בחינם. במקביל, שירותי עמית-לעמית (peer-to-peer, בקיצור P2P) והכלכלה השיתופית מאפשרים ניצול טוב יותר של ההון הקיים.

דמינו עולם שבו התפתחויות כאלה יהפכו לחשובות יותר ויותר או אפילו לדומיננטיות, כלומר שהצבר ההון יתבצע בעיקר בצורה של מידע קל לשיתוף, כלים דיגיטליים, תוכניות ושרטוטים, ולא בצורת הון פיזי פרטי. בעולם כזה יהפוך תהליך היצירה, ולא הייצור, לגורם המרכזי בסיפוק הצרכים והרצונות של כל אחת ואחד. בעולם חדש זה שווקים עדיין ימלאו תפקיד באספקה של מוצרי הצריכה ושל רוב השירותים המיועדים לבני אדם, כמו גם בהקצאה של חומרי גלם ושל נדל"ן.

אך יצירת הטובין הציבוריים תהפוך לפעילות המוערכת ביותר, אם היא עדיין לא כזאת. אם צרכים חומריים רבים יסופקו בעלות נמוכה באמצעות שירותים רובוטיים ושכפול, מטרת החברה עשויה להיות עיסוק הולך וגובר במציאת מקצועות ועיסוקים מספקים לבני האדם. בחברה זו, "חברה של עלות שולית אפסית", שבה רוב הייצור והשכפול יהפוך באופן בלתי נמנע לאוטומטי וכמעט חינם, הפעילות האנושית תוסט לכיוון של מאמצים יצירתיים קולקטיביים ושל שירותים ממוקדי אנשים.¹¹ חברה כזאת, אם תקום, תקדם את המטרות המשותפות להשגת שלומות וקיימות בשתי דרכים. ראשית, ללא שליטה של בעלי הקניין על ייצור הסחורות לא יהיה לחברות תמריץ ליצור ביקוש לדברים.

בצורה הנוכחית של הקפיטליזם יכולים פרסום ויצירת ביקושים לתקוע טריז בין התנהגותנו לבין השלומות שלנו - כלומר, הם יכולים להוביל אותנו לבחירות אישיות שיוצרות רווחים עבור אחרים, אך לא תואמות בפועל את האינטרס העצמי שלנו.¹² פעולות כאלה ילכו וייעלמו ככל שהצרכנים יהיו אחראיים יותר גם על הייצור.

שנית, במצב של ריכוזיות כלכלית מופחתת תתמקד הקדמה יותר במאמצים שיתופיים ובתומכי מרקם חברתי לקידום חדשנות ויצירתיות. למרבה המזל, התנהגויות יצירתיות תומכות מרקם חברתי, שיתופיות ומוכוונות עבודת צוות, מחזקות מאוד את ההערכה החיובית של העבודה ושל החיים.

Jeremy Rifkin, *The Zero Marginal Cost Society: The Internet of Things, the Collaborative Commons*, 11 (and the Eclipse of Capitalism) (New York: St. Martin's Press, 2014).

George Akerlof and Robert Schiller, *Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015).

תפנית מוצלחת נוספת טמונה בכך שהעבודות הכי פחות ניתנות לאוטומציה הן אלה שמבוססות על יחסי גומלין אישיים וחברתיים, מפני שמיזמניות כאלה לא יכולות להתבצע על ידי מכונות. נוסף על השינויים האיכותיים באופי העובדה, ההתרחבות המהירה בגישה למוצרים ולשירותים זולים (ובקרוב גם לעבודה לא־אנושית זולה) יביאו לעלייה בלתי ניתנת לחישוב בהכנסה ובעושר שלנו. הזמינות החופשית של מידע, של אמצעי תקשורת ושל כלי ייצור על פי דרישה, שאיתם אנחנו מקיימים יחסי גומלין מדי יום, הייתה בלתי נתפסת עד לפני מספר שנים. העלייה בפריון שנובעת רק מהמידע החופשי ברשת מהסוג של "כיצד לעשות" היא פשוט מטורפת. מהפכות

השירותים הדיגיטליים, השיתוף והאינטליגנציה המלאכותית מעמידות אותנו על סף מפץ של עושר בנכסים הקולקטיביים שלנו.

ככל שהמגמות הללו ילכו ויתפתחו, יהיה לבני האדם יותר זמן לפעילויות מחוץ לשוק, מפעולה קולקטיבית דרך קשרים חברתיים וקהילתיים פשוטים ועד לביטויי יצירתיות קולקטיביים ואינדיווידואליים.

מפץ העושר הצפוי בעקבות התקדמות לא־חומרית מדגיש את האירלוונטיות של מדד התמ"ג לפיתוח בר-קיימא מוכוון שלומות. הרווחים מצורות הצריכה שהתקדמות זו מביאה איתה אינם נכללים בדרך כלל בחישובי התמ"ג, אך הם מניבים יתרונות ניכרים לשלומות הנפשית ומניעים שינוי. יתרה מכך, מרבית מתוספת העושר הקשורה בכך תלויה בעלייה בזרימת החומרים במערכת הכלכלית באופן שולי, ולפיכך מופרדת ההכנסה מההשפעה הסביבתית. כאשר ניתן לשתף ולשעתק מוצרים בחופשיות, המדיניות יכולה וצריכה לקדם את אספקתם באופן ציבורי. פירוש הדבר הוא שבעתיד יהיה תפקיד גדול יותר למאמצים ולמוסדות ציבוריים וקולקטיביים. הספרות על שביעות רצון מהחיים מצביעה על כך שאנחנו מחוטים באופן שגורם לנו ליהנות מתגמולים עצמיים, מתגמולים חברתיים, מיחסי גומלין בין־אישיים ומתחושה של שייכות, בין אם ברמה המקומית או ברמה הגלובלית, כפי שטופחו על ידי שינויים טכנולוגיים ואתגרים גלובליים. סביר להניח כי צמצום הצורך בהון פרטי יוביל להתאמה טובה יותר בין מוסדותינו והאופנים שבהם אנחנו מעבירים בפועל את הזמן שלנו לבין התמיכה הבסיסית בחיים מספקים לבין האינסטינקט האנושי הטבעי שלנו ליוזמות שיתופיות לטובת החברה.

מסקנה

תשובותיהם של מיליוני בני אדם על שאלות להערכת החיים הראו כי אף על פי ששפע חשוב לשלומות הסובייקטיבית, חלק גדול ממנו יכול להגיע ממשאבים קולקטיביים, כלומר מיכולתה של החברה לספק טובין ציבוריים שייטיבו בו־זמנית עם כולם.

החשובים מבין כל הטובין הללו הם האפשרות להשתייך ולתרום, כמו גם קיומה של סביבה חברתית שמטפחת תחושות של ביטחון, של אמון ושל אוטונומיה. אם נתייחס לשלומות הסובייקטיבית בתור קו מנחה להתוויית מדיניות, אזי נתמקד באיכות המשרות ולא רק בהכנסה, בכבוד ובהערכה במקום בשוויון כשלעצמו, בשיפור הסביבה החברתית והרגשית של ילדינו ובחינוך לשלומות

ובתפקוד חברתי גבוה במקום בכישורים ובהישגים אקדמיים בראש ובראשונה.

חברה מאושרת היא חברה שבה יש לבני אדם חופש ויכולת להצטיין בעבודתם, לקבל על עצמם אתגרים חדשים ולתרום לשלומותם של אחרים. המאפיינים הללו מגלים מתאם נמוך לכמות המשאבים החומריים הזורמים אל המערכת הכלכלית. התובנות החדשות הללו על אושר יכולות לאפשר לתומכי הצדק החברתי ולתומכי הקיימות הסביבתית לשלב כוחות למען קידום סדר יום מאוחד בהשראת הידע על אודות מה מקיים חיים מספקים, ידע שגם יצדיק סדר יום מאוחד זה. התמקדות בשלומות תקדם ביעילות את המאמצים להפחתת הלחץ הסביבתי, מפני שבכך אנו עוקפים את העימות בין צמיחה כלכלית לבין פיתוח בר-קיימא, ומפני שהן טבע האדם והן התמורות הטכנולוגיות הנוכחיות נותנים עדיפות לרווחה לא־חומרית שתומכת בשלומות.

המעבר הגדול לפרדיגמה חדשה של יעדים חברתיים ושל תהליך קבלת החלטות בנות קיימא יכול להתפתח מהתמקדות בהזדמנויות שנמצאות בפנינו ולא בהקרבה. למרות שפע האתגרים הקיימים, העתיד גדוש באפשרויות. אם ניצור התאמה בין רגשות הציבור ומוסדות קבלת ההחלטות לבין היעד החברתי של השגת חיים מספקים, נוכל לקבל באומץ את המגבלות הקשות שעומדות בפנינו ולבנות את החברה הנחשקת ביותר שהתקיימה אי־פעם.

[Christopher Barrington-Leigh,](#)
["Sustainability and Well-Being: A Happy](#)
[Synergy," Great Transition Initiative, April](#)
2017, תרגום: אלי למדן
עריכה לשונית: עינב מילוא

הפתרון למשבר העולמי הנוכחי הוא כלכלה שמאלית

אתגרי התקופה הם הזדמנות בלתי חוזרת עבור פוליטיקאים מהשמאל בעולם כולו. אם ישכילו לנסח אלטרנטיבה משכנעת למדיניות הימין, הם עשויים לזכות בכל הקופה. כדי לעשות זאת, עליהם להציע חזון פרוגרסיבי שמבוסס על קיימות וחדשנות

הרגע הנוכחי שבו העולם כולו מתמודד עם בעיות בריאות, אנרגיה, אקלים ויוקר מחייה, מזמן הזדמנות בלתי חוזרת עבור פוליטיקאים מהשמאל לנסח אלטרנטיבה משמעותית למדיניות הכלכלית המסורתית. כדי להצליח לעשות זאת, עליהם להציע חזון נועז להשגת צמיחה בת-קיימא, צמיחה שכל הקבוצות באוכלוסייה יוכלו ליהנות ממנה. בהקשר הזה, שמחתי להיווכח שיו"ר מפלגת הלייבור הבריטית, קיר סטארמר, ביטא בכנס השנתי של המפלגה בתחילת אוקטובר את שאיפתו להפוך את בריטניה ל"מעצמת צמיחה ירוקה" המסוגלת ליצור עבודות, תעשיות וטכנולוגיות חדשות. הצבתן של סוגיות ירוקות בלב חזון כלכלי-חברתי היא צעד חיוני ומנהיגי שמאל בכל העולם צריכים ללמוד מסטארמר.

החזון של הלייבור עומד בניגוד חד להכרזתה הנוראית של ראשת הממשלה הפורשת ליז טראס על חבילת חקיקה חדשה בנוסח הכושל של שנות השמונים, שעיקריה היו הקלות מס לצורך "כלכלת חלחול" (הכסף אמור לחלחל לכאורה מבעלי ההון למטה, למעמדות הנמוכים); צעדים להחלשת כוחם של העובדים (כאילו שהם לא חלשים מספיק); ו"אזורי יזמות" (הנהנים מהקלות מס). בעוד ההימור של השמרנים על יציבות פיסקלית אילץ את הממשלה לבצע פניית פרסה חדה ובסופו של יום גם להחזיר את המפתחות, הם לא אמרו במהלך הימים הסוערים הללו שום דבר בנוגע להשקעות ציבוריות - בתחומים כמו תשתיות, חדשנות וחינוך - החיוניות על מנת להניע צמיחה כלכלית.

ממזעור נזקים ליצירת ערך

אבל הטענות שלי אינן מכוונות לימין הכלכלי בבריטניה. למרבה הצער, היעדרם של קווי מדיניות ברורים ונועזים מצד הכוחות הפרוגרסיביים דווקא הוא שסייע לימין הקיצוני באירופה להתעצם

- ולא רק באיטליה, שם הוקמה לאחרונה קואליציה פוסט-פשיסטית בראשות ג'ורג'ה מלוני. בכל מקום שבו קבוצות בעלות הכנסה נמוכה סובלות - כפי שהן סובלות כעת וימשיכו לסבול - מפלגות גזעניות יוסיפו לנצל את מצוקתן ויטילו את האשמה על אחרים (כפי שעשה דונלד טראמפ), על מנת להסיט את תשומת הלב מהמצע הכלכלי-חברתי החלש והמבולבל שלהן. וזאת בהנחה שבכלל יש להן מצע.

המדיניות הכושלת וההבטחות הכוזבות של הפוליטיקאים הפופוליסטים מייצרות כעת הזדמנות גדולה עבור מנהיגי השמאל הכלכלי. אך כדי שאלה האחרונים יצליחו לנווט את דרכם בתוך סערה כלכלית ופוליטית כה עזה, עליהם לחשוב לא רק על חלוקה מחדש של ההון, אלא גם על יצירת עושר ועל יצירת ערך. אסור להסתפק במזעור נזקי הזעזועים שמתרחשים כעת, ותו לא. הטיעונים הפרוגרסיביים נגד מדיניות צנע צריכים להתקדם מעבר לדרישה הנושנה "ליזום פרויקטים חדשים"; הם צריכים לקדם אסטרטגיות כלכליות מקיפות שיבטיחו תשתיות חזקות וסביבתיות.

המעבר לכלכלה נטולת פליטות, למשל, חייב להיות מְכּוּן ביוזמות שאפתניות בתחומי התעשייה והחדשנות שישנו מקצה לקצה את הכלכלה כולה - את האופן שבו אנחנו בונים, את האופן שבו אנחנו אוכלים, את האופן שבו אנחנו נעים ממקום למקום. מהלך מהסוג הזה ייצר צמיחה משמעותית שתאפשר לממשלות לסמן כיוון ברור ולחתור אליו באמצעות השקעות גדולות, במקום להסתפק בניסיונות לנקות את הבלגן שיצרה מדיניות גרועה.

חמישה צעדים פשוטים

יש חמישה היבטים עיקריים לסדר יום כלכלי פרוגרסיבי מנצח.

ראשית, עליו להציע נראטיב חדש בשאלה מי מייצר ערך, אשר יחליף את הנראטיב הישן והכה מושרש, ולפיו רק המגזר הפרטי משחק תפקיד בתהליך הזה, ואילו המדינה בסך הכול מתקנת כשלי שוק לאורך הדרך. מה שנחוץ זו השקעה מסיבית לטובת הכלל, שהמגזר הציבורי יהא הכתובת הראשונה שלה.

שנית, סדר יום פרוגרסיבי חייב לסייע ליצור הן מדינת רווחה עתירת משאבים והן מדינת חדשנות דינמית, משום שהשתיים הולכות יד ביד. ללא שירותים חברתיים, יותר מדי אנשים יישארו פגיעים, וגישתם לחינוך, לביטחון תעסוקתי ולבריאות - כולם מרכיבים חיוניים לאיכות חיים ולהשתתפות בכלכלה - תיוותר מוגבלת. וללא חדשנות, המדינה לא תוכל לייצר צמיחה כלכלית ואגב כך פתרונות לבעיות החברתיות הבוערות - בין אם מדובר במגיפה, במשבר האקלים או בקיטוב ברשתות החברתיות. לצורך כך, הכוחות הפרוגרסיביים מוכרחים להציב את האתגרים החברתיים של ימינו בלב החזון שלהם - החל מהכנת אוכל מזין וטעים ממרכיבים בריאים לארוחות צהריים בבתי הספר וכלה בהאצת קצב החדשנות במערכות התחבורה הציבורית. נוסף לכך, משבר האנרגיה חייב להפוך הזדמנות להחלפת מנועי הצמיחה כך שיהיו סביבתיים ומבוססי חדשנות ירוקה בכל ענפי התעשייה, לרבות פלדה ובטון.

שלישית, נדרש ניו-דיל ירוק שידגיש את החלק של ה"דיל" לא פחות מאשר את ה"ירוק". רוצה לומר: נדרש חוזה חברתי חדש. את הסיכונים שבמעבר לכלכלה ירוקה, כמו גם את הרווחים, צריכה המדינה לקחת על עצמה. אין זה מקרה שרווחי החברות גדלים שעה שהיקף ההשקעות שלהן (במחקר ופיתוח, ציוד, גיוס כוח אדם וכיוצא באלה) צונח. זהו ביטוי של הפיננסיאליזציה הגואה בקרב 500 החברות הגדולות בעולם בדירוג של כתב העת פורצ'ן. יותר מחמישה טריליוני דולרים הושקעו ברכישות עצמיות של מניות בעשור האחרון, ורוב הקרנות הפרטיות משקיעות את רווחיהן בחזרה בפיננסים, בביטוח או בנדל"ן.

ממשלות מחזיקות בכלים רבים שיכולים לעודד השקעות שישרתו מטרות חשובות מבחינה אסטרטגית, ושיבטיחו שרווחי עסקים יושקעו מחדש בדרכים המועילות לחברה ולסביבה: שיטות רכש דינמיות, מענקים, הלוואות ורגולציה. כך למשל, בעוד ממשלת בריטניה הלוותה לחברת "איזיג'ט" 683 מיליון דולרים בלי לחשוב פעמיים וללא כל תנאי, צרפת התנתה את ההלוואות ל"אייר פראנס" ול"רנו" בתקופת הקורונה בהתחייבות שיפחיתו את הפליטות. בארצות הברית, חוק השבבים והמדע שעבר לאחרונה ושהבטיח סובסידיות בגובה 52 מיליארד דולר ליצרניות מקומיות, כלל גם הוא תנאים שונים. ניתן לעשות עוד הרבה כדי להבטיח שהערך שמיוצר ייטיב עם האנושות ועם כדור הארץ.

רביעית, נחוצים מוסדות חדשים שיקדישו את מרצם ליצירת עושר קולקטיבי. על רקע הנטייה הממארת לתכנן לטווח הקצר בלבד - טבעו השני של עולם הפיננסים - יש להשתמש בבנקים ציבוריים ובמוסדות מימון ציבוריים אחרים, לרבות קרנות עושר קהילתיות, כדי ליצור מאגר גדול יותר של עתודות הון; המימון מהן יוקצה לעסקים שיקדמו השקעות וחדשנות.

כוחות פרוגרסיביים צריכים לקדם גם את הפיכת המידע לנחלת הכלל כדי שגם הציבור יוכל ליהנות מבעלות על המשאב הזה, החיוני כל כך לחיים במאה ה-21, ולא רק ענקיות טכנולוגיה כמו אלפאבית ומטא. ראשת עיריית ברצלונה אדה קולאו, העניקה דוגמה מעוררת השראה לכך כאשר גייסה האקרים לשירות העירייה על מנת לשפר את השליטה של כלל הציבור בנתונים. ממשלות פרוגרסיביות מוכרחות להשקיע ביכולות הארגוניות שלהן ובכלים הטכנולוגיים שלהן ובד בבד להפוך על פיה את הנטייה לבצע מיקור-חוץ לקבלנים - פרקטיקה שאפילו בימין יש מי שסבורים שהגדישה את הסאה.

חמישית, סדר יום כלכלי פרוגרסיבי מוכרח לעורר השראה. את המדיניות הכלכלית הפרוגרסיבית חייבים ליישם במקביל לגיוס של כלל הציבור, על מנת לתווך לו את השיפור הגדול שביכולתה להביא לחיי האזרחים. דמיינו, למשל, מה היה קורה אילו היו רותמים אומנים לטובת הנושאים הללו, כפי שהממשל האמריקאי רתם אמנים במסגרת "מינהל קידום העבודות" של הנשיא פרנקלין רוזוולט בשנות השפל הגדול.

שמאלנים, תתעוררו

אם מנהיגים פרוגרסיבים ברחבי העולם לא יקדמו נראטיב חיובי לגבי העתיד, הם לא ינצחו בבחירות. אבל כדי לנצח הם צריכים, בתור התחלה, לנטוש במופגן את דפוסי המחשבה שעיצבו את המדיניות הכלכלית בעולם במשך זמן רב מדי. התוכנית של סטארמר היא צעד מבורך בכיוון הזה. אך התחייבויות אמיצות מסוג זה צריכות להיות חלק מסדר יום רחב יותר. כפי שהשמאל האיטלקי למד - כשאנשי שמאל נלחמים נגד עצמם יותר מאשר נגד יריביהם, הם נותרים בסופו של דבר מול שוקת שבורה.

עיצוב אימג': עדי רמות

מריאנה מצוקאטו, הפתרון למשבר העולמי הנוכחי הוא כלכלה שמאלית, תרגום: אביתר אורן, פורסם בתלם, 25 באוקטובר, 2022. המקור: Mariana Mazzucato, Toward a Progressive Economic Agenda, [Project Syndicate](#), Oct 5, 2022

כלכלת השיתוף האמיתית

יותר ממיליארד איש ברחבי העולם חברים בקואופרטיבים. בעידן שבו ריכוז העושר מטיל צל כבד על המערכת הפוליטית, טכנולוגיות חדשות מאפשרות לבני האדם לקדם את מטרותיהם דרך שיתוף פעולה - ומספקות הזדמנות ליצירת דמוקרטיה כלכלית בהיקף חסר תקדים

כלכלת השיתוף האמיתית

לרגע אחד היה נדמה שכולם מדברים על שיתוף. זה הטרנד החדש, החדשני, הפופולרי, זה שבלב ההיי-טק ומאפשר לעשות את מה שהכי טבעי והגיוני - לחלוק משאבים, מוצרים ושירותים שממילא נמצאים אצלנו ויכולים בקלות להיות שימושיים גם לאחרים: לנסוע לעבודה יחד עם מי שגרים קרוב, לחלוק שואב אבק ומכונת כביסה עם שכנים, לשכור חדר בדירה במקום בבית מלון - גם להכיר אנשים חדשים וגם לטייל יותר בזול. כל כך הגיוני וכל כך קל לביצוע בטכנולוגיה החדשה.

פתאום גם היה ברור לכולם שמושכלות היסוד הכלכליים, שאילפו אותנו להאמין בהם, כי הבסיס להתנהלות כלכלית טובה הוא תמיד תחרות וכי במשחק ישנם תמיד שני צדדים - מי שמבקש להרוויח יותר ומי שמצליח לשלם פחות - אינם אמת מוחלטת, וקיימים מצבים רבים שבהם שיתוף וחיבור בין אנשים מייצרים גם תועלות כלכליות, שאינן באות זו על חשבון זו. בעברית יש לזה ניסוח מדויק: "זה נהנה וזה לא חסר" - מוצלח יותר ממקבילו באנגלית, win-win, השאוב מתחום התחרות אך מבטא את אותו היגיון.

אבל מרקס צדק. כלכלה היא עניין של כוח. ככל שכלכלת השיתוף תפסה תאוצה, כך קמו מי שחיפשו איך להשתלט עליה ולעשות בה שימוש כדי לגרוף רווחים לעצמם. קל להשתלט על מיזם או מודל שהבעלים שלו הם יחידים, גם אם יחידים אלה לא החלו לפעול מתוך כוונה להרוויח כסף. פשוט למדי גם להעתיק או לכתוב מחדש מערכות כשהתוצר הסופי ברור.

המונחים "שיתוף" ו"קהילה" החלו לשמש תאגידים, שהפכו אותם לכלי שיווק ומקסום רווחים. בשם ה"שיתוף" וה"קהילה" אפשר לקדם מיזמים שפוגעים בזכויות עובדים ובסביבה, כמו אוֹפֶּר; אפשר להעלות את מחירי הדיור ולהרוס מרקם של שכונות, כמו Airbnb; ואפשר לעשות את כל זה במסווה של שירות לציבור.

מול כוח חייבים לייצר כוח, אך כדי לייצר כוח כלכלי-חברתי-אזרחי אין צורך לוותר על עיקרון השיתוף ועל הקהילתיות, אלא להוסיף שני מרכיבים: בעלות וניהול דמוקרטי. כדי למנוע מבעלי הון להשתלט על מיזמים או מודלים כלכליים, הבעלים ומקבלי ההחלטות מוכרחים להיות המשתמשים עצמם. כשהבעלים משרתים את עצמם, אין גורם חיצוני שמרוויח.

מיזמים שיתופיים בבעלות המשתמשים - צרכנים, עובדים, יצרנים או כולם יחד - המנוהלים באופן דמוקרטי אינם עניין חדש. הם פועלים בהצלחה זה יותר מ-175 שנה. אלה הם הקואופרטיבים. ואכן, על הקואופרטיבים הקלאסיים היתוספו בשנים האחרונות שורה של התארגנויות כלכליות, מבוססות רשת, או כאלה הפועלות בסיוע טכנולוגיות אינטרנטיות, בבעלות המשתמשים - עובדים, צרכנים, יצרנים. אלה קואופרטיבים אינטרנטיים (Platform Cooperatives) הפועלים בזירת הכלכלה השיתופית, אך יודעים לעמוד מול התאגידים ולהציב מול בעלי ההון כוח אזרחי.

שאלת הבעלות והשליטה על מוקדים כלכליים היתה מאז ומעולם - והיא היום יותר מתמיד - שאלה של מהות דמוקרטיה. כלכלה הנשלטת כולה על ידי גורמים פרטיים הפועלים למטרות

רווח, ללא איזונים של בעלות ושליטה ציבוריים ושל קואופרטיבים, פוגמת במהותה הדמוקרטית של המדינה. הדבר נכון במיוחד בעידן שבו הרגולציה מטעם המדינה נחלשת מול כוחות כלכליים בינלאומיים.

פלטפורמה היא רק פלטפורמה

השתלטות של תאגידים על זירת הכלכלה השיתופית אינה מפתיעה. אין הבדל בין הזירה הכלכלית הנעזרת בפלטפורמות ובין כל זירה כלכלית אחרת. גופים שקמו למטרות רווח מחפשים תמיד זירות וענפים חדשים כדי למקסם את רווחיהם.

את הכלכלה השיתופית הגדיר פרופ' יוחאי בנקלר בספרו "הפינגווין והלווייתן" (הוצאת כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2013): "ניצחון שיתוף הפעולה על האנוכיות". לשיטתו, תפיסת העולם האנושית נעה כמטוטלת בין התייחסות לבני האדם כיצורים אנוכיים שיש למשטר כדי שיפעלו באופן סביר ובין תפיסתם כאמפתים ביסודם, הרוצים לעשות טוב ולשתף פעולה. לאחר עשרות שנים שבהן רווחה התפיסה הראשונה, סוף-סוף נעה המטוטלת אל ההכרה בכך שבני אדם פועלים באופן מוסרי, לאו דווקא בהתאם לאינטרסים האישיים ולא רק בשל חשש מפני סנקציות. אנשי מחשבים צעירים, גיקים, השקיעו זמן, אנרגיה וכישרון בבניית פלטפורמות שהפכו את האפשרות להיעזר אלה באלה לזמינה ופשוטה.

אלא שפלטפורמה היא רק פלטפורמה, סוג של משאב - ממש כפי שהקרקע משמשת לחקלאות ואמצעי הייצור משמשים לתעשייה - ואין היא מכתיבה את אופן השימוש בה. ושלא במפתיע, הפלטפורמות השיתופיות הללו איפשרו לגורמים קפיטליסטיים להציג את עצמם כחלק מהכלכלה השיתופית, וכך ליהנות מתדמית חיובית. כדי להעריך את אופן השימוש בפלטפורמות במיזמים שונים, יש לשאול את השאלות הרלוונטיות לשימוש במשאבים מאז ומעולם: מיהם הבעלים? מי מרוויח? מי מקבל החלטות?

אחד הטיעונים המובילים בחשיבה הקפיטליסטית הוא שתמריצים כספיים הם המנוע לחדשנות. טענה זו נועדה בדרך כלל להצדיק גריפת רווחים לטובת בעלי הון, הנתפסים כמי שהשקעתם היא שמייצרת קידמה והתפתחות. מנגד, יש הטוענים כי מרבית החידושים הגדולים נעשו בכספי ציבור ובעזרת השקעות ציבוריות עקיפות. בנוגע למודלים הכלכליים מבוססי הרשת (Platform Economy), נראה כי הפיתוח, הרעיונות והביצוע הראשוניים הגיעו מהזירה השיתופית החברתית, ולא דווקא למטרות רווח. CouchSurfing - מיזם שקישר בין מארחים למתארחים (ובינתיים נקנה גם הוא על ידי תאגיד) - הקדים את Airbnb; פלטפורמות של נסיעות משותפות (Car Sharing) הקדימו את אובר.

השילוב בין יזמות, טכנולוגיה והתחושה שאפשר להתנהל כלכלית באופן אחר, הוגן, המבוסס על שיתופי פעולה, הביא צעירים רבים להשקיע מזמנם ומכישורונם כדי לבנות פלטפורמות כאלה. היתרונות הכלכליים נטמעו ביתרונות החברתיים ויצרו מקשה אחת, טבעית, נטולת סתירות בין הכלכלי לחברתי.

פלטפורמה בבעלותו של גורם פרטי, המבקש למקסם רווחים ומחזיק בכוח קבלת ההחלטות, תופעל כמובן לתועלת הבעלים ומתוך אדישות לאינטרסים ולמטרות המשתמשים בה, אלא אם אפשר לתרגם את אלה לרווחים. גם כשנדמה כי פלטפורמה פועלת באופן המשרת בעיקר את חבריה, כמו שעושה למשל פייסבוק, למעשה עניינה העיקרי הוא מקסום רווחים, ובמקרה שלה זה מתאפשר על ידי צבירת מידע רב על המשתמשים. ככל שהמשתמשים תלויים בפלטפורמה, כך היא צוברת כוח. העובדה שפייסבוק עוקבת אחר משתמשים, ולעתים קרובות גם חוסמת אקטיביסטים שמבקשים לקדם באמצעותה מחאה ציבורית, מבהירה עד כמה התלות במערכת כזאת היא מסוכנת.

רוב המידע שאנו צורכים מגיע אלינו כיום באמצעות גוגל. האם המידע שמוצג בפנינו אקראי? מי קובע מה נראה, או מה נראה קודם? תארו לכם כיצד היתה נראית ויקיפדיה (שאינה חפה מטעויות או מאינטרסים) לו היתה נרכשת על ידי גורם הפועל למטרות רווח?

כבר ברור שאין דבר חברתי בחברות הענק אובר, Airbnb או גוגל, אולם מיזמים רבים אחרים עדיין נושאים את נס החברתיות ומצליחים לזכות באהדה - ציבורית ורגולטורית - רק בזכות העובדה שהפעילות שלהם מבוססת על טכנולוגיה של חיבור בין משתמשים.

אין לזלזל בכסף, אבל גם לא בגורמים אחרים המניעים בני אדם. למשל, באוסטין, טקסס, הוחלט ב-2016 לחייב את אובר ואת Lyft (המספקת שירות דומה) לערוך בדיקות מקיפות של הנהגים המועסקים (כן, מועסקים!) על ידיהן, כדי להבטיח סטנדרטים של בטיחות. בתגובה איימו החברות לעזוב את העיר, לא לפני שהשקיעו שמונה מיליון דולר בקידום הצעת חוק התואמת את האינטרסים שלהן. כשתושבי אוסטין החליטו לא להיכנע לתכתיבים ודחו את ההצעה התאגידית, קמו שתי החברות ועזבו. כעבור פחות משלושה שבועות החלה לפעול באוסטין פלטפורמה חדשה, RideAustin, שהוקמה על ידי אנשי היי-טק ונמצאת בבעלות ארגון שלא למטרת רווח. היא גם ניתנת לשימוש חינם, לכל מי שעומד בתנאים שהגדירה העיר. שירות ההסעות המשיך לפעול באוסטין, בתנאים טובים מבעבר, ללא המגרעות שאיפיינו את השירות התאגידי: הפקעת מחירים בשעות שיא וחיוב הנהגים בהפרשת אחוזים מרווחיהם לחברה.

גם לאחר שאובר ו-Lyft קנו את דרכן בחזרה אל העיר באמצעות שינוי החוק בטקסס (כמקובל בכלכלה הקפיטליסטית), המשיכה RideAustin לפעול ולתת שירות. אף שהנהגים והנוסעים זוכים לתנאים משופרים, אין פירוש הדבר שזהו מודל נכון מבחינה ציבורית. מודלים של שיתוף כלי רכב כעיסוק, בניגוד לשיתוף בנסיעות המתבצעות ממילא, הוא בעייתי מאוד מבחינה ציבורית - הוא גורר יותר מכוניות פרטיות בכבישים, יותר זיהום, פחות השקעה בתחבורה ציבורית ופחות שירות נגיש לאנשים עם מוגבלויות. באוסטין הוקם גם קואופרטיב של נהגי מוניות, הפועל בהתאם לדרישות החוק והרגולציה, ואף הוא מעניק שירות באמצעות אפליקציה.

לא כל מיזם למטרות רווח חייב להיות נצלני או ממקסם רווח בכל מחיר. חלק ניכר מהמיזמים למטרות רווח של הכלכלה השיתופית קמו גם בשל מצוקה שנוצרה בקרב מעמד הביניים, שהתקשה להתקיים באופן מספק ממשכורת, בתקופה שבה הלך ונעלם הביטחון התעסוקתי.

צורך אינו רק תוצאה של מצוקה, כמובן; גם צמצום הוצאות והורדת מחירים כדי לשפר את רווחת החיים הם מטרות בעלות חשיבות.

כך, כאשר Airbnb החל לפעול, הוא שימש פתרון מצוין למי שיש להם חדר פנוי ויכלו כעת להשלים הכנסה באמצעות השכרתו מפעם לפעם, או להשכיר את ביתם בפשטות כשיצאו לחופשה. באותה מידה היה הגיוני לחלוק בהוצאות הנסיעה עם מי שממילא נוסעים לאותו כיוון. אולם שני הפתרונות הללו נהפכו במהרה לבעיות. השימוש בפלטפורמה להשכרה קצרת מועד של דירות שנרכשו במיוחד לשם כך הביא לשינוי המרקם העירוני, הפך שכונות למרכזי תיירות וגרר העלאה במחירי השכירות. שירות ההסעות הביא לכבישים תוספת של מכוניות פרטיות, נהגים שאינם מקצועיים ומכוניות שאינן מיועדות לנסיעה מסחרית. הפגיעה בתחבורה הציבורית בחלק מהמקומות היא דרמטית וכך גם התגברות זיהום האוויר.

שיח הצרכנות - הזולה, הקלה - הוא השיח המרכזי המאפיין את כלכלת השיתוף לגוניה, ומתוכו מצטייר האדם קודם כול כצרכן. אלא שאסור לשכוח כי בני אדם אינם חד-ממדיים - ואינם רק צרכנים. הם גם עובדים, תושבים ברשות מקומית, חיים בסביבה ומושפעים משינויי האקלים. מחירים נמוכים עולים לנו לעתים קרובות ביוקר. מחיר נמוך משמעו ירידה בשכר המשפיעה על המשק כולו. מחיר נמוך שמקורו בייצור המשתמש באמצעים מזהמים עולה לכולנו בבריאות - וגם בכסף שאנחנו מוציאים, באופן פרטי וקולקטיבי, על שירותי בריאות. זו הסיבה לכך שקואופרטיבים צרכניים אינם בהכרח זולים מחנויות אחרות. ההסתכלות הקואופרטיבית אינה מוגבלת לאפיק אחד בלבד - אין היגיון בהורדת מחירים שתביא לפגיעה בשכר או לזיהום. תפיסה כלכלית המבקשת לשרת את חברי הקואופרטיב כולם חייבת להיות מורכבת יותר.

פתרונות לכל שלב בחיים

התנועה הקואופרטיבית הפועלת כיום ממשיכה את הפרקטיקות הקואופרטיביות שהגדירו "אגודת חלוצי רוצ'דייל הישרים", שהקימו ב-1844 באנגליה את החנות הקואופרטיבית הראשונה. הצלחת מודל רוצ'דייל עמדה בניגוד לכישלון הניסיונות האוטופיים של תחילת המאה ה-19. חלוצי רוצ'דייל, 28 עובדים במפעל לטוויית כותנה בעיירה בשם זה, ביקשו להשתחרר מהצורך לרכוש מוצרים בחנות שבבעלות בעל המפעל שבו עבדו, וכך להינתק מן השעבוד לו בכל תחומי חייהם. הם תיכננו להקים תחילה חנות שיתופית ולאחר מכן להרחיב את הפעילות לתחומים נוספים.

החנות של חלוצי רוצ'דייל היתה פתוחה בראשית הדרך רק בשבת בערב ובימי שני בערב, אך בתוך שלושה חודשים הורחבה פעילותה לכל ערב, למעט בימי שלישי. לאחר שנה גדל מספרם של חברי האגודה ל-74. ריטה רודס מתארת בספרה (2017) "Empire and Co-operation" את מודל רוצ'דייל כהתפתחות מהמודל האוטופי - מודל שאינו מנסה להקים יישובים חובקי-כול, אלא קואופרטיבים המתאימים לאופי החיים האורבני ופועלים לקידום האינטרסים של חבריהם, בלי לייצר מערכת אחת המכפיפה את החברים לקבלת החלטות משותפות בכל תחומי החיים. הקואופרטיב הצרכני נהפך מאמצעי לקידום התארגנות רחבה יותר למטרה בפני עצמה. חלוצי רוצ'דייל מכרו מוצרים במחירי שוק כדי לא להרגיז את בעלי החנויות האחרים, מחשש להתנכלות. את הרווחים הם החזירו לחברים.

בזכות הכוח הדמוקרטי שבבסיסו, מודל רוצ'דייל הוא המודל שעל פיו התנועה הקואופרטיבית פועלת עד היום. בעקבות הצלחת החנות ביקשו רבים להצטרף, ועם הזמן התברר כי חלק ניכר מהחברים החדשים אינם מעוניינים בהתרחבות שעליה דובר מלכתחילה - ניהול של גני ילדים וכדומה. הוחלט להמשיך להפעיל את החנות, בצד התארגנויות אחרות, שיספקו מענה לצרכים של חלק מהחברים בלבד. החברים יכלו להחליט בכל שלב באילו התארגנויות הם רוצים לקחת חלק. אף שהתנועה שאפה להעניק פתרונות לכל שלב בחיים, החברים יכלו לבחור בגמישות: הורים לילדים קטנים היו חברים בקואופרטיב של גן הילדים, עובדים היו חברים בקואופרטיב שבבעלותו המפעל, צרכנים היו חברים בקואופרטיב הצרכני הקרוב לביתם וכן הלאה. עם הזמן והצורך הוקמו בנקים קואופרטיביים, כדי לתת מענה לחברים ולהתארגנויות שלא זכו לכך בבנקים שבבעלות ההון. כל ההתארגנויות הללו התאחדו תחת ברית משותפת, שמטרתה לייצר כוח ותמיכה, אולם החברים בחרו להצטרף איש-איש לקואופרטיבים הרלוונטיים לחייו, שבהם יכלו להשפיע באופן ישיר. הכוח הגדול היה, כאמור, הכוח הדמוקרטי.

ב-1895 הוקמה ברית הקואופרטיבים הבינלאומית (ICA) - ארגון גג שאימץ את עקרונות רוצ'דייל (ועידכן אותם ב-1966 וב-1995) והיה לארגון הראשון שהוכר כארגון מייצג לאו"ם, עם הקמתו. ברית זו, המייצגת תנועות קואופרטיביות הפועלות ביותר מ-100 מדינות, קבעה כי "קואופרטיב הוא ארגון אוטונומי של אנשים המתאגדים כדי לקדם את צורכיהם ושאיופיהם הכלכליים, החברתיים והתרבותיים בדרך של בעלות משותפת על מיזם המנוהל בדרך דמוקרטית".

ההגדרה היא מהותית ואינה בהכרח משפטית. בכך שונה ההתאגדות הקואופרטיבית מרוב סוגי ההתאגדות האחרים, שמהותם נקבעת ברישומם החוקי. בכנס לכבוד שנת הקואופרטיבים הבינלאומית של האו"ם, שנערך בוונציה במארס 2012, הציג המומחה לקואופרטיבים הנס מונקנר נתונים שעל פיהם יותר מ-80% מהקואופרטיבים בעולם אינם רשומים כלל.

המאפיין הראשון של הקואופרטיב הוא עובדת הקמתו על ידי קבוצה של אנשים - בניגוד להתאגדויות אחרות - שמהותן ביצירה משפטית פיקטיבית. חברה, למשל, מוקמת על ידי רישומה והנפקת מניותיה בלבד. היא ניתנת להקמה על ידי אדם יחיד או תאגיד אחר, היא מתקיימת כל עוד היא רשומה, ואפשר שכל מניותיה יוחזקו בידי מי שהקים אותה. קואופרטיב, לעומת זאת, הוא התאגדות של כמה בני אדם. קואופרטיב רשאי, אך אינו מחויב, להנפיק מניות. המאפיין השני של קואופרטיב הוא היותו התאגדות וולונטרית - הוא מוקם מרצונם של מייסדיו, וחבריו מצטרפים אליו מרצונם החופשי. אין זו אמירה טריוויאלית. במונח קואופרטיב נעשה שימוש פוליטי ברור במדינות שבהן האזרחים נדרשו להיות חברים במה שכונה קואופרטיב. מרכיב הרצון החופשי גם כולל בתוכו מידה של מחויבות והשקעה. זו אומנם שונה מאוד בקואופרטיבים שונים אך היא נובעת מהחלטתו הפוזיטיבית של האדם להצטרף לקואופרטיב. אי אפשר לצרף חבר לקואופרטיב בלא ידיעתו, או כברירת מחדל - ההצטרפות חייבת להיות מודעת. המרכיב השלישי בהגדרת הקואופרטיב קשור במטרות: קידום צרכים ורצונות כלכליים, חברתיים ותרבותיים של חברי הקואופרטיב. בניגוד לחברה, שמטרתה הראשונית היא תמיד מקסום רווחים, מטרת הקואופרטיב אינה בהכרח לייצר רווחים כלשהם, אלא ליצור יתרונות כלכליים ואחרים.

ההגדרה, כמו עקרונות התנועה הקואופרטיבית, עוגנה בדין הבינלאומי, בשתי החלטות שהתקבלו באו"ם ובארגון העבודה העולמי, ומחייבות את כל המדינות החתומות עליהן, ובהן ישראל, לחוקק חוק העוסק בעידוד הקמתם של קואופרטיבים, הפועלים בהתאם להגדרה ולעקרונות האמורים.

מהי-טק ועד תחבורה ציבורית

בניגוד למודלים האוטופיים, ושלא כמו המודל של הקיבוץ השיתופי, מודל רוצ'דייל הצליח משום שהוא מתאים לרוב בני האדם ולא רק לקבוצות אידיאליסטיות, שהן מטבען מיעוט. המודל הזה הצליח משום שהוא מייצר כוח כלכלי, בצד חירות - החירות להחליט בכל זמן אם להיות חלק מההתארגנות או לעזוב. הוא מחייב את החברים לקבל החלטות, ומידת הצלחתו תלויה במידה רבה מאוד ביכולת להתאים את עצמו לצרכים ולמטרות של חבריו, המשתנים ללא הרף. האם ההתפתחות הפרקטית, הלא-אוטופית, של הקואופרטיב ברוצ'דייל נבעה מכך שבהתארגנות הזאת היו לנשים זכויות שוות, והיתה להן זכות הצבעה, 76 שנה לפני שניתנה לנשים הזכות להצביע בבחירות לפרלמנט האנגלי? זו שאלה המחייבת דיון נפרד.

קואופרטיבים פועלים היום בעולם כמעט בכל תחום, והם פעלו בכל תחום גם ביישוב העברי בטרם הוקמה מדינת ישראל. לקואופרטיבים היה חלק נכבד בכלכלת ישראל בעשורים הראשונים לקיומה, אך העירוניים שבהם הלכו ודעכו מאז שנות השבעים מסיבות שונות: הקואופרטיבים הצרכניים איבדו את את אופיים הקואופרטיבי לאחר פרישת דור המנהלים המייסדים; הקואופרטיבים לתחבורה נסמכו יותר מדי על שולחן המדינה, ובצד תהליכים פנימיים הם נדרשו בהחלטות מדיניות לוותר על חברים ולקלוט עובדים שכירים, עד כי איבדו את רציונל הפעילות שלהם; אגודות ההלוואה והחיסכון נדרשו, בהתאם להחלטות ממשלה, להתמזג אל תוך הבנקים הגדולים, מתוך תפיסה שעל פיה קל יהיה יותר לפקח על בנקים גדולים מאשר על אגודות קטנות; עליית הימין פגעה במפעלים קואופרטיביים רבים, וחולשת ההסתדרות - חולשה מספרית ויותר מזה, רעיונית - הביאה לחיסול חברת העובדים כבעלים של מפעלים ועסקים ומכירתם של אלה לבעלי הון, במקום לייצר מהלך שיעביר את העסקים לבעלות ולשליטה של העובדים.

המחאה החברתית של 2011 היתה מקור השראה להקמתה של תנועה קואופרטיבית חדשה בישראל. עשרות קואופרטיבים החלו לפעול ולהציג חלופה כלכלית דמוקרטית. בין היתר הוקמו קואופרטיבים צרכניים, שנועדו בעיקר להוזיל עלויות של מוצרי מזון, אך אלה נסגרו עם ירידת המחירים של המזון האורגני; וקואופרטיבים של עובדים - שומעים חזק (קואופרטיב הגברה ותאורה), מקומי (קואופרטיב מטפלים), סופי (קואופרטיב של אנשי היי-טק), כאן לא אולפן (קואופרטיב ללימוד שפות); שָבוּס ונוע תנוע (קואופרטיבים של תחבורה ציבורית בשבתות, שהובילו במידה לא-מבוטלת למהלך של תחבורה עירונית בשבת); בר-גלים, המפלצת ובית הוועד בבית הכרם (ברים ובתי קפה קואופרטיביים, שממשיכים לפעול בהצלחה בחיפה ובירושלים); אלפרד והמפעל (קואופרטיבים של אומנים); ואופק (שאמורה לקבל רישיון לפעול כאגודת פיקדון ואשראי ולייצר אלטרנטיבה בשוק הפיננסי).

במרחב האינטרנטי המיזמים הקואופרטיביים הרבים, המתנהלים באורח דמוקרטי ונמצאים

בבעלות המשתמשים - שעושים שימוש בפלטפורמות, זכו לכינוי Platform Cooperativism, מונח שטבעו טרבור שולץ ונתן שניידר. בספרו "Uberworked and Underpaid", מגדיר שולץ את הקואופרטיבים הללו כאלטרנטיבה אידיאולוגית ופרקטית לקפיטליזם מבוסס הרשת (Platform Capitalism) ומצביע על הממד הפוליטי של כלכלת השיתוף.

הפתרונות הטכנולוגיים איפשרו הקמת קואופרטיבים בעלי אופי חדש - התארגנויות שאינן מבוססות בהכרח על היכרות בין החברים אלא על קשר וירטואלי. הדבר פשוט יחסית בקואופרטיבים של צרכנים, אך מעניין לגלות שהוקמו גם קואופרטיבים של עובדים, שהחברים בהם מעולם לא נפגשו. עובדים, שעד עתה היו עצמאים בעל כורחם, בשל השינויים בשוק העבודה יכולים כעת לנצל את היתרונות שבשיתוף פעולה לטובת קידום מטרותיהם.

אחד הקואופרטיבים הראשונים שהוקמו במתכונת זו - ומבהיר בעיניי את ההזדמנויות שנובעות מסוג התארגנות זה - הוא סטוקסי, קואופרטיב צלמים הפועל ברשת ומפעיל מאגר תצלומים. הצלמים הם החברים והבעלים, והם מקבלים את התשלום המרבי עבור כל תצלום שלהם שנמכר ולכל הפחות 50%. במאגרי תמונות בבעלות בעלי הון צלמים מקבלים כ-15% בלבד. בקואופרטיב סטוקסי חברים יותר מ-1,000 צלמים מ-65 מדינות (אחד מישראל). לעובדים המנהלים את הקואופרטיב נשמרים מקומות בהנהלה, אולם לכל חבר יש קול אחד, והארגון מתנהל באופן דמוקרטי.

אותה טכנולוגיה אינה תורמת רק להתארגנויות חדשות. היא גם מספקת פתרונות לאחת השאלות הקשות בתולדות התנועה הקואופרטיבית: איך משמרים את האופי הקואופרטיבי גם בהתארגנויות גדולות מאוד, הכוללות אלפי או רבבות אנשים?

שיתוף ובינוי

באירופה מתגוררים בדיוור קואופרטיבי 27 מיליון תושבים, 2.3 מיליון מהם בגרמניה. 450 מתחמי דיוור קואופרטיבי פועלים בברלין ובהם מתגוררים 10% מתושבי העיר. באוסלו ובסביבתה גרים כ-330 אלף חברים בכ-200 אלף דירות של דיוור קואופרטיבי. בארצות הברית צומחים מדי שנה מאות מתחמים של דיוור קואופרטיבי ובעיקר Co-housing - מתחמי מגורים בבעלות משותפת המעודדים חיי קהילה באמצעות מרחבים ציבוריים משותפים רבים. עיריית ציריך תומכת בהקמת קואופרטיבים לדיוור של צעירים על ידי מתן קרקע בחינם והענקת הטבות שונות בשלבי הבנייה - מתוך הכרה בכך שדיוור קואופרטיבי הוא דיוור בר השגה התורם ליצירת קהילה ולמעורבות דמוקרטית.

דיוור קואופרטיבי, להבדיל מקבוצות רכישה, אינו נותן מענה רק לשלב רכישת הבית אלא גם להתנהלותם השוטפת של החברים ברמה כלכלית וחברתית במתחמים משותפים, בקבלת החלטות כקהילה או ברכישה משותפת של שירותים. יתרונותיו הגדולים של הדיוור הקואופרטיבי בערים הם יצירת קהילה: השיתוף בין הדיירים מאפשר להם להסתפק בדירה פרטית קטנה יחסית לטובת שטחים משותפים. הדיירים, המחויבים לקבל החלטות שוטפות בנוגע להתנהלות הבית, השכונה והקהילה, מעורבים יותר גם במערכות השלטון המקומיות. היעדר הדיוור הקואופרטיבי

בישראל מורגש מאוד בהיבט הזה.

עשרות קבוצות התארגנו בשנים האחרונות בישראל בניסיון להקים דיור קואופרטיבי. חלקן התארגנו על בסיס גיל החברים - דיור לאנשים לאחר גיל פרישה או למשפחות צעירות - וחלקן רב-גיליות. החסם הגדול המונע ממי שרוצים לקחת חלק בקבוצה כזאת הוא המימון לשלבי ההקמה הראשוניים. בעוד בעולם עומדות מאחורי יוזמות דומות תנועות קואופרטיביות ותיקות, בנקים קואופרטיביים או רשויות מקומיות המעניקות תמיכה משמעותית - בישראל אין כל גורם תומך כזה.

החסר הזה הביא קבוצות העושות שימוש גם בטכנולוגיות חדשות - ולכן מגדירות את עצמן כשתיכות לזירת הכלכלה השיתופית - להקים, או להציע להקים, פרויקטים של דיור שיתופי בבעלות פרטית למטרות רווח. פרויקטים אלה מציגים עצמם כמייצרים קהילה, מבקשים את מעורבות הדיירים ולעתים גם מנסים לקחת חלק בהתנהלות הכלכלית של השכונה כולה. כזה הוא למשל פרויקט Venn בשכונת שפירא בתל אביב (שמפעיל פרויקטים דומים בברלין ובניו יורק). פרויקטים נוספים שהוצעו עסקו ב-co-living על פי מודל של מיקרו-דירות עם שירותים משותפים. ואולם מודלים כאלה אינם מגבירים את מעורבות התושבים אלא מציעים אזרחות תאגידית - הדיירים מקבלים את כל השירותים מהחברה ואינם נדרשים לקשר ישיר עם הרשויות.

בתוך הקהילה התאגידית נוצר מיקרוקוסמוס שכולל מעורבות ולעיתים גם קבלת החלטות, אולם אלה מובנות במסגרת המוכתבת על ידי התאגיד ועשויה להשתנות בכל עת, בהתאם לאינטרסים הכלכליים, שהם יסוד פעולת התאגיד. הנתינות התאגידית מבקשת להחליף את האזרחות הפעילה ולהכפיף את המעורבות וקבלת ההחלטות הדמוקרטיות למסגרת נוחה למשתמש, המציגה את עצמה כחדשנית וכחברתית, אך למעשה מכרסמת ביסודות החברה הדמוקרטית ומבקשת להחליף אותה כליל. פרויקטים כאלה זוכים תכופות לברכתן של רשויות מקומיות, משום שהם מציגים את עצמם כמייצרים יתרונות חברתיים והם מבקשים הקלות בלבד, ללא תמיכה כספית מהרשות המקומית. קהילות של ממש וקואופרטיבים לדיור לא הצליחו עד כה לפרוץ את מחסום ההון הראשוני, אף שהם מציעים את הדרך היעילה ביותר להתמודדות עם עליית מחירי הדיור וגם עם הבדידות והניכור שבחיים בעיר המודרנית.

חקיקה לא מעודכנת

החקיקה והרגולציה בישראל - עוד יותר מאשר במדינות רבות אחרות - נותרו מאחור ואינן מותאמות לעולם הווירטואלי. רשות התחרות (לשעבר הרשות להגבלים עסקיים) תומכת במתן רישיון פעילות לאובר בישראל, תוך התעלמות מהכשלים המוכחים של מודל זה - ובעיקר מהתנערות החברה מחובותיה כלפי העובדים ומהצורך לצמצם את מספר כלי הרכב הפרטיים בכבישי הערים. הרישיון לא ניתן בינתיים, בשל לחץ פוליטי מצד נהגי המוניות.

בישראל לא התקבל עד כה חוק שעניינו הצבת מגבלות להשכרת דירות קצרת טווח. מן הראוי שיעשה כן, אולם עוד קודם לכן הרשויות המקומיות יכולות להגביל פעילות כזאת. השכרה לטווח קצר על בסיס קבוע היא פעילות עסקית לכל דבר, וככזאת יש להחיל עליה את הרגולציה

הרלוונטיות ובכלל זה להכפיפה לרישוי עסקים, על כל הכרוך בכך. בתל אביב התקבלה החלטה להעלות את תעריפי הארנונה על דירות מגורים המשמשות להשכרה קצרת מועד, אך זו טרם אושרה על ידי משרד הפנים. גם אם תאושר, אין די בה. העלאת תעריפי הארנונה לא תהפוך את ההשכרה קצרה המועד לבלתי רווחית. ברוב הערים הגדולות בעולם הוחלו מגבלות בחוק על השכרת דירות לתקופה קצרה, והרגולציה מבחינה בין השכרה של דירה שלמה ובין השכרה של חדר מתוך דירת מגורים וכן בין השכרה אקראית ובין הפיכת דירת המגורים לעסק. רגולציה כזאת מגבילה, למשל, את מספר הלילות בשנה שבהם מותר להשכיר דירה שלמה לטווח קצר: בלונדון אי אפשר להשכיר דירה ליותר מ-90 לילות בשנה, בפריז מספר הלילות המרבי הוא 120, באמסטרדם מותרים 30 לילות, אלא אם כן התקבל אישור מיוחד הקובע אחרת, ובניו יורק חל איסור מוחלט על השכרה לטווח קצר של דירות מגורים שלמות. ערים רבות, ובהן ברלין, מחייבות הוצאת רישיון לשם השכרת נכס לטווח קצר, ולעתים יש לקבל את הסכמת השכנים לכך.

מיזמי דיור המגדירים עצמם כשיתופיים נבחרים לרוב על בסיס פרטני. רבים מהם מבקשים הטבות מהרשות המקומית: אישור לבנייה של דירות קטנות מהמינימום הקבוע בתקנות, הנחות במחיר הקרקע או הקלות רגולטוריות שונות. אלא שמיזמים שיתופיים לכאורה לא תמיד תואמים את האינטרס הציבורי ולעתים הם אף פוגעים בו. חסר מודל ברור להערכת יוזמות כאלה ולהבנה של ההשלכות ארוכות הטווח העשויות לנבוע מהן. כמו כן, כדי ליצור רגולציה הולמת של פרויקטים שיתופיים, יש לבחון את המוטיבציה שמאחוריהם ואת תרומתם למרכיב הדמוקרטי בכלכלה המקומית או פגיעתם בו. בעת בחינת מיזמים כאלה, יש להעדיף עקרונית את אלה שלא נבנו למטרות רווח, מתנהלים באורח דמוקרטי ונמצאים בבעלות הדיירים.

דמוקרטיה כלכלית

חשיבותה של הכלכלה השיתופית היא בהצלחתה להבהיר כי אין סתירה בין "חברה" ובין "כלכלה". חטיפת המושג על ידי תאגידים שמטרתם מקסום רווחים כמעט הצליחה לחסל את המהפך התודעתי הזה. רבים חושבים כי כדאי לוותר כליל על הכלכלה השיתופית ולהכריז על תבוסתה לקפיטליזם. בעיניי זהו מהלך תבוסתני. הכלכלה השיתופית היא הגיונית ומתבקשת, אולם חולשתה היא בחולשתה - בכך שאינה מייצרת כוח.

מדובר בכשל דמוקרטי. בעוד שבזירה הפוליטית ניצח המודל הדמוקרטי, לפחות במשמעויות המוסדיות שלו, בזירה הכלכלית התפיסה הדמוקרטית-הקואופרטיבית היא חלופה הנמצאת במיעוט. התפיסה שעל פיה אפשר להגביל את עריצות הכוח הכלכלי באמצעות חקיקה ורגולציה הוכחה כמגובלת - כוחה מצטמצם להגנה על החלשים ביותר ואף זאת באופן חלקי בלבד.

ההיסטוריה של ריכוז העושר, כפי שמגדיר זאת תומא פיקטי בספרו "Capital in the Twenty-First Century" מ-2013, היתה תמיד פוליטית מן היסוד. ריכוז העושר אינו רק מערער את יסודות המודל הדמוקרטי, אלא נושאו פועלים באופן ישיר לקבלת החלטות המשמרות ומחזקות את כוחם במישור המדינתי והבינלאומי כאחד.

דמוקרטיה כלכלית - היכולת של כל אחת ואחד להשפיע באופן ישיר על מקום העבודה ועל

דרך ההתנהלות של המיזמים הכלכליים שעמם הם באים במגע - היא חיונית ליצירת דמוקרטיה אמיתית. מצב שבו החלטה על השקעות הכסף בבנק נעשית על ידי מי שמבקש למקסם רווחים, ולא בהתאם לצרכים ולרצונות של הלקוחות, אינו סביר. אין זה סביר שכספם של תושבי חיפה יושקע במפעלים המזהמים את המפרץ ופוגעים בבריאותם - זה לא-מוסרי ולא-כלכלי.

דמוקרטיה כלכלית התייחסה בעבר בעיקר לבעלות ולשליטה במקומות עבודה, במפעלים, אולם כיום היא חייבת לכלול היבטים רבים של התנהלות כלכלית. המפתח טמון תמיד באותן שאלות: מי הבעלים? מי מרוויח? מי מקבל החלטות?

המודלים הכלכליים הדמוקרטיים פועלים בהיקפים גדולים למדי - יותר מ-1.25 מיליארד אנשים בעולם חברים בקואופרטיבים, יותר מ-300 מיליון בני אדם מתפרנסים מהם, כעובדים או כיצרנים - יותר מסך המועסקים בכל החברות הרב-לאומיות - אולם הסיקור התקשורתי והנראות הציבורית שלהם נידחים למדי. העיתונות הכלכלית - גם אם נניח שאינה שבויה בידי בעלי ההון - אינה מעוניינת ואינה יודעת להעריך עסקים שאינם מבקשים למקסם רווחים ואינם נסחרים בבורסה.

ריכוז ההון ההולך וגדל קיבל זריקת עידוד מן הגלובליזציה, אבל הכלכלה מבוססת הרשת היא בעלת פוטנציאל להגדיל את כוח ההון ואת ריכוזו באופן שאין לו תקדים היסטורי - וזאת כאשר החקיקה המדינתית אינה עומדת בקצב השינויים, ויכולתה להתמודד עם זירה החדשה הזאת מוגבלת להחריד.

הכלכלה מבוססת הרשת עלולה להביא לריסוק המנגנונים שהוקמו כדי לרסן את כוח ההון ובעליו, אולם יש בה גם הזדמנות אדירה ליצירת כוח כלכלי דמוקרטי, הנובע מהכלים הטכנולוגיים שעומדים לרשות המשתתפים במערכות מבוססות הרשת ונותן להם קול נוכח בזירה - ועימו את האפשרות לשמש גורמים פעילים במערכות הכלכליות החדשות. ההתארגנויות הקואופרטיביות מבוססות הרשת צוברות תאוצה ומחליפות את החברות הממקסמות רווחים בתחומים שונים. התנועה הקואופרטיבית כולה צריכה לייצר קול פוליטי, המחזק את ההכרה בצורך בשקיפות, בפתיחות ובמעורבות אזרחית. בעידן שבו ריכוז ההון והכוח השלטוני הנובע ממנו מטילים צל כבד על עצם המהות הדמוקרטית, הטכנולוגיה מאפשרת הבניה של מציאות דמוקרטית חדשה, המכירה בכך שאין סתירה בין חברה לכלכלה, מאפשרת לבני האדם לקדם את מטרותיהם בשיתוף פעולה ותמיכה הדדית ומספקת הזדמנות ליצירת דמוקרטיה כלכלית בהיקפים שלא היה אפשר לחלום עליהם בעבר.

כפרים / שווייץ

אין הפך הכסף למדד של הכול

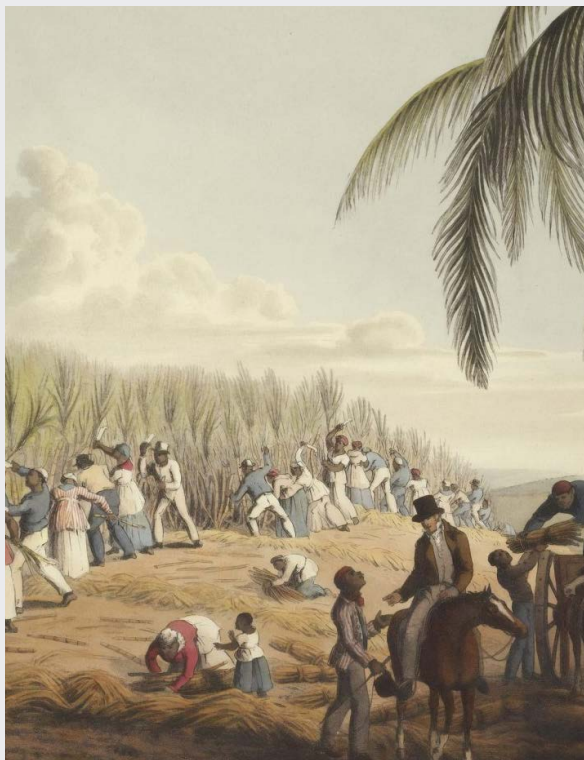
בימינו לכל דבר יש מחיר - מהמוצרים בסופר
ועד לחיי אדם. לא תמיד זה היה כך

כסף ושווקים קיימים בעולם כבר אלפי שנים. אך למרות חשיבותו של הכסף בציוויליזציות רבות, אנשים בתרבויות שונות כמו יוון העתיקה, סין הקיסרית, אירופה הימי-ביניימית ואמריקה הקולוניאלית לא מדדו את רווחת תושביהם במונחים של רווח כספי או תוצר כלכלי.

באמצע המאה ה-19, ארצות הברית - ובמידה פחותה גם אומות אחרות בתהליך תיעוש כמו אנגליה וגרמניה - נפרדו מן הדפוס ההיסטורי הזה. זאת הייתה התקופה שבה אנשי עסקים וקובעי מדיניות אמריקנים החלו למדוד קידמה בכמויות של דולרים, לנסח את הרווחה החברתית על בסיס יכולתם של בני אדם לייצר הכנסה. עם הזמן, התמורה היסודית הזאת שינתה לחלוטין את האופן שבו אמריקנים העריכו לא רק השקעות ועסקים אלא גם את קהילותיהם, סביבתם ואפילו את עצמם.

היום נראה קשה לכמת רווחה בדרכים לא-מוניטריות, אולם מדדים אחרים - משיעורי כליאה ועד תוחלת חיים בין "אחרים" - משיעורי" היו בעלות השפעה בהיסטוריה של ארצות הברית. פירושה של זניחת הנתונים הסטטיסטיים הללו לטובת נתונים פיננסיים הוא שבמקום לבחון כיצד התפתחויות כלכליות יכולות לענות על הצרכים של האמריקנים, ברירת המחדל - במדיניות, בעסקים ובחיי היומיום - היא להעריך האם בני אדם עונים לצורכי הכלכלה.

במפנה המאה ה-19 לא צפוי היה שמדדים פיננסיים יגדירו את מושג הקידמה של האמריקנים. בשנת 1791, אלכסנדר המילטון, אז שר האוצר, כתב לאנשים שונים ברחבי ארצות הברית בבקשה לחשב את שיעורי הרווח של החוות, בתי המלאכה והמשפחות שלהם, כדי שיוכל להשתמש בנתונים הללו ליצירת מדדים כלכליים עבור 'הדו"ח על הייצור' (Report on Manufactures) המפורסם שלו. המילטון התאכזב קשות מההיענות הדלה לבקשתו והיה צריך לוותר על צירוף נתוני המחירים לדו"ח שלו. נראה שרוב האמריקנים בראשית הרפובליקה לא ראו, ספרו או תמחרו את העולם כמוהו.

למעשה, עד שנות החמישים של המאה ה-19 הצורה הפופולארית והדומיננטית ביותר של מדידה חברתית באמריקה (ובאירופה) הייתה אוסף של מדדים חברתיים שנקראו "נתוני מוסר" (moral statistics), וכימתו תופעות כמו זנות, כליאה, אוריינות, פשיעה, השכלה, שיגעון, עוני, תוחלת חיים ומחלות. למרות שנתוני המוסר האלה היו רוויות בפטרנליזם, הן בכל זאת התמקדו ישירות בתנאים הפיזיים, החברתיים, הרוחניים והנפשיים של האמריקנים. לטוב ולרע, הם הציבו את בני האדם במרכז החזון החישובי שלהם. אמת המידה שלהם הייתה גופים ונפשות, ולא דולרים וסנטים.

עלייתם של המדדים הכלכליים

עם זאת, בסביבות אמצע המאה מדדים כלכליים מבוססי כסף החלו להתבלט, ובסופו של דבר החליפו את נתוני המוסר בתור אמות המידה המובילות של השגשוג האמריקני. התמורה ההיסטורית השתקפה גם בוויכוח הלאומי על העבדות. בתחילת המאה ה-19, אמריקנים בצפון ובדרום עשו שימוש בנתוני מוסר כדי להוכיח שהחברה שלהם הייתה המוצלחת והמתקדמת יותר. בצפון, עיתונים התומכים בביטול העבדות כמו *Liberty Almanac*, הצביעו על העובדה שבצפון היו הרבה יותר סטודנטים, מלומדים, ספריות ומכללות. בדרום, פוליטיקאים כמו ג'ון קלהון, השתמשו בנתונים מפוקפקים כדי לטעון שחירות היא רעה לשחורים. ב-1844 קלהון טען ששיעור השחורים הצפוניים "שהם חירשים ואילמים, עיוורים, אידיוטים, לא שפויים, עניים ובכלא" הוא "אחד מכל שישה", ואילו בדרום הוא "אחד מכל מאה חמישים וארבעה".

אך עד שלהי שנות החמישים של המאה ה-19, רוב הפוליטיקאים ואנשי העסקים הצפוניים והדרומיים זנחו נתוני מוסר כאלה לטובת מדדים כלכליים. בפרק הפתיחה של רב-המכר שלו נגד העבדות מ-1857, הכותב הינטון הלפר מדד את "הקידמה והשגשוג" של הצפון והדרום באמצעות השוואה בין ערכה הכספי של תוצרת חקלאית ששני האזורים הפיקו. הוא חישב שבשנת 1850 הצפון היה בבירור חברה מתקדמת יותר, מפני שהוא ייצר סחורות בשווי 351,709,703 דולר ואילו הדרום רק 306,927,067 דולר. השימוש בשפת הפריון סייע לספרו של הלפר להפוך ללהיט בקרב אנשי העסקים הצפוניים, וגרם לרבים מאנשי ההון להתנגד לעבדות.

באותו הזמן, מעמד בעלי המטעים הדרומי עבר תמורה דומה. כאשר מושל דרום קרוליינה, בעל המטעים והעבדים ג'יימס הנרי האמונד, ביקש להצדיק את העבדות בנאומו המפורסם משנת 1858 "הכותנה היא המלך", הוא עשה זאת בין היתר באמצעות ההכרזה ש"אין אומה על פני האדמה,

גדולה ככל שתהיה, שיכולה להתחרות בנו בתוצרת לנפש [...] זה מסתכם ב-16.66 דולר לראש".

מה קרה באמצע המאה ה-19 שהוביל לתמחור הקידמה, תופעה חסרת תקדים בהיסטוריה? התשובה הקצרה היא פשוטה למדי: עליית הקפיטליזם. בעשורים הראשונים של הרפובליקה, ארצות הברית התפתחה לחברת שוק, אבל עדיין לא קפיטליסטית לחלוטין. אחד המרכיבים שמייחדים את הקפיטליזם מצורות אחרות של ארגון חברתי ותרבותי הוא לא רק קיומם של שווקים, אלא גם השקעה מהוונת, הפעולה שדרכה מרכיבים בסיסיים של החברה והחיים - כולל משאבים טבעיים, תגליות טכנולוגיות, יצירות אומנות, מרחבים עירוניים, מוסדות חינוך, בני אדם ואומות - הופכים (או "מהווים") לנכסים מניבים, שמוערכים ומוקצים בהתאם ליכולתם לייצר כסף ולהניב תשואות עתידיות. מלבד התחום המוגבל של אגרות חוב ממשלתיות וחברות ביטוח, היוון כזה של חיי היומיום כמעט ולא היה קיים עד אמצע המאה ה-19. באמריקה המוקדמת היו מעט נכסים שניתן היה להשקיע בהם ולהרוויח תשואה שנתית.

היוון, אם כך, היה חיוני לעלייתם של מדדים כלכליים. ככל שאמריקנים מן המעמד הגבוה, בצפון ובדרום, החלו להשקיע את עושרם בנכסים פיננסיים חדשים, הם החלו לדמיין לא רק את תיקי השקעותיהם, אלא את החברה כולה כהשקעה מהוונת ואת תושביה (חופשיים או משועבדים) כתשומות של הון אנושי שניתן להזין לתוך משוואות ממקסמות-תפוקה של צמיחה כספית.

בצפון ההשקעות האלה התגלמו בעיקר בנדל"ן עירוני וחברות לבניית מסילות רכבת. כאשר ההון זרם לאפיקים החדשים הללו, המשקיעים שמו כסף - באמצעות הלוואות, אג"חים, מניות, בנקים, קרנות, משכנתאות ומכשירים פיננסיים אחרים - בקהילות שייתכן ורגלם מעולם לא דרכה בהן. כאשר אנשי עסקים ויצרנים מקומיים איבדו משמעותית מכוחם לטובת המשקיעים הרחוקים הללו מן החוף המזרחי, נוצר מעמד עסקים כלל-ארצי שהתעניין פחות בנתוני מוסר - למשל, במספר הזונות בפאוריה או השיכורים בדטרויט - מאשר בתפוקתה התעשייתית של עיר, גידול האוכלוסייה, מחירי הנדל"ן, עלויות העבודה, תנועת הרכבות והפריון לנפש.

ההיוון עמד גם מאחורי המפנה הסטטיסטי בדרום, רק ששם דובר פחות על השקעה במניות הרכבת או בנדל"ן העירוני ויותר על גופים אנושיים. אנשים משועבדים נתפסו זה מכבר כיחידות רכוש בארצות הברית, אבל רק בדרום העמוק של טרום מלחמת האזרחים הם הפכו ליחידות הון שאפשר היה לשעבד, להשכיר, לבטח ולמכור בשווקים מאוד נזילים. בראיית האנשים המשועבדים בראש ובראשונה כהשקעות מניבות הכנסה, החלו בעלי המטעים לעקוב בקפדנות אחר תפוקת השוק שלהם וערכה. האמונד, בנאומו, בחר למדוד את שגשוגה של אמריקה באותה הדרך שבה העריך, ניטר ומישמע את אלה שהוכרחו לעבוד במטעי הכותנה שלו.

תמחור הקידמה

ככל שהתאגידים התמזגו והיכולות הטכנולוגיות של המפעלים התעצמו ב"עידן המוזהב" ובתקופה הפרוגרסיבית (שלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20), כך חלחלו טכניקות כימות קפיטליסטיות נוספות מעולם העסקים אל היבטים אחרים של החברה האמריקנית. עד התקופה הפרוגרסיבית כבר ניתן היה למצוא את היגיון הכסף בכל מקום. "תינוק השוקל שמונה פאונד שווה בלידה 362

דולר לפאונד", הצהיר הניו יורק טיימס ב-30 בינואר 1910. "זה ערכו של ילד בתור יצרן עושר פוטנציאלי. אם תהיה לו תוחלת חיים רגילה, הוא יוכל לייצר 2900 דולר יותר מעלות גידולו ושימורו כמבוגר." כותרת המאמר הזה היתה "מה ערכו של התינוק בתור נכס לאומי: יכולה של השנה שעברה הגיע לשווי מוערך של 6,960,000,000 דולר". במהלך תקופה זו שורה של רפורמטורים פרוגרסיביים תמחרה לא רק תינוקות אלא את העלות החברתית השנתית של כל דבר החל מצריכה מופרזת של אלכוהול (2 מיליארד דולר), הצטננות (21 דולר בחודש למועסק), מחלת הטיפוס (271 מיליון דולר) ועבודתן של עקרות הבית (7.5 מיליארד דולר) ועד לתועלת החברתית השנתית של בואשים (3 מיליון דולר), מפלי הניאגרה (122.5 מיליון דולר) וביטוח בריאות ממלכתי (3 מיליארד דולר).

אופן החשיבה הייחודי הזה עדיין קיים, וקשה שלא למצוא אותו היום בדו"חות ממשלה, במכוני מחקר ובתקשורת. לדוגמה, חוקרים במאה זו חישבו את העלות השנתית של צריכת אלכוהול מופרזת (223.5 מיליארד דולר) ומחלות נפשיות (467 מיליארד דולר), וכן את ערכם של חיי האמריקני הממוצע (9.1 מיליון לפי אומדן ממשלתי מתקופת אובמה, בעלייה מ-6.8 מיליון דולר מתקופת נשיאותו של ג'ורג' וו. בוש).

לפני מאה שנה, רעיונות קידמה שמבוססים על כסף הדהדו בעיקר בקרב מנהלים עסקיים, שרובם היו גברים לבנים אמידים. מדידת השגשוג על פי הממוצע התעשייתי דאו ג'ונס (הומצא ב-1896), תפוקת הייצור, או העושר לנפש, היו הגיוניים מאוד עבור המעמדות הגבוהים של אמריקה, שכן הם בדרך כלל אלה שהיו בעלי המניות, המפעלים והעושר. כפי שהבחין אירווינג פישר, הכלכלן מאוניברסיטת ייל, אדם שלעיתים רחוקות נתקל בבעיה חברתית שאותה לא תמחר, נתונים כלכליים עשויים היו להיות רבי עוצמה בוויכוחים הפוליטיים של ראשית המאה ה-20. בתשובה לשאלה מדוע יש להתייחס לאנשים כאל "מכונות לייצור כסף", הסביר פישר כיצד "עיתונים גילו סלידה עזה מן הצד המזעזע של מסע ההסברה למניעת שחפת, אבל תמיד היו מוכנים 'לשבת ולשים לב' כאשר הוזכרה עלותה של השחפת בדולרים ובסנטים".

גם ג'ון רוקפלר ג'וניור, ג'יי. פי. מורגן ומיליונרים קפיטליסטים אחרים הכירו בהדרגה בעוצמתם של המדדים הפיננסיים בזמנם. הם החלו לתכנן את הקמתו של מכון מחקר פרטי שיתמקד בתמחור חיי היומיום. התוכניות הללו נשאו פרי בשנות העשרים של המאה ה-20 עם הקמתה במימון תאגידי של "הלשכה הלאומית למחקר כלכלי" (NBER). המוסד הפרטי ימלא תפקיד מרכזי בהמצאתו של התוצר הנקי הגולמי (Gross Net Product) בשנות השלושים של המאה ה-20 (והוא ממשיך לפעול גם כיום).

המאבק על המספרים

עם זאת, אמריקנים רבים ממעמד הפועלים לא היו כה נלהבים מעליית המדדים הכלכליים. זה היה בעיקר משום שהם האמינו כי החוויה האנושית "לא תסולא בפז" (priceless - מילה שהמריאה בדיוק כאשר הקידמה הומשגה במונחים של כסף), ומפני שהם ראו (בבהירות) נתונים כאלה ככלים שיכולים לשמש להצדקתם של מכסות ייצור מוגברות, הגברת השליטה על עובדים או הפחתות שכר. פעילי איגודי עובדים ממסצ'וסטס שנלחמו למען יום עבודה בן שמונה שעות,

דיברו בשם עובדים אמריקנים רבים כאשר אמרו בשנת 1870 ש"השגשוג האמיתי וטובתה המתמדת של הקהילה ניתנים ללמידה רק על ידי הנחתו של הכסף על סקלה אחת והאדם על סקלה אחרת".

הצמדת מחירים להיבטים שונים של חיי היומיום, לא היתה אפוא מעולם מסקנה מתבקשת אלא התפתחות שנויה מאוד במחלוקת. ב"עידן המוזהב" (Gilded Age) הצליחו מספר איגודי עובדים וחקלאים פופוליסטיים לדחוף את הלשכות המדינתיות לנתוני עבודה להציע סדרה של מדדים חלופיים שמדדו לא את הצמיחה הכלכלית או את תפוקת השוק, אלא עוני עירוני, אפליה מגדרית, זמן פנאי, חבות, ניידות מעמדית, התנהגות שוחרת-רנטה וניצול עובדים. למרות זאת, האינטרסים של אנשי העסקים הכריעו בדרך כלל, ועד אמצע המאה ה-20 המדדים הכלכליים שהתמקדו בתפוקה כספית החלו להיתפס כא-פוליטיים ואובייקטיביים.

המפנה הזה הביא להשלכות חברתיות אדירות: התנאים הנדרשים לצמיחה כלכלית דורגו לעיתים קרובות גבוה יותר מן התנאים ההכרחיים לרווחת הפרט. בשנת 1911, פרידריק וינסלאו טיילור, מומחה היעילות שחלם למדוד כל תנועה אנושית במונחים של עלות למעסיקים, ביטא בבוטות את ההיפוך הזה בין מטרות לאמצעים: "בעבר האדם היה הראשון; בעתיד המערכת מוכרחה להיות הראשונה".

בסופו של דבר, אנשים כמו טיילור קיבלו את מבוקשם. מאז אמצע המאה ה-20 - בין אם בשנות החמישים הקיינסיאניות או בשנות השמונים הניאו-ליברליות - האינדיקטורים הכלכליים קידמו את רעיון החברה האמריקנית כהשקעת הון שמטרתה העיקרית, כמו כל השקעה, היא צמיחה כספית שאינה נגמרת. האמריקנים ללא ספק נהנו מבחינה חומרית מהצמיחה הכלכלית יוצאת הדופן בתקופה הזו, התרחבות שהייתה ייחודית לחברות קפיטליסטיות. למרות זאת, על ידי הפיכתו של הצבר ההון לשם נרדף לקדמה, מדדים מבוססי כסף הפכו את שיפור מצבו של האדם לדאגה משנית. עד תחילת המאה ה-21, העדיפות העליונה של החברה האמריקנית הפכה להיות השורה התחתונה, ערך נקי הפך לשם נרדף לערך עצמי, ואיש עסקים מיליארדר, שהצביע שוב ושוב על עושרו האישי כהוכחה להתאמתו למשרה, נבחר לנשיא ארצות הברית.

אלי קוק, איך הפך הכסף למדד של הכל, תרגום:
אלי למדן, פורסם בפיגומים ב-30.4.2020.
המקור: Eli Cook, How Money Became The Measure Of Everything, published in the Atlantic Monthly, 19/10/17
תמונה ראשית: [I miss the old pound](#) \ Martin Hesketh (flickr)

שני לקחים מההיסטוריה של מאבקים חברתיים

הצעידה לעבר השוויון היא תוצר של מאבקים ושל מרידות נגד אי-צדק, שאפשרו לשנות את מאזן הכוחות ולמוטט את המוסדות שנתמכו על ידי המעמדות השולטים. פרק מתוך הספר "קיצור תולדות השוויון", מאת תומא פיקטי

אי-השוויון הוא, בראש ובראשונה, הבנייה חברתית, היסטורית ופוליטית. במילים אחרות, עבור רמה זהה של פיתוח כלכלי או טכנולוגי ישנן תמיד מספר דרכים לארגן משטר של בעלות או משטר של גבול, מערכת חברתית ופוליטית, משטר פיסקלי וחינוכי. בחירות אלו הן בעלות אופי פוליטי. הן תלויות במאזן הכוחות בין הקבוצות החברתיות השונות לבין תפיסות העולם הקיימות, והן מובילות לדרגות ולמבנים מגוונים ביותר של אי-שוויון בהתאם לחברות ולתקופות. יצירת העושר לאורך ההיסטוריה היא תמיד תוצר של תהליך קולקטיבי: היא תלויה בחלוקת העבודה הבינלאומית, בשימוש במשאבי הטבע הפלנטריים ובהצטברות הידע מאז ראשית ימיה של האנושות. החברות האנושיות ממציאות באופן קבוע כללים ומוסדות כדי לבנות את עצמן ולחלק את העושר ואת הכוח, אך תמיד מדובר בבחירות שהן פוליטיות והפיכות.

מאז סוף המאה ה-18 קיימת תנועה ארוכת-טווח אל עבר שוויון. צעידה זו אל עבר השוויון היא תוצר של מאבקים ושל מרידות נגד אי-הצדק, שאפשרו לשנות את מאזן הכוחות ולמוטט את המוסדות שנתמכו על ידי המעמדות השולטים כדי להבנות את אי-השוויון החברתי לטובתם, וזאת, במטרה להחליפם במוסדות חדשים, בכללים חברתיים, כלכליים ופוליטיים חדשים צודקים יותר ומשחררים עבור מירב האנשים. באופן כללי, השינויים היסודיים ביותר שנצפו בהיסטוריה של משטרי אי-שוויון התרחשו על רקע קונפליקטים חברתיים ומשברים פוליטיים רחבי-היקף.

מרידות החקלאים בשנים 1788-1789 ואירועי המהפכה הצרפתית הובילו לביטול זכויות היתר של האצולה. באופן דומה, היה זה מרד העבדים בסנטו דומינגו בשנת 1791 שהוביל לקצה של מערכת העבדות האטלנטית, ולא ויכוחים מתורבתים בסלונים פריזאיים. במהלך המאה ה-20 מילאו התגייסויות חברתיות ואיגודי עובדים תפקיד מרכזי ביצירתו של מאזן כוחות חדש בין ההון לעבודה ובצמצום אי-השוויון.

ניתן לנתח גם את שתי מלחמות העולם כתוצר של המתחים החברתיים ושל הניגודים הנוגעים לאי-השוויון הבלתי-נסבל ששרר לפני שנת 1914, הן במישור הלאומי והן במישור הבינלאומי. בארצות הברית היה צורך במלחמת אזרחים רצחנית כדי לשים קץ למערכת העבדות בשנת 1865. כעבור 100 שנה, בשנת 1965, התגייסות אפרו-אמריקנית גדולה מאוד הצליחה להוביל לביטול מערכת האפליה הגזעית הרשמית (מבלי לשים קץ לאפליה, שהיא אמנם לא חוקית אך עדיין ממשיכה). ניתן להוסיף דוגמאות רבות: מלחמות העצמאות מילאו תפקיד מרכזי בשנות

החמישים והשישים של המאה ה-20 בסיום הקולוניאליזם האירופי; נדרשו עשורים של מהומות ושל התגייסות כדי להביא את האפרטהייד הדרום-אפריקאי לסיומו; וכך הלאה.

התפקיד של מרידות, מאבקים ומשברים

מעבר למהפכות, למלחמות ולמרידות, המשברים הכלכליים והפיננסיים מהווים לעיתים תכופות נקודות מפנה שבהן מתגבשים הקונפליקטים החברתיים ויחסי הכוחות מוגדרים מחדש. למשבר של שנות השלושים של המאה ה-20 היה תפקיד מפתח ביצירת דה-לגיטימציה ממושכת של הליברליזם הכלכלי ובהצדקתן של צורות מעורבות חדשות של המדינה. סמוך יותר אלינו, המשבר הפיננסי של שנת 2008 ומשבר הקורונה הגלובלי של השנים 2020-2021 כבר החלו לזעזע אמיתות אחדות שנחשבו מעט לפני כן כמקודשות, למשל בנוגע לשיעור הקביל של החוב הציבורי או לתפקיד הבנקים המרכזיים.

בצרפת, המרידה של "האפודים הצהובים" בשנת 2018 הובילה לזניחת התוכניות הממשלתיות להעלאת מס הפחמן שהיו אי-שוויוניות במיוחד. בתחילת העשור השני של המאה ה-21, תנועות Black Lives Matter, #MeToo ו-Fridays for Future הרשימו ביכולתן לגייס באופן חוצה גבולות ודורות בנושאי אי-שוויון גזעי, מגדרי ואקלימי.

בהתחשב בסתירות החברתיות והסביבתיות של המערכת הכלכלית הנוכחית, סביר להניח שהמרידות, הקונפליקטים והמשברים ימשיכו למלא תפקיד מרכזי בעתיד, בנסיבות שבלתי אפשרי לצפות אותן בדייקנות. קץ ההיסטוריה לא יגיע בקרוב. לצעידה אל עבר השוויון נותרה עוד דרך ארוכה, בעיקר בעולם שבו העניים ביותר (ובעיקר העניים ביותר במדינות העניות ביותר) מתכוננים לספוג באופן אלים יותר ויותר את נזקי האקלים והסביבה שחולל אורח החיים של העשירים ביותר.

חשוב להדגיש לקח היסטורי נוסף: לא די במאבקים ובשינוי מאזן הכוחות כשלעצמם. הם מהווים תנאי הכרחי להפלת המוסדות הלא-שוויוניים והכוחות השולטים הקיימים, אך למרבה הצער,

הם אינם מבטיחים בשום צורה שהמוסדות החדשים והשלטונות החדשים שיחליפו אותם יהיו תמיד שוויוניים ומשחררים כפי שניתן היה לקוות.

הסיבה לכך פשוטה. בעוד שקל לגנות את האופי הלא שוויוני או המדכא של מוסדות ושל ממשלות קיימים, קשה בהרבה להגיע להסכמה על מוסדות חלופיים שיאפשרו להתקדם באופן ממשי אל עבר השוויון החברתי, הכלכלי והפוליטי, תוך כיבוד זכויות הפרט והזכות להבדל. לא מדובר במשימה בלתי אפשרית - רחוק מכך - אך היא מחייבת להסכים להתדיינות, לעימות בין נקודות המבט, לביזור, לפשרות ולניסויים. מעל לכול, היא דורשת מאיתנו להסכים לכך שניתן ללמוד ממהלך ההיסטוריה ומניסיונם של אחרים, ובעיקר לכך שהתוכן המדויק של המוסדות הצודקים איננו ידוע א-פריורי, וכי ראוי להתדיין לגביו.

כל הסדר הוא פשרה רעועה

באופן קונקרטי, אנו נגלה שהצעידה אל עבר השוויון נשענת מאז סוף המאה ה-18 על התפתחותם של מספר הסדרים מוסדיים ספציפיים שאותם יש לחקור ככאלה, כדוגמת השוויון המשפטי; הבחירות הכלליות והדמוקרטיה הפרלמנטרית; חינוך חובה חינוכי; ביטוח בריאות אוניברסלי; מיסוי פרוגרסיבי על הכנסות, ירושות ונכסים; השתתפות עובדים בניהול חברות וזכות ההתאגדות; חופש העיתונות והמשפט הבינלאומי.

עם זאת, כל אחד מן ההסדרים הללו רחוק מלהיות בעל אופי מוגמר ומוסכם ודומה יותר לפשרה רעועה, בלתי-יציבה וזמנית, המצויה בתהליך מתמיד של הגדרה מחודשת כתוצאה מקונפליקטים חברתיים ומהתגייסויות ספציפיות, מהתפצלויות שנבלמו ומרגעים היסטוריים ייחודיים. כל ההסדרים הללו סובלים מכשלים רבים ויש לחשוב עליהם מחדש, להשלים אותם ולשנות אותם באופן קבוע.

באופיו הנוכחי, השוויון המשפטי הפורמלי אינו מונע בשום מקום אפליה עמוקה על רקע מוצא או מגדר; הדמוקרטיה הייצוגית היא רק אחת הצורות הבלתי-מושלמות של ההשתתפות הפוליטית; אי-השוויון בנגישות לחינוך ולבריאות נותר תהומי; המיסוי הפרוגרסיבי והחלוקה מחדש ברמה המקומית והטרנס-לאומית מחייבים חשיבה מחדש כוללת; חלוקת הכוח הפנים-תאגידי מצויה עדיין בחיתוליה; קשה לראות בהחזקת הרוב המוחלט של כלי התקשורת על-ידי מספר אוליגרכים כצורה המושלמת ביותר של חופש העיתונות; המערכת המשפטית הבינלאומית, המבוססת על תנועת הון בלתי מפוקחת, נטולת יעדים חברתיים או אקלימיים, נראית לעיתים תכופות כניאו-קולוניאליזם לטובת העשירים ביותר; ועוד.

כדי להמשיך לנער את המוסדות הקיימים ולהגדירם מחדש, יהיה צורך במשברים ובשינוי במאזן הכוחות, כפי שהיה בעבר, אך גם בתהליכי למידה, בשיתוף הציבור ובהתגייסות סביב מצעים פוליטיים חדשים וסביב הצעות חדשות בנוגע למוסדות. לשם כך דרושים מגוון מנגנונים של התדיינות, של עיבוד ושל הפצת הידע וההתנסויות: מפלגות ואיגודים, בתי ספר וספרים, אמצעי התניידות ומפגשים, עיתונים ואמצעי תקשורת. בתוך המכלול הזה, למדעי החברה יש באופן טבעי תפקיד משמעותי למלא, שעם זאת אין להגזים בחשיבותו: תהליכי שיתוף הציבור הם החשובים

ביותר, והם תלויים גם ובעיקר בהתארגנויות קולקטיביות שאף את צורותיהן יש להמציא מחדש.

סכנת שתי המלכודות הסימטריות

בתמצית, עלינו להימנע מליפול לשתי מלכודות סימטריות: האחת, התעלמות מתפקיד המאבקים ומאזן הכוחות בהיסטוריה של השוויון; והשנייה, המנוגדת לה, בקידושם של המאבקים ומאזן הכוחות ובהתעלמות מחשיבות התוצרים הפוליטיים והמוסדיים, כמו גם מתפקיד הרעיונות והאידיאולוגיות בעיצובם.

ההתנגדות של האליטות היא מציאות בלתי-נמנעת בתקופה הנוכחית (שבה מיליארדרים טרנס-לאומיים עשירים יותר ממדינות), באותה מידה לפחות כמו בעת המהפכה הצרפתית. ניתן להתגבר על התנגדות זו רק באמצעות התגייסות קולקטיבית רבת-עוצמה וכן בעתות של משבר ומתיחות. עם זאת, הרעיון שלפיו ייתכן קונצנזוס ספונטני ביחס למהותם של המוסדות הצודקים והמשחררים ושדי בעצם הקמתם כדי לנפץ את התנגדותן של האליטות, מהווה אשליה מסוכנת.

נושאים כדוגמת אופן ארגונה של מדינת הרווחה, עיצובם מחדש של המיסוי הפרוגרסיבי ושל האמנות הבינלאומיות, הפיצויים הפוסט-קולוניאליים או המאבק בסוגי האפליה השונים הם בעלי מורכבות וטכניות שניתן להתגבר עליהם רק באמצעות הסתייעות בהיסטוריה, בהפצת הידע, בהתדיינות ובעימות בין נקודות המבט השונות. המיקום המעמדי, חשוב ככל שיהא, אינו מספיק כדי לעצב תיאוריה של החברה הצודקת, תאוריה של הקניין, תיאוריה של הגבול, של המס, של החינוך, של השכר, של הדמוקרטיה.

אותה התנסות חברתית ממש תהיה תמיד כרוכה בחוסר הכרעה אידיאולוגי, הן משום שהמעמד הוא בעצמו מגוון ורב-תחומי (סטטוס, בעלות, הכנסה, השכלה, מגדר, מוצא ועוד); והן משום שלנוכח מורכבותן של השאלות הנדונות, לא ניתן לחשוב שמוניגודים מטריאליסטיים גרידא יכולה להיגזר מסקנה אחת ויחידה בנוגע לטיבם של מוסדות צודקים.

הניסיון של הקומוניזם הסובייטי (1917-1991) - אירוע מכונן שמלווה ובמידה מסוימת מגדיר את המאה ה-20 - ממחיש באופן מושלם את שתי המלכודות הללו. מחד גיסא, יחסי כוח ומאבקים חברתיים אינטנסיביים היו אכן אלה שאפשרו למהפכנים הבולשביקים להחליף את משטר הצאר ב"מדינה הפרולטרית" הראשונה בהיסטוריה, מדינה שבשלב הראשון השיגה הישגים חינוכיים, סניטריים ותעשייתיים משמעותיים, תוך תרומה רבת-עוצמה להבסת הנאציזם. ללא הלחץ מצד ברית המועצות ומצד התנועה הקומוניסטית הבינלאומית, אין זה ודאי כלל שמעמד בעלי הרכוש המערבי היה מסכים להקמת הביטוח הלאומי ולמיסוי הפרוגרסיבי, לדה-קולוניזציה ולזכויות האזרח.

מאידך גיסא, קידושו של מאזן הכוחות ואמונתם הוודאית של הבולשביקים כי הם מחזיקים בידיהם את האמת הבלעדית על אודות טבעם של המוסדות הצודקים, הם שהובילו לאסון הטוטליטרי הידוע לכולנו. ההסדרים המוסדיים שנוצרו (מפלגה אחת, ריכוזיות ביורוקרטית, בעלות מדינתית הגמונית, סירוב לבעלות קואופרטיבית, לבחירות ולאגודי עובדים ועוד) נועדו

להיות משחררים יותר מאשר המוסדות הבורגניים או הסוציאל-דמוקרטיים. בפועל, הם הובילו להיקפי דיכוי ומאסר שפגעו לחלוטין באמינותו של משטר זה והובילו להתמוטטותו, ובמקביל תרמו להופעת צורה חדשה של היפר-קפיטליזם.

וכך, לאחר שבמאה ה-20 היא היתה המדינה שביטלה לחלוטין את הקניין הפרטי, הפכה רוסיה בתחילת המאה ה-21 לבירה העולמית של האוליגרכים, של היעדר השקיפות הפיננסית ושל מקלט המס. מכל הסיבות הללו ראוי לבחון מקרוב כיצד התהוו ההסדרים המוסדיים השונים הללו, בה במידה שיהיה עלינו לחקור את המוסדות שהקים הקומוניזם הסיני, שעשויים להתגלות כעמידים יותר (אף שלא פחות דכאניים).

יש לשמור מרחק משתי המלכודות הללו: אין להתעלם ממאזן הכוחות ואין לקדש אותו. המאבקים ממלאים תפקיד מרכזי בהיסטוריה של השוויון, אך יש להתייחס ברצינות גם לשאלת המוסדות הצודקים ולהתדיינות השוויונית לגביהם. אין זה תמיד פשוט למצוא עמדה מאוזנת בין שני ההיבטים הללו: הדגשה רבה מדי של מאזן הכוחות ושל המאבקים עלולה להוביל להאשמה במניאויזם [תפיסה פשטנית של בני אור מול בני חושך; המערכת] ובהתעלמות משאלת הרעיונות והתכנים; לעומת זאת, מיקוד תשומת הלב בחולשת האידאולוגיות וההצעות של קואליציית השוויון עלולה להחשיד אותך בהחלשתה ובהערכת-חסר של יכולות ההתנגדות ושל האנוכיות קצרת-הטווח של המעמדות השולטים (אף שאנוכיות זו גלויה לעין בדרך כלל).

Thomas Piketty, A Brief History of Equality,
Harvard University Press, 2022

תומא פיקטי, שני לקחים מההיסטוריה של מאבקים
חברתיים, פורסם ב**תלם**, 23 באפריל, 2023. מקור
פרק בספרו: קיצור תולדות השוויון, תרגום: ד"ר
עופר סיטבון, סדרת "בארי"

פטריק איבר ומייק קונזל

שוק חופשי? אין דבר כזה

בשנות הארבעים של המאה הקודמת הזהיר קרל פולני מפני הסכנה החברתית הטמונה בשווקים חסרי עכבות, שאינם כפופים למוסדות דמוקרטיים. הכלכלן ההונגרי החשוב סיפק כבר אז הסברים למה שמתרחש בשנים האחרונות - מהעלייה של דונלד טראמפ ועד לפופולריות של ברני סנדרס

האם ביטוח בריאות וחינוך צריכים להיחשב כזכויות אדם בסיסיות - או כמוצרים שכל אחד יכול לקנות בשוק, בהנחה שיש לו מספיק כסף לשלם עבורם? בשנות השלושים של המאה שעברה, בתגובה למשבר הכלכלי הגדול, נשיא ארצות הברית פרנקלין רוזוולט הנהיג את ה"ניו דיל", שורה של רפורמות כלכליות פורצות דרך, ששינו לא רק את פני החברה והכלכלה במדינה אלא גם את עצם ההגדרה של המושג "חירות". בנאום מפורסם שנשא ב-1941 הסביר הנשיא רוזוולט כי חירות אנושית אמיתית חייבת לכלול גם "חירות ממחסור" - כלומר, שכדי להיות חופשיים באמת, בני האדם צריכים ליהנות גם מביטחון חומרי וכלכלי. היום, בעקבות המשבר הכלכלי העולמי והאי-שוויון ההולך ומחמיר, אותה שאלה הרת-גורל - מה צריך להיחשב כזכות בסיסית ומה כמוצר - נמצאת שוב בלב הדיון הפוליטי.

ההצלחה המפתיעה של ברני סנדרס בפריימריז של המפלגה הדמוקרטית ב-2016 וב-2020 הוכיחה כי לרעיונות סוציאלי-דמוקרטיים יש ביקוש גבוה מהצפוי בקרב האלקטורט האמריקני. סנדרס שינה באורח דרמטי את הוויכוח הציבורי במדינה, כשהתייחס לביטוח בריאות ולחינוך בתור זכויות יסוד שכל אזרח אמור ליהנות מהן, ללא קשר ליכולתו הכלכלית. למרות הסלידה העזה של המיינסטרים הפוליטי בארצות הברית מסוציאליזם, סנדרס הצליח לעשות את הבלתי-ייאמן וגרם למיליוני אמריקנים להזדהות עם הסוציאליזם הדמוקרטי שלו - בעצרות המונים, ברשתות החברתיות ולבסוף גם בקלפיות. כתוצאה מההצלחה המפתיעה של הסנאטור מוורמונט ותנועת ההמונים שהתגבשה סביבו, המפלגה הדמוקרטית כולה נעה שמאלה בחמש השנים האחרונות.

סנדרס הוא פוליטיקאי, לא פילוסוף פוליטי. כדי להבין את היסודות התיאורטיים של הרעיונות שלו, יש להקדיש תשומת לב לשפה ולמושגים המשמשים אותו ולפענח את התפיסות שבבסיסם. רוב התומכים של סנדרס, סוציאליסט מוצהר, אינם לינייסטים או מרקסיסטים: הם לא מניפים

את נס הדיקטטורה של הפרולטריון או מייחלים להלאמת אמצעי הייצור. בימים אלה, גם אם אינם מודעים לכך, הם מגלים מחדש את העוצמה הטמונה ברעיונות של היסטוריון וכלכלן בשם קרל פולני, שפעל במחצית הראשונה של המאה הקודמת. את הרעיונות החשובים ביותר שלו הציג פולני בספרו הקלאסי "התמורה הגדולה" שהתפרסם ב-1944 - אותה שנה בדיוק שבה הנשיא רוזוולט הבטיח לעגן בחקיקה את "מגילת הזכויות השנייה" של ארצות הברית, שנועדה להבטיח תעסוקה, דיור, ביטוח לאומי, בריאות וחינוך לכל אזרח.

הרעיונות של פולני אמנם מקיפים אותנו בשנים האחרונות, אבל האיש שניסח אותם מוזכר רק לעתים רחוקות. כעת, כשספרו המפורסם ביותר רואה אור לראשונה בעברית (הוצאת הקיבוץ המאוחד-ספריית פועלים), הגיע הזמן לחזור לעקרונות שהנחו אותו ולהבין מדוע הם רלוונטיים כל-כך לפוליטיקה של המאה ה-21.

אין שוק בלי ממשלה

קרל פולני נולד ב-1886 בווינה והתחנך בבודפשט, צמד ערי הבירה של האימפריה האוסטרו-הונגרית. לאחר שלחם כחייל במלחמת העולם הראשונה, תמך במהפכת אסתר - המהפכה האנטי-אריסטוקרטית של 1918 - אבל ברח מהונגריה שנה לאחר מכן, עם כינון הממשלה הקומוניסטית קצרת הימים של בלה קון. פולני מצא מקלט מפני המהפכה בווינה, שהונהגה באותם ימים בידי הסוציאל-דמוקרטים ושימשה כדגם של סוציאליזם מוניציפלי, המתבסס על קואופרטיבים בבעלות עובדים, דיור ציבורי, מערכת בריאות ציבורית ותרבות עירונית פורחת. התקופה הזו, שעיצבה את תפיסת עולמו של פולני, הגיעה לקצה עם עליית הפשיזם. ב-1933 הוא נמלט לאנגליה ועסק שם בהוראה במסגרת "ארגון החינוך לעובדים". בשנות הארבעים חי בוורמונט שבארצות הברית והשלים את העבודה על "התמורה הגדולה" - ספרו המפורסם ביותר - בעזרת מלגה מטעם קרן רוקפלר. לאחר מכן לימד באוניברסיטת קולומביה שבניו-יורק, עד שב-1953 יצא לגמלאות ועבר לקנדה, שם נפטר ב-1964.

בניגוד למה שעשוי להשתמע משמו, "התמורה הגדולה" אינו מדריך ניו אייג' לעזרה עצמית, אלא ספר העוסק בכלכלה פוליטית. למעשה, זהו אחד הספרים החשובים ביותר שיצאו בנושא אי-פעם, והוא ראוי לתפוס מקום של כבוד בקאנון של המחשבה השמאלית לדורותיה.

הינה סיפור שאנחנו שומעים כל הזמן. השוק החופשי הוא הדרך היעילה ביותר ליצירת שפע ושגשוג. כדי להבטיח שהשוק החופשי יהיה חופשי באמת, צריך לסלק מהדרך את הממשלה או, לכל היותר, לאפשר לה לתקן פה ושם "כשלי שוק" על-מנת להבטיח לאזרחי המדינה רמה מסוימת של ביטחון כלכלי. נוסף לכך, ככל שיותר תחומי חיים יתנהלו כמו שווקים, כך ייטב לכולנו - לא רק כי השוק הוא הכלי היעיל ביותר לשיפור איכות החיים של בני האדם, אלא משום שהוא חיוני לחירות הפוליטית והכלכלית שלנו.

פולני מפרק את הטיעון הזה בשתי דרכים. קודם כול, הוא מראה כי "השוק החופשי" תמיד מתוכנן: כל צורה של התארגנות כלכלית מתקיימת אך ורק בזכות המסגרת שהמדינה מספקת

לה. "כלכלת השוק החופשי (laissez-faire)", כותב פולני, "נוצרה באופן מתוכנן [...] השוק הוא תוצר של פעולה ממשלתית מכוונת". הניתוח ההיסטורי של פולני מראה כי המערכת הכלכלית מוטמעת תמיד בתוך החברה: היא חלק בלתי נפרד ממערכת היחסים החברתיים ואינה חיצונית להם או מתקיימת בנפרד מהם. אבל פולני לא עוצר כאן. לדבריו, לא זאת בלבד שכלכלת שוק טהורה לא קיימת באמת בשום מקום בעולם - אלא שמדובר בהכרח בפרויקט אוטופי בלתי ניתן להגשמה. בני האדם, מסביר פולני, יתקוממו תמיד נגד הניסיון להפוך אותם לסחורה טהורה. פולני קורא לעבודה, לקרקע ולכסף בשם "סחורה פיקטיבית". היא פיקטיבית, לטענתו, מכיוון שלא ניתן להפוך עבודה, קרקע או כסף לסחורות שאפשר לקנות ולמכור בשוק, ללא פעולה ממשלתית בלתי פוסקת.

בשלב זה אתם ודאי אומרים לעצמכם: "אבל כולנו משתתפים כל הזמן בשווקים לקנייה ולמכירה של כוח עבודה, קרקע או כסף". אתם, כמובן, צודקים. אבל הטענה של פולני היא שאף אחד מאלה לא נוצר במקור כדי לשמש כמוצר שניתן לסחור בו. כפי שהוא כותב: "עבודה אינה אלא שם אחר לפעילות אנושית שהיא חלק מהחיים, ואת החיים עצמם אין מייצרים למטרות מכירה, אלא מסיבות אחרות לגמרי. אי-אפשר לנתק את העבודה משאר החיים, וגם לא לאחסנה או להפעיל אותה מעת לעת; אדמה אינה אלא שם אחר לטבע, שאינו מיוצר עלידי האדם. לבסוף, כסף ממשי אינו אלא סמל של כוח קנייה אשר, באופן עקרוני, אינו מיוצר כלל אלא מתהווה באמצעות המנגנון הבנקאי או הפיננסי של המדינה".

שווקים וסחר חליפין מסוג זה או אחר קיימים בכל חברה אנושית. מה שמבדיל את חברת השוק - או בשמה האחר: קפיטליזם - מצורות הארגון החברתיות שקדמו לה, זו ההכפפה של "הסחורות הפיקטיביות" למנגנון של השוק. פולני מדגיש כי התהליך הזה - יצירת שווקים למסחר בכוח עבודה, בקרקעות ובכסף - יכול היה להתרחש אך ורק באמצעות כוח הכפייה והפיקוח של המדינה. קרקעות, למשל, הוחזקו באופן מסורתי במשותף בידי כלל הקהילה, עד שבשלב כלשהו, בחסות המדינה וחוקיה, הן חולקו, גודרו והפכו פתאום לרכוש הפרטי של יחידים - או במילים אחרות, הפכו לסחורה.

מרגע שמכירים בכך שהכלכלה מוטמעת בהכרח בתוך מבנה חברתי רחב ממנה, עולה השאלה כיצד מוסדרת הפעילות של אותה מערכת כלכלית. מנקודת מבט זו, דה-רגולציה היא לעולם רה-רגולציה: מכיוון שהשוק אינו מתקיים בחלל ריק, ותלוי תמיד בקיומה של המדינה ובהפעלת כוח מצידה, אף אחד מרכיביו אינו מסוגל להתקיים מלכתחילה בהיעדר מעורבות ממשלתית. השאלה, אם כך, אינה אם המדינה מעורבת בכלכלה או לא - אלא איך היא מעורבת: האם היא זו שמקבלת החלטות מסוימות באופן ישיר, או שהיא מאצילה את סמכות ההכרעה לשחקנים אחרים?

מדינת רווחה או פשיזם

בספרו פורץ הדרך פולני מקיים דיון מעמיק בספינהמלנד (Speenhamland), מערכת סעד לתמיכה בנזקקים שפעלה באזורים הכפריים של אנגליה במאות ה-18 וה-19. המערכת נולדה

לאחר שהקרקעות באנגליה, שהוחזקו באופן מסורתי על-ידי הקהילה כולה, עברו - בחסות המדינה - לבעלות פרטית. כתוצאה מהחסימה הפתאומית של גישה לאדמות חקלאות ומרעה, הידרדרו משפחות רבות באיזורים הכפריים לחרפת רעב. כאן נכנסה לתמונה מערכת הספינהמלנד וסיפקה לעניים סוג של הכנסה בסיסית קבועה, עד לחיסולה ב-1834 עם חקיקת "חוק העניים החדש".

לדברי פולני, מערכת הסעד הכפרית התבססה על ההנחה של רשויות המדינה כי אפילו לעניים יש "זכות לחיים", והבטיחה לאוכלוסייה הכפרית הכנסה כספית מינימלית, שנקבעה בהתאם למחיר הלחם ובלי קשר לגובה השכר שלהם. כאשר בוטלה, חיסול ההגנות החברתיות שהמערכת סיפקה במשך מאות שנים הפך באחת את כוח העבודה של עניי אנגליה לסחורה - היכולת שלהם לפרנס את משפחותיהם הפכה פתאום תלויה לחלוטין בשוק העבודה, על כל הטלטלות האופייניות לו. גורל העניים עבר מעין מיקור-חוץ: במקום שייקבע על-ידי הרשות המקומית, שניהלה עד אז את מערכת הרווחה, הופקד גורלם מאותו רגע בידי שוק העבודה והשחקנים הפרטיים השולטים בו.

היסטוריונים בני-זמננו אמנם חולקים על הניתוח שפולני מציע לבעיות של המערכת, אבל לביטוי הטיעון שלו נותר בעינו: השינויים שהובילו לעליית חברת השוק כפי שאנו מכירים אותה היום לא אירעו באופן "טבעי", אלא כתוצאה משורת החלטות מודעות מצד קבוצה חדשה של שחקנים פוליטיים שצברה כוח באותה תקופה. התהליך הזה - שהחל בהפיכה כפויה של קרקעות משותפות לאדמות פרטיות, המשיך ביצירת מערכת סעד כפרית, והסתיים בחיסול המערכת והפקרת העניים לחסדי שוק העבודה - הוכתב מראשיתו ועד סופו בידי המדינה.

אבל אם מערכת הספינהמלנד הייתה בעייתית כל-כך כשלעצמה, מדוע התנגד פולני להחלפתה בחברת השוק? הביקורת של פולני על חברת השוק נובעת מהטיעון המרכזי השני שלו, שלפיו התפשטות בלתי מבוקרת של השוק מולידה בהכרח אי-יציבות חברתית. לפי פולני, השוק אינו מעיין שופע של חירות אלא גם מקור של כפייה, אי-יציבות, חוסר ביטחון תעסוקתי - ואף גרוע מכך. לכן שעבוד כלל תחומי החיים למנגנון השוק לא יוביל ליצירת חברה חופשית ומשוחררת אלא לקריסה מוחלטת של החיים החברתיים.

כיצד הייתה נראית חברה המנוהלת לחלוטין בידי השוק? במילותיו של פולני: "אם נאפשר למנגנון השוק לנהל באופן בלעדי את גורלם של בני האדם ואת סביבתם הטבעית, ואפילו את כמות כוח הקנייה ואת השימוש בו, התוצאה תהיה חיסול החברה. כי את הסחורה-לכאורה שמכונה 'כוח עבודה' אי-אפשר לסחוב ממקום למקום, להשתמש בה בלא הבחנה, או אפילו להותיר אותה ללא שימוש, בלי שהדבר ישפיע גם על האדם המחזיק בסחורה המיוחדת הזאת. מערכת שנפטרת מכוח העבודה של האדם נפטרת בעת ובעונה אחת גם מהישות הפיזית, הפסיכולוגית והמוסרית המכונה 'אדם', הצמודה למחיר. לאחר שמעטה ההגנה של מוסדות התרבות ייגזל מהם, בני האדם יגוועו בשמש היוקדת של החשיפה החברתית. הם ימותו כקורבנות של עקירה חברתית קשה שתגרום לשחיתות, לפרוורסיה, לפשע ולרעב. הטבע יצטמצם ליסודותיו; נופים ושכונות מגורים יטונפו ונהרות יזדהמו; הביטחון הצבאי יעמוד בסכנה; ולא תהיה עוד יכולת לייצור מזון וחומרי גלם. לבסוף, ניהול כוח הקנייה באמצעות השוק יגרום מפעם לפעם לחיסול של עסקים, כי יתברר

שמחסור ועודף בכסף הרסניים לעסקים בדיוק כמו בצורת ושיטפונות בחברה הפרימטיבית".

כך או אחרת, פולני מדגיש כי חברת שוק טהורה היא אידיאל שאינו ניתן להגשמה, משום שבסופו של דבר, בני האדם יתנגדו תמיד להפיכתם לסחורה. כשאנשים מרגישים שהם חשופים מדי לכוחות השוק הבלתי מרוסן, הם מתקוממים בדרישה להגנה. את התופעה הזו פולני מכנה "התנועה הכפולה": מגמת ההתפשטות המתמדת של השוק החופשי מולידה בתורה תנועת-נגד שמבקשת לגונן על החברה מפני ההשפעה ההרסנית של השוק. מדינת הרווחה ורשת הביטחון החברתית הן התוצרים ההיסטוריים המובהקים ביותר של ההתנגדות הזו - אבל גם פשיזם, לתפיסתו של פולני, הוא תגובה אפשרית לאותה בעיה בדיוק.

הניאו-ליברליזם

איך יכולים הרעיונות של אדם שאינו בין החיים כבר זמן רב לעזור לנו להבין את המציאות הכלכלית של ימינו? בשנים האחרונות מתמקד המחקר האקדמי בשלב התפתחותי של הקפיטליזם המכונה "ניאו-ליברליזם". לפי גרסה אחת של הסיפור, עליית הניאו-ליברליזם הייתה תגובה של אליטות עסקיות ופוליטיות למשברים הכלכליים של שנות השבעים. היא חוללה מהפכה כוללת באופן שבו שווקים בנויים ומתפקדים: הפחתת מיסים, הסרת פיקוח על זרימה גלובלית של הון, צמצום רגולציה, החלשת איגודי עובדים, נטישת היעד של תעסוקה מלאה והפניית עורף לעקרונות הקיינסיאניים שהנחו את קובעי המדיניות מאז סוף מלחמת העולם השנייה. אבל מה שהופך את הניאו-ליברליזם ל"ניאו" - זאת אומרת, מה שחדש פה באמת - זו ההכרה המוצהרת של הימין הכלכלי בכך שהשוק לא מתנהג בצורה זו או אחרת "באופן טבעי". מי שמבטיח שהשוק יתנהל כ"שוק חופשי" זו אך ורק המדינה, ממש כמו שפולני אבחן.

ואכן, מחקרים מהשנים האחרונות מראים שאחד הגורמים העיקריים לזינוק באי-שוויון מאז 1980 הוא האופן שבו שווקים עוצבו מחדש במהלך המהפכה הניאו-ליברלית. במלים אחרות - כללי המשחק חשובים. מהלכים של דה-רגולציה הביאו להכפלת חלקם של אנשי תעשיית הפיננסים באחוזון העליון של ההכנסות בארצות הברית. במקביל, התחוללה "מהפכת בעלי המניות" שהביאה לשינוי היסטורי בתגמול הכספי שמקבלים מנכ"לים, והגדירה מחדש את הייעוד של גופים מסחריים. נוסף לכך, שיעור המס השולי קוצץ באופן דרמטי, מה שגרר עלייה חדה במשכורות העתק במשק. בקיצור, הזינוק בהכנסה מהון, שנוצר כתוצאה מדה-רגולציה, לצד החלשת כוח המיקוח של העובדים, הם שתיים מהסיבות המרכזיות לאי-שוויון הכלכלי כיום.

יש, כמובן, מי שטוענים שלא צריך לעשות עם כל זה דבר. על-פי השקפת העולם הליברטריאנית, כל חלוקת עושר שמקורה בפעילות של השוק צודקת מעצם טבעה, והטלה של מס - כל מס - היא סוג של גניבה. הימין הכלכלי טוען שחלוקת המשאבים לפני תשלום מיסים (ה"ברוטו" המופיע בתלוש המשכורת) היא הוגנת, מפני שהיא תוצר ישיר של השוק. לעומת זאת, חלוקת המשאבים אחרי תשלום מיסים (ה"נטו" שנשאר אחרי הפרשות ותשלום מס) היא כבר תוצאה של "התערבות" ממשלתית פסולה בכלכלה. אבל כפי שפולני מלמד אותנו, זה קשקוש מוחלט: חלוקת המשאבים לפני מס היא תוצר של מוסדות חברתיים ופוליטיים בדיוק כמו חלוקת

המשאבים אחריו. הממשלה הייתה שם בשלב ה"נטו", בדיוק כפי שהייתה שם בשלב ה"ברוטו". ובכלל, ממשלות אינן "מתערבות" בשווקים - הן יוצרות אותם. זה לא אומר, אגב, שכל שוק הוא רע: פולני מעולם לא שיווה לנגד עיניו עולם ללא שווקים. זה כן אומר שכשהשוק משבש את תפקודם התקין של מוסדות חברתיים חשובים - המערכת הדמוקרטית, לדוגמה - או כשהוא מפיק תוצאות גרועות, אפשר לשנות את החוקים שקובעים אילו חלקים מהחברה יהיו כפופים אליו ובאיזה אופן.

אם עדיין היה בין החיים, פולני בוודאי היה מצביע על כך שלמרות ששווקים אמורים להתקיים באופן "טבעי" ולנהל את עצמם, בסופו של דבר מדינות נאלצות פעם אחר פעם לנקוט פעולות שונות כדי להבטיח את המשך קיומם. זה בדיוק מה שקרה במשבר הכלכלי ב-2008, כששווקים פיננסיים בכל רחבי העולם קרסו בזה אחר זה וסיכנו את קיומן של חברות רבות שהיו במצב כלכלי טוב, וכתוצאה מכך את מערכת התשלומים העולמית כולה. דבר דומה קרה גם באיחוד האירופי. הבנק המרכזי האירופי - גוף הכפוף לאיחוד האירופי ושולט במטבע היורו - נקט שורה של צעדים שנועדו לעורר בספרד ובאיטליה כאוס כלכלי ולכפות עליהן מדיניות של צנע ורפורמות ניאו-ליברליות. כל זה לא קרה מעצמו אלא כתוצאה של התערבות ממשלתית בכלכלה - שהתבצעה דרך מנגנוני השוק.

הפלישה הפולנית

חוקרים ממגוון תחומים מגלים בשנים האחרונות עניין גובר והולך בעבודה של פולני. קחו, לדוגמה, את העבודה של ההיסטוריון סוון בקרט. בספרו עטור הפרסים "אימפריית הכותנה" (A) Empire of Cotton: Global History) בקרט מראה כי המדינות שהובילו את המהפכה התעשייתית בראשית דרכה היו אלה "שהיה ביכולתן להגן על שווקים מקומיים, להבטיח גישה לשווקים מרוחקים ולהניח תשתיות שאיפשרו ועודדו ייצור תעשייתי". בקרט טוען כי המהפכה התעשייתית, שהתבססה על ייצור ועיבוד כותנה, התחוללה בזכות מדינות ש"הקימו את המוסדות

הדרושים לקיום של קפיטליזם תעשייתי - החל משווקים לקנייה ומכירה של עבודה שכירה [...] ועד זכות הקניין" ופעלו "להרחבת שווקים מקומיים וזרים ולהגנה על התעשייה המקומית מפני האי-ודאות של השוק הגלובלי". בדומה להיסטוריונים אחרים של הקפיטליזם הפועלים בימינו, בקרט שם דגש מיוחד על העובדה כי שווקים לא מחוללים מהפכות לבדם - הם תלויים במדינה שתיצור ואז תשמר אותם.

תמונה: בלו קולר

כמה מהכלכלנים החשובים שפועלים כיום, כמו חתן פרס הנובל לכלכלה ג'וזף שטיגליץ והכלכלן דני רודריק מהרווארד, הושפעו עמוקות מפולני גם הם. שטיגליץ אפילו כתב את ההקדמה לאחת מהדורות האחרונות של "התמורה הגדולה". כשרודריק ושטיגליץ ביקרו את המוסדות הכלכליים

הבינלאומיים, בטענה שהם כופים את עקרונות הצנע על מדינות במשבר כלכלי בלי לאפשר להן לפתח מנגנוני הגנה חברתיים מתאימים, הם התבססו על המחשבה של פולני. הסוציולוג הדני גוסטה אספינג-אנדרסן השתמש בהגות של פולני באופן שונה בספרו החשוב מ-1990 "שלושת משטרי הרווחה של הקפיטליזם" (The Three Worlds of Welfare Capitalism). אספינג-אנדרסן טען כי ההבדל בין מדינות הרווחה של ארצות הברית, שוודיה וצרפת אינו נובע מהגודל של תקציבי הרווחה שלהן, אלא ממידת הדה-קומודיפיקציה (ביטול הסֶחָרָה) שנהוגה בהן. על-פי אספינג-אנדרסן, דה-קומודיפיקציה פירושה "קבלת שירות מסוים בתור זכות חברתית" ו"היכולת של אדם לשמר את רמת החיים שלו בלי להיות תלוי בשוק". ממשלת ארצות הברית, למשל, משקיעה כסף רב בתוכניות רווחה, אלא שהתקציבים הללו מוזרמים בעיקר למי שכבר יש להם עבודה - השלמות שכר, פטורים ממס הכנסה וכדומה. מכאן נובע שההוצאה הזו, גדולה ככל שתהיה, לא מביאה כמעט לדה-קומודיפיקציה: היכולת לחיות בכבוד מינימלי והגישה לשירותים בסיסיים תלויה בהשתתפות בשוק העבודה, והמדינה לא יוצרת מרחבים חברתיים המנותקים מהשוק.

באופן כללי, כוח המשיכה של פולני נובע במידה רבה מכך שהוא מציע גישה שמאלית - אך לא מרקסיסטית - לניתוח המציאות. אף על פי שהוא בהחלט הושפע ממרקס וממשיכי דרכו, העמדה של פולני אינה מתיישבת בקלות עם תפיסת עולמם. כך, לדוגמה, פולני רואה במעמדות מוסדות חברתיים ואינו מגדיר אותם ביחס לאמצעי הייצור. זו אחת הסיבות לכך שהוא אהוד מאוד בקרב חוקרים המתעניינים בסוציאליזם שאינו מרקסיסטי אך נשען על טיעונים מבוססים ועל תשתית תיאורטית מעמיקה - כמו, למשל, ההיסטוריונים שרי ברמן וג'יימס קלופנברג, שכותבים על תולדות הסוציאל-דמוקרטיה ותנועת העובדים העולמית.

לפולני יש גם לא מעט חסידים בחוגי התיאוריה הביקורתית, במיוחד אצל הוגים המתעניינים בניתוח הבעיות של המערכת הכלכלית שבה אנו חיים. ננסי פרייזר, לדוגמה, טוענת שהחברה שלנו מתמודדת היום עם שלושה משברים: משבר אקולוגי, משבר של פיננסיאליזציה (השתלטות של שווקים פיננסיים על הספרה הכלכלית) ומשבר של שעתוק חברתי (reproduction) שבא לידי ביטוי במצוקה הגוברת במקצועות הסיעוד, הרפואה והחינוך. המסגרת המושגית שפולני מציע - "הסחורות הפיקטיביות" והמאבק החברתי שמתהווה סביבן - מאפשרת לנו להבין מה משותף לשלושת המשברים וכיצד הם נובעים מהכפפת חיינו החברתיים להיגיון ולמוסדות של השוק. פרייזר אמנם משתמשת במחשבה של פולני, אבל מבקשת לעדכן ולתקן אותה. לטענתה, הגישה הקהילתנית שלו אינה רגישה דיה לבעיות של שליטה ויחסי כוח המאפיינות קהילות מעצם טבען, בין אם הן מופרדות מהשוק או לא. לבסוף, בשנים האחרונות ראו אור לא מעט ספרים ומאמרים העוסקים בפולני עצמו, כמו "כוחה של קנאות השוק" (The Power of Market Fundamentalism) מאת הסוציולוגים פרד בלוק ומרגרט סומרס וביוגרפיה חדשה של פולני מאת מדען המדינה גארט דייל.

המשותף לסנדרס ולטראמפ

אז פולני אופנתי מאוד באקדמיה, אבל איך הוא יכול לעזור לנו להבין את הפוליטיקה האמריקנית

של ימינו? נתחיל מזה שההצלחה של טראמפ כנראה לא הייתה מפתיעה את פולני. פולני הבינו היטב כי "התנועה הכפולה" - אותה דרישה חברתית להגנה מפני ההשלכות של קפיטליזם חסר מעצורים - לא בהכרח פועלת לטובת השמאל. כפי שקרה בשנות השלושים של המאה הקודמת, היא עשויה באותה מידה להעלות לשלטון ימין לאומני, המבטיח למצביעיו כי יגן עליהם מפני טלטלות כלכליות ואי-יציבות חברתית. כך קרה גם אחרי המשבר הכלכלי העולמי ב-2008, שהביא להתחזקות של הימין הפופוליסטי ברחבי העולם.

היום כבר ברור שההכונה של טראמפ כנשיא דווקא ערערה את הביטחון הכלכלי של אמריקנים רבים ולא סיפקה להם את היציבות המובטחת. נוסף לכך, כפי שמלמדים הנתונים, רבים ממצביעיו נהנים מרווחה כלכלית יחסית, ותומכים בו בעיקר בגלל הגזענות ושנאת המהגרים שבלב תפיסתו הפוליטית. עם זאת, אסור להתעלם מכך שהקריאה של טראמפ להחזיר את ארצות הברית ל"ימי הגדולה שלה" הזכירה לאמריקנים רבים תקופה מן העבר - חצי-מדומינת כשלעצמה - שבה החיים היו בטוחים ויציבים יותר, לפחות עבור חלק ממעמד העובדים ומעמד הביניים הלבן.

אחת הסיבות לכך שפולני זירז את ההוצאה לאור של "התמורה הגדולה" בתום מלחמת העולם השנייה הייתה הרצון שלו להזהיר את קובעי המדיניות מהסכנה שנשקפת לדמוקרטיה מצד מוסדות כלכליים בלתי-מתפקדים. למעשה, מנקודת הראות של פולני, אין שום סיבה להיות מופתעים מכך שסנדרס וטראמפ צברו אהדה באותה תקופה - אפילו אם כל אחד מהם שייך לקצה אחר של הקשת הפוליטית. אחרי הכול, שניהם מבקרים בחריפות את האופן שבו החשיפה של המשק האמריקני לטלטלות השוק הגלובלי פגעה במרקם החברתי בארצות הברית. שניהם גם מתנגדים למדיניות המכונה "סחר חופשי" ומגלים ספקנות ביחס למדיניות הגבולות הפתוחים - גם אם רק טראמפ מבסס את העמדה הזו על שנאת זרים, ורק סנדרס מציע רפורמות שישימו קץ להשתוללות של וול סטריט, אשר המיטה על העולם מיתון כבד לפני כעשור.

סנדרס, בכל מקרה, לא לבד. למרות שהשניים מסתמכים על מסורות אינטלקטואליות שונות, גם סנדרס וגם הסנאטורית אליזבת וורן קרובים מאוד לפולני באופן שבו הם חושבים על כלכלה, חברה ופוליטיקה. כך, למשל, וורן מתנגדת כבר שנים לגישה הרואה בהעלאת מיסים על בעלי הכנסות גבוהות ביטוי ל"מלחמת מעמדות". ב-2011 אמרה הסנאטורית ממסצ'וסטס: "אף אחד בארצות הברית לא התעשר בכוחות עצמו בלבד - אף אחד. הקמת מפעל? מעולה. דבר אחד צריך להיות ברור: את הסחורות מהמפעל שלך הסעת על כבישים שכולנו שילמנו עבורם. העובדים שלך זכו לחינוך שכולנו מימנו במשותף. המשטרה ומכבי האש, ששמרו על הביטחון של המפעל שלך, מתוקצבים גם הם מהכסף של כולנו. לא נאלצת לדאוג מכך שיגנבו את הסחורה שלך או להעסיק מאבטחים שישמרו עליה, בזכות העבודה שעשינו כולנו".

זו בדיוק התפיסה של פולני. ראשית, שווקים מוטמעים בחברה ואינם חיצוניים לה. שנית, אין שום דבר "טבעי" בחלוקת העושר שהשוק יוצר. רעיונות "פוליניים" מתגבשים באופן טבעי כטיעוני-נגד לתיאוריות כלכליות ליברטריאניות, וזו כנראה אחת הסיבות לכך שאנשי המפלגה הדמוקרטית נשמעים כמותו לעתים קרובות כל-כך.

מערכת אנושית במובהק

פולני יכול להסביר גם כמה מהמתחים הפנימיים במפלגה הדמוקרטית בימינו. אחד מסלעי המחלוקת בפריימריז של 2016 ו-2020 הייתה השאלה מהי הדרך הטובה ביותר לפתור בעיות חברתיות - תוכניות אוניברסליות, או תוכניות המביאות בחשבון את יכולתם הכלכלית של הנתמכים. סנדרס, למשל, רואה בביטוח בריאות "זכות אנושית בסיסית שהממשלה צריכה להבטיח עבור כל האמריקנים, בלי קשר לרמת ההכנסה שלהם". ג'ו ביידן, לעומתו, הכריז על רצונו לקדם "ביטוח בריאות בר-השגה" - דהיינו, במחיר סביר אך לא בחינם. באופן דומה, סנדרס מתעקש שחינוך צריך להיחשב כזכות בסיסית ולהיות מוצע בחינם לכלל הציבור. מועמדים אחרים, כמו פיט בוטיג'אג, טענו כי אין סיבה שהממשלה תממן השכלה גבוהה לילדי עשירים.

הקביעה של סנדרס כי "חינוך הוא זכות בסיסית, לא פריווילגיה" מבוססת על הרעיון של קהילה המתקיימת מחוץ לגבולות השוק - עיקרון שעומד בבסיס ההגות של פולני. לא ברור אם סנדרס קרא טקסטים שלו מימיו. השפה שבה הוא משתמש - במיוחד הטיעונים בעד זכויות חברתיות - מושפעת ללא ספק ממורשת ה"ניו דיל" של רוזוולט, שסנדרס עצמו מציג כבסיס לפוליטיקה הסוציאליסטית שלו. כך או כך, ההגדרה של פולני לסוציאליזם נשמעת כמו משהו שסנדרס היה חותם עליו ברצון: "סוציאליזם, במהותו, הוא הנטייה הגלומה בחברה המתועשת להתעלות על השוק המווסת את עצמו על-ידי הכפפתו למערכת הדמוקרטית. זהו הפתרון הטבעי בעבור פועלי התעשייה, שאינם רואים שום סיבה לכך שהייצור לא יוסדר באופן ישיר או שהשווקים יהיו יותר מאשר מרכיב שימושי - אך מוגבל - בחברה חופשית. מנקודת המבט של הקהילה כולה, סוציאליזם הוא בסך הכל חוליה נוספת במאמץ המתמשך להפיכת החברה שבה אנו חיים למערכת יחסים, אנושית במובהק, בין בני אדם".

המהפכה שסנדרס מדבר עליה - זו שבמסגרתה אזרחים משתמשים במוסדות הדמוקרטיים כדי לשנות את החוקים שעל-פיהם מתנהלת הכלכלה - היא מהפכה מהסוג שפולני ראה בעיני רוחו. הסוציאליזם של פולני אולי התגבש בשנות השלושים והארבעים של המאה הקודמת, אבל הוא מרגיש עכשווי ביותר גם עכשיו. אחרי הכול, רוב האנשים שמגדירים את עצמם בתור סוציאליסטים היום לא חולמים על מדינה ששולטת באמצעי הייצור. הרלוונטיות של פולני למאה ה-21 נובעת מהתובנה שלו ששווקים חייבים להיות כפופים לבקרה דמוקרטית, שבני אדם יתנגדו תמיד לניסיון להפוך אותם לסחורה ושחברת שוק טהורה היא גם בלתי-אפשרית, גם בלתי-רצויה וגם מנוגדת לחירות אנושית אמיתית.

פטריק איבר ומייק קונזל, שוק חופשי? אין דבר כזה, תרגום: יונתן לוי, פורסם [בתלם](#), 9 במרץ, 2021.
המקור: Patrick Iber and Mike Konczal, Karl Polanyi for President, [Dissent Magazine](#), May 23, 2016.

למה שיהיה אנפת לנו מאישוויון?

מבקרי השוויון טוענים שעוני הוא הבעיה ולא האי-שוויון, ושביקורת על פערים בחברה נובעת מקנאה. אבל יש סיבות טובות להתנגד לאישוויון בפני עצמו ולתוצאות שהוא גורם

מדוע נושא האישוויון חשוב לנו? כלומר, מה הטעם לדאוג לגבי הפער בין מה שיש לחלק מהאנשים לבין מה שיש לאחרים, ולא פשוט לדאוג לשיפור מצבם של העניים? הכוונה מאחורי השאלה הזאת היא לא לטעון שאישוויון חשוב יותר מעוני. הרבה פעמים זה לא נכון. העובדה שמיליוני בני אדם נחלצו מעוני קיצוני בעשורים האחרונים חשובה יותר מאשר הפערים הגדלים במדינות עשירות. אני מתעניין באישוויון לא כי זה חשוב יותר מעוני אלא מפני שזה מעורר יותר תהיות. לאנשים יש טעמים ברורים לרצות לשפר את מצבם, וטעמים חזקים במיוחד לרצות להיחלץ מעוני. אבל פחות ברור אילו טעמים יש להם להיות מוטרדים מהפער בין מה שיש להם לבין מה שיש לאחרים. מדוע זו לא פשוט קנאה, כפי שמבקרי השוויון טוענים?

פילוסופים מסוימים, אלה המכונים "קדימתניים" (Prioritarians), חושבים שאנחנו צריכים לדאוג רק לשיפור רווחתם של העניים. להבנתם, העובדה שלאנשים מסוימים יש יותר מאשר לעניים רלוונטית רק מהנימוק שמיוחס לשודד הבנקים ווילי סאטון, שענה בתשובה לשאלה מדוע הוא שודד בנקים: "שם נמצא הכסף". פילוסופים אחרים חושבים שאישוויון הוא רע בפני עצמו, אלא אם הוא תוצאה של בחירה חופשית של מי שיש להם פחות.

אני מסכים עם שתי הגישות. אני חושב שיש כמה טעמים שונים להתנגד לאישוויון, שנובעים מתוצאותיו או מחוסר הצדק של מוסדות שגרמו לו. מגוון הטעמים להתנגד בגינים לאישוויון חשוב בעיניי, כי התנגדויות מטעמים שונים לאישוויון מוליכות למדיניות שונה למאבק בו. בדברים שיובאו להלן אסכם את נקודת המבט הפלורליסטית הזאת.

לא תמיד אישוויון מעורר התנגדות. העובדה שאנשים במדינות הסקנדיביות חיים יותר מאנשים בארצות הברית מעידה שארצות הברית יכולה להשתפר בהיבט הזה. אבל האישוויון בנושא זה

הוא לא העניין המטריד. גם העובדה שנשים חיות יותר מגברים לא מעידה על אי־שוויון בעייתי. לעומת זאת, אם גברים בארצות הברית היו חיים יותר שנים מאשר נשים, זאת כן הייתה סיבה לדאגה, כי קרוב לוודאי שמצב זה היה נובע מכך שתינוקות ממין זכר או גברים זוכים לטיפול רפואי טוב יותר. זו דוגמה לדרך אחת שבה אי־שוויון מעורר התנגדות, זאת בגלל המוסדות שיצרו אותו. אי־שוויון מעורר התנגדות אם הוא נובע מכך שיחיד או מוסד שיש להם מחויבות לספק הטבה מסוימת לכל הפרטים בקבוצה כלשהי, מספק אותה ברמה גבוהה יותר לחלק מהאנשים, ללא הצדקה מיוחדת. במובן הזה, אפשר להתנגד לכך שרשות מקומית, למשל, תספק מדרכות, שירותי תברואה, או תנאים אחרים של בריאות הציבור, באיכות גבוהה יותר (ללא הצדקה) לחלק מהתושבים מאשר לאחרים. הטעם להתנגד לאי־שוויון כזה תלוי בקיומה של מחויבות ספציפית לספק את השירותים לאותם אנשים. אם אני תורם יותר צדקה למטרה אחת מאשר לאחרת, גם היא טובה לא פחות, זה לא מקרה של אי־שוויון שמעורר התנגדות. אין לי הסבר כללי לשאלה מתי מחויבויות כאלה מתקיימות. הטענה שלי היא שההתנגדות הייחודית הזאת לאי־שוויון תלויה בקיומה של מחויבות ממין זה.

כדי להדגים התנגדויות שונות לאי־שוויון נדמיין שתי חברות, שבשתיהן ל-99% מהתושבים יש אותה רמה מספקת למדי של הכנסה. בחברה א', 1% מהאנשים עניים הרבה יותר מרמה זאת, ובחברה ב' 1% עשירים יותר באותה מידה. מאחר ששתי החברות האלה הן תמונות ראי אחת של השנייה, ייתכן שלשתיהן יהיה אותו ערך במדד ג'יני. אבל ישנן סיבות שונות להתנגד לאי־שוויון של כל אחת מהן.

דבר אחד שאפשר לחשוב עליו בנוגע לחברה א' הוא מה תהיה החוויה של להיות אחד העניים בחברה הזאת - לא רק איך זה יהיה להיות עם ממש מעט כסף, אלא איך זה יהיה להיות עני הרבה יותר מכמעט כל אחד אחר. כפי שציין אדם סמית', חברה שמאלצת חלק מחבריה לחיות ולהתלבש בדרך כזו שכל הופעה בציבור תלווה בבושה, היא חברה שיש טעם רציני להתנגד לה. השאלה אם מחסור בכסף יגרום לבושה, תלויה כמובן, בגישות הרווחות בחברה: אם להיות עני כרוך בלהיחשב נחות, פחות רצוי בתור חבר או שכן, ובלתי מתאים להיות בעל סמכות. במקום שבו התייחסות כזאת רווחת, עוני הוא צורה של אי־שוויון בסטטוס שיש להתנגד אליו, בדומה לגזע ולמגדר.

ההתנגדות הייחודית הזאת לא תקפה בנוגע לחברה ב', וזאת מאחר שלא סביר שיהיה לאלה שהם חלק מה-99% טעם להרגיש בושה שהם לא יכולים לחיות בדרך שבה העשירים חיים. אם העשירים הם רק קומץ בדרינים ואתלטים ללא כוח פוליטי, ייתכן שהאי־שוויון הזה לא חשוב יתר על המידה. אבל לא כך הדבר אם העשירים הם הבעלים של המפעלים שבהם כולם חייבים לעבוד, או אם הם יכולים לשלוט בתהליך הפוליטי. יש להתנגד לאי־שוויון כלכלי אם הוא מאפשר לחלק מהאנשים דרגה בלתי מתקבלת על הדעת של שליטה על חיהם של אחרים או אם הוא מערער את הוגנות המוסדות הפוליטיים של החברה. אי־שוויון יכול לעורר התנגדות בחברה א' גם בדרך הזו, אם ה-99% שולטים בתהליך הפוליטי ובאפשרויות העומדות לרשות העניים.

יש להתנגד לא־שוויון גם כאשר הוא פוגע בשוויון הזדמנויות. שוויון הזדמנויות מכיל שני סוגי דרישות. הוגנות בהליכים פורמליים דורשת שאנשים ייבחרו לעמדות כוח על בסיס קריטריונים שרלוונטיים לתפקיד. הזדמנות מהותית דורשת שתהיה הזדמנות לכל היחידים לפתח את היכולות הנדרשות כדי להיות מועמדים מוצלחים, ואת האפשרות להחליט אם להתמודד. אי־שוויון כלכלי יכול לפגוע בשני סוגי הדרישות הללו. במקרה של קבלה לאוניברסיטאות, למשל, הוגנות פרוצדורלית מופרת אם העשירים משחדים את מי שאחראי על הקבלה כדי שיעדיף את ילדיהם, או אם הצורך של האוניברסיטאות לגייס משאבים יגרום להן להעדיף ילדים ממשפחות עשירות. הזדמנות מהותית נפגעת אם לילדים ממשפחות עשירות יש הזדמנויות עדיפות לפתח את היכולות שיהפכו אותם למועמדים טובים לקבלה.

חשוב לציין כי שוויון הזדמנויות לא קיים בארצות הברית של ימינו, וגם אם היה קיים הוא לא היה מצדיק, בפני עצמו, את הא־שוויון שנוצר בעקבותיו. במקום זאת, שוויון הזדמנויות הוא רק תנאי הכרחי אך לא מספיק לצדקתן של תוצאות לא שוויוניות אלו, וזה מניח כי ישנה הצדקה אחרת כלשהי למצב א־שוויוני זה. הקריטריון ה"רלוונטי" לבחירה שנדרש להוגנות פרוצדורלית תלוי בהצדקה הזאת: אלו הן התכונות הנדרשות ממועמדים לתפקידים נחשבים כדי שהם יוכלו לשרת בתפקידים אלה את המטרות שאמורות להצדיק אותם.

א־שוויון בהכנסה ובעושר יכול לעורר התנגדות לא רק בגלל השלכותיו, אלא מפני שלא ניתן להצדיק את המנגנונים המוסדיים שיוצרים אותו. הדיון בהפחתת הא־שוויון מתמקד לרוב ב"חלוקה מחדש" בתור האמצעי העיקרי להשגת מטרה זו. אבל כשבוחנים א־שוויון בהכנסה ובעושר, צריך לבדוק תחילה מה גורם לא־שוויון בהכנסות לפני תשלומי המיסים, ולהתייחס לחלוקה מחדש באמצעות מיסוי בתור עניין משני. ישנם מנגנונים מוסדיים רבים שיוצרים אי־שוויון, למשל חוקי קניין רוחני, חוקים הנוגעים לתאגידים בעירבון מוגבל וצורות מגוונות של מכשירים פיננסיים, וגם חוקים שמקשים על הקמת ארגוני עובדים וקיום משא ומתן קיבוצי. ניתן לשנות את כל החוקים האלה מבלי להפר את חירותו של אף אחד. לכן, לגבי שתי החברות שהזכרתי קודם, אנחנו צריכים לשאול מאיפה הגיע הכסף של העשירים בחברה א', ומה משאיר את העניים במצבם בחברה ב'?

רעיון השוויון הבסיסי בעניין זה הוא שמנגנונים מוסדיים שיוצרים א־שוויון כלכלי נרחב בכל אחת מהדרכים המתוארות לעיל זקוקים להצדקה משלהם. הם לא יכולים להיות שרירותיים. התנגדויות נפוצות ל"אחוזון העליון" (the one percent) יכולות להיות מבוססות בחלקן על ההשלכות של הא־שוויון הזה על שוויון הזדמנויות ועל הוגנות פוליטית. אולם אני מאמין שההתנגדויות האלה משקפות גם תחושה שריכוז משאבים גדול זה הוא בלתי מוצדק בפני עצמו. אם כן, כיצד אפשר להצדיק מנגנונים מוסדיים שמייצרים פערים כאלה? אני טוען שאי אפשר להצדיק אותם באמצעות זכויות קניין או רעיונות של תגמול ראוי. זכויות קניין הן דבר חשוב, אבל הן יצירי מוסדות כלכליים שדורשים הצדקה בדרך אחרת. והצורות היחידות של תגמול ראוי שרלוונטיות לחלוקה הכלכלית, תלויות גם כן במוסדות.

ניתן להצדיק עסקאות כלכליות שיוצרות אי־שוויון בחלק מהמקרים על בסיס ההנחה שהגבלתן תצריך פגיעה בלתי מתקבלת על הדעת בחירות האישיות. למשל, לא נוכל למנוע משחקן כדורסל אגדי כמו וילט צ'מברליין להתעשר בדרך שבה רוברט נוזיק דמיין זאת, כלומר לא נוכל למנוע מאנשים להוציא את כספם על כרטיסים לכדורסל אם הם רוצים בכך. אבל זה מכסה רק חלק קטן מהמקרים. בימינו, גם ההכנסות הגדולות של ספורטאים תלויות במנגנונים מוסדיים כמו זכויות שידור בטלוויזיה וחוקי הגבלים עסקיים, יותר מאשר ברצונם של אוהדים יחידים לשלם כסף נוסף עבור התענוג שבצפייה בצ'מברליין משחק, כפי שנוזיק דמיין שהם אולי עושים.

מנגנונים שמחוללים אי־שוויון לא יכולים להיות מוצדקים רק על בסיס זה שהם מובילים לגידול בתמ"ג, בנפרד מהדרך שבה הגידול הזה מתחלק. אם כן, איך ניתן להצדיק מוסדות כאלה? אני מציע שזה אפשרי רק על ידי העובדה שהם ייטיבו אפילו עם אלה שמקבלים נתח קטן יותר מהמשאבים, ולכן אי אפשר לבטל את המוסדות האלה באופן שישפר את מצבם של אותם אנשים.

לפיכך אנו מגיעים לעקרון ההפרשיות של רולס בדרך של טיעון מוסרי ישיר ולא על ידי פנייה לרעיון של בחירה רציונלית מאחורי מסך הבערות (אם כי המרכיבים הבסיסיים של הטיעון הזה מוזכרים על ידי רולס).

עד כה בחנתי אי־שוויון בהכנסה לפני תשלומי מס. מיסוי יכול להיות מוצדק בדרכים שונות וביניהן: דרך הוגנת לממן טובין שמגיעים לכולם, כולל הספקה של חינוך ותנאים אחרים שנדרשים ליצירת הזדמנות מהותית; דרך לצמצם אי־שוויון כדי להפחית את ההשפעות המזיקות שלו; ודרך לריסון הגידול באי־שוויון באמצעות הפחתת הטעמים שיש לאנשים בבואם לדרוש הכנסות גבוהות יותר.

לסיכום, זיהיתי שישה טעמים להתנגד לאי־שוויון. חלק מההתנגדויות הללו מבוססות על השלכות של האי־שוויון: אי־שוויון בסטטוס, שליטה בלתי מתקבלת על הדעת של חלק מהאנשים על בני

Poverty and Wealth / William Powell Frith (Wikimedia)

אדם אחרים, פגיעה בשוויון הזדמנויות ובהוגנות של המוסדות הפוליטיים. התנגדויות אחרות נובעות מהדרך שבה האישוויון נוצר: בעקבות הקצאה לא שווה של הטבות שכולם זכאים להם, או באמצעות מוסדות שיוצרים הכנסה לא שוויונית ללא הצדקה הולמת.

להלן כמה השלכות של הגישה הפלורליסטית הזו:

1. אין דרגה ספציפית של אישוויון שצריך להשיג בחברה מורכבת (אין "דפוס" או מדד ג'יני כלשהו שחייבים לתחזק). דרגה של אישוויון היא מקובלת אם היא לא פתוחה להתנגדויות מהסוגים שמניתי (וייתכנו גם התנגדויות נוספות).
2. מאחר שיש הרבה סיבות למיסוי, שיעור המס ההולם תלוי בגורמים רבים ושונים.
3. אין תשובה אחת לשאלה "שוויון במה?" סוג האישוויון שמעורר התנגדות משתנה, ותלוי בהתנגדות לאישוויון שנמצאת על הפרק.

למה שיהיה אכפת לנו מאישוויון? מאת ת. מ.
סקנלון, תרגום: אביב שניר, פורסם בפיגומים,
T.M.Scanlon, Why Does Inequality Matter?, 2013 Oxford Uehiro
Lectures, published by the [PIIE](#), Peterson
Institute for International Economics

בעלות ללא אחריות: הגאונות של הקפיטליזם

חברות בערבון מוגבל הן תרומה ייחודית של הקפיטליזם שמקנה לתאגידים שליטה נרחבת עם סיכונים מעטים. בעלות כלכלית חייבת להיות דמוקרטית ולהפוך רווחים למוצר ציבורי

אחת ההצדקות המקובלות ביותר לטענה שהקפיטליזם הוא דינמי ולא ניתן להחלפה, נשענת על ההנחה שאנשים מגלים את המחויבות העמוקה ביותר כשהם דואגים לרכושם האישי. מה ששייך להם ללא נגיעה לאחרים, מה שביכולתם לפתח למען תועלתם האישית אגב נשיאת הסיכון בעצמם, ולבסוף להעביר לילדיהם - הוא שיזכה לשמש מושא לנחישותם, טיפוחם ומחויבותם. לפי ההיגיון הזה, אם אנחנו מעוניינים ביוזמות מוצלחות ומנוהלות היטב, עלינו להימנע בכל הנסיבות מלהעמיד בסימן שאלה את הבעלות הכלכלית הפרטית. ראינו מה קרה במזרח אירופה ובברית המועצות עד 1989, ממשיך הטיעון, כשהמדינה וצורות אחרות של בעלות קולקטיבית תופסות את מקומם של בעלים הנושאים בערבות ובאחריות - רישול, היעדר משמעת כלכלית וקיפאון טכנולוגי. ומי היה רוצה לחזור לזה?

נכון, איננו רוצים לחזור בזמן. אך אין זה משנה את העובדה שההנחה המובאת להגנת הקפיטליזם, לפיה רק הבעלים המְתְּפֵעֵל הנושא באחריות מבטיח ניהול מוצלח ודינמיות כלכלית, היא מוטעית. שהרי אם הייתה נכונה, הקפיטליזם היה כישלון כלכלי עצום. נכון שקדם לעידן הקפיטליסטי שחרור הרכוש מתלות והגבלות פאודליות ישנות, כמו גם ההיתר החוקי ליוזמה חופשית. אך התרומה הייחודית של הקפיטליזם לא הייתה הרכוש הפרטי המצוי תחת אחריות מלאה של בעלי, שלמעשה כבר התקיים תחת החוק הרומי. התרומה הייחודית של הקפיטליזם לזכויות הרכוש הייתה בעלות בערבון מוגבל, ממנה נהנים תאגידים וחברות מניות - מבנה משונה-משהו של זכות קניין, המבטיח לבעליה גישה מלאה לכל הרווחים שהחברה מפיקה, אך רואה בו אחראי לסיכונים שהיא לוקחת רק עד גובה ההון הראשוני שהשקיע.

אחריות אישית

בבחינה מעמיקה יותר, המודל החוקי הפועל תחת השם חברה ציבורית (joint stock company) הוא דבר משונה למדי. ככלל, שחקנים בכלכלת השוק נושאים באחריות, עם כל נכסיהם, על כל

התחייבות חוזית אליה הם נכנסים. כך, אם צברתי חוב עד שאיני יכול יותר לבצע תשלומים, בשלב מסוים יופיע פקיד ההוצאה לפועל בדלת ביתי כדי לבדוק אם יש בבעלותי נכסים כלשהם שניתן למוכרם לטובת בעל החוב. כך יהיה אפילו אם מדובר בפריט ירושה הנושא עבורי ערך אישי רב.

אותם חוקים תקפים בין אם אני פועל כזם פרטי ובין אם אני מקים עסק משותף עם אחרים. הבה נניח שבחור צעיר מלא רעיונות מעונין לפתוח מסעדה. הוא ישכור את המקום, יקנה את הרהיטים ויעסיק טבח ושלושה מלצרים. לצורך כך ישתמש בכל החסכונות שצבר לאורך מספר שנים וייקח הלוואה עבור ההוצאות הנוספות שלו - הלוואה לה הוא זכאי, כיוון שזה עתה ירש בית מהדוד שלו. אם המיזם יכשל, על הצעיר יהיה לשאת בהשלכות משמעותיות. לא זו בלבד שיפסיד את החסכונות שהשקיע, אלא גם יהיה עֶרֶב בנכסיו להלוואה שלקח, החל מרכבו האישי ועד הבית שירש. אם אין זה מספיק, ייתכן שיהיה עליו לעבוד שנים רבות על מנת לשלם חזרה לבנק, או עד שפשיטת רגל תאפשר לו לצאת סופסוף לדרך חדשה.

הסיכון שהוא לוקח הוא אפוא גבוה מאד. לעומת זאת, במקרה והיזם הצעיר עשה בחירה נכונה עם הטבח, והמסעדה הפכה להצלחה, הוא יזכה בכל הרווחים. הטבח והמלצרים יקבלו משכורת, והוא בתור בעלים יהפוך לעשיר למדי. עתה הוא יכול להשתמש ברווחים, לצד הלוואה נוספת מהבנק, על מנת לפתוח מסעדות נוספות. הוא יהיה הבעלים והזכאי לכל ההכנסות שהם יפיקו. זה המצב, אף על פי שההצלחה תלויה בביצועים של הצוות שלו לפחות באותה מידה בה היא תלויה בכישורי הניהול שלו. מה תהיה מסעדה ללא טבחים מוכשרים ומלצרים ידידותיים? ודאי שהרעיון היה של היזם הצעיר שלנו, שמצא 'נישה' בשוק ובחר את צוות העובדים. הוא אחראי לכך שהעסק ירוץ והוא ערב לכל החובות. אם מסעו המוצלח יגיע לסופו, הוא עלול להפסיד הכול במהרה - לא רק את המסעדה שלו, אלא אף את כל נכסיו. כל עוד היזם הצעיר שלנו אינו מכור להימורים, הוא ייזהר לא להיכנס לחוב נוסף.

סיכון מוגבל, רווח בלתי־מוגבל

הדברים היו שונים אם היזם הצעיר שלנו היה נבון דיו כדי לייסד חברה ציבורית או תאגיד, שהיו מקנים לו את אותם יתרונות. אם לדייק, הוא כבר לא היה הבעלים של המסעדה - עתה היא הייתה בבעלות התאגיד. אבל בתור מחזיק המניות היחיד, הוא שולט בכל מה שמפיקים הטבחים והמלצרים שלו, מינוס ההוצאות, וכך יהיה בכל מסעדה נוספת שתתווסף. הוא יכול להגדיל את נכסיו האישיים על ידי משיכת רווחים לעצמו, להחליף את ביתו הצנוע בווילה על אגם ויאכטה, ולחיות חיי מותרות. אם בשלב מסוים תקרוס רשת המסעדות שלו, הוא יפסיד - כלום! למעט הסכום הפעוט באופן יחסי שהשקיע בתאגיד בתחילת הדרך כדי לפתוח את המסעדה הראשונה. בינתיים הוא ודאי הרוויח פי כמה וכמה מאותה השקעה. תרגיל יפה למדי.

לתאגידים - הכוללים חברות ציבוריות וחברות בע"מ - יש מחד שליטה בלתי מוגבלת ברווחים המופקים על ידי העסק. מאידך, הם נושאים בסיכון המוגבל להפסיד את ההשקעה ההתחלתית במקרה של פשיטת רגל. למעשה, ברגע שהמשקיעים מכסים את השקעתם הראשונית, הם אינם נושאים יותר בשום סיכון. במקרה הגרוע ביותר, הם יאבדו את האוּוֹז שהטיל את ביצי

הזהב, כלומר שמפיק תדיר רווחים נקיים. ברגע שבעלי מניות או שותפים מחזיקים ברווחים בחשבונותיהם הפרטיים, לא ניתן לראות בהם אחראים במקרה של הפסדים עתידיים. הספקים, הנושים, וככל הנראה החברה כולה, "יסתפקו" בשאריות. תארו לעצמכם אם במהלך המשבר הפיננסי האחרון האליטה הפיננסית העולמית הייתה נושאת באחריות עם נכסיה הפרטיים! זה היה מפחית את העושר של המאיון העליון באורח משמעותי יותר מאשר כל מס רכוש, ומדינות לא היו נושאות חוב של מיליארדים.

אנחנו כה רגילים לאחריות המוגבלת לרכוש כלכלי עד שכלל לא שמים אליה לב, שלא לדבר על העמדתה בסימן שאלה. אולם אם נביט מקרוב נראה שאחריות מוגבלת היא מושג הסותר את עצמו. זאת הסיבה שמגיניה הנחשבים של כלכלת השוק - מאדם סמית' ועד לוולטר אוימן - דחו את המבנה המשפטי הזה.

שמירת זכויות לגבי תאגידים בידי הפרלמנט

לתאגיד לקח אפוא תקופת זמן להפוך לצורה המשפטית המקובלת למיזם. חברת המניות הראשונה בעולם הייתה חברת הודו המזרחית ההולנדית (VOC), שהוקמה ב־1602. היא כלל לא הייתה מיזם מסחרי רגיל, אלא ישות מדינתית למחצה עם מונופול מסחרי בגושפנקא רשמית ועוצמה דמוי־מדינתית במושבות. בעקבות המודל של החברה, נוסדו במאות ה־17 וה־18 חברות נוספות מהסוג הזה עבור מסחר קולוניאלי. היה להן מעמד מיוחד ולכן גם צורה משפטית ייחודית. ככלל, עד המאה ה־19 הותרו חברות מניות רק עבור מה שנתפס, בצדק או שלא, כ"מטרות ציבוריות". נוסף על סחר־מרחקים עם המושבות, נכללו בזה גם בניית נתיבי תחבורה כמו תעלות וקווי רכבת. עד 1844 היה על הפרלמנט באנגליה להצביע על כל הענקת רישיון לחברת מניות. גם בארצות הברית שמר המחוקק על זכות השליטה. הוא העניק זיכיונות לפרויקטים מסחריים מסוימים כמו למשל בניית תעלה. נאסר על החברה להיות פעילה בכל תחום אחר, והזיכיון אף פקע לאחר מספר שנים.

מכירה על ידי הבעלים

רק במאה ה־19 ניתן היתר כללי לייסוד חברות מניות. בארצות הברית אומצו החוקים הרלוונטיים לנושא ב־1811, ובאנגליה ב־1844. גם בגרמניה עברו חוקי חברות המניות ליברליזציה במאה ה־19, עם יצירת צורה חוקית חדשה ב־1892, החברה בעירבון מוגבל (GmbH). בניגוד למיתוס המקובל, הצורך בבעלות בעירבון מוגבל עלה דווקא משום שהבעלים־היזם לא היה הטיפוס המייצג של הקפיטליזם.

כפי שראינו בפרק על "הברונים השוודים", התיעוש דחף למעלה במהירות את ההון המינימלי הדרוש למיזם על מנת לפעול ביעילות. ניתן היה לספק את הצורך ההולך וגובר בהון רק באמצעות מממנים חיצוניים. משיכת השקעות הון מצדדים שלישיים תוך שמירה על עקרון האחריות המלאה היא משימה קשה, מאחר שהסיכון למשקיעים תחת התנאים הללו הוא גבוה מאד. נוסף לכך, מיזמים שהתפתחו במהירות פיתחו תיאבון הולך וגדל לאשראי, שאיים על הבעלים בחורבן מלא לאורך כל חייהם במקרה של פשיטת רגל.

ארנסט אבה (Abbe), המייסד וראש קרן קרל צייס (Zeiss), עליו נדון בהרחבה בהמשך, הבחין באופן התגובה לאתגרים הללו במחצית השנייה של המאה ה-19. "ההתפתחות הכלכלית האחרונה הפכה כמעט לדבר שבשגרה את התופעה שיוזמות תעשייתיות, ברגע שהן גדלות מעבר לגודל מסוים, נמכרות על ידי בעליהן היחידים ו... הופכות בדרך כלל לחברת מניות או משהו דומה".

ההפרדה בין המשקיע ליזם

בארצות הברית של היום, תאגידים מרוויחים פי חמישה מאשר חברות עם אחריות מלאה של בעליהן. גם בגרמניה, יצירת ערך בתאגידים עולה פי כמה וכמה על יצירת ערך בחברות עם אחריות אישית. התאגיד הוא צורת הבעלות הטיפוסית של הקפיטליזם, משום שההפרדה בין המשקיע ליזם היא הצורה הטיפוסית לעשיית עסקים בסדר הכלכלי הזה.

ודאי, לא כל התאגידים מנוהלים על ידי מנהל שאינו מחזיק בבעלות. בקרב מיזמים קטנים ובינוניים ישנם רבים בניהול בעליהם, המנצלים את היתרונות של הצורה המשפטית הזאת, למשל בתחום המיסוי. אולם עבור רוב המיזמים הקטנים אין יתרון בעירבון מוגבל, כיוון שבנקים ידרשו בדרך כלל להעמיד רכוש פרטי כבטוחה. רק במקרה שהמיזם גדל ומחזיר את ההלוואות הראשוניות במלואן, יזכה הבעלים ליהנות מהמבנה החוקי המשונה הזה, המציע ציפייה בלתי מוגבלת לרווחים עם סיכון מוגבל להפסדים.

להשאיר את העבודה לאחרים

מיזמים גדולים בעולם לובשים כמעט תמיד את הצורה המשפטית של תאגיד. ברובם, בעלי המניות הגדולים מגבילים את עצמם לתפקיד של שליטה בלבד. הם נוכחים בפגישות שנתיות של בעלי המניות או שולטים במועצת המנהלים. שם הם מחליטים על האסטרטגיה התאגידית, מנחים את ההנהלה וממנים את הבכירים. העבודה הממשית של התפעול הניהולי נותרת לאחרים.

הביטוי השגור "עסק משפחתי" עלול להישמע אינטימי וקשור עם מחויבויות פטריארכליות. אולם בקרב מיזמים רבים העושים שימוש בשם הזה קשה למצוא קשר לפירמות בניהול משפחתי. עסקים משפחתיים קיימים בענפי המלאכה, במסעדות או בפירמות זעירות. לבד משלושה יוצאי דופן, בקרב 80 החברות הגרמניות הגדולות בהן משפחה מחזיקה ברוב הבעלות, המנכ"ל אינו מגיע ממשפחת הבעלות. בתאגידים גדולים אשר בבעלות משפחות, הבעלים נוטה שלא להיות מעורב בניהול באופן ישיר. רק בקרב חברות קטנות יותר מישורת המנכ"ל או הניהול הבכיר מאוישים על ידי בני משפחת הבעלים, ואפילו שם אין זה הכלל. גם בקרב אלה המכונות "האלופות הנסתרות" של הכלכלה הגרמנית, היינו, חברות בינוניות המובילות בניות שוק גלובליות, פחות מחצי מנוהלות על ידי הבעלים.

הסיכון העסקי של מאבקים משפחתיים

יורשים המגבילים עצמם לשליטה ומשאירים את הניהול האופרטיבי לבעלי מקצוע, מסייעים לאפשר את המשך קיומה של החברה. לא יהיה היגיון רב עבור מתמטיקאי ברוך כשרון להוריש את תפקידו באוניברסיטה לילדיו. באותה מידה, אין זה סביר שאדם המייסד חברות יגדל ילדים עם אותן יכולות יוצאות דופן בהן הוא ניחן. נכון, זה יכול לקרות לעיתים, אך בדרך כלל התוצאה

תהיה הידרדרות של החברה. וככל שהמיזם גדול יותר, כך פוטנציאל הנזק של ההנהלה גדול יותר. מדובר בכישרון שישנו או איננו - לא ניתן ללמד את זה.

לכן יהיה זה בעייתי אם חברה תעבור לידי יורשים שלא מוכנים לקבל את ההגבלה הנ"ל, או לידי יורשים המצמצמים את חרבותיהם, כיוון שכל אחד מהם בטוח שהוא נועד להיות המנכ"ל. יורשים הנעדרים את הכישורים המתאימים או מלחמות יורשים יכולים לחסל מאות או אפילו אלפי משרות. תום א' רוסן (Rüsen) ממכון ויטן למיזמים משפחתיים טוען ש"קרוב ל-90% מהקריסות בפירמות משפחתיות מקורן במאבקים משפחתיים יותר מאשר בתנאי שוק". בכ-80% מהם מדובר במאבקי ירושה.

שליטה לשם תועלת אישית

מאבקים מהסוג הזה יכולים בהחלט להתקיים באספות בעלי מניות או במועצות מנהלים, והם בעלי פוטנציאל הרס שווה. ויתור על ניהול אין משמעותו שהבעלים מפסיד את השפעתו על החברה. להפך, הודות לצורה המשפטית של התאגיד, יש ביכולתם להפעיל השפעה על חברות גדולות בהרבה מכפי שמאפשרים להם נכסיהם, המוערכים במיליארדי דולרים.

מאחורי הכותרת "גרמניה החדשה אחזקות" דן לאחרונה יומון העסקים "הנדלסבלט" (Handelsblatt) בעובדה שבעלי מניות גדולים המשתייכים לשושלות משפחתיות ממשיכים לשלוט בתאגידים גרמניים רבים. הכותבים עומדים על כך ש"כמעט בחצי מ-30 תאגידי ה'בלו ציפ' הרשומים באינדקס שוק המניות הגרמני (DAX), ישנם בעלי מניות מרכזיים שלמעשה קובעים לבד את עתידו של התאגיד". העיתון אף ציין את החסרונות של אותו קפיטליזם פיאודלי. מה שיקבע אם יהיה למודל הזה השפעה חיובית על החברה, או שמא שלילית, תלוי במידת החפיפה בין האינטרסים של החברה לאלו של המשפחה. אם הם חולקים את אותם אינטרסים, זה יעבוד. "אם בעלי מניות גדולים פועלים לחלוטין עבור האינטרסים שלהם, במקרה הזה זאת קללה". ובכן, כך גם היה פחות או יותר בקרב הלורדים הפיאודלים של פעם.

משפחות שולטות בחלקים גדולים מהסקטור התעשייתי גם במדינות אחרות באיחוד האירופי. משפחת וולנברג (Wallenberg), למשל, שולטת בשליש מהתאגידים הגדולים ביותר של שבדיה, ובסך הכל ב-40% מהון המניות של המיזמים התעשייתיים במדינה. המשפחה מפעילה שליטה זו באמצעות התאגיד Investor AB, שמחציתו מצוי בבעלותה. התאגיד כצורה משפטית לא רק מעניק את היתרון של ערבון מוגבל לבעלים אלא, בהתבסס על מבנה משפטי מורכב, אף מקנה להם את האפשרות להשתלט במישרין על ענפים רבים בכלכלה מאשר היה מאפשר להם ההון שברשותם.

הבעלים אלאדין

חברות רבות בימינו מצויות בבעלות תאגידים, בעלי מניות אנונימיים או קרנות השקעה פרטיות (private equity). התרגלנו לעובדה שלא רק אנשים פרטיים ומשפחות, אלא גם קרנות גידור ומשקיעים פיננסיים יכולים להיות בעלים של חברות, לסחור בהן, לקנות ולמכור אותן כפי

שנראה להם נכון או לפרק אותן ולערוך בהן קניבליזציה. אין זה אפשרי אלא הודות לתאגיד כצורה משפטית, ועל כן אין לקחת אותו כמובן מאליו.

כיום לא יותר מ-15% מהמניות הרשומות ב־DAX מוחזקות על ידי אנשים פרטיים, בעוד 70% שייכות למה שמכונה "משקיעים מוסדיים". לעיתים הם משמשים חזית לשושלות משפחתיות או סתם מכשירים פיננסיים תאבירווח ממקומות שונים בעולם. משקיע גדול במיוחד עם מניות כמעט בכל חברה ברשימת ה־DAX הוא מנהל הנכסים האמריקני בלאקרוק (BlackRock), שברשותו 6,000 מחשבים מתקדמים, ומערכת ניתוח נתונים בשם "אלאדין" אחראית על קבלת ההחלטות בתיקים שלו.

כך נראים הבעלים האחראיים של הקפיטליזם בן־ימינו - כזה שכביכול לא יכולנו לטפח חדשנות וניהול מוצלח בלעדיו. כבר בשנות הארבעים המוקדמות השמיע שומפטר את הביקורת לפיה, עם הופעת התאגיד "נעלם התפקיד המסורתי של הבעלים יחד עם אינטרס הבעלות המיוחד לו". לכן עלינו להפסיק לעשות רציונליזציה לקפיטליזם באמצעות הטיעון השגוי על חוסר היכולת להחליף את הבעלים־היזם, אשר מזמן כבר לא איתנו בחלקים גדולים של הכלכלה.

ריכוז גובר של עוצמה כלכלית

ההבניה המשפטית של התאגיד אחראית גם על הריכוז הגובר של העוצמה הכלכלית, משום שהיא מאפשרת להקים מספר רב של חברות ולפקח עליהן ממקום שליטה מרכזי אחד. בלי המנגנון הזה, יחידות כלכליות היו כיום קטנות בהרבה, והתחרות בהן הייתה עזה בהרבה. יש להודות כי נכון שייצור תעשייתי, כמו גם מתן שירותים רבים, חייבים להתבצע בקנה מידה גדול, אולם הגדלים אליהם הגיעו תאגידי הענק הגלובליים של ימינו עברו מזמן את קנה המידה הזה. הצורה המשפטית של התאגיד יוצרת ריכוז כלכלי פשוט על ידי כך שהיא מאפשרת העברת מניות בין חברות. חברה בערבות אישית לעומת זאת, תתקשה לגייס את ההון הדרוש לקניית חברה שהכנסותיה נאמדות במיליארדים.

מודל התאגיד אף מקל על העברת כספים למקלטי מס ועל הלבנה שלהם, משום שהוא מאפשר הסתרת מבנים של בעלות וייסוד של קרנות, חברות להשקעות וחברות "אוף־שור" נטולות פנים. נכון לכתיבת שורות אלו, נכשלה הקמתה של רשות אירופית העורכת רישום מסודר של השחקנים הכלכליים האחראיים מבחינה משפטית, או לכל הפחות יודעת מיהם - בין היתר משום שממשלת גרמניה חסמה זאת. אין ספק שכך ניתן לטשטש כוח כלכלי להופכו אנונימי, ושיכולת זו עולה בקנה אחד עם האינטרס של האוליגרכיה של תעשיות הייצור, הפיננסים והשירותים.

אך האם זהו המצב הרצוי? האומנם צורות בעלות מהסוג הזה הן התנאי לכלכלה דינמית וחדשנית המגדילה את השגשוג עבור כולם - או שמא הן אלה שמהוות את המחסום העיקרי לכך? כיצד יראו סידורים אלטרנטיביים? נתמודד עם השאלות הללו בחלק האחרון.

חברות בבעלות קרנות לתועלת הציבור

לקרנות יש את ההסמכה לנהל נכס עבור מטרה מסוימת. אולם, קרן אינה מצויה בבעלות של אף אחד. חברות המצויות לחלוטין בידיה של קרן הן אפוא חברות ללא בעלים. ודאי שיש מי שמפקד על חברות כאלה, מתווה את האסטרטגיה שלהן וממנה הנהלה. לעיתים קרובות יהיו אלה היוורשים של הבעלים הקודמים, החיים על הכסף שמועבר להם על ידי התאגיד. במקרים כאלה, מודל התאגיד רק מחזק את התנאים הניאופיאודליים ואת זרימת הרווחים. במקרים אחרים לעומת זאת, המצב שונה, כפי שיוסבר בפירוט להלן. הנקודה החשובה היא זו: קרנות מוכיחות ששליטה - במובנה החיובי והשלילי כאחד - יכולה להתקיים גם ללא בעלות.

תאגידים גדולים רבים בגרמניה, המוערכים במיליארדי דולרים, מצויים כיום בידיהן של קרנות: קרן אלפרד קרופ פון בוהלן והאלבך, שבבעלותה 25% מטיסקרופ בע"מ, הפועלת זה חצי מאה, או קרן רוברט בוש, המחזיקה 92% מהמניות בתאגיד בוש. קרנות נוספות מוכרות מאד הן קרן ברטלסמן (Bertelsmann), המחזיקה הראשית במניות של חברת ברטלסמן; וקרן אלזה קרונר פרזניוס, שבבעלותה כמעט שליש מהמניות של התאגיד פרזניוס, שברשותו בתי חולים וטכנולוגיות רפואיות.

אולם ישנן גם קרנות מוכרות פחות שמצויות בבעלותן של חברות גדולות עם הכנסות של מיליארדים רבים. קרן צפלין, למשל, היא בעלת מניות מרכזית ביצרנית חלקי המכוניות השלישית בגודלה בגרמניה, ZF; וקרן מאלה שייכת לתאגיד מאלה, אחד מ-20 התאגידים הגדולים בעולם העוסקים באספקה לתעשיית המכוניות. וישנן גם קרן קרל צייס, שהוקמה ב-1889 כדי לנהל את יצרנית האופטיקה המדויקת בעיר ינה (Jena), העונה לאותו השם; קרן מונטן-סאר השולטת בתעשיית הפלדה בחבל הסאר; קרן דיהל, שיחד עם קרנות אחרות מחזיקה במפעלי נשק גדולים; קרן קורבר, המפעילה תאגיד טכנולוגיה בינלאומי; ועוד רבות אחרות. מודל הקרנות משגשג גם בענף המסחר: אלדי דרום ואלדי צפון, כמו גם הקמעונאי של סחורה מוזלת לידל ורשת חנויות הנוחות dm, מצויות בבעלותן של קרנות.

תועלת אישית במקום תועלת קולקטיבית

חלק מהקרנות הללו נושאות את התג "לתועלת הציבור", וחלק ממיסדיהן אף היו מעוניינים לקדם את הטוב הכללי. אך רוב הארגונים לתועלת הציבור לא הוקמו עבור המטרה האלטרואיסטית של הזרמת רווחי החברה לאפיקי רווחה כלליים. לרובם היה חשוב יותר "היתרון הנלווה" המוקנה לרווחי חברות המועברים לקרנות לתועלת הציבור - פטור מרוב המיסים, כולל מס ירושה, שאמור היה לחול על הדור הבא ברגע שהיה לוקח את השליטה על החברה.

ייסודן של קרנות כאלה לתועלת הציבור מודרך על ידי חשבון פשוט. בתאגידים גדולים, תשואות שנתיות על 5 עד 10 אחוזים מהמניות בלבד, יהיו בהיקף של עשרות ומאות מיליונים. זה מספיק על מנת להבטיח חיי פאר לשושלת משפחתית, כל עוד אינה מתרחבת יתר על המידה. רוב הקרנות לתועלת הציבור שיש בבעלותן חברות, מוקמות באופן שלא יקנה להן זכויות הצבעה בחברה, או שזכויות אלה נשלטות על ידי המשפחה עצמה. העברת חלק גדול מהחברה לקרן לתועלת הציבור באופן הזה הורגת שלוש ציפורים במכה אחת. היא מבטיחה פטור ממיסים

לחלק מרווחי החברה; מבטיחה את שימור השליטה המשפחתית בחברה וכך את כפיית רצונה; ושלישית, מבטיחה העברה וירטואלית פטורה ממס של החברה ליורשים. אם נוסף על כך הקרן מאפשרת הקמת עסק המסייע לחברה להרוויח כסף, אזי נסגר מעגל הקסמים.

קרן ברטלסמן לדוגמה הביאה לידי שלמות את אומנות השימוש בכספי קרנות באופן שישתלם לחברה. כך, הקרן פיתחה מודלים להפרטה של מערכות עירוניות, שיישומה ימלא את ספר ההזמנות של חברת ארבוט, הקשורה לקרן. אך גם אם היו מוציאים את הכספים "רק" על מימון קמפיינים, מכוני מחקר וכלים אחרים להשפעה על דעת הקהל, הם היו משיגים את מטרותם. העובדה שהאינטרסים של האחוזה העשיר ביותר קובע בימינו אג'נדות פוליטיות ברוב הארצות היא כמובן גם תוצאה של השאלה מי במדינות האלו יכול לממן קמפיינים ומי לא.

יורשים בצד הזוכה

בעלים רבים מעבירים את מניותיהם לקרן מבלי לדאוג לסטטוס של ארגון לתועלת הציבור. זה אכן יכול להביא להם יתרונות במיסוי, כמו במקרה של ירושה. אולם במקרים כאלה, המטרה המרכזית בדרך כלל אינה פטור ממס, אלא מניעת ריקון, פירוק או מכירה של החברה על ידי יורשיה, מבלי למנוע מאותם יורשים את היתרונות הכלכליים של הפיאודליזם הכלכלי הזה. לכן קרנות אלה מציינות בחוקותיהן כי על רווחי החברה לזרום לדור היורשים. קרן סיפמן, המצויה בבעלות תאגיד הקמעונאות אלדי דרום, פרסמה במרשם הקרנות הבווארי את המשפט הבא: "מטרת הקרן היא שנכסיה ורווחיה ינוהלו בהתאם לרצון מייסדה כדי ליטול על עצמה תשלומים שוטפים או חד-פעמיים [...] אל המוטבים ה"מוטבים" הם היורשים של מייסד אלדי קרל אלברכט.

מכאן ברור כי הגידול במספר הקרנות אין משמעותו סופה של פילוסופיית הניהול הקפיטליסטית לפיה מטרת החברות היא להשיא את רווחיהן, ובוודאי שאין משמעותו סוף לרווחי הון ללא עבודה בצידם. לרוב, מטרת הקרנות הפוכה לגמרי: שמירה על ההכנסות ושליטה על החברה עבור הדורות הבאים בתנאי מס אופטימליים.

אבה מייסד את קרן צייס

כפי שצוין קודם, ישנן קרנות ספורות המיוסדות באופן שונה, ולו בגלל שמייסדיהן כיוונו למטרות אחרות. אחת מהן היא הקרן, אשר בקרב הקרנות הנתמכות בידי תאגידים היא הוותיקה ביותר - קרן קרל צייס. הפיזיקאי ארנסט אבה, מייסדה של הקרן ומנסח חוקת היסוד שלה, הצטרף ב-1866 למפעל האופטיקה המדויקת של קרל צייס בעיר ינה. ההישג הטכנולוגי של אבה היה בניית דור חדש של מיקרוסקופים בדרגת דיוק חדשה, שמשמעותו הייתה גידול מהיר לחברה. ב-1876 קידם קרל צייס את המהנדס המוכשר ביותר שלו לשותף בבעלות על החברה. כשנפטר המייסד 12 שנים מאוחר יותר, הפכו ארנסט אבה ויורשיו של צייס לאנשים עשירים.

בשנה שלאחר מכן ייסד אבה את קרן קרל צייס, אליה העביר את כל מניותיו ואת אלה של שאר בעלי המניות, אותן רכש מהם בפרמיה. עם תמיכתה של קרן צייס בתאגיד, כשבחוקתה קבועים

סדרי העדיפויות הניהוליים, כמו גם פרטים רבים באשר ליחסי עובד-מעביד, יצר אבה את אחת החברות המצליחות ובאותה העת בעלות אחריות חברתית, של זמנו.

רווחים בתור "מוצר ציבורי"

באורח מפתיע, רעיונותיו של אבה רלוונטיים לדיוננו על האלמנטים הבסיסיים עבור מודל התאגיד המודרני. לנוכח שטף חברות המניות שהוקמו בזמנו, חשב אבה על מה שכינה ה"דפרסונליזציה" הנוצרת מהגידול המהיר במיזמים, ועל המודל המשפטי שיתאים להתפתחות הזאת. הוא החשיב את הקואופרטיבים ואת חברות המניות לצורות מוגבלות למדי. "האחת [היינו, הקואופרטיב] תכפיף את העתיד לשליטה של אינטרסים זמניים, בני חלוף ובמידת-מה גם שונים, של יחידים שבמקרה חברים היום בחברה; בעוד האחרת [היינו, חברת המניות] תמצא עצמה תחת משטרו של הצבר הכסף". הוא התנגד אם כן לשתי הצורות.

אבה הבין שהצלחתה של פירמה אינה אלא הצבר עבודתם של רבים: עובדים קודמים ונוכחיים, כישורי הניהול של ההנהלה הבכירה, הידע הטכני והפרקטי של עובדים מיומנים, ההישגים של המחקר באוניברסיטאות, כמו גם עשורים רבים של צבירת ידע וניסיון פרקטי של החברה ככלל. הוא היה אפוא משוכנע שעל רווחים של חברות "יש להביט ולהתייחס מנקודת ראות לפיה רכוש הוא 'מוצר ציבורי' המבוסס על סטנדרטים מוסריים מדוקדקים". על התביעה הכספית של המייסד ומוביל המיזם להיות מוגבלת ל"משכורת הוגנת עבור פעילותו האישית".

בעיניו של אבה, כלל העובדים זכאים לחלק מרווחי החברה. נוסף על כך, על החברה לתמוך באותן דיסציפלינות במדעי הטבע שמפרי עבודתן נהנתה תעשיית האופטיקה. בשל תפיסות אלה החליט להפוך את המיזם לקרן, ובדרך זו להפוך את "הגורם הכלכלי השלישי, היינו הארגון ככזה", לבעלים של המיזם.

עם ייסודה של קרן קרל צייס, איבדו יורשיו של המייסד כל השפעה בחברה כמו גם כל תביעה להכנסה מרווחיה ללא עבודה בצידה. במקביל, הקרן לקחה על עצמה את הסיכונים הכלכליים, כשהיא מפקידה את הניהול בידי ארגון אוטונומי במקום בידיה של המדינה. עם זאת, החוקה אף קבעה כי לא רק אוניברסיטת ינה תזכה לגמול, אלא גם מוסדות חברתיים נוספים בעיר. כך מימנה קרן קרל צייס מבנים אוניברסיטאיים חדשים, מוזיאון להיסטוריה של הטבע, מכון לאנטומיה, מספר מרפאות ומרכז קהילתי הכולל ספרייה גדולה.

קרן עם חוקה מרתקת

החוקה שניסח ארנסט אבה עבור קרן קרל צייס כוללת כמה סעיפים גאוניים המעניינים עבורנו, שבהחלט תרמו להצלחת המיזם. סעיף 40, לדוגמה ציין כי מטרת המיזם לא הייתה מקסום רווחים אלא "גידול בהחזר הכלכלי הכולל, שביכולת המיזם להבטיח לכל חבריו, כולל הקרן כבעלים, בקנה אחד עם צפי להמשך קיומה בטווח הארוך". חוקת הקרן הכווינה את המיזם לצבירת רזרבות, מימון פנימי של השקעות והקפדה על חוב חיצוני מוגבל. בהשוואה לסך הרווחים, ההוצאות על מטרות לטובת הכלל היו מוגבלות למדי ונמוכות באופן ניכר לעומת הדיווידנדים שמחלקות חברות מניות רגילות לבעלי המניות שלהן. המודל הזה הוכיח את ערכו במצבים של משבר כלכלי,

בייחוד במהלך השפל העולמי הגדול, כשהיה בידי חברת קרל צייס לשרוד ללא פגע באופן יחסי וכמעט ללא הפחתת כוח העבודה, בהתבסס על הרזרבות שלה.

החוקה אסרה על רישום המצאות פנימיות כפטנט, אם היה בהן ערך מיוחד לחינוך ולמחקר. נפסלה השתתפותה של הקרן בחברות שאינן מתעשיית האופטיקה המדויקת. עוד מענייננו היא העובדה שהיא הגבילה את המשכורות של ההנהלה ללא יותר מפי עשרה מהמשכורת הממוצעת. כך יכלה ההנהלה להגדיל לעצמה את המשכורות רק בתנאי שהיא מעלה את רמת השכר של כל העובדים במיזם. נוסף לכך, היו מספר רגולציות העוסקות בהגבלת שעות העבודה, הטבות פנסיוניות וחופשות, שהיו מהפכניות בזמנן.

מיזם מוצלח

אבה לא חשב את עצמו לאיש שמאל - למעשה, הוא אפילו לא היה מתומכי הסוציאליזם דמוקרטיה. מטרתו הייתה בסך הכול להקים מיזם מצליח שרווחיו יחולקו באורח הוגן בהתבסס על ביצועים בפועל במקום על המודל הפיאודלי. המודל עבד טוב מאוד כבר בתקופתו. בעוד ב־1875 עבדו אצל קרל צייס 60 עובדים בלבד, ביום מותו של אבה ב־1905 עמד המספר על 1,400. בעשורים הבאים הלך המיזם וגדל בעקביות עד שהיה עליו להתפרק, כתוצאה מהמלחמה הקרה. אך לא היעדרו של בעלים חיצוני ולא הבדלי השכר המצומצמים יחסית היוו מכשול להצלחה - להפך.

פולקסוואגן החלה את תהליך בנייתה מחדש אחרי מלחמת העולם השנייה כמיזם נטול בעלים תחת פיקוח ציבורי עם השתתפות ומעורבות חזקה של העובדים בהחלטות. רק ב־1960 הפכה תעשיית הרכב לחברת מניות פרטית, לבד מזכות הווטו של מדינת סקסוניה תחתית מכוח מניות מיעוט שבידה. אין סיבה להניח שפולקסוואגן הייתה מייצרת מכוניות באיכות ירודה לולא השינוי הזה.

בחנו בפירוט את התפקיד הגובר של קרנות בכלכלה של ימינו, ובמיוחד את מורשתו של ארנסט אבה, משום שמשתיהן עולה שיש אפשרויות נוספות להבניית רכוש כלכלי וניסוח חוקה של מיזמים, נוסף על הבחירה חסרת המוצא בין כלכלה פרטית וכלכלה מדינתית. המפתח לכלכלה חדשנית, פרודוקטיבית וצודקת יותר אינו מצוי בטרנספורמציה של מיזמים מסחריים למיזמים בבעלות המדינה, ממש כפי שהבעלים היזם הפרטי איננו השחקן הראשי בכלכלה הקפיטליסטית של ימינו.

ניטרול הון

אחרי מלחמת העולם השנייה, מספר כלכלנים ממערב גרמניה, כמו אלפרד ובר, דנו בשאלה האם יכולה קרן צייס לשמש מודל כלכלי עבור סידור מודרני ודמוקרטי של בעלות כלכלית. הדיון הזה, אותו שכללו מאוחר יותר הרפורמטור הצ'כי אוטה שיק (Sik) ואפילו חלקים מהמפלגה הדמוקרטית החופשית (ליברלית) של גרמניה, התנהלה בחלקה תחת הכותרת "ניטרול ההון". עבור אוטה שיק, משמעותו של ניטרול ההון הייתה "להפוך הון מוניטרי ופרודוקטיבי לנכס שלא ניתן לחלקו", השייך כולו למיזם, ולא ניתן לקנייה, מכירה, הורשה או חרבה שרירותית, בידי אף אחד. כך לא יהיה ההון הזה אובייקט של בעלות במובן המסורתי - ובמקום, זכויות הבעלות

ינוטרלו.

טענה זו מבוססת על תפיסת העומק שכבר הוצגה קודם לכן על ידי ארנסט אבה, לפיה מיזם שונה ביסודו ממכונת או בית למגורים. מיזמים אינם דברים, אלא ארגונים הצומחים הודות לעבודה והידע של אנשים רבים, וקיומם קובע את עתידם של אותם אנשים ושל אזורים שלמים. עבור פריטי שימוש רגילים, בנוסף להיותם זכות של היחיד, הגיוני להותיר להחלטתו של בעליהם האם למוכרם, להורישם, למסורם, או להורסם. באשר למיזמים גדולים יותר, קשה יותר להגן על זכויות יחיד כאלה. הסיטואציה הופכת לאבסורדית

לגמרי כשנתבעות זכויות רכוש עבור מיזמים הנהנים ממימון ציבורי בדרך זו או אחרת.

צמיחה פנימית של מיזם

מיזמים, יחד עם נכסיהם, צומחים בעיקר הודות לרווחים המושקעים בהם בחזרה והודות לכושר הקנייה שלהם, המושג דרך הלוואות. הזרקות הון חיצוניות יכולות להתרחש בזמנים של צמיחה גבוהה או במצבי משבר. לעומת זאת, ככלל, חלק מינימלי ביותר מההון הכולל של חברות גדולות מגיע מהשקעות הון חיצוניות. השאר נוצר בתוך החברה מהעבודה שהתבצעה - ולעיתים הודות לסובסידיות מדינתיות שונות.

הדרישה ל"ניטרול ההון" מתייחסת לאותו הון חדש שנוצר, שעל פי החוק הקיים מועבר באופן אוטומטי למשקיע החיצוני. במקום זאת, משמעות "ניטרול ההון" תהיה שאותו הון חדש שנוצר ייהפך לרכוש המובהק של המיזם, בעוד משקיעים ומלווים חיצוניים יזכו לריבית הנובעת מהונם, כך שכלל שהסיכון יגדל כך תגדל הריבית בהתאמה. סידור כזה מהווה מקבילה הגיונית לעירבון המוגבל.

לקוח מספרה של Sarah Wagenknecht
Prosperity Without Greed שיצא לאור
באנגלית ב־2016 בהוצאת Campus. תרגום:
יותם גבעולי בסיוע ד"ר יובל רובוביץ'. פורסם
בפגיגות ב-22.10.20

חופש יזמי ללא ניאופיאודליזם

ההון בימינו הוא נכס שמקנה שליטה ועוצמה למיעוט קטן. מערכת כלכלית צודקת ויעילה צריכה לקדם דמוקרטיזציה של ההון שתבטיח את האינטרסים של העובדים וכלל הציבור

להצעות המתוארות לעיל נחזור בהמשך, כשנעסוק במודל למערכת כלכלית מודרנית. אולם לפני כן נחזור לשאלת היסוד: אילו דברים נדרש לספק סדר כלכלי פרודוקטיבי, חדשני, שבמקביל הוא גם צודק? ניתן לסכם את התשובה במשפט אחד: עליו להבטיח את חופש היזמות תוך מניעת ההשלכות הניאופיאודליות של הבעלות הכלכלית של ימינו - הכנסות ללא עבודה והיתר לרשת שליטה על מיזמים. במונחים קונקרטיים, המשמעות היא שיזמים מוכשרים, שיש להם רעיונות מעשיים, יזכו להזדמנות במנותק מזהותם - היינו, תתרחש דמוקרטיזציה בגישה להון. ביום בו הון יחדל להיות נכס מונופוליסטי של חלק קטן מהחברה, ייעלמו איתו גם רווחי ההון. נוסף על כך, מערכת כלכלית מודרנית זקוקה לחסמים שימנעו מזכויות רכוש כלכליות להפוך למכשירי עוצמה, המחבלים בדמוקרטיה וכופים על החברה ככלל אינטרסים של קבוצה פריווילגית.

בהתבסס על הקריטריונים האלה, אציע להלן ארבע צורות משפטיות למיזמים, המיועדות להחליף את חברת המניות: חברה בערבות עצמית; חברה בבעלות עובדים; חברה ציבורית; וחברה לטובת הכלל. הן שונות זו מזו, מאחר וסקטורים שונים של הכלכלה מציגים דרישות שונות באשר לגודל החברה ומידת המעורבות הציבורית.

חברה בערבות עצמית: התעשרות תחת סיכון מלא

חברות בערבות עצמית מוכרות לכולנו. מדובר במיזם אותה פותחת בעלת העסק עצמה, בדרך כלל באמצעות כספה האישי, והיא אחראית באופן מלא לכל ההתחייבויות שיווצרו על ידו. ככלל, פתיחת בית קפה, פירמה בתחום המסעדות או עסק בענף השירותים המקומיים, לא דורשת שום הון סיכון מבחוץ או סובסידיות ציבוריות. לרוב יספיקו חסכונות אישיים בצירוף הלוואות מהבנק, במיוחד אם מדובר במספר אנשים. עבור הבעלים, הבחירה לפתוח את המיזם בנתיב הזה משמעותה נטילת כל הסיכון על עצמם. במידה והיוזמה תיכשל, סביר להניח שהם יפסידו את כל מה שיש להם. במקרה של הצלחה, תעניק להם נטילת הסיכון שלקחו על עצמם הזדמנות

להתעשר. עם זאת, ככל יזם חופשי, הוא לא יזכה במימון ציבורי, הטבות אשראי, מענקים, או סובסידיות מכל סוג שהן, כל עוד נותר המיזם רכושה הפרטי של חברה בערבות עצמית.

אם בשלב מסוים הבעלים יהיה מעוניין להיעזר במימון ציבורי, יהיה עליו להפוך את המיזם לחברה בבעלות עובדים. במיזם תקין, יכול צעד כזה להתבצע בכל זמן, גם בשל סיבות אחרות, כמו למשל במקרה שהמייסד אינו מעוניין יותר ליטול את הסיכון של ערבות עצמית הכרוך בפיתוח המיזם, או במקרה שנדרשת תוספת הון כתוצאה מהתרחבות מהירה של החברה. ישנה כמובן דוגמה נוספת, והיא המשחקת תפקיד מפתח בייסודן של קרנות - למנוע מיורשים לפרק את החברה, או להבטיח שלא יועמס עליה מס ירושה גבוה. במסגרת הטרנספורמציה מחברה בערבות עצמית לחברה בבעלות-עובדים, הבעלים המקוריים מקבל חזרה בהדרגה את ההון הראשוני שהשקיע (אך לא את גידולו במסגרת החברה) בתוספת ריבית.

חברה בבעלות עובדים: לא ניתנת למכירה או לחליבה

חברה בבעלות עובדים אינה חברה בה לעובדים יש מניות פרטיות. לחברה בבעלות עובדים אין שום בעלים חיצוניים - בדיוק כמו קרן, היא אינה בבעלותו של אף אחד. לפיכך, מיזם שצורתו המשפטית היא חברה בבעלות עובדים אינו שייך אלא לעצמו, ובמובן זה הוא מצוי בבעלות כוח העבודה שלו בכללו. אולם לא מדובר על רכוש פרטי במובן המקובל של זכויות קניין, הניתן לממכר או להורשה.

במיזם ללא בעלים חיצוניים כלשהם, רק שלושה דברים ישתנו באופן מיידי. הראשון, אין אדם רשאי למכור את המיזם או חלקים ממנו, ועל כן אין גם מי שיקנה אותו. עקב כך הוא מפסיק להיות סחורה ויעד להשתלטות, שמשקיעים פיננסיים או מתחרים יכולים לשים עליו את ידיהם ולעשות בו שפטים. השני, אין בנמצא אדם הרשאי לתבוע רווחים מכוחה של בעלות. מצב זה מחסל את הלחץ לתשלום דיווידנדים, ומאפשר להפנות את הכסף לשימוש העדיף של השקעות בהתאם לאסטרטגיית צמיחה ארוכת טווח. הבדל שלישי הוא שבמיזם ללא בעלות חיצונית יש למצוא פתרון חדש לקביעת זהותו של מי שייכון את המיזם, יחליט על מטרותיו וישלוט בו. זאת כיוון שזה בדיוק מה שעושים בימינו בעליהם של העסקים, או נציגיהם במועצת המנהלים.

שליטה כזכות הבעלות היחידה

כפי שאנחנו למדים מחברות מצליחות המצויות בבעלותן של קרנות, עמידה על המשמר בפני נציגים ומנהלים רשלנים או פשוט גרועים, אינה מחייבת בעלות חיצונית. לחילופין, נדרשים גופי בקרה המאוישים על ידי אנשים שגורלם קשור באופן הדוק לגורלה של החברה, והאינטרסים שלהם עולים בקנה אחד עם התפתחות מוצלחת, חיובית ויציבה של המיזם.

בימינו, לרוב אין זה המקרה בקרב בעלי המיזמים. קרנות מימון, חברות פרטיות ומשקיעים מוסדיים אחרים המדלגים בהתמדה מחברה אחת לאחרת, מעוניינים מעל הכול ברווחים קצרי טווח. במקרה האידיאלי, יורשים משפחתיים כן מעוניינים בהצלחה ארוכת הטווח של החברה, אך לעיתים קרובות הם לוחצים לחלוקת דיווידנדים מוגדלים, רוצים לדלל את הבעלות, וכך

משפיעים על קיומה של החברה לרעה, או יוצרים חוסר ודאות כתוצאה ממאבקים משפחתיים התופסים את תשומת הלב.

אם, לעומת זאת, חלקים מגוונים מצוות העובדים - מעובדים פשוטים דרך המיומנים ועד השכירים הבכירים - ישלחו נציגים נבחרים לגוף המבקר, יובטח שהאינטרסים של כולם יילקחו בחשבון. מיזמים קטנים של עד 50 עובדים יוכלו להתנהל גם בלי נציגות נבחרת. העובדים במקומות האלה מהווים למעשה אסיפה כללית, שבכוחה להתוות את מטרות החברה ולבחור לעצמה הנהלה.

חברות גדולות יותר בהחלט זקוקות למה שכבר יש להן היום: חלוקת סמכויות ברורה והיררכיות המבוססות על כישורים. על ההנהלה האופרטיבית להיות, כמו כל פעילות מקצועית אחרת, בידי יחידים הניחנים בכישורים והידע הנדרשים. היבט זה אינו קשור לשאלת הבעלות על החברה. אין ויכוח על כך שעובדים אינם מסוגלים לנהל את המיזם שלהם באמצעות החלטות רוב באסיפות כלליות יומיות.

מבין זכויות הבעלות הקלאסיות, מיזם בבעלות עובדים ישמור אחת בלבד - הזכות לשלוט במיזם ובהנהלה. בעוד כיום נמצאת סמכות זו בידי בעלים חיצוניים, במיזם בבעלות עובדים שליטה זו תהיה בידי העובדים.

רצון בהצלחה ארוכת טווח

מאחר וכל העובדים ירוויחו יותר במידה והעסק יצליח, ויפסידו אם המכירות יצנחו, ומאחר ולכולם יש אינטרס בביטחון תעסוקתי לטווח הארוך, ההנחיות להנהלה ייראו בערך כך: מכירות רבות, רווחים סולידיים (אך לא במחיר משכורות עלובות ומשרות רופפות), אחוז גבוה של השקעות, והעדפת צמיחה ארוכת טווח של המיזם על פני רדיפה אחר רווחים גבוהים בטווח הקצר.

סביר להניח כי מנהל המסוגל להכפיל את השווי הנקי של החברה תוך חיתוך כוח העבודה בחצי לא יזכה לתרועעות של גיבור באסיפה הכללית. לעומת זאת, מנכ"ל שיפצה על הכנסת טכנולוגיות החוסכות עבודה אנושית באמצעות הפחתת שעות עבודה או מתן הכשרות מקצועיות לעובדים ורקמת אסטרטגיות צמיחה חדשות, קרוב לוודאי שיגדיל את סיכוייו לחדש את חוזהו.

אין להסיק מכך כי חברה בבעלות עובדים המצויה בהפסד במשך תקופת זמן ארוכה תוכל להימנע מפיטורין. אולם, בתנאים האלה חיתוך במשרות יהיה האמצעי האחרון שיינקט, בניגוד לנוהג המקובל בימינו, לפיו זהו האמצעי הראשון והמועדף להצלת מיזמים. ובעוד היום נחתכות משרות ולו כדי להקפיץ מעלה רווחי הון, בעתיד צעד כזה לא יבוא בחשבון. כך גם באשר להחלפת העסקה ישירה עם תשלום הוגן בהעסקת עובדים זמניים ובחוזים אישיים, עם או ללא רילוקיישן של עובדים במטרה לחסוך בעלויות שכר.

עובדים עם מוטיבציה

ישנם טיעונים חזקים לכך שצורת מיזם זו תחדיר מוטיבציה גבוהה יותר בעובדים לבצע את עבודתם באופן מיטבי, מאשר השיטה הנוכחית. ריצ'רד ווילקינסון, חוקר של אישוויון, מצא

במחקרים חדשים כי "כשחברה הופכת לקהילה כתוצאה מהשתתפות גוברת, גם הפרודוקטיביות גדלה". בחברה בבעלות עובדים, לא רק שהעובדים נוטלים חלק בקבלת ההחלטות, אלא הם אף עובדים למען עצמם, במקום לממן את מכונית הפורשה של היוזר.

ניתן ללמוד ממספר דוגמאות, שחברות בבעלות עובדים מסוגלות לתפקד גם בתנאים משפטיים בלתי נוחים למודל שלהם. ברוב המקרים מדובר בתנאי פתיחה גרועים למדי. בדרך כלל נוטלים עובדים את המושכות בחברה בעקבות פשיטת רגל אליה הוביל הבעלים הקודמים, בניסיון להציל את מה שאפשר. בשנות השמונים למשל, התרחשו בגרמניה ארבעים מקרים כאלה, ו-15 מהם הצליחו לשמור על משרות בטווח הארוך.

ככלל, ישנם כ-7,000 מיזמים בגרמניה בבעלות חלקית או מלאה של עובדים, ביניהם 1,800 קואופרטיבים. הבעיה עם חוקי הקניין היא שהבעלות אינה כרוכה בחוק עם השתתפות אקטיבית במיזם, אלא מייצגת בעלות פרטית. לפיכך, עובדים העוזבים את המיזם יכולים לקחת עימם מניות, או להורישם לאחרים. הדבר נכון גם ביחס לעובדים המקבלים מניות בחברה בע"מ. נוסף לכך, בכל צורות הקניין האלה מותר לחלק רווחים כדיווידנדים, וכתוצאה מכך מופעל לחץ לעשות בדיוק את זה. לא לזה מכוון המודל שלנו. דוגמאות שכאלה מדגימות באופן ברור שהנהלה מצליחה אפשרית גם במיזמים בבעלותם של עובדים, אפילו בתנאים משפטיים וכלכליים עוינים.

קֶרן סיכון ציבורית

לאלה הלוקחים יוזמה, בעצמם או עם שותפים נוספים, ומקימים חברה בבעלות עובדים, תהיה אפשרות לקבל את ההון התחלתי לו הם זקוקים מקרן סיכון ציבורית. קרן כזאת יכולה לעמוד על כאחוז אחד מהתל"ג, במימון מס הכנסה שיושת על כל העסקים. לחילופין, חברה בבעלות עובדים יכולה לקום תוך הסתייעות - חלקית או מלאה - במימון פרטי, שיוחזר בתוספת ריבית לכשיוקם המיזם ויפעל. זכות זו לא תהיה תלויה בהחלטות של אסיפת בעלי המניות, בדומה לזכותם של בנקים לתשואות עם ריביות על הלוואותיהם.

ככל שמיזם גדל, כך גדלה השפעתו לא רק על עובדיו, אלא על החברה כולה. לכן, מעבר לגודל מסוים על המועצה להכיל, נוסף על נציגי העובדים, גם נציגים של הרשות המקומית, ובהמשך הדרך גם נציגים שימונו על ידי רמות שונות של הממשל, שייקחו חלק פעיל ויצביעו באסיפות עובדים. במיוחד אם מיזם נהנה באופן משמעותי ממימון ציבורי, הדבר עולה בקנה אחד עם הקניית השפעה גדולה יותר לאינטרסים ציבוריים.

חברה במעורבות הציבור: השתתפות הכלל

חברה בבעלות עובדים אינה מודל מתאים עבור מיזמי ענק הפועלים בשווקים אוליגופוליסטיים שעוצמתם הכלכלית כמעט נובעת מהגדרתם. עבור מיזמים כאלה אני מציעה את הצורה המשפטית של חברה במעורבות הציבור. בדומה למיזמים בבעלות עובדים, גם חברות אלה נעדרות בעלות חיצונית. דמיון נוסף הוא הקונסטרוקציה לפיה החברה מוחזקת על ידי עצמה, ולא על ידי המדינה. ההבדל בין חברה במעורבות הציבור לחברה בבעלות עובדים טמון בהרכב של גוף השליטה. בראשונה, יאיישו העובדים רק מחצית מהמקומות במועצת המנהלים, והמחצית האחרת תאויש

בנציגים של הציבור הכללי, שימונו על ידי הרשויות המקומיות והאזוריות בהן פועלת ומתנהלת החברה.

ברור למדי כי קביעת גבולות מדויקים המגדירים את הרגע בו היקף האינטרסים של חברה הופכים אותה לעניין ציבורי, תמיד יהיה כרוך בקשיים ובמידה מסוימת של שרירותיות. עם זאת, אף אחד לא יכחיש שיש הבדל בין יצרן חלונות לבין תאגיד פולקסוואגן, או בין בית קפה עירוני לבין הרשת הגלובלית סטארבוקס. מיזם המעסיק 2,000 עובדים הוא שחקן גדול בקהילה. אך עליו להיות גדול בהרבה כדי לשחק תפקיד מפתח במדינה כולה.

חברות בבעלות עובדים עם מעל 1,000 עובדים יידרשו לכלול נציגות מוניציפלית באסיפת החברים, בעוד חברות גדולות יותר, או כאלה הנהנות ממימון ציבורי, יידרשו לנציגות מוניציפלית גדולה יותר באופן פרופורציונלי. מיזמים המונים מעל 20,000 עובדים לא יוכלו ללבוש את הצורה המשפטית של חברה בבעלות עובדים או חברה בערבות עצמית (כמה מהסוג האחרון עדיין קיימות). יהיה זה תחומן של חברות במעורבות הציבור. אופיין הציבורי לא ימנע מהן להיות מיזמים מסחריים למהדרין בניהול מקצועי ובאוריינטציה רווחית. בניגוד לחברות בבעלות עובדים, יעדיהן ואסטרטגיית ההשקעות שלהן ידרשו גושפנקא של נציגי הציבור, המייצגים את האינטרסים שלו. זוהי אחת הדרכים למתן ביטוי למשקל של מיזמים כאלה ביחס לציבור, שאף יהיה שותף בבעלות, וככזה ישלח נציגות גם למועצת המנהלים.

בימינו, ישנם מספר מיזמים הכוללים נציגות ציבורית במועצותיהם, כביטוי לשותפות הציבור בבעלות. הדוגמה המפורסמת ביותר היא זאת של התאגיד פולקסוואגן, בו מחזיקה מדינת סקסוניה-תחתית בזכות ווטו כמיעוט. יהיה קשה לטעון שההשפעה הציבורית הזאת היוותה אי פעם מכשול לניהול מוצלח. מצד שני, ודאי שאין היא ערובה לניהול ראוי, כפי שמלמד סקנדל פליטת המזהמים הנוכחי.

Sahra Wagenknecht - Rede beim Bundesparteitag DIE LINKE / DIE LINKE
תחת רישיון CC BY 2.0

חברה לטובת הכלל: שירותים חברתיים

הצורה המשפטית הרביעית המוצעת כאן עבור מיזם היא חברה לטובת הכלל. צורה זו מתאימה לסקטורים שאינם מתאימים לפעילות מסחרית - כמו אלה הקשורים לרשתות תשתית או שרשתות תשתית משפיעות עליהם (או שניהם) - ושיש להם נטייה למונופוליציה, או שהסחורות והשירותים שלהם נוגעים לצרכים האנושיים הבסיסיים ביותר, כך שהגישה אליהם צריכה להיות שווה לכול ולא להתבסס על כושר קנייה.

חברות לטובת הכלל מוקמות במימון ציבורי, והן אינן מכוונות ליצירת רווחים, בדומה לסוכנויות חברתיות לא־מדינתיות או יוזמות מוניציפליות. עליהן למלא את המנדט עליו הן מופקדות, על בסיס החזר עלויות. גם חברות לטובת־הכלל אינן רכוש המדינה, אלא בבעלות עצמן. הן פועלות בהתאם להנחיות מפורטות ותחת שליטה ציבורית, אולם אף אחד אינו מורשה להתערב בעבודתן בשירותיות. מאחר והמדינה אינה מחזיקה אותן, אין היא יכולה למכרן, כלומר, לא ניתן להפריטן.

במשך שנים רבות היינו עדים לתוצאות השליליות המתקבלות כתוצאה מהעברת אספקת מים או בתי חולים ליזמים מסחריים המעוניינים מעל הכול בהפקת רווחים. במקומות בהם השווקים אינם פועלים כשורה וכשאין אפשרות אמיתית לתחרות, שולטים חוקים אחרים. בדומה לדיון שערכנו בפרק על בנקים לטובת־הכלל, מפאת עמדת המפתח הכלכלית שלו, הסקטור הבנקאי הוא דוגמה טובה לסקטור שצריך להתבסס על מוסדות שצורתם המשפטית היא חברה לטובת הכלל.

אינטרנט מהיר לכולם

אותו היגיון צריך להדריך גם את היחס לשירותי התקשורת ובייחוד אל התשתיות של כלכלת הדיגיטל. בגרמניה ובמדינות נוספות הואטו הרחבתן של רשתות מהירות כיוון שאזורים המאוכלסים בצמצום אינם אטרקטיביים דיים עבור ספקים המעוניינים להרוויח. במקומות רבים גם החיבורים האלחוטיים איטיים מדי, וסובלים מעומס יתר. לאמיתו של דבר, הסקטור הזה מהווה דוגמה מושלמת לתיאוריה של הכלכלן הארולד הוטלינג (Hotelling). החלופה הזולה ביותר לאספקת אינטרנט, טלפון וטלוויזיה היא תשתית תקשורת ציבורית בבעלותה של חברה לטובת הכלל וללא כוונת רווח. בתנאים אלה לא תוגבל הגישה לאינטרנט, אלא תהיה זמינה לכולם ובכל זמן. משקי בית יחיבו בתשלום חודשי, שיהיה נמוך משמעותית מהסכום שמוציא כיום משק בית ממוצע על תקשורת, אך למרות זאת יבטיח לו תחזוקה ועדכון שוטפים של התשתיות.

העולם הדיגיטלי זקוק גם לספקים המכוונים לטובת הכלל. ראינו לעיל כי ישנן שתי דרכים להרוויח כסף באמצעות מידע דיגיטלי: הפחתה מלאכותית של היצע ומכירה של מידע (לא גרסה מוצלחת כל כך עד כה), או צבירת מידע פרטי של לקוחות ומשתמשים, אותו ניתן לנצל לאחר מכן ליצירת רווחים. קשה לראות בצמצום מלאכותי של דבר הניתן להכפלה ללא עלות משום פתרון טוב במיוחד - אפילו אם בתחומים מסוימים, כמו הבטחת עיתונות איכותית באינטרנט, ייתכן ואין דרך טובה יותר. מנגד, אם חיינו ימשיכו להיות מאוחסנים בשיטתיות מקיפה ומדוקדקת בשרתי מידע מונופוליסטיים, נפסיד אף למעלה מכך - את החופש והפרטיות שלנו.

אין לאן לברוח...

"ביום בו מערכות מעקב ישתלטו על המגורים, הרכבים והמכשירים האלקטרוניים שלנו, לא יישאר לאן לברוח", כותבת איבון הופסטטר (Hofstetter), מומחית בטכנולוגיית מידע. ניתן למנוע מעקב מופרז שכזה אך ורק באמצעות רגולציות חמורות המבטיחות מחיקה אוטומטית ומיידית של כל המידע. זוהי השעה לחקיקת חוקים אודות מה ולכמה זמן יורשו השרתים של מפלצות המידע לאכסן מידע אודותינו. אחד הרעיונות מדבר על התחייבות למחיקה אוטומטית

ומוחלטת של העקבות הדיגיטליים שלנו בטווח של כמה ימים - למעט מה שהצהרנו במפורש כי ברצוננו לאכסן. ואולם, מדובר בצעד שישמיד את בסיסו של המודל המסחרי-עסקי בענפים רבים של כלכלת הדיגיטל. לכן יהיה עליו לפנות את הבמה לספקים במימון ציבורי וללא כוונת רווח. החלופה המסחרית לשימוש במידע שלנו משמעותה שניאלץ לשלם על כל הקלקה במנוע חיפוש או פתיחת חשבון ברשת חברתית.

לא מדובר על תשלומים בלבד, אלא גם על מניעת תלות וריכוז של עוצמה. הרשתות הדיגיטליות מהוות את התשתית החשובה ביותר לתעשייה העתידית. עם כל התקדמות נוספת בדיגיטליזציה של שרשרת הערך העודף, תהפוך שאלת השליטה על הרשתות האלה לאקוטית יותר ויותר. במידה ותיוותר השליטה בידי מונופולים פרטיים, לא מן הנמנע שהם ינצלו את עמדת הכוח שלהם להרס כלכלת השוק. לאמיתו של דבר, לא קיימת חלופה הגיונית לספקים בשירות הכלל הכפופים לרגולציה מחמירה. מדוע, למשל, שמסחר אינטרנטי לא יתבצע בפורטל ציבורי המפעיל תוכנה מתוחכמת, המחברת בין קונים ומוכרים מבלי לנצל את המידע שלנו לגריפת רווחים? ככל שהמכוניות, הבתים וחיינו בכלל, עוברים דיגיטליזציה, כך נהיה דחוף יותר לשנות את היחס לטכנולוגיה הדיגיטלית, לכזה המכוון לטובת-הכלל.

הקטנה לממד הזעיר ביותר

המערכת הכלכלית המוצעת כאן מורכבת מארבעה סוגי מיזמים, התלויים במבנה השוק וברלוונטיות הציבורית של הסקטורים השונים: חברות בערבות עצמית, חברות בבעלות עובדים, חברות ציבוריות וחברות לטובת הכלל. באופן יחסי, שינוי תאגידים קיימים לישויות המשפטיות החדשות האלה אמור להיות די פשוט. ההון החיצוני שהושקע בחברה יחושב עם ריבית. תשלומים מהעבר ייגרעו מהחשבונות. אם יעלה מהחישוב כי משקיעה כלשהי הכניסה לחברה יותר ממה שמשכה, ישולם לה ההפרש מהרווחים. שאר ההון יישאר בידי החברה. בפרקטיקה, סביר שלא יהיו מקרים רבים של רווחים עתידיים שיוחזרו, מאחר ובדרך כלל - בייחוד בחברות הוותיקות יותר - המשיכות שנעשו עולות בהרבה על ההון הראשוני שהושקע.

כל המיזמים, למעט החברות לטובת הכלל, יהיו עסקים מסחריים, החותרים להרוויח. מערכת כלכלית מודרנית זקוקה לחוקת שוק הממזערת מיזמים לממדים הקטנים ביותר שהטכנולוגיה מאפשרת. אין ויכוח כי בסקטורים רבים של הכלכלה ישרדו רק מיזמים גדולים. אולם אין צורך בענקיות ייצור ומסחר גלובליות עם מבני בעלות מסועפים, המספקות רווחים לבעלי המניות שלהן, בעיקר בגלל שהן מחסלות את התחרות, שולטות בספקים ומפחיתות את המבחר ללקוחות.

דרושים שווקים פתוחים ותחרותיים, שיספקו למיזמים תמריצים לאמץ טכנולוגיות חדשניות, פרודוקטיביות ומשתלמות לצרכן. על שחקנים שרוצים להוביל על המתחרים שלהם להשיג זאת באמצעות עליונות טכנולוגית, יתרון איכותי או פשוט גילוי של נישת שוק חדשה.

במקביל, חקיקה מחמירה להגנת הצרכן והסביבה (בניגוד להגנה המדוללת מאד של ימינו) צריכה לאסור על שימוש בטכנולוגיות המפחיתות עלויות על חשבון הציבור.

פירוק הריכוזיות

את הטרנספורמציה של תאגידים לחברות בבעלות עובדים וחברות ציבוריות יש לחבר ישירות לתהליך של פירוק ריכוזיות, וכך יינתן המענה המושלם להצעה של ולטר אויקן (Eucken), מנהיג אסכולת פרייבורג בכלכלה, אותה פיתח לפני סוף מלחמת העולם השנייה: "יש לפרק או לפזר קונגלומרטים, קרנות נאמנות ומיזמים מונופוליסטיים, אלא אם ישנם תנאים טכנולוגיים או כלכליים שלא מאפשרים זאת." הטיוטה הראשונה של חוק קרטלים חדש, אותה הצעת יוסטן (Jostén) מפורסמת שנוסחה תחת לודוויג ארהרד בין 1946 ל-1949, קראה במפורש לנקיטת צעדים לפירוק הריכוזיות. יש לפרק "חברות בעלות עוצמה כלכלית" למיזמים המחזיקים את עצמם. כפי שניתן היה לצפות, לוביסטים כלכליים התנגדו בתוקף לרעיון הזה - ובהצלחה מרובה. בהצעה הממשלתית שפורסמה ב-1952 נעלם התוכן הקורא לפירוק הריכוזיות. כוחות האופוזיציה הכלכליים הכריעו את לודוויג ארהרד, למורת רוחם של החברים האורדו-ליברליים הקודמים שלו, ותומכיהם. אך הבעיה נותרה רלוונטית עד היום, אף ביתר שאת מאשר בשנות החמישים. המיזמים הגדולים ביותר של התקופה היא הם קטנים בהשוואה לענקים הגלובליים של ימינו.

הקטנת גודלן של חברות וחיסול מבני בעלות חופפים ומשולבים אף תקל על איסוף המיסים מהן. מיסי החברות צריכים להיות גדולים דיים על מנת לממן את החברות לטובת הכלל. יחידים המטפלים באנשים בבתי החולים ובמוסדות הסעד למשל, ישתכרו כתוצאה מכך סכום שאינו נופל מזה שמשתכרים מהנדסים.

מיזמים מוקטנים מהסוג הזה ישרדו בקלות את התחרות עם הענקיות הגלובליות איתן יאלצו להתחרות, עד שמדינות נוספות יבצעו שינויים דומים. בייחוד מאחר ויהיו משוחררים מלחץ של בעלי מניות הדורשים לשאוב הון, בציפייה לתשואות בגובה 16% לכל הפחות, וכך יהיה בידם לייצר מוצרים טובים ועמידים יותר מכוח השקעות באיכות ובחדשנות.

חברת הפלדה סארשטאהל (Saarstahl), הקטנה יחסית בסקטור שלה, מוחזקת על ידי קרן. בעיקר מסיבה זו היו בידה כספים פנויים להשקעות, ונכון להיום היא שורדת תחרות עם תאגידי פלדה גדולים ללא בעיה. המערכת המוניטרית שהוצגה בפרק קודם תעניק יתרון נוסף בדמות אפשרויות מימון משופרות.

רכוש כתגמול על עבודה בלבד

המודל המוצע כאן למערכת כלכלית מודרנית יסלול את הדרך לכלכלה בה רכוש יוכל לבוא לעולם רק כתגמול על עבודה, ואילו מבני הכנסה פיאוודליים ללא עבודה בצידם יהפכו לנחלת העבר. חיינו הכלכליים יהפכו חדשניים וגמישים יותר, ובו בזמן גם צודקים יותר מבחינה חברתית. אף אדם לא יזכה בעמדה באמצעותה יוכל להתעשר מעבודת אחרים ועל חשבונם. כלכלת שוק טבעית ותחרות חופשית, במקומות בהן הן יכולות לפעול וכדאיות מבחינה מוסרית - יבואו לידי ביטוי בצורה טובה יותר מאשר כיום. יהיה ביכולתנו לנהל שוב את הפוליטיקה שלנו ללא התערבותם הבלתי נשלטת של תאגידי ענק.

אין זה נכון שלקפיטליזם אין חלופה. להפך, אם ברצוננו לחיות בחברה חופשית, דמוקרטית, חדשנית, משגשגת וצודקת, עלינו להתגבר על האופי הפיאודלי של הכלכלה הקפיטליסטית. מערכת רכוש כלכלית חדשה, המגבילה תאוות בצע ומבטלת אפשרות להתעשרות חסרת גבולות על חשבונם של אחרים, תאפשר לנו בסופו של יום חיים משגשגים יותר.

רק על בסיס סדר כלכלי חדש, נצליח להפוך את הטכנולוגיות הדיגיטליות שלנו לשימושיות עבור שיפור חיי כולנו, ונצליח להתקרב למטרה של ייצור העושר שלנו בהרמוניה עם סביבתנו הטבעית.

לקוח מספרה של Sarah Wagenknecht
Prosperity Without Greed שיצא לאור
באנגלית ב־2016 בהוצאת Campus. תרגום:
יותם גבעולי בסיוע ד"ר יובל רובוביץ'. פורסם
בפיגומים ב-22.10.20

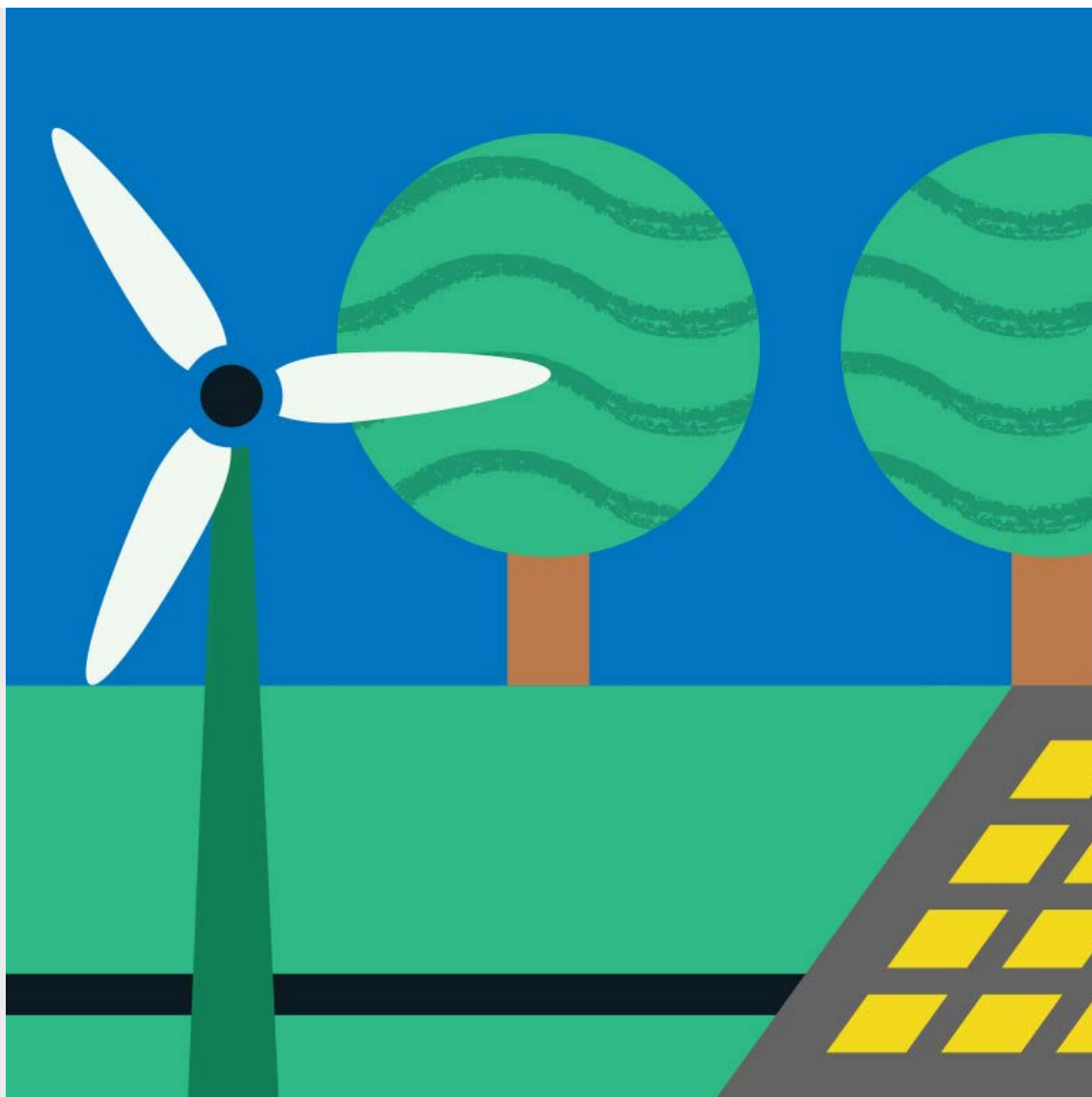
גרין ניו דיל < הרעיונות שמשנים את העולם

הדרך לפתרון משבר האקלים עוברת ביצירת חברה
שוויונית וצודקת יותר

בנובמבר 2021 היו עיני העולם כולו נשואות לגלזגו, שם התכנסו מנהיגים של יותר מ-200 מדינות כדי לדון במה שנחשב לאתגר הגדול ביותר העומד לפתחה של האנושות - משבר האקלים. על פי דו"ח הפאנל הבין-ממשלתי לשינויי אקלים (IPCC), כבר בשני העשורים הקרובים צפויה הטמפרטורה העולמית לעלות ביותר מ-1.5 מעלות ביחס לעידן הטרומ-תעשייתי. ההתחממות, שנגרמת כתוצאה משריפת דלקי מאובנים (נפט, פחם וגז), מחוללת כבר היום אירועי מזג אוויר קיצוניים וקטלניים, שצפויים רק להחמיר בשנים הקרובות. נוסף לכך, היא צפויה לפגוע בבריאות ובפרנסה של מיליארדי בני אדם, להצית מלחמות על משאבים ולהפוך אזורים עצומים על פני כדור הארץ לבלתי ראויים למחיה. המסקנה ברורה: הזמן לפעול הוא עכשיו. אבל איך מתמודדים עם משבר בסדר גודל כה נרחב? על פי מספר הולך וגדל של מפלגות ותנועות שמאל ברחבי העולם, התשובה לכך היא גרין ניו דיל.

הגרין ניו דיל יוצא מנקודת הנחה שמשבר האקלים אינו רק סביבתי אלא גם חברתי-כלכלי ופוליטי. הוא מבוסס על ההכרה בכך כי יש מי שאשמים במשבר: הקפיטליזם שמקדש רווח וצריכה אינסופיים, גם על חשבון פגיעה בסביבה; התאגידים הגדולים והמזהמים, ובראשם תאגידי דלקי המאובנים; והפוליטיקאים שמעדיפים את האינטרסים של התאגידים הללו על פני עתיד האנושות. נוסף לכך, הוא מכיר בכך שלנפגעים בצורה הקשה ביותר מהמשבר יש שיוך מעמדי ברור, שכן הראשונים להיפגע יהיו מי שסובלים כבר עכשיו מחוסר ביטחון כלכלי או תזונתי, שגרים ביישובים שבהם התשתיות ישנות או קורסות ושנסמכים יותר מאחרים על המערכות הציבוריות. בהתאם לכך, הגרין ניו דיל מציע שההתמודדות עם המשבר תהפוך לפרויקט מרכזי של הממשלה, שתקדם שינוי מערכתי במקום להסתמך על השוק או על פעולות פרטיות. על הפרויקט להתנהל הפוך מהמדיניות שהובילה למשבר: עליו להיות מונחה לא על פי שורת הרווח של התאגידים הגדולים, אלא בהתאם לצרכים של רוב הציבור. כשיותר מ-70% מפליטות גזי החממה מקורן ב-100 חברות בלבד, הגרין ניו דיל מציע להפוך לחלוטין את סדרי העדיפויות בחברה, מתוך הכרה בכך שכולנו בעלי הבית בה ושלמדינה יש היכולת והחובה לדאוג לרווחת כולנו. מאז שהחל להתפתח, בעשור הראשון של שנות ה-2000, אומץ הרעיון על ידי תנועות שטח, מפלגות

ופוליטיקאים מהשמאל בארצות הברית, באיחוד האירופי, בקנדה, בדרום קוריאה, באוסטרליה ועוד. גם תוכניות האקלים שנשיא ארצות הברית ג'ו ביידן, הציג באחרונה הושפעו מהרעיון.

איור: ניב תשבי

עיקרון המעבר הצודק

תוכניות גרין ניו דיל כוללות צעדים שמטרתם למנוע התחממות נוספת באמצעות איפוס פליטת גזי החממה, לצד צעדים משלימים שנועדו להבטיח את חוסנה החברתי והכלכלי של החברה נוכח ההתחממות שכבר מתרחשת. בארצות הברית, למשל, דרישה מרכזית היא העברה של כל רשת החשמל והתחבורה למקורות אנרגיה מתחדשת עד 2030 - ומעבר סופי לכלכלה ללא פחמן עד 2050. המעבר הזה גם כולל השקעה נרחבת בתשתיות ציבוריות, בצמצום פערים, בשירותים חברתיים ובשמירה על הטבע, והוא מתוכנן כך שיוסיף כ־20 מיליון משרות ירוקות.

כיצד כל זה אפשרי? ב־1992, לפני פסגת כדור הארץ הראשונה, נשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש האב, הכריז כי "אורח החיים האמריקני אינו עומד למשא ומתן". מאז ועד היום, הטענה כי

התמודדות עם משבר האקלים פירושה ויתור על השפע שחלקנו נהנים ממנו היתה למכשול בדרך לפתרון המשבר. בהתאם לכך, רוב מדינות העולם אימצו בעשורים האחרונים גישה מינימליסטית, שמקורה בהישענות יתר על מנגנוני השוק ובחוסר אמונה ביכולתה של המדינה לחולל שינויים גדולים וחיוביים. לכל אלה היתוספה התקווה שיום בהיר אחד יופיע פתרון קסם טכנולוגי שיציל את האנושות מהאסון. במבחן התוצאה, הגישה הזאת נכשלה לחלוטין. אחת הביקורות המרכזיות שהופנו כלפי הגרין ניו דיל היא שמדובר בתוכנית רחבה ושאפתנית מדי. ואולם, דווקא העובדה כי השינוי המוצע נרחב ומקיף היא שהופכת אותו לאפשרי. עד היום, הצעדים שננקטו במקומות שונים בעולם כפשרה עם תאגידי הדלקים - כמו הטלת מס פחמן וצעדים רגולטוריים אחרים - היו מצומצמים מכדי להביא לשינוי הנדרש. הגרין ניו דיל, לעומת זאת, אינו רק מכיר בסדר הגודל של המשבר, אלא גם מראה שהתמודדות עימו אין משמעה חיי צנע. למעשה, זוהי הזדמנות להפוך את החיים שלנו לטובים יותר. בבסיס הרעיון עומד העיקרון שעל פיו כל צעד שנעשה כדי להילחם במשבר חייב להתייחס גם להיבט הסביבתי וגם להיבט החברתי-כלכלי. דוגמה מובהקת לכך היא רעיון "המעבר הצודק" (Just Transition), שעל פיו המדינה תבטיח לעובדים בתעשיות מזהמות תעסוקה במקומות עבודה חדשים, כולל הסבה מקצועית על חשבונה ושמירה קפדנית על זכויותיהם. זהו גם עיקרון צודק וגם חכם מבחינה פוליטית, שנועד לצמצם את הקונפליקט בין מי שמבקשים לסגור תעשיות מזהמות ובין מי שפרנסתם תלויה בתעשיות אלה.

הבטחות באוויר

את הרעיון הזה אפשר וצריך לתרגם גם לעברית ולערבית. אזור מזרח הים התיכון מתחמם במהירות גבוהה מהממוצע העולמי, וישראל צפויה להיפגע ממשבר האקלים באופן קשה. דו"ח של המכון למחקרי ביטחון לאומי שהתפרסם בשנה שעברה הזהיר כי "בישראל ובמדינות האזור השפעות האקלים הישירות והרלוונטיות ביותר הן עלייה עקבית בטמפרטורות, מחסור במים, עליית גובה פני הים והתגברות התדירות והעוצמה של אירועי מזג אוויר קיצוניים, הנמצאים בקורלציה עם הפצת מחלות מידבקות". כל אלה יגבירו את הלחץ על המערכות הציבוריות והתשתיות הפיזיות בארץ, שאינן ערוכות לבאות. ההצפות בנהריה ובתל אביב בחורף 2019-2020, שבהן שבעה אנשים איבדו את חייהם, הן תזכורת מפחידה לכך. למרות כל זאת, ממשלות ישראל לא התייחסו ברצינות למשבר. כפי שקבע דו"ח מבקר המדינה שיצא בשנה שעברה, בניגוד ליותר מ-75% ממדינות העולם, ישראל "אינה פועלת על בסיס תוכנית היערכות לאומית מתוקצבת ומאושרת". למרות היותה מדינה שטופת שמש, ישראל גם מפגרת בייצור אנרגיה מתחדשת אחרי רוב מדינות המזרח התיכון ורוב מדינות ארגון ה-OECD. נוסף על כך, עד לאחרונה ההתחייבויות של ישראל היו נמוכות בהשוואה לעולם: הפחתה של 85% בלבד מפליטת הפחמן עד 2050. ראש הממשלה נפתלי בנט, אומנם הכריז לפני הוועידה בגלזגו על יעד חדש - איפוס פליטות עד 2050 - אבל על פי הפרסומים בעיתונות, יעד זה אינו מגובה בתוכנית פעולה מפורטת. יתרה מכך, יעד הביניים של 2030, שנחשב קריטי מבחינת המאמץ העולמי, לא עודכן ועומד עדיין על הפחתה של 27% בלבד. גם פה ישראל משתרכת מאחור: ארצות הברית התחייבה להפחתה של כ-50% עד שנה זו, והנציבות האירופית - להפחתה של לפחות 55%.

תשתיות ישנות, אי־שוויון כלכלי וחוסר מוכנות לקראת המשבר - כל אלה הופכים את הגרין ניו דיל לרלוונטי במיוחד עבור ישראל. מאחר שהאיום חמור כל כך ומחייב היערכות מהירה, יש צורך בתוכנית הוליסטית בהכוונה ממשלתית חזקה, שתפעל על פי העיקרון של שמירה על הסביבה וקידום שוויון בעת ובעונה אחת. זו הדרישה שעומדת במרכז הקמפיין "גרין ניו דיל לישראל", שהוא שיתוף פעולה בין הארגונים "מגמה ירוקה", "כוח לעובדים" ו"עומדים ביחד". במסמך החזון של הקמפיין מתוארים הצעדים הדרושים, ששמים דגש על מצבה הייחודי של ישראל - לדוגמה, הפסקת הייבוש ארוך השנים של המערכות הציבוריות בארץ ומהפכה של ממש בתחבורה הציבורית. הקמפיין גם קורא ליצירת פוליטיקה חדשה במזרח התיכון, המתבססת על חתירה לשלום ועל שיתופי פעולה - בין היתר, בתחום האנרגיות המתחדשות. משבר האקלים, אחרי הכול, אינו יודע גבולות.

איתמר אבנרי, גרין ניו דיל: הרעיונות שמשנים
את העולם, פורסם ב**תלם**, ינואר, 2022

סוציאליזם למאה ה-21

כדי להחליף את הקפיטליזם, עלינו לנסח את המערכת הכלכלית האידיאלית שתחליף אותו: גרסה מעודכנת של הסוציאליזם, שתושג באמצעות שינוי רדיקלי במערכת החוקית, הכלכלית והחברתית

אם מישו היה אומר לי בשנת 1990 שיום אחד אפרסם קובץ מאמרים תחת הכותרת "הגיע הזמן לסוציאליזם", הייתי חושב שמדובר בבדיחה גרועה.

ב־1989, כשהייתי בן 18, ביליתי את הסתיו בהאזנה לדיווחים ברדיו על קריסת הקומוניזם במזרח אירופה. בפברואר 1990 נסעתי כחלק מקבוצה של סטודנטים צרפתים לסייע לצעירים ברומניה שזה עתה נחלצה ממשטר צ'אושסקו. הגענו לשדה התעופה בבוקרשט באמצע הלילה ונסענו באוטובוס לִפְּראשוב, עיר מושלגת ועגומה השוכנת בלב רכס הרי הקרפטים. הצעירים הרומנים הראו לנו בגאווה את הסימנים שקליעים הותירו בקירות - עדות למהפכה שלהם. במרץ 1992 נסעתי לראשונה למוסקבה וראיתי את אותן חנויות ריקות ואת אותן סמטאות אפרוריות שראיתי ברומניה. השתתפתי אז בכנס צרפתי-רוסי שכותרתו הייתה "פסיכואנליזה ומדעי החברה" וביקרתי במאוזוליאום של לנין ובכיכר האדומה, שהדגל הרוסי התנוסס בה אחרי שהסובייטי פינה את מקומו. נולדתי בשנת 1971, לדור שעמד על דעתו אחרי שהכישלון הסובייטי כבר היה ברור לכול. כמו רבים אחרים, בשנות התשעים הייתי יותר ליברל מסוציאליסט, גאה כטווס בתובנות השקולות שלי וחשדן כלפי מבוגרים וטיפוסים נוסטלגיים. לא יכולתי לשאת את מי שסירב לראות שכלכלת השוק והרכוש הפרטי הם חלק מהפתרון, לא הבעיה. אבל כעת, יותר מ־30 שנה לאחר מכן, ההיפר־קפיטליזם הרחיק לכת, ואנחנו צריכים לחשוב על דרך חדשה כדי להתקדם אל מעבר לו. אנחנו זקוקים לצורה חדשה של סוציאליזם, השתתפותי ומבוזר, פדרלי ודמוקרטי, אקולוגי, מגוון אתנית ופמיניסטי. ההיסטוריה תכריע אם המילה "סוציאליזם" אכן הוציאה את ימיה ויש להחליפה. אישית אני חושב שניתן להציל אותה, ושהיא עדיין המתאימה ביותר לתיאורה של המערכת הכלכלית שתהווה חלופה אמיתית לקפיטליזם.

בכל מקרה, אי אפשר להיות רק "נגד" קפיטליזם או ניאו־ליברליזם; צריך קודם כול להיות "בעד" משהו אחר, ולשם כך יש לנסח במדויק את המערכת הכלכלית האידיאלית שאנחנו מעוניינים לייסד ואת החברה הצודקת שאנחנו מדמינים - ללא תלות בשאלה איך נקרא לה. בזמן האחרון

אנחנו שומעים יותר ויותר שלמערכת הקפיטליסטית הנוכחית אין עתיד, משום שהיא מעמיקה את האישוויון ומכלה את משאבי כדור הארץ. זה נכון, אלא שבהיעדר חלופה ברורה, היא עתידה לשרוד עוד זמן רב.

הדרך הארוכה לעבר השוויון

אפתח באמירה שככל הנראה תישמע מפתיעה: למעשה, כבר התחלנו לצעוד בדרך הארוכה אל השוויון ואל הסוציאליזם ההשתתפותי. וכיוון שההיסטוריה מראה כי אישוויון הוא במהותו עניין אידיאולוגי ופוליטי, ולא כלכלי או טכנולוגי, אין מכשול שימנע מאיתנו להמשיך ולצעוד בדרך הזו. אכן, זו נקודת מבט אופטימית והיא בהחלט עשויה להישמע פרדוקסלית בימים קודרים אלה, אבל היא משקפת נאמנה את המציאות. בעשורים האחרונים האישוויון צומצם בצורה דרמטית בעיקר בזכות צעדי מדיניות חברתית ופיסקלית שננקטו במרוצת המאה ה-20. יש עוד הרבה מה לעשות, אבל ההתקדמות תהיה מהירה בהרבה אם נפיק לקחים מההיסטוריה.

חשבו, למשל, על האופן שבו ריכוזיות הבעלות על הרכוש התפתחה בצרפת ב-200 השנים האחרונות. במהלך המאה ה-19 ועד לראשית המאה ה-20, האחוזון העליון החזיק נתח אסטרונומי מסך הרכוש (סך נכסי הנדל"ן, הנכסים הפיננסיים והנכסים המקצועיים, מינוס החובות) - מה שמלמד שההבטחה לשוויון שליוותה את המהפכה בצרפת הייתה יותר תיאורטית מאשר ממשית, לפחות בכל מה שנוגע לחלוקה מחדש של הרכוש. ואולם, חלקו של המאיון העליון הצטמצם דרמטית במהלך המאה ה-20: בעוד שבערב מלחמת העולם הראשונה הוא עמד על 55 אחוזים מסך העושר בצרפת, כעת הוא קרוב ל-25 אחוזים.

ובכל זאת מדובר בפי חמישה מהחלק שבו מחזיקה מחציתה הענייה של אוכלוסיית צרפת - קצת יותר מ-5 אחוזים מסך העושר של המדינה (אף שהיא מונה פי חמישים יותר נפשות מהמאיון העליון). יתרה מכך, ממחקר שערכתי עולה כי גם החלק הזעום הזה הולך ומצטמק מאז שנות השמונים והתשעים - נטייה שניתן לראות גם בארצות הברית, גרמניה ושאר מדינות אירופה וכן בהודו, רוסיה וסין. אם כן, למרות שהריכוזיות - וכתוצאה מכך גם הכוח הכלכלי - קטנו בבירור במהלך המאה האחרונה, הם עדיין גדולים להחריד.

חלקו של העשירון העליון מסך העושר הצטמצם מ-80 עד 90 אחוזים לכ-50 עד 60 אחוזים. צמצום האישוויון בנוגע לרכוש היטיב במיוחד עם מי שמכונים "מעמד הביניים של בעלי הדירות" - אותם 40 אחוזים מהאוכלוסייה המצויים בין העשירון העליון ל-50 האחוזים התחתונים - אבל חלקם של האחרונים היה ונותר מזערי, ומצבם השתפר רק מבחינת ההכנסה, ולא מבחינת העושר. באירופה, למשל, גדל החלק שלהם מסך ההכנסה מ-10 אחוזים בקושי לכ-20 אחוזים, אך בארצות הברית צנח חלקם בסך ההכנסה למעט יותר מ-10 אחוזים. ככה שגם בהקשר הזה, השיפור די זניח, מה גם שהוא בהחלט עלול להיעלם.

זה החינוך, טמבל

כיצד ניתן להבין את ההתפתחויות המורכבות והסותרות הללו, ובפרט, כיצד ניתן להסביר את הצמצום באישוויון במאה האחרונה, בעיקר באירופה?

הסבר אחד הוא הכחדתם של נכסים פרטיים כתוצאה משתי מלחמות עולם. הסבר עמוק יותר נוגע לשינויים מרחיקי הלכת שנעשו במערכות החוק, הרווחה והמס, אשר אומצו ברבות ממדינות אירופה במהלך המאה ה־20, ובראשם עלייתה של מדינת הרווחה בעשורים 1910-1920 ו־1980-1990. בתחילת העשור הראשון של המאה ה־20, סך ההוצאה הציבורית במדינות מערב אירופה הסתכם בקושי ב־10 אחוזים מההכנסה הלאומית, כאשר חלק גדול מהסכום התרכז בהוצאות על בתי מלוכה, שיטור, צבא והתפשטות קולוניאלית. בשנות השמונים והתשעים, כבר הגיעה ההוצאה הציבורית הכוללת ל־40-50 אחוזים מההכנסה הלאומית, והתייצבה על הסף הזה, כשעיקר ההשקעה התמקד בחינוך, בריאות, תשלומי העברה, פנסיות וביטוח לאומי. ההתפתחות הזאת הובילה את אירופה של המאה ה־20 לשוויון המרשים ביותר אי פעם בגישה לשירותים בסיסיים כמו חינוך, בריאות וביטחון כלכלי וחברתי. יחד עם זאת, הקיפאון של מדינת הרווחה בשנות השמונים והתשעים - חרף העלייה בתוחלת החיים וברמת ההשכלה - מראה שאי אפשר לקחת שום דבר כמובן מאליו.

קחו למשל את ההשקעה בחינוך. בתחילת המאה ה־20, ההוצאה הציבורית על חינוך במערב אירופה עמדה על פחות מחצי אחוז מההכנסה הלאומית (בארצות הברית היא הייתה גבוהה במעט). המשמעות המעשית של הנתון הזה היא מערכת חינוך לא שוויונית בצורה קיצונית: בעוד רוב האוכלוסייה נאלצה להסתפק בבתי ספר יסודיים צפופים ודלי תקציב, רק למיעוט קטן הייתה גישה להשכלה תיכונית וגבוהה.

בשנות השמונים והתשעים הגיעה ההשקעה בחינוך ל־5-6 אחוזים מההכנסה הלאומית בצרפת, יותר מפי עשרה מאשר בתחילת המאה, מה שהביא לעלייה גדולה מאוד בהשכלה, צמצם את האי־שוויון והרחיב את העושר. מנגד, למרות העלייה החדה באחוז רוכשי ההשכלה הגבוהה מקרב כל שנתון, הקיפאון בהשקעה בחינוך בעשורים האחרונים היה מהגורמים המרכזיים לגידול באי־שוויון ולהאטה בקצב הגידול של ההכנסה הממוצעת. צריך גם לציין שהאי־שוויון הקיצוני בנגישות להשכלה נותר בעינו.

זה בדיוק המצב בארצות הברית, שם הנגישות להשכלה גבוהה (הפרטית ברובה) נקבעת בעיקר על פי הכנסת ההורים, אבל זה גם המצב במדינה כמו צרפת, שבה ההשקעה הציבורית בחינוך מתחלקת בצורה בלתי שוויונית בעליל. דוגמה מובהקת לכך הן האוניברסיטאות, שמספר התלמידים בהן עלה בחדות מאז אמצע שנות אלפיים (מכשני מיליון לכמעט שלושה מיליון כיום), אך ההשקעה פֶּר תלמיד קטנה בחדות. מדובר בבזבוז משווע.

כוח לעובדים

שוויון בהשכלה או יצירת מערכות רווחה לא יספיקו על מנת להשיג שוויון אמיתי. לשם כך תידרש בחינה מחודשת של כל סוגי יחסי הכוח והשליטה בחברה, וחלוקה מחדש של הכוח.

במדינות רבות באירופה, בעיקר בגרמניה ובשוודיה, איגודי העובדים והמפלגות הסוציאל־דמוקרטיות הצליחו במחציתה השנייה של המאה ה־20 לכפות על בעלי המניות חלוקה מחדש של הכוח. הם עשו זאת באמצעות מערכות של ניהול משותף: עד מחצית המושבים בדירקטוריונים של

חברות גדולות אוישו בידי נציגי העובדים, אפילו מבלי שיהיה להם חלק בבעלות.

המערכת הזאת אינה אידיאלית, משום שבמקרה של שוויון בהצבעה, הקול המכריע מסור תמיד בידי בעלי המניות, אבל היא מבטאת שינוי מרענן בהשוואה לצורת החשיבה הכלכלית הקלאסית. המשמעות בפועל היא שגם אם העובדים מחזיקים רק במניות מיעוט בחברה, בשיעור של 10-20 אחוזים מההון, הם עדיין יכולים לשמש לשון מאזניים. המערכת הזאת - שיצירתה עוררה תרעומת בקרב בעלי מניות רבים במדינות הללו, ושהטמעתה חייבה מאבקים חברתיים, פוליטיים ומשפטיים - לא רק שלא פגעה בפיתוח הכלכלי, אלא להיפך.

הסוציאליסטים בצרפת, כמו אנשי מפלגת הלייבור הבריטית, חשבו שהאסטרטגיה הסוציאל-דמוקרטית הזאת צנועה מדי, ובמקום להתמקד בשיתוף הכוח ובמתן זכות הצבעה לעובדים, הם דגלו בהלאמה. אחרי קריסת הקומוניזם נעלמה גם התמיכה בהלאמה, ובשנות התשעים והאלפיים זנחו הסוציאליסטים בשתי המדינות הללו כמעט לגמרי את היומרה לשינוי משטר הבעלות; גם התנגדותם של בעלי מניות סייעה לכך. כעת הגיע הזמן לעבור למודל הנורדי-גרמני באופן גורף. יתרה מכך, גם אם נציגי עובדים יחזיקו ב־50 אחוזים מהקולות בכל חברה, יש לקבוע מגבלה למספר הקולות שבעל מניות יחיד יוכל להחזיק גם בתוך 50 האחוז השייכים להון.

ואולם אף שהשינויים בדיני החברות חשובים, אין בהם די. כדי להבטיח רענון אמיתי בחלוקת הכוח, נדרש פיזור רחב יותר של הרכוש עצמו. הוא יובטח רק באמצעות שינוי של מערכת המס והירושה. גם כיום מחצית מהאוכלוסייה היא חסרת רכוש כמעט לחלוטין; חלקה בסך העושר השתפר מאז המאה ה־19 רק במעט. הרעיון הגורס שכדי שתהיה חלוקה מחדש של הכוח, די לחכות לעלייה כללית בעושר לא עמד במבחן המציאות; לוי היה נכון, היינו חוזים בשינוי משמעותי כבר לפני זמן רב. לכן אני מציע ליטול יוזמה ולהנהיג ירושה בסיסית אוניברסלית (שניתן גם לכנות מענק הון אוניברסלי), בסדר גודל של 120 אלף אירו (שהם כ־60 אחוזים מהעושר הממוצע לאדם בוגר בצרפת כיום) או 180 אלף דולר (כ־60 אחוזים מהעושר הממוצע לאדם בוגר בארצות הברית כיום), שיקבלו לידם כל צעיר או צעירה שהגיעו לגיל 25.

אחרי שינוי מערכת המס והירושה תורכב עוגת ההכנסות הלאומית הן ממערכת של מיסוי פרוגרסיבי על רכוש וירושה, שתניב כ־5 אחוזים מסך ההכנסה הלאומית ותממן את קצבת הירושה, והן ממערכת משולבת של מס הכנסה פרוגרסיבי, הפרשות סוציאליות ומס פחמן - עם כרטיס פחמן אישי שנועד להגן על בעלי הכנסות נמוכות, לעודד התנהגות אחראית ולרכז מאמצים במיסוי כבד של פליטות הגזים. כל אלה יניבו יחדיו כ־45 אחוזים מההכנסה הלאומית ויממנו את כל ההוצאות הציבוריות האחרות, ובפרט הוצאות חברתיות (חינוך, בריאות, פנסיה, תשלומי העברה, הכנסה בסיסית), כמו גם צעדי מדיניות סביבה (תשתיות תחבורה, מעבר לשימוש באנרגיות נקיות, בנייה ירוקה ועוד).

כדאי להבהיר כמה סעיפים בתוכנית הזאת. ראשית, אי אפשר יהיה להוציא לפועל שום מדיניות סביבתית בת-קיימא אם היא לא תהיה חלק מפרויקט סוציאליסטי עולמי שמבוסס על הפחתת אי-שוויון, חלוקה מחדש של הכוח והרכוש, והגדרה מחדש של מדדים כלכליים. על הסעיף

האחרון חובה להתעקש: אין טעם בחלוקה מחדש של הכוח אם נמשיך לכוון לאותם יעדים כלכליים. דפוס המחשבה צריכים להשתנות, גם ברמה האישית וגם בזו המקומית, ובוודאי שברמה הלאומית.

את התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג) יש להחליף ברעיון של הכנסה לאומית, שפירושו ניכוי של כל צריכת ההון ובכלל זה משאבי הטבע (ההון הטבעי). יש להתמקד בחלוקה ולא בממוצעים, ולמדדים המבוססים על הכנסה חייבים להוסיף מדדים סביבתיים (בעיקר ביחס לפליטת פחמן).

ברצוני להדגיש גם כי מענק ההון האוניברסלי יהווה רק חלק קטן מכלל ההוצאה הציבורית, משום שחברת המופת כפי שאני רואה אותה מבוססת יותר מכול על נגישות אוניברסלית למערך שלם של שירותים בסיסיים - חינוך, בריאות, גמלאות, דיור, סביבה וכו' - המאפשר לציבור להשתתף באופן מלא בחיים החברתיים והכלכליים, ושלא ניתן לצמצם אותו לקצבאות בלבד.

אולם כל עוד הגישה לשירותים הללו מובטחת, ובכלל זה כמובן גישה למערכת של הכנסה אוניברסלית בסיסית, אז מענק הירושה הבסיסי שיינתן לכולם ייחשב רק כעוד רכיב, חיוני וחשוב ככל שיהא, של חברת המופת. מצבו של אדם המחזיק ב־100 אלף או 200 אלף אירו שונה מאוד ממי שאין לו כלום (או שיש לו חובות). מי שאין לו כלום מוכרח להשלים עם הכול - כל שכן, כל תנאי העסקה, כמעט כל דבר - כי עליו לשלם שכר דירה ולפרנס את משפחתו.

לאדם שמחזיק בנכס קטן יש יכולת לבחור: הוא יכול להרשות לעצמו לסרב להצעות מסוימות ולהיענות לאחרות. הוא יכול לקנות בית ולהפסיק לשלם שכירות מדי חודש. באמצעות חלוקה מחדש של הרכוש באופן הזה, ניתן יהיה להגדיר מחדש את כל מערך יחסי הכוח והשליטה החברתית. יש מי שסבורים שהמס שאני מציע להשית על בעלי הכנסות גבוהות במיוחד, בשיעורים של 80-90 אחוזים, הוא מוגזם. זה נושא מורכב שראוי ודאי לדיון מעמיק. אני רוצה רק להזכיר ששיעורים כאלה כבר יושמו במהלך המאה ה־20 במדינות רבות כולל בארה"ב בין השנים 1930-1980, ושכל הנתונים ההיסטוריים שעומדים לרשותי מובילים למסקנה שתוצאות הניסוי היו מצוינות.

מדיניות זו לא פגעה בחדשנות בשום צורה. להיפך: הגידול בהכנסה הלאומית לנפש בארצות הברית היה נמוך פי שניים בין השנים 1990-2020, לאחר שהמסים הפרוגרסיביים קוצצו בחצי בימי הנשיא רייגן בשנות השמונים, בהשוואה לעשורים שקדמו להן. השגשוג האמריקני במאה ה־20 (והשגשוג הכלכלי לאורך ההיסטוריה בכלל) התבסס בראש ובראשונה על קידום החינוך, ולבטח לא על קידום האי־שוויון.

הנתונים, אם כך, מראים שחברה צודקת היא חברה שבה לכל אדם יהיו כמה מאות אלפי אירו, למעטים יהיו אולי מספר מיליונים, אבל עושר גדול מזה (עשרות או מאות מיליונים ובוודאי מספר מיליארדים) יהיה זמני בלבד ויפחת במהירות על ידי מערכת המס לרמות הגיוניות יותר ועבור שימושים פוריים יותר.

יהיו מי שיחשבו שהמספרים שבהם נקבתי צנועים מדי. למעשה, תחת מערכות המס והמענקים שתיארתי כאן בקווים כלליים, צעירים מרקע מוחלש שכיום אינם יורשים דבר, יקבלו 120 אלף אירו, ואילו צעירים עשירים שכרגע יורשים מיליון אירו, יקבלו 600 אלף אירו (אחרי מס ירושה והקצבה האוניברסלית). היות שכך, אנחנו עוד רחוקים מרחק רב משוויון הזדמנויות מלא - עיקרון תיאורטי שמושמע תדיר אבל נדיר שגם מיושם בצורה עקבית. לדעתי, אפשר ורצוי להרחיק לכת עוד הרבה יותר.

כך או אחרת, השיעורים והסכומים שהוצגו כאן משמשים לצורך המחשה בלבד, והם חלק מתרגיל מחשבתי על המערכת האידיאלית שעלינו לבנות בטווח הארוך. אין בזה כדי לפסול מראש את האסטרטגיות ההדרגתיות שאולי יינקטו מעתה והלאה, ושנטועות בהקשרים היסטוריים ופוליטיים קונקרטיים. למשל, בהקשר הצרפתי הנוכחי, הדבר הנכון לעשות הוא להשיב את מס העושר (שבוטל ב־2017) בגרסה חדשה, אשר תתבסס על פיקוח הדוק פי כמה מבעבר. אגב כך יקוצץ גם מס הרכוש, שהוא מס עושר מעיק ובלתי הוגן במיוחד, בעיקר עבור כל משקי הבית השקועים בחובות בשל ניסיונם להפוך לבעלי בתים.

משימות בינלאומיות

וצריך לומר גם את זה: אפשר להתקדם בהדרגה לעבר סוציאליזם השתתפותי על ידי שינוי המערכת החוקית, הפיסקלית והחברתית במדינה מסוימת, בלי להמתין להסכמה עולמית כוללת. כך נבנתה מדינת הרווחה וצומצם האישוויון במהלך המאה ה־20. אפשר לייצר שוויון בהשכלה או לייסד את מדינת הרווחה כבר כעת, מדינה אחר מדינה. גרמניה ושוודיה לא חיכו לאישור מהאיחוד האירופי או מהאו"ם כדי לקבוע ניהול משותף, ומדינות אחרות יכולות לעשות זאת כבר מחר. ההכנסות ממס העושר של צרפת גדלו בקצב מהיר לפני שבוטל, מה שמדגים כי החשש מפני זרם של מהגרי מס לא היה אלא מיתוס, ומוכיח שניתן לחוקק לאלתר מס עושר מעודכן.

במדינות גדולות כמו ארצות הברית, ממשלות יכולות להיות שאפתניות אפילו יותר. אני עדיין משוכנע שממשל ביידן צריך לאמץ לחיקו כמה מההצעות העקרוניות שהעלו ברני סנדרס ואלזבת וורן במהלך המרוץ לנשיאות, למשל מס עושר על מיליארדרים. הממשל הפדרלי מסוגל לאכוף מס כזה בצורה יעילה, וההכנסות ממנו יוכלו לסייע בשדרוג מדינת הרווחה האמריקנית הזעירה.

עם זאת, ברור כי ניתן להתקדם מהר יותר ורחוק יותר על ידי אימוץ נקודת מבט רב־לאומית וניסיון לבנות מחדש את המערכת הבינלאומית על בסיס טוב יותר. באופן כללי, כדי לתת הזדמנות נוספת לגישה רב־לאומית, עלינו להפנות את הגב לאידיאולוגיית הסחר החופשי המוחלט שהובילה את הגלובליזציה בעשורים האחרונים, ולהציב במקומה מערכת כלכלית חלופית ומודל צמיחה המבוסס על עקרונות מפורשים וניתנים לאישוש של צדק כלכלי, פיסקלי וסביבתי.

מה שחשוב הוא שהמודל החדש יהיה רב־לאומי ביעדיו הסופיים, אבל היבטיו המעשיים יכבדו את ריבונותה של כל מדינה, במובן זה שכל מדינה - כל קהילה פוליטית - תהיה מסוגלת להציב את התנאים שבהם תרצה לסחור עם שאר העולם, מבלי לחכות להסכמה פה אחד של שותפותיה. הצרה היא שלא תמיד יהיה קל להבחין בין הריבונות הרב־לאומית הזו לבין הריבונות הלאומנית שצוברת תנופה בימינו. חשוב מאוד להבחין בין שתי הגישות, משום שאני צופה שזו תהיה בעיה מרכזית בעתיד. לפני ששוקלים להפעיל סנקציות חד צדדיות נגד מדינות המקדמות מדיניות של היצף חברתי, פיסקלי ואקלימי (הסנקציות חייבות, בכל מקרה, להיות מבוססות על תמריצים וניתנות לביטול), חשוב להציע למדינות אחרות שעשויות להיות בנות ברית, מודל של שיתוף פעולה המבוסס על ערכים אוניברסליים של צדק חברתי, צמצום האישוויון ושימור כדור הארץ.

לשם כך יש לקבוע במפורש אילו גופים על־לאומיים יהיו אחראיים על השירותים הציבוריים העולמיים (אקלים, מחקר רפואי וכו') ולצעדי מדיניות משותפים להשגת צדק פיסקלי ואקלימי, כדוגמת מיסים משותפים על רווחים של חברות גדולות, בעלי ההכנסות הגבוהות ביותר, עושר ופליטות פחמן. הדבר נכון במיוחד לגבי האיחוד האירופי, שהגיע הזמן שיבטל את כלל ההצבעה פה אחד ויחדול מלקיים פגישות בדלתיים סגורות. ההצעות הכלולות במניפסט לדמוקרטיזציה של אירופה יאפשרו לו להתקדם בכיוון הזה, והקמת האסיפה הפרלמנטרית הצרפתית־גרמנית בשנת 2019 - גם אם למרבה הצער היא לא מחזיקה בסמכויות אמיתיות - מראה כי זה לגמרי אפשרי שקבוצת מדינות קטנה בתוך האיחוד תקים מוסדות חדשים בלי לחכות להסכמה גורפת מצד יתר המדינות.

אבל לדיונים על פדרליזם סוציאלי יש משמעות רחבה בהרבה מהמקרה האירופי. מדינות מערב אפריקה, למשל, עסוקות כרגע בניסיון ליצור מטבע משותף וכך להינתק סופית מהשלטון הקולוניאלי. זו יכולה להיות הזדמנות לרתום את המטבע המערב אפריקני לפרויקט פיתוח שבסיסו השקעה בנוער ובתשתיות, ולא רק לטובת התנועה החופשית של הון והמוביליות של העשירים ביותר. יותר מזה, נוח לאירופה לשכוח, אבל יש לה מה ללמוד מהאיחוד הכלכלי והמוניטרי של מערב אפריקה. בשנת 2018, למשל, אימץ האיחוד את ההנחייה הקובעת בסיס משותף למס חברות ומחייבת כל מדינה לקבוע מס בשיעור של 25-30 אחוזים. האיחוד האירופי, לעומתו, כשל עד כה בגיבוש הסכמה לגבי מס חברות.

ברמה העולמית, יהיה צורך בפדרליזם סוציאלי ובאסיפות פרלמנטריות על-לאומיות - למשל, בין ארה"ב, קנדה ומקסיקו; בין ארה"ב ואירופה; בין אירופה ואפריקה וכן הלאה - גם כדי להסדיר קשרים כלכליים בינלאומיים ולתכנן הסדרה פיננסית, פיסקלית וסביבתית מתאימה.

העם דורש צדק מגדרי

הסוציאליזם ההשתתפותי שאני מקדם נשען על מספר יסודות: שוויון בהשכלה וקיומה של מדינת רווחה, רענון מתמיד של חלוקת כוח ורכוש, פדרליזם סוציאלי וגלובליזציה הוגנת ובת-קיימא. כדי שאפשר יהיה להוציא לפועל את המדיניות הנגזרת מכל אחד מהרעיונות הללו, חובה לבחון, לעומק ובאופן מפוכח, גם את הכשלים של הסוציאליזם והסוציאליזם המוקרטיה במאה ה-20 בכל אחד מהם. שתי דוגמאות לכך הן מקומם של הפטריארכיה והפוסט-קולוניאליזם.

כמעט כל החברות האנושיות עד כה היו פטריארכליות במובן זה או אחר. דומיננטיות גברית מילאה תפקיד מרכזי וברור בכל האידיאולוגיות שקידשו אי-שוויון עד תחילת המאה ה-20. לאורך המאה ה-20 הפכו מנגנוני השליטה הפטריארכליים למעודנים יותר, אבל לא נעלמו: בזמן ששוויון זכויות רשמי לנשים התפשט בהדרגה לעוד ועוד מדינות, התפיסה שמקומה של האישה בבית הגיעה לשיאה בין השנים 1945-1975, תקופה שמוכרת בצרפת בשם "שלושים השנים הזהורות". בתחילת שנות השבעים, עדיין כמעט 80 אחוז מהעובדים השכירים היו גברים.

גם כאן, שאלת המדדים והפוליטיזציה שלהם היא שאלה מכרעת. לעתים קרובות מדי, העובדה שהפער בין משכורות גברים לאלה של נשים הם 15-20 אחוזים לטובת הגברים עבור אותה עבודה, מוזכרת כנתון שהוא כמעט חוק טבע. אבל מעבר לבעיית הפער עצמה, צריך לומר שגם בסוף הקריירה שלהן, נשים לא מגיעות לתפקידים הבכירים שגברים ממלאים, כך שבנקודת הסיום, פער השכר הממוצע (שימשיך לאורך שנות הפנסיה, ולא כולל הפסקות בקריירה שמתרחשות יותר אצל נשים וגובות גם הן מחיר בהעמקת פערי השכר), הוא למעשה 64 אחוזים. וגם אם ישנו תהליך שינוי בנגישות למשרות עם השכר הגבוה ביותר, הוא איטי מאוד: בקצב הנוכחי, נגיע לשוויון רק בשנת 2102.

הדרך להתרחק באמת מהפטריארכיה היא לקבוע מדדים מחייבים שניתנים לאימות ולאכיפה של תפקידים בכירים בחברות פרטיות, במגזר הציבורי, באוניברסיטאות ובגופים פוליטיים. מחקר שנערך לאחרונה הראה כי עלייה בייצוג של נשים מביאה איתה עלייה בייצוג של קבוצות מוחלשות שנעדרות כמעט לחלוטין מגופים בוחרים. במילים אחרות, קידום של שוויון חברתי חייב לכלול שוויון מגדרי.

לגבי הפוסט-קולוניאליזם, צריך לומר שההתמודדות עם האפליה המגדרית חייבת להיות במעמד של התמודדות אחות במאבק באפליה אתנית/גזענית, בעיקר בכל מה שקשור לנגישות לתעסוקה. מעבר לכך, יש צורך בניכוס מחדש של ההיסטוריה הקולוניאלית והפוסט-קולוניאלית. בצרפת, לדוגמה, יש התעלמות רבת שנים מהעובדה שהאיטי נאלצה לשלם לצרפת סכומי עתק בין השנים 1825-1947, רק כדי להבטיח את זכותם של ההאיטים לחופש. תשלום המס ההוא נועד גם לפצות את בעלי העבדים הצרפתים שנתפסו כמי שרכושם - עבדיהם ששוחררו או אלה שהיו

יכולים להיות להם - נגזל מהם שלא בצדק. כיום, האיטי דורשת מצרפת פיצויים בחזרה על המס ההוא, וקשה שלא להסכים איתה.

זה לא המקרה היחיד. ביטול העבדות בצרפת ובבריטניה לווה תמיד בתשלום פיצויים לבעלי העבדים, שאיבדו את "רכושם". העבדים עצמם לא קיבלו דבר מעולם, למרות שהאפשרות לתשלום פיצויים כאלה נדונה כבר בסוף מלחמת האזרחים האמריקנית. ב־1988, לעומת זאת, שולמו פיצויים בסך 20 אלף דולר לכל אזרח יפני-אמריקני שנכלא לשווא בארצות הברית במהלך מלחמת העולם השנייה. אפשר רק לדמיון איזה ערך סמלי יהיה לתשלום פיצויים דומה בידי ארצות הברית לאזרחיה האפריקנים-אמריקנים שהיו קורבנות של הפרדה גזעית.

הוויכוח החשוב והמורכב הזה בנוגע לתשלום פיצויים הוא ויכוח חיוני לבניית אמון באמצעות שרטוט משותף של כללי דיון על צדק, אך הוא חייב להתקיים בתוך הקשר אוניברסלי. כדי לתקן את הנזק שגרמו לחברה הגזענות והקולוניאליזם, אי אפשר להסתפק בהיגיון המבוסס על פיצויים בין־דוריים אינסופיים. מעל לכול, עלינו להביט גם אל העתיד. לכן, המערכת הכלכלית החדשה חייבת לשלב בין מענקי מינימום לכול, בלי קשר למוצאם, לבין פיצויים.

יותר מזה, הוויכוח הלגיטימי בנוגע לפיצויים מסוג זה חייב להשתלב במחשבה על מערכת בינלאומית של תשלומי העברה. לקחיה של מגפת הקורונה הם הזדמנות לשקול הקצאות מינימום של בריאות וחינוך לכל תושבי העולם, שימומנו על ידי הזכות של כל המדינות לקבל חלק מההכנסות מהמיסים שישלמו השחקנים הכלכליים העשירים ביותר: חברות גדולות ומשקי בית בעלי הכנסה גבוהה ונכסים, שהשגשוג שלהם מבוסס על מערכת כלכלית גלובלית - כמו גם על ניצול חסר גבולות של המשאבים הטבעיים והאנושיים של העולם במשך מאות שנים. זו בדיוק הסיבה שבגללה נדרשת היום רגולציה עולמית שתבטיח מערכת כלכלית חברתית ואקולוגית בת-קיימא.

הסוציאליזם ההשתתפותי שאני קורא לו לא יגיע מלמעלה: אין טעם לחכות לחיל חלוץ פרולטרי חדש שיבוא לכפות על כולנו את פתרונותיו. המנגנונים והכלים שהזכרתי כאן נועדו לפתוח דיון מתמשך. שינוי אמיתי יגיע רק אם אנחנו, האזרחים, ננכס מחדש את השאלות הסוציו־אקונומיות ואת המדדים שיאפשרו לנו ליצור דיון אמיתי מעמיק ומשותף. אני מקווה שהמילים הללו יתרמו לקיומו.

תומא פיקטי, סוציאליזם למאה ה־21, תרגום:

דפנה לוי, פורסם בתלם, 1 באוגוסט, 2022.

המקור: Thomas Piketty, Long Live

Participatory Socialism! [Noema](#)

[Magazine](#), November 2021

